مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

بىرىنچى تۇم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەحمۇت قەشقەرى

تۈرکی تىللار دىۋانى

شىنخاۋا خەلق نەشرىياتى

2008 خەلقئارا مەھمۇت قەشقەرى يىلىنى قىزغىن تەبرىكلەيمىز

ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى

http://www.orkhun.com/bbs

محمود کاشغری

دیوان لغات الترک

جلد ۱

ئېل كىتاپ تەييارلىغۇچى: ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتىدىن ياۋۇز

اوروجى ۱٤۰۰

http://www.orkhun.com/bbs

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

بىرىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئۈرۈمچى 1981

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار:

(ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، داموللا ئابدۇلھېمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھەمەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ.

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئولمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئوزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخى جەريانىدا، كەشىلىك جەمىيىتىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۈرلۈك - تۈمەن مادىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى؛ جۇملىدىن ئىلىم - پەن، ھۈنەر-سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئويناندى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجاتچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگا - رەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىنگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئوزدىگە مۇناسىپ توھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئوچمەس توھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئولمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 —— 12- ئەسىرلەردە ئوتكەن قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنى ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11 - ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا دۇنخۇاڭ-دىن كۈچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان)نى پايتەخت قىلغان

ئىدىقۇت خانلىغى: كۈچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىلار خانلىغى مەۋجۇت ئىدى①.

ئىدىقۇت خانلىغى بىلەن قاراخانىلار خانلىغى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىغى 839 - يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ ئاساسىنى 8-ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىرىدىن يۇرۇن تېكىن قۇرغان ئىدى②. بۇ خانلىق «قوچۇ» نى مەركەز قىلغانلىغى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىغى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى③. ئىدىقۇت خانلىغى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۈگىيۈن ۋە كىچىك جۈگىيۈن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، موماڭغۇت، يۇرۇن دەپ ئاتالمىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى④. ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، يېڭى بالىق، سۇلى، ئۇيغۇرغول (قۇمۇل)قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840 - يىللىرا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توقۇز قەبىلىلىرىدىن

---

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 - دەپتەر. جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى. 1974 - يىل. بېيجىڭ.

② «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 122 - جىلد. «بارچۇق ئارتىق تېكىن تەزكىرىسى».

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد. «قوچۇ تەزكىرىسى».

④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد. «قوچۇ تەزكىرىسى. ۋالۇ يەندىنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئەلى، يەتتە سۇ ۋە چۇ رايونلىرىدا، يەنى ئىلگىركى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدە، بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893 - يىلدىن باشلاپ، خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كەڭ» ۋە «كۈن پېتمىش ياق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىلاردا «كوك ئارت (ياكى) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىلار دولىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كوك ئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن ياغمىلار ۋە قارلۇقلار)دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان چىگىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۈمۇل، تۇرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغداقلار، كەنچەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئىران تىلىنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىلار تۈزتقان كەڭ زېمىن مەمۇرى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بولۇنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئولكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرى بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر —— ئىقتىسات ۋە مەدەن-

نىيەت مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسقان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە تالاس، ئوتراز، مەرغىنان، سەمەر-قەنت، تېرمەز ۋە باشقىلار.

«قەشقەر "ئوردۇكەنت" دېيىلمىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولۇدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»[1] قەشقەر — ئاھايىتى قەدىمقى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن زامانىسىدىلا «سۇلۇق دولىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سوئي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 581 — 618) شەھەرنىڭ سېپىلى 5 چاقىرىم بولۇپ، ئاھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى.[2] قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىلارنىڭ سىياسى مەركىزىدىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

بالاساغۇن قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيۈنلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كوپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ "قۇز ئوردۇ" دېيىلىدۇ.»[3]

---

① مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، I جىلد، 173 - بەت.

② «سوئي سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى».

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، I جىلد، 74 - بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سوز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

ئىدىقۇت خانلىغى بىلەن قاراخانىلار قەدىمقى يېپەك يولىنىڭ راۋانلىغىنى تەمىن قىلىدى. ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۈننى ئىگىلىگەن ئىدى. قەدىمقى يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرغە كېلەتتى - دە، كوك ئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئوتۇپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يېپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى باـ لاساغۇن ۋە بارسقاننى تۇگۈن قىلغان ئىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتان (لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭغىچە، شىمالىي سۇڭ پايتەختى بيەنجىڭ (كەيفېڭ) غىچە باراتتى. دەسلەپتە يېپەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانلىغى، ئىدىـ قۇت خانلىغى ۋە قاراخانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەپ ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاـ قىلىرىنىڭ ناھايىتى قويۇقلاشقان ئىدى. شەرق بىلەن بولغان سوـ دىدا دورا - دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قۇرال - ياراقلاردىن باشقا، ئىنچىكە - سۈپىتە يۇڭ توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كون - بۇلغار، موي - تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئىدى①. غەربنىڭ تاۋار مالىرىنى يوتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەكلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتىنوپوللارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.

① «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21 - جىلدكە قارالسۇن.

قاراخانىلار 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمى قوبۇل قىلىپ، دولەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۈچادىن ھالقىپ ئوتۇپ، تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ يەتتى. ئەمما ئىدىقۇت ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمى دىن سۈپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. ئىدىقۇت ھوكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئى ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، ئەرەپ يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەپ يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توقۇز ئۇيغۇر (توقۇزغۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۈچانىڭ شەرقىدە — ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۈچانىڭ غەربىدە قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەپ خەلىپىلىگىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى

كەڭ بولدى؛ ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانلىقلار داگلىق يەيلاسۇپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغان ئىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن ئومۇمىي ۋە ئاساسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەپلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەپ - ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلمىشقا، ئەرەپ تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۇقۇنمىش ۋە ئىتتىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەپ يېزىقى ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھىساپلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىقتا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەپ تىلىدا يېزىلمىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەز-لىرىدە، ئەرەپ تىلى ئالى ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىسلام-پەن تىلى قىلىنغان ئىدى. شۇڭا تۇركى خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىپلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارد-خىي سەۋەپلەر نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى» مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» ساماىلار دەۋ-رىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەپ ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىرانىنىڭ باشقا جاي-

لىرىنىڭ تارقىلىشىغا باشلىدى. ھەتتا ئىراندا تۈركى قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان ئىدى.

ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئوز سەلتەنەتلىرىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركى خەلقلەردىن) ئوزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[1]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كوچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىۋىمۇ ئوزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالجۇقلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسى ھاياتىغا چوڭ تەسىر كورسىتىشكە باشلىدى، بارا - بارا ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر - سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمىلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئوتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىلىق ئورنىنلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىلار ئارقىلىق بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركى خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھ-

---

① خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت «تالاي سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 221 - جىلد، 2- كىتاپ، 146 - «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

سۇلالىلىرى بىلەن تەسىلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ، ئاساسەن، تۈركى خەلقەرنىڭ قولىغا ئوتكەن ئىدى. بۇ ھال مۇتەئاسىپ رەۋىشتە، سىياسى ۋە مەدەنى تۈرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۈندىن-كۈنگە خەلقنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەپ-ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا، قەدىمقى تۈركى خەلقەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتەرگەن ئىدى.

غەربىي ئاسىيادا، سالجۇقلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزاملىمۇلۇك ئالسلارنى ۋە ئەدىپلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە ھۈنەر-ۋەن-ئۇستىكارلار توپلانغان ئىدى. سالجۇقلار خانلىغىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۈرۈپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۈرك يۇرتلىرىدىن باغدادتىقا نۇرغۇن ئۇيغۇر-قارلۇق زىيالىلىرى بارغان ئىدى. بۇلار نىزاملىمۇلۇك باغدات ۋە ئىسپەھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە-كۈتۈپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى. باغداتتا نىزاملىمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسىسى» نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەدرىسىسى» تەسىس قىلىنغان① ۋە يۇقۇرى بىلىم مەركىزى بو-

---

① قەشقەردە ھازىرمۇ «ساج مەدرىسىسى» دىگەن جاي بار. مىلادى 1300-يىلى پۈتۈلگەن «سۇراھ» دىگەن كىتاپ-نىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۇرۇپ، جەۋھەرنىڭ «سۇھاھ» دىگەن مەشھۇر كىتابىنى قەشقەردىكى

لۇپ قالغان ئىدى. بۇ يەردىن تۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەر-
بىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»
تە ئوزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە هورمەت بىلەن «الشيخ الامام
الذاهد» دەپ ئاتىغان هۈسەيىن ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ
مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان؛ شۇنداق قىلىپ، قاراخانىلار قە-
دىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەپ-
ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كورسەتكەن ئىدى. 11 - ئەسىر شارائە-
تىدا، گەرچە سالجۇقلار ئەرەپ خەلىپىلىگىدە زور تەسىرگە ئىگە
بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلارنىڭ تۈزۈمى سامانىلار ۋە سالجۇقلار-
نىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناش بارتولد مۇنداق
دەيدۇ: «... قاراخانىلار، دەرۋەقە، سالجۇقلاردىن ئىلغار ئىدى،
چۈنكى تۈركستاندا، هېچبولمىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن
مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغان ئىدى.»[1] نەتىجىدە قاراخانىلار
جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركى
خەلقلەرنىڭ ئومۇمى تىل - ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۇلگە
بولۇش رولىنى ئويناندى.

ئەشۇنداق سىياسىي ئېهتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنى
مۇھىت ئەرەپ هوكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت
ئەرپاپلىرىنىمۇ، هەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركى تىلنى
ئۆگىنىشكە هاجەتمەن قىلىدى. «ئوز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە
يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركى تىلدا سوزلىشىشتىن ياخشىراق
يول يوق»؛ «تۈركى تىل ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن

«ساجىيە مەدرىسى»نىڭ كىتاپلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىغىنى
ئوز كىتابىدا قەيت قىلغان.

① بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركستان».

ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى»①.

ئەنە شۇنداق شائىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن، «دىۋانۇ لۇغا-تت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋانۇلۇغاتت تۈرك» ئۇيغۇر تالە-مى مەمۇت قەشقەرنىڭ يۈكسەك مىللى ئىپتىخارىنىڭ مۇجەسسەم-لىنىشى.

2

«دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»نىڭ ئاپتورى ھۈسەيىن ئوغلى مەھمۇت قەشقەرى ئوز تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن، ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭمۇ بۇ توغرىدا② بىر نەرسە يازغانلىقى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە پەقەت «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»تە ئۇچرىغان ئايرىم سوز-ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئوز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان —— ئافراسىياپ ئوغلى-نىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»③

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان —— قاراخانىلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتە سۇ ئولكىسىنىڭ ئىقتىسادىي

① «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» فاكسىمل، I جىلد، مۇقەددىمە.

② «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» فاكسىمل، III جىلد، 625 - بەت.

مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇتنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بارسغاندىن قەشقەرغە كوچۇپ كەلگەن. مەھمۇت ئوزى قەشقەردە تۇغۇلغان. لېكىن تۇغۇلغان يېرىنىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. «دىۋانۇ لۇغاتىت تورك» نىڭ I جىلددىكى «اَذِغْ»نى «اِسْمُ قَرْيَة لَنَا» («بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» ياكى «يېزىمىزنىڭ نامى»)[1] دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ «اَبْل» (opal) سوزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن[2]. لېكىن باشقا يېرىدا ياكى جايلارنىڭ نامىلىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «اَلْش — اِسْمُ قَرْيَة لِكَاجغَر» («ئالۇش — قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلْغُق — اسم قَرْيَة لِكَاشْغَرْ» («ئالغۇق — قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُز — مُشْتاة فى جبالِ كاشْغَر» («قىزىل ئوي — قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق»)[3] ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتىنى قەشقەرنىڭ ئوز زامانىسىدىكى يېزىلىرىدىن ئاتۇشتىكى

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» فاكسىمل. I جىلد، 44- بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» فاكسىمل. I جىلد، 49- بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» فاكسىمل. I جىلد، 43-، 63-، 53- بەتلەر.

«ئازاق» ياكى توققۇزاقتىكى «ئوپال» دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن①.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئومۇر كورگەنلىگى ھەققىدىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ III جىلدىدا، مەھمۇت قەشقەرى «بكا بذرج boka buzraq» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكىرى بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈزمىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۇزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېڭىپ چىققانلىقىنى سوردىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ②. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرى 408 - يىلى (مىلادى 1017—1018 - يىلى) بۇرادىرى توغان خانلىقى ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دولە» ئۇنۇۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سالمانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىللىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دولە» ئۇنۇۋانىدىكى ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرى 383 - يىلى (مىلادى 993 — 994 - يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن

---

① ياغمىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن دەپ تەخمىن قىلىنغان يېڭىسار خەلقى ھەر يىلى ئەتىيازدا ئانۇشتىكى مەزىرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى، يېڭىساردىكى ئوردا خېنىم، ھەزرىتى بېگىم مازىرىنى ۋە ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىنى (بۇ مازارنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىنلەر بار) تاۋاپ قىلىدۇ.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. II جىلد، 545 - بەت.

بۇغراخانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403 - يىلى (ميلادى 1012 — 1013 - يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىلىك خان 999 - يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008 - يىلى سامانىلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ III جىلىدىدا «بۇ كىتاپ ئومرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن جۈملىگە ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ پۈتكەن ۋاقتىغا قاراپ، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ۋاپات بولغان دەپ تەخمىن قىلىش مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۈزەر-دىيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىلىرىمىز...» دېگەن سوزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگى ئوچۇق كورۈنۈپ تۇرىدۇ.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا بىرنەچچى

بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئوزىنىڭ بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋال ئەمىلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇت قەشقەرى شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سوزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلار-دىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»①

مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شۇ ۋاقىتلاردىلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرى-نىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئوز تىلىنىڭ ئەڭ يېتەكچى مۇتەخەسسىس بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئوز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئوزلەشتۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۇپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە، ئوز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور كىتابنى تۆزۈشكە كىرىشىش-تىن بۇرۇن، تۈركى تىلدا ۋە ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان لۇغەتشۇ-ناسلىققا دائىر ھەرخىل ماتېرىياللارنى كوپ ئوقۇغان؛ جۇملىدىن، ئەرەپنەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپە-سىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

مەھمۇت تەشقەرى باغدادتا كەلگىنىدە، كىتابنى قايسى ئۇ-سۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كوپ ئىزلەنگەن. نەتىجىدە، ئوز

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد، 3 - بەت.

زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىسىغىچە تېخى قول-لىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». «مەن بۇ كىتابنى ھىكمەتلىك سوزلەر، سەجئىلىەر، ماقال-تەمسىللەر، بېيىت-قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۈگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سوزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سوزلەرنى جاي-جايىغا قويدۇم؛ تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئوز كىتابىغا كىرگۈزگەن ھەربىر سوز-ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىسالار ئارقىلىق، ئەرەپلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە-نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشەنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئوزى يازغان مۇقەددىمىسىدە شۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدى يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" ــــ "تۈركى تىللار دىۋانى" دەپ ئات قويدۇم.»①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىگى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىلنامىنى ئىزاھلىغاندا: «بۇ كىتابنى يازغان يىلنامىز توت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بۇلۇپ، يىلان يىلى كىرگەن ئىدى...» دەپ

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد، 3-بەت.

يازغان. بۇ سوزگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى بۇ كىتابنى ھىجرى 466 - يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قوليازمىسىدىن كوچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى كوچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئۇز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464 - يىلى جامادىل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، توت قېتىم تەۋزىتىلىپ ۋە تەھرىر قىلىنىپ، 466 - يىلى جامادىل ئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۇشەنبە تامام بولدى».

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇغىدىن چىقىپ، ئاباسلار سۇلالىسىدە يولباشچى بولغان... مومىنلەرنىڭ ئەمرى ۋە تەگرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەت ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم.» بۇ سوزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغدادتا مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىگىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرىللا ھىجرى 467 - يىلى (مىلادى 1075 - يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى نەۋرىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرى 467 — 488 - (مىلادى 1075 — 1094 -) يىللارغىچە 19 يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دىمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 — 466 - (مىلادى 1072 — 1074 -) يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرى 467 - (مىلادى 1075 -) يىلىدا

قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاباباسى خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىدىن سالجۇقنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر راۋايەتتە، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان — ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللىرى ئومىگى يىگى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغدادقا بارغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر ۋەكىللەر ئومىگىنىڭ باشلىغى بولغان تاغمىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھوزۇرىدا كىرىپ، ئوزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقان ئىكەن.

4

مەھمۇت قەشقەرى تۈركى تىلىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بايى تىل ئىكەنلىگىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدىنىيەتتە ئوز زامانىسىدا يۇقۇرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۈركى تىللار دىۋانى» ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلىنى ئوگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددى سىلىشتۇرما لۇغەت كىتابى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنى ھاياتىنى، جەمئىيەتنىڭ ئىلىم - پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت - سىياسەت يوسۇلۇرۇش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپەۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئورپ - ئادەتلىرىنى بايى تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن يەتتە

مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق سوزلەم (سوز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. ئاپتور ھەربىر سوزنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەپچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئىلىپبە تەرتىۋى بويىچە تىزىپ، سوزلەرنىڭ ئىستىمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سوزلەمگە تەئەللۇق ھىكمەتلىك سوز، قاپىيىلىك نەسر، تەمسىل، قوشاق - بەيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمقى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ھوكۇمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەھمۇت قەشقەرى دىنىي - ئەدەبىيۈى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركى خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىن قەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەپ، پارس سەيياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەپچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئۇيغۇرلار ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە راۋايەتلەر

ئاساسدا يارتىمپ بەرگەن يىگانە ئاپتور.

2. «تۈركى تەللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېرىتورىيىسى، شۇ-نىڭدەك تۈركى قەبىلىلەر ىلەن خوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيىۋى ئاملارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ ئاملار پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تو-نۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: ئومۇمەن، مەھمۇتنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىغى ئۇقۇلىدۇ...مەسىلەن: «المقنع» (مۇقەننا) دىگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۈيۇشقانلار تۈرىدىغان «ئىنجۈكەنت» شەھرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئەشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەپ ئەسكەر-لىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراپ بولغان.① دەرۋەقە، «تۈر-كى تەللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادى 776 — 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەپ تاجاۋۇزچىلىغىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىگىدە خەلق ھەر-كىتى بولغان ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۈيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئوتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئىولكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى-دىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇت قەشقەرى ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسە-رنى) يازغاندا، ئەرەپ - ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى»، 88- بەت.

بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن، تۈركى خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئوزى تەكشۈرۈپ توپلىغان.

مەھمۇت قەشقەرى يەنە تۈركى خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمۇلاقلىغى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئوز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يەتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمقى خەرىتىسىدۇر. بۇ-نىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كولىلەر ئاددى ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىيادىلەنگەن؛ مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاش-قان ئورۇنلىرى كورسىتىلگەن.

3. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا، نۇرغۇن سوزلەملەرنىڭ ئىستىمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلار بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ.

تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇت قەشقەرى بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پار-چىلارنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمى 242 كۈبلىت (I جىلددا 117، II جىلددا 48، III جىلددا 77) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن 4 چوڭ تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاكىتۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»

لەرنىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۇرۇشلىرى، تۈرگەشلەر ۋە باياۋۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۇملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئوز ئارا جەڭ-جىدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىگىمنچى، مەرسىيىلەر، يەنى ئالىپ ئەرتوگا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيە؛ ئۇچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە ئەگەك، تەبىەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل-يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ توتىنچى، ساقىنامە ۋە ئوۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئوتمۇشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھىكمەتلىك سوزلەر، ماقال-تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھىكمەتلىك سوزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۇرىدىغان، يىراق ئوتمۇشتىكى ئىجتىمائى ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەردۇر.

4. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ماددى ھەم مەدەنى تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىگىگە دائىر سوزلەر (زىرائەتلەر، ھەر جايدا ئوسىدىغان گىيا-دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇققا دائىر سوزلەر، ھەر خىل ھايۋاناتلار، ئۇچار-قاناتلاردىن كوپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۇنەر-سەنئەتكە دائىر سوزلەردىن 10—11-ئەسىرلەردە قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ

ئىنتايىن تەرەققى قىلغانلىقىنى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەنلىگىنى كۆرسۈتكە بولىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركى خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر - قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كىيىنىش ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يېيىشلىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋاپلىرى، كېسىم - كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش - قوپۇشلىرىغا دائىر ئەپ - قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سوزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، يەنىكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنى ھاياتنىڭ يۇقۇرى سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى كۆرسەتمىدىغان بەزى ئىبارىلەرنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئايالىلارنىڭ باغرىداق تاقايدىغانلىقى، كېسىم - كېچەكلەرگە دەزمال سالمىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا تىبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئوسۇملۇق ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك، ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشۈنۈكلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سىغۇ ئۇتى» (خەنزۇچە —— رېنشېن، پارسچە —— ئىستەرەنگ)دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

بۇلاردىن باشقا، تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنى-

لمدىنان ئەرلەر ئىسملىرىنمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى ئاپتور ياشا-
ۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەپچە ئىسىم
قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقان ئىدى. شۇڭا، مەنىلىك تۈركى
ئىسىملارنىمۇ ئەرەپلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر
قەدىمقى ۋە ئوز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت
دەرىجىلىرى، ھوكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى
كوپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربى تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا
توغرىسىدىكى سوزلەرمۇ بار. ھەربى قوشۇنغا دائىر «سو بېگى»
(قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈ-
رىدۇكى، بۇ زاماندا قەدىمقى چارۋىچىلىق - كوچمەنچىلىك دەۋ-
رىدىكىدەك ھەربى يۈرۈش زورۇرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە
ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛
ھەربى تاكتىكىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە ھەربى مەشق ئۇيۇشتۇرغۇچى
مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا كالىندارچىلىق ۋە ئاسترو-
نومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىلنارنى مۇچەل بىلەن
ھىساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئاھايىتى قەدىمدە
پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى راۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان.
شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى كوچمەنچى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ
ئاي ۋە ھەپتە-كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن)
ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئوتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇ-
نىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

ئابدىلەر (مەگگۇ تاشلار)دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركى خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى(972 — 1049) قايتا رەتلەپ چىققان تۈركى كالېندارنى قوللىنىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئون ئىككى ھايۋانلىق كالېندار يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركى خەلقلەر قانداق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىگىنى مەھمۇت قەشقەرى تۈرك خاقانى ئۇيغا چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن بەرگەن.

11 - ئەسىرگىچە تۈركى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھىسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرچلىرى ۋە سەيارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغان ئىدى.

يۇقۇرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زورۇر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گىراماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئۇرخۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى 19 - ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركى تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركى تىللار

دىۋانى»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كوزقاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمى بولغان فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركى تىللار نەھۋى سىستېمىسى جەۋھەرلىرى») دىگەن مەخسۇس كىتاپ يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئوتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاپ تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19 - ئەسىردە پاشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11 - ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كوتەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئولمەس ئەسىردە تۈركى تىللار بىلەن ئەرەپ تىلىنى سېلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركى تىللارنى ئوز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. مەسىلەن، 15 - ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سوزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18 - ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چېيىنلۇڭ خانىنىڭ باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە دەسمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زامانىدا، ئۇيغۇر

ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتاتقۇ بىلىك» نامىلىق داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇتقا كەلگەن. 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتاتقۇ بىلىك» بىزگە بەدىئى ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركى تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتاتقۇ بىلىك» 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئى ئىپادىسى؛ «تۈركى تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى.

ئەپسۇسكى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئەشۇنداق نادىر يارىتىلمىغى بولغان «قۇتاتقۇ بىلىك» توغرىسىدا ھەچنەرسە دېيىلمىگەن. ھالبۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىگە مەلۇم بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەسلەپ ئوتكەن. مەسىلەن: «تَرْكَنْ *tarkan*» — «شاش» نىڭ ئىسمى دەپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك، «چۇچۇ» دىگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

5

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىگىنى ۋە ئەرەپلەرگە تۈركى تىلنى

تونۇشتۇرۇشتا ئەلىۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى تىلنى تونۇشتۇرۇش زورۇر ئىكەنلىگىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۇچۇن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاپ شەكلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سوز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدىبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىايە قىلغان.

11 - ئەسىردە بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان يېزىق ئەدىبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائى شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدىبىي تىل ئىدى.

تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئىھتىياجىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، 4 - ئەسىردىن كېيىن تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ بولۇنۇش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائى ھادىسىلەر تەبىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ تىللىرىنىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى خەلقلەر زىمىن جەھەتتىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5 - ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بولۇندى. ئىسسىق كولنى مەركەز قىلغان «تېلى»لەرنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركى تىلدا، سول قانىتى شەرقىي تۈركى تىلدا سوزلەشكۈچى قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.

10 - ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمقى تۈرك (كوك تۈرك) ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدىكى چوڭ شۈبنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھىسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «توققۇز ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كىلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئوزبېنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كورسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقى تىل پاكىتلىرى بويىچە ئېلىپ قەتئىق قىلىپ، ناھايىتى پىرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇت قەشقەرى مۇنۇلارنى كورسەتمەكچى:

1. «ئەگەر ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسىلار بىلەن ئاردىلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئاردىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاب شەھەر-رىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلق-

لىرنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۈركچە سوزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېڭىگى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئولكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھىساپلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سوزلىشىدۇ.»①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ھوكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركى تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركى قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك»——«خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر؛ باشقا تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمى ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى» نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14——15-ئەسىرلەردە «چىغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىلار دولىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى، بۇنداق بولۇشىغا يەرقانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرپ ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىلىرى

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، 1 جىلد، 25 - بەت.

بولغنىدەك، پۈتكۈل تۈركى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركى تىلىنىڭ ئوبدان ئاساسلىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىغا رولىنى ئويناغان. تۈركى تىللارغا ئومۇمى بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شەكىللەندۈرگۈچ ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆزلىرى بىلەن شەكىللەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىكى پەرقلىرى ھەم گرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە بارا - بار ئوزۇكە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، سىمانتىكىلىق پەرقلەر كۆپلەپ چىققان؛ بۇ ئۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

ئۈچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق — تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغان كۆلۈئاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىمۇ بۇنى كىتابىدىكى بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەمدە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت - ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.»[1] ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل، 1 جىلد، 8 - بەت.

ئەشلىتىلىپ، پۈختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمى تۈركى تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ يېزىقتا ئاھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنيالۇق ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى دولەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل①. مەھمۇت قەشقەرى بۇ تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ياپ تۈركچە»② دەپ ئالاھىدە كورستىپ ئوتكەن. بۇنىڭدىن ئۇچۇق كورۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زامانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسى ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن، مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى قەبىلىلەرنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركى خەلقلەر» دەپ ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا، «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركى خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بولغان سىياسى ۋە دىنىي مۇجادىلىرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددى كاپىرلار»، «تاتارلار» دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنى ئىشلەتكەن. ياپ ئۇيغۇر شۇئىلىرىگە ئائىت سوزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»،

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار»، 1960-يىل، موسكۋا.

② مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مۇقەددىمە.

«ئوغۇزچە» دىگەندەك «ئۇيغۇرچە» دىگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سوز-لىگەندە بولسا، ئۇلارنى چوقۇر مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئوتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئوگە» دىگەنگە ئوخ-شاش سوزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

11 - ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گىراممااتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەرىدىكى ئوزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىدە ئوز-گىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۈركى تىللاردىكى «e» ئور-نىغا «ə» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركى تىل شۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىپ-دىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باپ ۋە بولۇملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ تۇغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۇگتىپ ماڭغان[1]. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شۇنلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئوز پېتىچە ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، سوزنىڭ يېپىق بوغۇمدا كەلگەن «ə» تاۋۇ-شىنىڭ «ə» ۋاريانتىمۇ بولغان.

سوزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئوز ئورغۇسىنىڭ ئالماقتىكى بوغۇملارغا يوتكەلگەنلە-گىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i» غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، II جىلد، 504 - بەت.

كورۇنۇشكه باشلىغان. مەسىلەن: اۆدى *övdi* — ئالدىرىدى، ايۋەك *əvək* — ئالدىراڭغۇ[1]. «بۇرۇن قَنَدى *burun kanadi* — بۇرۇن قانىدى» دىگەن جۈملىدىكى «قَنَدى» (*kanádi*) نى «قانيدى» (*kanídi*) دەپمۇ يازغان[2]. بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا «a»، «ə» نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۇچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى» دىمۇ، ئاساسەن، ئېگىز سوزۇقتىن تەركىپ تاپقان سوزگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن سوز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۇپ سوزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يۇغۇر (*yuoqur*) — يۇغرۇم (*yuoqrum*) — بىر يۇغرۇم ئون (*bir yuoqrum un*)؛ يۈگۈر (*yügür*) — يۈگرۈم (*yügrüm*) — بىر يۈگرۈم يىر (*bir yügrüm yər*) ۋە باشقىلار[3].

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئەدەبىي تىل بىلەن شۇغۇلىنىپ پەرق ئېتىشتە، تۇپ سوزلەرنى ئاساس قىلىپ، سوزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سوزنىڭ بېشىدا

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. I جىلد، 93 - 510 - بەت.
② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. III جىلد، 665 - بەت.
③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل. II جىلد، 464 - بەت.

كەلگەن «r» تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شۇبلىرىدە، ئېگىز سوزۇق «i» نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن، چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى ياكى «ج-j» غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقانىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «r» نى كوپىنچە ساقلايدىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى» نىڭ بۇگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «r» ئورنىغا «r» بىلەن يېقىن تاۋۇش «z» نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سوزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ-ż» تاۋۇشى تىلغىرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى خۇلاسىلەپ: «ż» تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ي-y» لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z» غا ئالمىشىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇت قەشقەرى زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شۇبلەردىكى ئەشۇنداق ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تۈرلۈك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن كوپىنچە «ي-y» ۋە بەزىدە «z»، «(j) q»، «g»، «(t) d» ھەم «n» لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى» نىڭ يېتەكچى شۇبىسىدە، كېچىك تىل جارانگلىق تاۋۇشى «غ-q» ياكى «گ-g» لار سوزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كوپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سوز ئاخىرىدا سوزۇق

تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۇتۇن ئۇيغۇر - قارلۇق گۇروپ-پىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شۇنىڭدىن بىر-لەشتۈرۈپ تۈرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، k» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سو-زۇق تاۋۇشلار ئالدىدا كەلگەندە، جاراڭلىقلاشماي ئۇز ھالىتىدە ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۈزۈلماي ساقلىنىپ كەلمەكتە. سوز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا «q»، «g» تاۋۇشلا-رىنى قوللىنىشتا، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بەزى سوزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»، «غ - q» ئورنىغا «ق - k» ئارىلاش قوللىنىلغان. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەمۇئت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «خاقانىيە تىلى» دىكى ئومۇمى شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سوزلەرنى، ياسالما سوزلەرنى ئوز تەرتىۋى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېڭى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماگفان؛ بولۇپمۇ پىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە راي-لىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلى كۆر-سەتكەن. تۈركى تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى» دا پىل ئەڭ مۇرەككەپ سوز تۈركۈمىدۇر. مەمۇئت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ II جىلدىدا كورستىلىشىچە، ئەدەبىي تىلدا پىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن 4 تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە

مەنبەلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول سويناپىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېسىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنبەلەرنى ئاساسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىسالاردىن قارىغاندا، سوزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سوزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەپ تىلىمۇ «تۈركى تىل»دىكى پېسىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەپ تىلى گىرامماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەپ تىلى گىرامماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە نامالارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

«خاقانىيە تىلى»دىكى پېسىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېسىلىنىڭ رايلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «*oluk// gülük*» «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇندىتىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇندىشىغا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غلۇق» *oluk*» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە)، «كۈلۈك *gülük*» (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

«ال بۇغلۇق ئەردى *ol baroluluk erdi*» دېگەن جۈملە «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ①. مۇنداق بۇيرۇق رايىغا «*oluluk // gülük*» يەكى «*kuluk // külük*» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسلىپ، مەھمۇت قەشقەرى ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتداشلار ئىزچىل تۈردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ئاھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى» دېكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، كېلىش، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ھەرخىل سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەكى ئۇنىڭ چوڭ شىۋىلىرىدە ئەينەن يەكى فونېتىكىلىق ئوزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىل» ۋە ئۇنىڭ «شىۋىلىرى» دېكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە چوكۇپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددى ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە، مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سوزلىرىنى ئولچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئوز سوزى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سوز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سوزلەرنى ئالغان» ۋە سوزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيە-سىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، «تۈركى تىللارغا كېيىن كىرگەن

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل، II جىلد، 295 - بەت.

سوزلەرنى يازمىغان». «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سوز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئوزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شىۋىلىرى» گە خاس سوزلەرنى ئوز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سوزلەرنىمۇ (شۇ جايىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سوزلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شىۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كوپ ئوزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: اَيْبَنَگْ *aypang*—ئايپاڭ، اَرْقَارْ *arkar*—ئارقار، اَدَشْ *adax*—ئاداش، اُوْلْ *ul*—ئۇل، اُلاغْ *ulaoq*—ئۇلاق، اُنْگْ *øŋ*—ئوڭ، اَرْگُزْ *ərgüz*—ئەگۈز، بُشْكَالْ *pøxkəl*—پوشكال، بَقْلانْ *paklan*—پاخلان، بَغَشْ *baoɣix*—بېغىش، جَغْمُرْ *qaoɣmur*—چامغۇر، جَشْ *qəx*—چەش، جُنْكْ *günük*—چۈلۈك، تَفْلُقُو *tavīlku*—تېۋىلغا، تَغَايْ *taoɣay*—تاغا، تُغَاقْلِقْ *tuoɣaklīk*—تۇۋاقلىق، تُنْكْرا *toŋra*—توگرا، قُشْغَاجْ *kuxoɣaq*—قۇشقاچ، قِنْكْرَاقْ *kīŋrak*—قىڭراق، كَرْكِي *kərki*—كەكە، سُكْسُكْ *søksük*—سوكسۇك.

بۇنداق سوزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،

ئاداش، ئۇل، ئولۇك، تاغاي، سوكسۇك ۋە باشقىلار) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىنكا جەھەتـ تىن قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئوز - ئوزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىـ دۇكى، قاراخانىلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئولكىسىدە ئىسلام دىنى دولەت دىنىغا ئايلىنىپ، يۇز يىل ئوتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۇركى تىللار دىۋانى»غا ئەرەپچە، پارسچە سوزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر نامىلرىنىڭ ئەرەپچە ياكى پارسچىگە ئوخشايدىغانلىقى ھەقىقىدە ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھىسابقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر - تۇرك تىلىغا كىرىپ ئوزـ لىشىپ كەتكەن خەنزۇچە سوزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سوزلۇك تەركىۋىدىكى ئوز سوزلىرىدىن قېلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دىمەك، يۇقۇرىدىكى ئىھتىمالـلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۇركى تىللار دىۋانى» 11 - ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۇزۇلگەن.

6

«تۇركى تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كەلگە تارقىلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تېخى يېقىنقـي

چاغلاردىكى ئىش.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەپ خەنىپىسىگە خاس ئوردا كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن قولغا ئوتۇپ، كوچۇرۇپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىن بىر نۇسخا بولسا، ئەسلى ئىرانىنىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئوسكەن ۋە كېيىن دەمەشقتە ياشىغان مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كوچۇرۇلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كىتابنىڭ كىتاپ ئاخىرىدا قەيت قىلىنىچە، بۇ قوليازمىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوز قولى بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسىدىن كوچۇرگەن ئىكەن. كوچۇرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتابنى ئەسلى نۇسخىدىن يوتكەپ بولغان كۈن 664 - يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دېمەك، بۇ نۇسخا «تۈركى تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 1266 - يىل 1 - ئاۋغۇستتا (بروكىلمانىنىڭ ھىساۋىچە 2 - ئاۋغۇستتا) كوچۇرۇلۇپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كوپ نۇسخا كوچۇرۇلگەنلىگى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر «بۇيۈك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىق مەھمۇت» دېگەن كىتابىدا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىدىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇسا ئەينى——ئەنتەبى (مىلادى 1360 - يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» («زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ھەقمقى ئۇنچىلەر») دېگەن كىتابىدا، تۈركى خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئۇغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبە-

املسری ۋە ئۇلارنىڭ تامغىلىرى، تۈركى تىللار ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۈركمەن سوزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇ-مات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كوردۇم» دىگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاھابىدىن ئەھمەتمۇ «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ «تاريخ البدر فى اوصاف اهل العصر» («زامانداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھەسسى تارىخ») دىگەن كىتابىدا، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيەسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسردا «باي بارسبيه» خانىقا-سىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس — پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى مەھمەمەت قەشقەرى مىلادى 1363 - يىلى تۈزگەن «تاج السعادات وعنوان السيادات» («سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئىنۋانلىرى») دىگەن ئەسىرىدە، «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن بەزى ئۈزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلىسلىك ئەبۇ ھەيىان «كتاب الادراك الىسان الاتراك» («تۈركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەنـ دۈرىدىغان كىتاب») دىگەن كىتابىدىمۇ يۇقۇرىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى كورگەنلىگىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەغا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (1591 — 1656) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كشف الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش») دا، «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن پەرزەندى مەھمۇتنىڭ دىۋانىغا لۇغاتتا تۈركى بىر جىلددۇر. بېشى "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ذِى لْفَضلِ الْجَزِيلِ" دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇت قەشقەرى) ئۇز ئەسىرىنى ئەرەپچە ئىزاھلىغان ۋە تۈركى تىل 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ... ئەسىرنى مۇقەدى بىتەمرىللا ئوغلى خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمغان قىلغان».

دىمەك، «تۈركى تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەپ ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇت قەشقەرى باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۈزۈلۈپ قالمىغان. مەھمۇت قەشقەرىدىن ئىككى يۈز يىل كېيىن ياشىغان ئەرەپ تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئوزىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ھىساپلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈركولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابىنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىردىن بىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېيىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۈرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابېرۇش ئارقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دىيار بەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرى 1333 — 1335 - يىللىرى مىسىر مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى» تۈركىيىدە بېسىلىپ تارقىتىلغانلا قەدەر، شەرقە يېقىنىدىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كوپرۈلۈ «تۈركى تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدا شۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۇبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئىسىدە، مىلادى 11 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركى تىلدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدا، ئەڭ

كونا تۈركچە - ئەرەبچە تۈزۈلگەن "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇغى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالا شۇ. بۇ ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىغىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ "كشف الظنون" دىگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[1].

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىغى، ياۋروپا ئىلىم - پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا ئىسمىچە، ۋېنگرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاپ ۋە ماقالىلار يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرككە دائىر بىرقانچە مۇلاھىزە» دىگەن ماۋزۇدا ماقالا يېزىپ، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن ئەڭ كوپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919 - يىلدىن باشلاپ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلار يازدى؛ بولۇپمۇ 1928 - يىلى ئۇنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى نەشىرىگە تەييارلىغىنى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.

---

① م. شاكر ئۇلكۈتاشىر كەلتۈرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ 1933 - يىلى 24 - سانىدىن).

بروككېلمان بۇ كىتابىدا «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى سوز - ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلار-نى بەرگەن. لېكىن بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۈتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سوزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھە-سىگە مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى»نى ئەڭ ئاۋال كىلىسلى رىفئەت بىلگە ئاندىن تەۋپىق بىي، خوجا ئاتىپلار تۈركىيە تۈرك-چىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كوپ ئىزلىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە 3 جىلد ۋە بىر ئىندېكسىنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قوليازمىسى-نىڭ فاكسىمىلىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۈركىيە تۈركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش بىلەن، قوليازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىن قەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەققىدە ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئىندېكستە بروككېلماننىڭ ئىندېكسىدە كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئىلىپبە تەرتىۋى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان ھەمدە تۈركچە I ، II ، III جىلد تەرجىمە-لىرىدە كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروك-

كېلمان ئوزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» دىگەن ماقالىسىدا، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كوپچىلىگىنى مۇۋاپىق تاپقانلىغىنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىغىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىگىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركى تىللار ۋە ئەرەپ تىلى بويىچە يۇقۇرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھۆرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى مۇمكىن قەدەر يۇقۇرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىكىدۈرگەن ھالال ئەمگىگىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھورمەتلەش بىلەن بىرلىكتە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كورسىتىپ ئوتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەمدە «ە» تاۋۇشىنى «ە» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىلىنىڭ بۈگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىغىنى كورسىتىش نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك)؛ ئوزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سوزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە خاتالىققا يول قويغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالمۇ مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئوزبەك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئوزبەك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1933 — 1935 - يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى

مىنى ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئوزبەك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ I جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوۋ «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نايابا ئەسەرلىرى» دىگەن مەۋزۇدا ئۇزۇن ماقالا، II جىلد بېشىغا «سوز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سوز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سوزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوۋ ئوزبىنىڭ بۇ ماقالا ۋە ئىزاھلىرىدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوزبىنى ئوزبەك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئوزبەك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى»نى مورفولوگىيىلىك، دىالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۈختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى»دەپ ھوكۈم چىقارغان بروككېلمانىنى ۋە باشقىلارنى ئەيىپلىگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، س. مۇتەللىپوۋ يەنى «قەدىمقى تۈركى ئىبارە» لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىگى، يەنى سوزلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوۋنىڭ ئوزبەكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭقان پىشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى

ئالاهىده ئېيتىپ ئوتىمىزكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلى قولىازمىنىڭ فاكسىملىسىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سوز - ئىبارىلەر، ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شىۋىلىرىدە) ئوز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كوپ ئوگۈشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11 - ئەسىردە ئوتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىنسانلار مەدىنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۇھپىسى بولغان «تۈركى تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدىنى مىراسلىرىمىزدىن بىرىدۇر. بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇتنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئولىمەس ئەسىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نادىر مەدىنى مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇت قەشقەرى ئوز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا، بۇتكۈل تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈركى تىللاردا سوزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

1955 - يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەردە ئاكا-ئۇكا مۇھەممەت پەيزى بىلەن ئەخمەت زىيائى تەرىپىدىن بىرىنـ

چې ته‌رجمه ئارگىنالى قولدىن چىققان ئىدى. 1963 — 1966-يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى ته‌رىپىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچه ئىككىنچى ته‌رجىمه نۇسخىسىمۇ ئىشلەنگەن ئىدى. لېكىن سوۋ خاتا لۇشيەن تۇپەيلىدىن بۇ ته‌رجىمه نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتتى. ئەمدى بۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەتنى يېڭىۋاشتىن قولغا ئالدۇق. بۇ ئىشقا پەقەت، مەملىكىتىمىزده ئىسلام - پەن باھارى قايتا يېتىپ كەلگەن بۇگۈنكى كۈندىلا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ 11 - ئەسىرىدىكى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلمىي ته‌تقىقات نەتىجىسى ۋە سۆزلىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا ته‌رجىمه قىلىپ نەشر قىلىش دۆلەتنىڭ ئىجتىمائى پەننەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي ته‌تقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىلمىي كۈچلەر جەلپ قىلىندى. ناھايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىده، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىنى نەشرگە تەييارلىدۇق. قالغان II ۋە III جىلدلىرى ۋە ئىندېكسىمۇ داۋاملىق نەشر قىلىنىدۇ.

سۆزىسىز چەكسىز بولغانلىغى ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچه تۈنجى نەشرىده ھەر جەھەتتىن سۆزلىكلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقته كىتابخانلارنىڭ تۈزەتمىلەر بېرىشىنى سەمىمى ئۈمىت قىلىمىز.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە
تەييارلاش گۇرۇپپىسى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (توۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەمۇت قەشقەرىنىڭ قوليازمىسىدىن كوچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1941 - يىلى بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سوزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەرەپچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەپچە ئىملاسىدا ئىككى خىلىق بولغان ئايرىم سوزلەم ۋە مىساللار ئەينەن كوچۈرۈلۈپ، زورۇر تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەپچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كوچۈرۈلگەن سوزلەم ۋە مىساللارنىڭمۇ ئەسلى ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىلىلاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇۋاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھىس قىلغان خاتالىقلارنى ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سوزلەر قارا سىيا بىلەن، بەزى سوزلەر قىزىل سىيا بىلەن تۈزىتىلگەن (رەسىمدە بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا

رەڭدە چىققان). بېسىم ئاتالاي قىزىل سىياسىدىن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى ئىشەنچسىز ھىساپلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالايىنىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەپچە سوزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سوز خاتالىقلىرىدىن سېزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ ئەرەپچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىلـ لاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىسالىلارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سوزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر باپتا كورسەتكەن ئولچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىسالىلارنى مۇستەقىل سوزلەم قاتارىدىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سوزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دىۋان»دا بەزى كوپ مەنىلىك پېئىلىلارنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سوزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سوزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن مۇنداق پېئىلىلارنىڭ كەلگۈـ سى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىرىدا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سوزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىۋى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرپ شۇ خىل سوزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كورستىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇغىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كورسەتمىدۇق.

10. «دىۋان»دىكى ھەر بىر تۈركى سوز ۋە مىسالنى ئۈيغۇر يېزىق ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقارا ترانسكرىپسىيىدىكى تەڭدىشى):

(a) a ، (a:) ā - (æ) ə ، (æ:) ə̄ ،

(ɛ) ə ، (e) e ، (f) f ، (g) g

(ʁ) oɣ ، (x) h ، (h) ḫ ، (i) i ،

(i:) ī ، (ɨ) ɨ̄ ، (ɨ:) ɨ̄ ، (ʤ) j ،

(k) k ، (q) ķ ، (l) l ، (m) m ،

(n) n ، (ŋ) ŋ ، (o) o ، (o:) ō ،

(φ) θ ، (φ:) θ̄ ، (p) p ، (c) q ،

(r) r ، (s) s ، (t) t ، (u) u ،

(u:) ū ، (y) ü ، (y:) ǖ ، (w) w ،

(v) v ، (f) x ، (j) y ، (z) z ،

(ʒ) z ، (ʑ) ż.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان«i» ئۈچۈن «ï» بەلگىسى ئىشلىنىدى. ھەربىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ تېخىمۇ سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ۋاريىانتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇ ھەرپنىڭ ئۈستىگە توغرا سىزىق سىزىلدى (مەسىلەن: ā، ə̄). «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى «z»دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «z»نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ż» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دىۋان»دا «ə» تاۋۇشنىڭ بىر ۋاريىانتى «ايە» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «ə»نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ə̣» شەكلىدە ئىپادىلەندى.

11. «دىۋان»دا ئەرەپ ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن «p-b» تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، «g-k» تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، «q-j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك، ئەرەپچە يېزىق ۋە دىئاكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ «o» بىلەن «u»نى، «ö» بىلەن «ü»نى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. تراىسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۇز ئىزاھاتى، تۈركى تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىن قەدەر ئېنىق ئايرىپ كورستىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ تراىسكرىپسىيە-سىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا «oq» ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركى سوزلەرنىڭ يوقلۇغى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سوز بېشىدىكى «ك» ھەرپى ،تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كوپ بوغۇملۇق تۈپ سوزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۈپ سوزلەر ئاخىرىدىكى «ك»نىڭ ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا «ي»غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ik، iik، ak، ök)»نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «tirig ،ölüg» سوزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى:

ئىككىنچى، «*isig*—ئىسسىق» سوزىنىمۇ يۇمشاق كاف (*g*) بىلەن كورسەتكەنلىگىنى:

ئۇچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىالېكتىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «*k*»، سۈپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «*g*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى؛

توتىنچى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «لِكْ» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254 - ۋە 225 - بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف (*k*) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش (ئومۇمەن سۈپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف (*g*) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كورسەتكەنلىگىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سوزلەردە «*k*» بىلەن، سۈپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سوزلەردە «*g*» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12 - مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تۈركى سوزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنداق ئىشلىتىلىۋاتقان بولسا، تەرجىمىدە شۇ سوزنىڭ ئوزىلا بېرىلدى.

مەسىلەن: اِتْ *it* — ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سوزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستىمال مەنىسىدە ئوزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ ئوزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: اَتْ *at* — ئەت، گوش.

C. «دىۋان»دىكى سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شۇنىڭدەك ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ شۇنىڭدەك ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى. ئەمما قايسى شۇندە ئىكەنلىگى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

مەسىلەن: اُلُق *uluk* — ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېيىق، قولۇاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيىۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋال ئوزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىندى.

مەسىلەن: تَرْخان *tarhan* — تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋال قوللىنىلغان ئىسىم، «بەگ» مەنىسىدە. ئارغۇچە.

جُرْجان *qurqan* — چەرچەن. چىن يىلدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

13. ماقال ـ تەمسىلەر، شېئىر ـ بېيىتلەرنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى:

A. ماقال ـ تەمسىل، شېئىر ـ بېيىتلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھاتى

ئوز پېتى تەرجىمە قىلىنغاندا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلى تۈركى تېكستتىن يىراق كەتمىسە، ئوز پېتى تەرجىمە قىلىندى:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو اِيسِيزْ قَتْماسْ

təzək karda yatmas əzgü əsiz katmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قُبْغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا
كُنْدا اِيشِي يُكْسِنْ يُوقارْ اَغارْ

kut kuvīoq bərsə izim kulīŋa
kündə ixi yüksəpən yukar ɑoqar

بەخت - دولەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۈندە ئىشى يۇكسىلىپ يۇقۇرى ئورلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھاتى تۈركى تېكستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئوموۇمى مەقھۇمىدىلا ئىبارەت بولسا، ئاۋال تۈركى تېكست ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىندى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەپچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن:

قِيز بِرْلا كُرَشْما
قِسْراق بِرْلا يَرِشْما

kïz birlə kürəxmə
kïsrak birlə yarïxma

[قمز بىلەن چېپىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.]

قمز بىلەن چېپىشما، چۈنكى قىزلار كۆچلۈك كېلىدۇ، سېنى يىقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۆچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئوتۇپ كېتىدۇ.

اَلْپ اَرْتُنْكا اُلْدِيمُو
اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدِيمُو
اُزْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو
اَمْدِي يُرَكْ يِرْتِلُورْ

alp ərtoŋa ɵldimu
əsiz azun kaldïmu
ɵzlək ɵqin aldïmu
əmdi yürək yïrtïlur

[ئالپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئولدىمۇ؟ بۇڭا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلـ
دىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئوچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۇچۇن
زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۇرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

C. ماقال-تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندىن كېيىن
ئۇلارنىڭ ئەرەپچە تەگدىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا، ئەرەپچە تەگـ
دىشى ئەينەن بېرىلدى، تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

يِيراقْ يِيرْ ساڤْنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ

yïrak yər savïn arkïx kəldürür

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر. بۇ ماقال ئەرەپـ
لەرنىڭ «وَيَأْتِكَ بِالْاَخْبارْ مَنْ لَمْ تُزَوِّدْ» دېگەن ماقالىغا تـوغرا
كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەپچە گىراممانتىك ئاتالغۇلار مۇنداق
بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سوزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىۋىگە ئائىت بولغان ئەرەپـ
چىگە خاس گىراممانتىك ئاتالغۇلار ئۇز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى
قېتىم ئۇچرىغان جايدا ھاشىيىدە ئىزاھلاپ ئوتۇلدى. مەسىلەن:

مەنقۇس — ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سوزلەر.

B. تۈركى تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئەرەپچە گىرامماتىك ئاتالغۇلاردىن ئۈيغۇر تىلىغا ئەرەپچىدىن كىرىپ ئوزلەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستىمال مەنبىلىرىدە سەل پەرق بولسىمۇ، يەنە ئوز پېتى ئېلىندى. بۇلاردىن مەنبە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئوتىمىز:

ئىسىم — بۇ ئاتالغۇ ئۈيغۇر تىلىدا سوز تۈركۈملىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدۈرىدۇ، ئەرەپچىدە، شۇ جۈملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تۈرلەنمەيدىغان ھەممە سوز تۈركۈملىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

فائىل — جۈملىدە ئىش - ھەركەتنى (پېئىلنى) ئىجرا قىلغۇچى ئىگە.

ئىسمى فائىل — ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مەفئول — ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچى، تولدۇرغۇچى.

ئىسمى مەفئول — مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مىفئال — ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش.

ئىدغام — ئىككى تاۋۇشنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشى ياكى بىر خىل ئوقۇلۇشى، ئاسسىملاتسىيە. مەھمۇت قەشقەرى بەرزىدە تەتۇر ئاسسىملاتسىيىنىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتايدۇ.

ھەرپ — (حرف) «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتىكى «ھەرپ»

دىگەن ئۇقۇمدىن باشقا يەنە «تاۋۇش»، «فونېما» دىگەن مەنىلەر-نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

قاتتىق ھەرپلەر (حرف الصّلابة)— بۇنىڭدا «ب ـ p، ت ـ t، ج ـ q، ك ـ k، قّ ـ k» غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار كوزدە تۇتۇلىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع)— بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئارقا سوزۇقلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭسىز تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (رَكِيكَة) — بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جاراڭلىق تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

ئېلىف (ا) — ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى. «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى «a، ə، e، i، ö، ü» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) — ئەرەپ ئېلىپبەسىدە يىگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش (w) ۋە توت سوزۇق تاۋۇش (o، u، ö، ü)قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سوزلەرنى ئىزاھلىغاندا توۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلىتىلدى:

A. تەگداش مەنىلىك سوزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سوزلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سوز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سوزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، ترانسكرىپسىيىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سوز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.

C. بەزى مسالالارغا مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا تۈركى تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سوزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سوز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئىوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سوزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه الحول

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

وَبِهِ الْعَوْنُ

ئايىغۇچى، كويۇنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن
پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

ھەممە ماختاش - ئالقىشلار يۇكسەك پەزىلەت ۋە كوركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سوزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئاننى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدتكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كورسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كورسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەتكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پىشۋا بولغان ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدى ئېسەنلىك بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەت ئوغلى ھۇسەيىننىڭ پەرزەندى مەھمۇدنىڭ سوزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دولىت قۇياشىنى تۇركىلەر يۇرچىدا تۇغدۇرغانلىغىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زىمنى ئۈستىدە چوگىلەتكەنلىگىنى كوردۇم. تەڭرى ئۇلارنى «تۇرك» دەپ ئاتىدى

ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈرك-لەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىش-لاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەش-كەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىگىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئوز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سوزلىشىتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئوز گۈرۈھىدىكى دۈشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئوز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پانا تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن تىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەگرى ئەزىز كورگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان توۋەندىكى سوزلىرىنى ئېنىق ئاگلىغان ئىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سوزلىگەنىدە: «تۈرك تىلىنى ئۇگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھوكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دىگەن ئىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئوزى جاۋاپكار. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۇگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۇگىنىش زورۇرلۇگىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سوزمەنلىرىدىن، پىكرىنى

ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇۋقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سوزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدى يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دِيوَانُ لُغَاتِ التُّرْكْ ـــ تۈركى تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇغىدىن ۋە ئابباسىلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مومىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەت ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەڭرى ئۇنىڭ مەرتەۋىسىنى دائىم يۇقۇرى، ئومرىنى راھەت - پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەڭدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن؛ ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتىسۇن ۋە يۇكسەلدۇرسۇن؛ ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بىھىساپ ساخاۋىتى شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۇكسەك بەخت - سائادەتكە ئىگە بولسۇن؛ ئۇنىڭ دەۋەتلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ھەر - بىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خوشال قىلسۇن؛ تەڭرى ئۇنىڭ

قەھر - غەزىۋىگە ئۇچرىغان دۇشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلىسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى، كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلىتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۇستىدىن يېراق قىلىسۇن.

مەن بۇ كىتابنى ھىكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر ①، ماقال - تەمسىللەر، بەيىت - قوشاقلار، رەجەزلەر② ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۇگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىرنەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي - جايىغا قويدۇم. تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتابىنى تەۋەنىدىكى سەككىز بولۇمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بولۇمى③. تەگرى كىتابىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ كىتابىنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

ئىككىنچى، سالىم بولۇمى④.

---

① سەجئە — قايىيىلمىڭ نەسر.

② رەجەز — شېئىرىيەتتە ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى؛ بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

③ ھەمزە — ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا- ئېلىف» ئاستى - ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۈرلۈك سۆزۈق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

④ سالىم — تەركىۋىدە ئەرەپچىدىكى «ھەرپى ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرەرسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سۆزلەر.

ئۇچىنچى، مۇزائىف بولۇمى①.
توتىنچى، مىسال بولۇمى②.
بەشىنچى، ئۈچ ھەرپلىكلەر بولۇمى.
ئالتىنچى، توت ھەرپلىكلەر بولۇمى③.
يەتتىنچى، غۇننىلىكلەر بولۇمى④.
سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن⑤ بىللە كەلگەن سوزلەر بولۇمى.
ھەربىر بولۇمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكىللىنىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۇم ۋە ھەربىرىنى ئۈز ئورنىغا قاراپ، باپلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بولۇم ۋە باپلاردا ئەرەپچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.
تۈركى تىلىنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق

---

① مۇزائىف — بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەپچىدە سوزۇق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر — زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) لىك سوزلەر.
② مىسال — «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرى بىلەن باشلانغان سوزلەر.
③ ئۈچ ھەرپلىك، توت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەپ ھەرپلىرى كوزدە تۇتۇلمىدۇ.
④ غۇننە — دىماق تاۋۇشى؛ غۇننىلىكلەر — تەركىۋىدە دىماق تاۋۇشى بولغان سوزلەر.
⑤ ساكىن — ھەرىكە بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايمىغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

كورستىش ئۈچۈن، خەلىلنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ[1]» دىگەن ئەسىردە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنىمۇ بۇ كىتاپقا كىرگۈزۈش كوڭلۇمگە كەلگەن ئىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن سوزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچام-لاشتۇردۇم، ئىشلىتىلمۇاتقان سوزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغان-لىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

تۇركى تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۇۋەندىكى ئۈرنەكلەرنى كورسىتىمەن:

اَرِق	*arïk*	ئېرىق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُر	*akur*	ئوقۇر	〃 〃
قَار	*kar*	قار	〃 〃
قَرا	*kara*	قارا	〃 〃
رَقا	*raka*		ئىشلىتىلمەيدۇ.

① خەلىل ئىبنى ئەھمەت بەسرى — ئىلمى نۇجۇم (ئاسترولوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئۇز دەۋرىنىڭ كوزگە كورۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ»، «كِتَابُ الْعُرُوضِ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنِ» دىگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرى 170 - (مىلادى 786—787 -) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

راق	*rak*	راق	(سۇپەتنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى) ئىشلىتىلمىدۇ.
ئازۇق	*azuk*	ئوزۇق	ئىشلىتىلمىدۇ.
ئاقۇز	*akuz*		ئىشلىتىلمەيدۇ.
قوزى	*kozi*	قوزا	ئىشلىتىلمىدۇ.
قىز	*kiz*	قىز	〃 〃
زىكى	*ziki*		ئىشلىتىلمەيدۇ.
زىق	*zik*		〃 〃

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك، بۇ پەقەت بىر ئورنەكتىلا ئىبارەت. تېخى ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىپ تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئورنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى پىنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قولايلانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى-يېڭى ئولچەملەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سوز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا توغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۇكسىلىش تىلىگىدە بولغۇچىلارغا شوتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۇملە-

دىن تۇرك خەلقلىرىنىڭ كورگەن - بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خوشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوگقۇر مەنىلىك ماقال - تەمسىللىرىدىن مىساللار كەلتۈردۇم، تاكى بۇنىڭدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلىرگە، ئۇلار ئوزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرمۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاپ يېگىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانسىز يەتتى. كوگۈل باغلىغان بۇ ئىشىمدا تەگرىدىن ياردەم سورايمەن.

لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ

(پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەگرىگىلا خاس، تەگرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).

تۇركى سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا

ھەممە تۇركى تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۇركى يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۆۋەندىكى سوزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نرق، بذر، شتيا

ئايرىپ كورسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

ا خ و ف ق ز ى ك د

ح ن ه ع ي م ط ع

م ن س ب ج ر ش ت ل

بۇ ھەرپلەر ئەرەپچىدىكى «ا، ب، ت، ث...» گە ئوخشايدۇ. يۇقۇرىدىكى ئاساسىي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسىي ھەرپ ھىساپلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۇركى تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان«ب-p»، ئەرەپچە «ج-j» ھەرپى——بۇ ھەرپ تۇركى سوزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ——، «ز-z» بىلەن «ش-x» ئارىلىغىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ-z» ھەرپى، ئەرەپچە «ف-f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ-oq» ھەرپى، «ق-k» بىلەن «ك-k» ئارىلىغىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «گ-g» ھەرپى، «ن-n» بىلەن «غ-oq» ئارىلىغىدا ۋە «ن-n» بىلەن «ق-k» ئارىلىغىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نك-ŋ» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۇركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقۇرىدا كورستىلگەن ئاساسىي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث» ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق» ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق.«ئۇكە——ھۇقۇش»نى «اُهي uhi» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سوزنىڭ ئەسلى قىپچاقچىدا بولغىنىدەك «گ-k» بىلەن ئېيتىلىدىغان «اُكي üki» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَها qaha» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كوز ئاغرىغىنى«اوه uh» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سوز.

مۇندىن باشقا، تىنىۋىلمىش ئۈچۈن، بەزىدە سوز ئاخىرىغا

«ھ - h» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننىڭ چاقىرىشتا «تاھ تاھ tah tah»، تاينىڭ چاقىرىشتا «قىرە قىرە kurrïh kurrïh» دېيىلىدۇ. ئەمما تەركىۋىدە «ھ - h» كېلىدىغان ھەچقانداق سوز يوق، بۇ تاۋۇش گايدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۈنكى خوتەن تىلىدا ھند تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھ - h» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس. ئەگەر «ث» ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۈركى يېزىقتىكى «ذ - ز» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۈستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ذ - ز» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «س - s» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھەرپلىرى تۈركچە «ھ - h» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم بەلگىلەر بىلەن ئايرىلىدۇ. چۈنكى بۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەپ تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۈركى يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۈركى ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلگىلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. تۈركى ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا، توۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

بۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئورنى يوقلۇغىنا قارىماي، فەتھە ① ئورنىدا «ا - ئېلىف»، زەممە ②

① فەتھە ـــ «a, ə» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ـــ (زەۋەر).

② زەممە ـــ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ـــ (پەش).

ئورنىدا «و-ۋاۋ»، كەسرە① ئورنىدا «ى-يا» كېلىدۇ. بۇنىڭ ئەڕەپچىدىكى مىسالى ئىزافەت② ھالىدىكى «أَخْ، أَبْ» سۆزلىرىدە كۆرۈلىدۇ: هَـٰذَا أَبُـوكْ وَرَأَيْتُ أَبَـاكَ وَ مَرَرْتُ بِأَبِيكَ③. بۇ سۆز-لەرنى يازغاندا، ھەرىكە ئۈچۈن ھەرپ قوشۇشقا تـوغرا كېلىدۇ. قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىلىپ كەلگەن.

تۈركى سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام④ لارنىڭ ھەربىرى

---

① كەسرە ــ «i, ı» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەڕەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ــِ (زىر).

② ئىزافەت ــ ئىككى ئىسىمنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىشى.

③ بۇ ئەڕەپچە ئىبارىدىكى «أَبْ» دىن تۈرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە (أَبُـوكَ) «و-ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە (أَبَـاكَ) «ا-ئېلىف»، ئۈچىنچىسىگە (بِأَبِيكَ) «ى-يا» قوشۇلغان.

④ ئىمالە (إمالە) ــ ئەسلىدە ئاروۋ ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرى تەبىئى ھالدا سۆزۈپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سۆزۈپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان: ئىشبا (إشباع) ــ ئەسلىدە ئەڕەپ شېئىرىيىتىدە ۋەزن ۋە قافىيە ئۈچۈن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (إشمام) ــ تاۋۇش-لارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

ئۇچ هەرىكە بىلەن كېلىدۇ؛ قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان غۇننە[1] بىلەن خەيشۇم[2] مۇ شۇنداق. مۇندىن تاشقىرى، ئۇزۇك تاۋۇش هەرپ-لىرىدىن ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى، «ق - k» بىلەن «ج - q» هەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» هەرپىنىڭ «م - m» بىلەن، «ن - n» هەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى ئۇز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۇپ ئىسىم، ئىككىنچىسى ياسالما ئىسىم. پىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پىل ئاخىرىغا ئون ئىككى هەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ.

قىلىچ kiliq، أوق ok دېگەنگە ئوخشاشلار تۇپ ئىسىم بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس. ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ. مۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىملارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى

---

① غۇننە (غنّە) — مەهمۇت قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n» بىلەن «ق - k» ياكى «ن - n» بىلەن «غ - oj» نىڭ بىرلىشىشىدىن هاسىل بولغان «نك - ŋ» تاۋۇشى.

② خەيشۇم (خَيْشُوم) — دىماق تاۋۇشى.

تاشلىدىم. لېكىن مەن شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قاتتىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولىدىغان ۋە مەن تاشلىۋەتكەن سوزلەر- نىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پېللاردىن ياسالغان ئىسىملار تۈۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ا - ئېلىف، ت - t، ج - q، ش - x، غ - o، ق - k، قاتتىق كاف (ك - k)، ق - k بىلەن ك - k ئارىلىغىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق كاف (ك - g)، ل - l، م - m، ن - n، و - ۋاۋلاردىن ئىبارەت.

ا - ئېلىف

بِلْگا bilgə ـــ «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سوز «بِلْدِي bildi» سوزىدىن ياسالغان. اُگا ogə ـــ ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقۇرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سوز «اُودِي نانْگْنِي ədi nəŋni ـــ نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دېگەن ئىبارىدىكى «اُودِي ədi» سوزىدىن ياسالغان. «اُوا uwa» سوزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكىر ئۇۋۇتۇپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سوز «اُودِي uwdi» سوزىدىن ياسالغان.

«ا - ئېلىف» كۆپىنچە «م - m» بىلەن بىرلىكتە («ma، ma» شەكلىدە) كېلىدۇ. «كۆكۈلاْ» مەنىسىدىكى «كَسْما kəsmə» سوزى «كَسْدِي kəsdi» سوزىدىن ياسالغان. كوزنى يېپىۋالمە- سۇن دەپ كېسىلگەن ماكالاي چاچمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ. «اُورْما

سَجْ «ørmə saq» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «اُورْدِی ørdi» سوزىدىن ياسالغان.

t - ت

«قاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَجُتْ kaqut» سوزى «قَجْدِی kaqdī» سوزىگە «ت ـ t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كېيىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذُتْ kəžüt» سوزىمۇ «كېيدى» دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِی kəžti» سوزىگە «ت ـ t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

q - ج

«كۈلگە كومۈپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ kəmaq» دېگەن سوز كۈل ۋە كۈلگە ئۇخشاش نەرسىلەرگە بىرەر نەرسىنى كومگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِی kəmdi» سوزىگە «ج ـ q» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سَقِنْجْ ـــ سويۇنچ» سوزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «سَقِنْدِی səvindi» سوزىدىن ياسالغان.

x - ش

ئۇزىگە تونۇش ئادەم مەنمىسە ئىشلىتىدىغان «بِلِشْ bilix» سوزى «بِلْدِی bildi» سوزىگە «ش ـ x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُورۇش» ۋە «تُقُش» سوزلىرىمۇ «اُوردى urdi»، «تُقيدى tokïdï» سوزلىرىدىكە «ش ـ x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

oq ـ غ

«غ ـ oq» هەرپىدە تۈچ خىل ئەھۋال بار:

1 ـ پىللارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇرىدۇ. «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەردىكى «اَرِغ arïoq» سوزى «اَرِنْدى arïndï nay ـــ ئېرىغدالغان نەرسە» سوزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇغىنى بىلدۈرىدىغان «قُرُغ kuruoq» سوزىمۇ «قُريدى kurïdï» دېگەن سوزدىن ياسالغان.

2 ـ تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيْلاغ yaylaoq» سوزى «ياز» مەنىسىدىكى «يای yay» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ ـ oq» هەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «قِشْلاغ kïxlaoq» سوزىمۇ «قِش kïx» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ ـ oq» هەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، بۇ سوزلەر ئاخىرىغا «غ ـ oq» هەرپىنىڭ قوشۇلۇشى

بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان①.

3 - پىسىل تومۇرىغا ئاۋال «غ - oq»، ئاندىن «و - ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال - سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركى تىللارنىڭ هەممىسى ئۈچۈن ئومۇمى قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پىتىلار ئىسىمغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال - سايمانلىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بېيجدى piqdi» پىچىلىنىڭ تومۇرىغا «غۇ - oqu» قوشۇلۇپ ياسالغان «بېيجغۇ piqoqu» ــــ بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاپ» سوزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرىدىغان قورال» دىگەن مەنىدىكى «ارغۇ نانىڭ uroqu nan» سوزى «اۇردى urdi» سوزىدىن ياسالغان.

«غ - oq» ئورنىدا يۇمشاق كاف «ك - g» نى ئىشلىتىش هادىسىسىمۇ بار. «كەسدى kəsdi» پىچىلدىن ياسالغان «كەسكۇ نانىڭ kəsgü nan ــــ كېسىدىغان نەرسە» سوزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال.

«بىرەر نەرسىنى تاسقايدىغان ئەسۋاپ» دىگەن مەنىدىكى «اۇسكۇ avüsgü» سوزىمۇ «اۇسدى avüsdi ــــ تاسقىندى» پىچىلدىن ياسالغان.

---

① بۇ يەردە بىرئاز ئىنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يايلاغ yaylaoq»، «تىلاغ kïxlaoq» سوزلىرى «yay»، «kïx» سوزلىرىگە «غ - oq» نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى «yayla»، «kïxla» دىگەن پىچىلارغا «غ - oq» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ هەقتە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يازما نۇسخا 43 - بەتتە «لا laḷḷa» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قارالسۇن.

ئەمدى «غ - oγ» بىلەن «ك - g»نىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئور-نىغا كەلسەك، قاتتىق سوزلىرىدە «غ - oγ»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سوزلىرىدە «ك - g» ئۇلىنىدۇ. تۈركى سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غ - oγ» ياكى «ك - g» ھەرپلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئەرەپچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م - m» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ.

«ئوغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَلْ» سوزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - m» قو-شۇلۇپ ياسالغان. «ئەگىلەك» مەنىسىدىكى «مِنْخَلْ» سوزى «ئەگىلىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - m» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئوتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سوزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ - oγ» ياكى «ك - g»نىڭ ئورنىغا «ا - ئېلىف» نى، «و - ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدە «س - s» بىلەن «ى - يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «سى si // si»نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان پەرسە»نى «يِغاجْ بِجاسِي نانْكْ yïoɣaq piqəsi nəŋ»، «ئوتۇن يارىدىغان پالتا»نى «اُتُونْكْ كَاسِي بَلْدُو otuŋ kəsəsi baldu» دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائى-دىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا

چەرق بار. بۇ ئوزگەرمەس بىر ئولىچەم. خۇدا خالىسا، بۇلار ئوز توۋتىدە سوزلىنىدۇ.

ق - k

«تَرْغاق taroqak» دىگەن سوز «سَجْ تَرادى saq taradi» دىگەن جۇملىدىكى «تَرادى taradi» سوزىگە «ق - k» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«اُورْغاق oroqak» دىگەن سوزمۇ شۇنداق بولۇپ، «اُوتْ اُوْردى ot ordi» دىگەن جۇملىدىكى «اُوْردى ordi» سوزىدىن ياسالغان.

قاتتىق كاف (ك - k)

«كېسىلگەن تەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «كَساكْ ناڭْ kəsək nəŋ» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ kəsək» سوزى «كَسْدى kəsdi» سوزىگە «ك - k» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۇركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشْكْ axük» سوزى «پۇركەندى، پىپىندى» دىگەن مەنىدىكى «اَشْودى axüdi» سوزىدىن ياسالغان.

يۇمشاق كاف (g - ك)

«تِرِكْ *tirig*» سوزى «تِرِلْدِي *tirildi*» سوزىگە، «اُولُكْ *ölüg*» سوزى «اُولْدِي *öldi*» سوزىگە «ك - g» قوشۇلۇپ ياسالغان.

l - ل

«كاۋاك، يېرىق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيجْغِيلْ يِيرْ *piqoqil yər*» ئىبارىسىدىكى «بِيجْغِيلْ *piqoqil*» سوزى «بِيجِيلْدِي نانْكْ *piqildi nəŋ* — پىچىلغان نەرسە» دېگەن ئىبارىدىكى «بِيجِيلْدِي *piqildi*» سوزىگە «ل - *l*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالا - تاغىل نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرْغِيلْ *taroqil*» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «تَرِيلْدِي *tarildi*» پېئىلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقىنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىنى ئىپادىلىدۇ.

m - م

«سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يَزِمْ *yazim*» سوزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يَزْتِي *yazti*» سوزىگە «م - *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلىم قوغۇن» دېگەن

مەنىنى بىلدۇرىدىغان «بىر بِيچِم قاغُون bir pïqïm kaoun»
ئىبارىسىدىكى «بِيچِم pïqïm» سوزى «كەستى» مەنىسىدىكى
«بِيچْدِى pïqdï» سوزىگە «م - m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

n - ن

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «اَقِين akïn» سوزى
«سُۇ اَقْدِى suv akdï» دېگەن جۈملىدىكى «اَقْدِى akdï» سوزىگە
«ن - n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى توپراق ياكى ئۆيۈم توپراق» دېگەن مەنىنى
بىلدۇرىدىغان «يِيغِن تُبْراق yïoïn toprak» دېگەن ئىبارىدىكى
«يِيغِين yïoïn» سوزى «تُبْراق يِغْدِى toprak yïoïdï» دېگەن
جۈملىدىكى «يِغْدِى yïoïdï» سوزىگە «ن - n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

و - ۋ/ۇ

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كې-
لىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالىدىغان ئەسۋاپ» دېگەن
مەنىنى بىلدۇرىدىغان «سُرْغُو soroïu» سوزى «بىرەر ھايۋاننىڭ
سۈتىنى ئېمىشى ياكى قاتنى شورىشى» مەنىسىدىكى «سُرْدِى
sordï ـــ شوربدى» سوزىگە «و - ۋ/ۇ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇرار
جاي» مەنىسىدىكى «تُرْغُو يِير turoïu yər» دېگەن سوزمۇ شۇنداق.

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، تۇركى تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تورت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ ھەرپلىك پىبىللارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ئومۇمىدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئوتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەگرى خالىسا، كېيىنكى باپلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئوتىمىز.

سوزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۇزۇلىدىغانلىغى توغرىسىدا

بەزى سوزلەر تەشتىتسز ئىككى ھەرپتىنلا تۇزۇلىدۇ: «اَتْ at — ئات» ۋە «اَر ar — ئەر» سوزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۇزۇلىدۇ: «ئوزۇق» مەنىسىدىكى «اَزْق azuk» ۋە «گۇنا» مەنىسىدىكى «يَزْق yazuk» سوزلىرىگە ئوخشاش.

تورت ھەرپتىنمۇ تۇزۇلىدۇ: «يَغْمُر yaoɟmur — يامغۇر»، «جَغْمُر qaoɟmur — چامغۇر» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىنمۇ تۇزۇلىدۇ: «قُرْغَاقْ kuruoɟsak — قۇساق» ۋە «قُذْرُغَاقْ kuzuroɟak — چاپانىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىنمۇ تۇزۇلىدۇ: «كُمْلْدُرْكْ kəmüldürük —

كەمەلدۇرۇك» ۋە «قۇزغۇن kuzuroqun —— قۇشقۇن» دېگەنلەر-گە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زەرغەنجمود zaroqunqmud —— رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئوسۇمۇك» دېگەنگە ئوخشاش. تۈركى تىللاردا سوزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدّ»① ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِين»② ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى

① بۇ يەردە ئەرەپ تىلىدىكى «ھەرپى مەد (مەدلىك ھەرپلەر) — ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» كوزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئوزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

② ئەرەپچىدىكى «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و - ۋاۋ» بىلەن «ى - يا» كوزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسىلەن: «صَيف، خَيف، خَوف، عَين» سوزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەپچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركى تىللاردا يوق. شۇڭا مەھمۇت قەشقەرى بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇسىز «و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىنى كوزدە تۇتسا كېرەك.

«تَغار taoʃar»، «تۇتروق» مەنىسىدىكى «جَقار qavar» سوز-
لىرىدىكى «ا - ئېلىق» سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر؛ «قورۇق
يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرِيغ koriq»، «تازا،
پاكىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَرِيغ ariq» سوزلىرى-
دىكى «ى - يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دېگەن مەنە-
لەرنى بىلدۈرىدىغان «اَنُوق anuk» ۋە «شاھىت، گۇۋا»
دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «تَنُوق tanuk» سوزلىرىدىكى
«و ـــ ۋاۋ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «اْ - ھەمزە»
دۇر. مەسىلەن: «ئايغىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَذْغِيرْ
aʒoɣir»، رەۋەنىڭ بىر خىلى بولغان «اِشْغُنْ ixoɣun» سوزلە-
رىدىكى «اْ»گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ
«ن - n» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغانْ bazoɣan ـــ مېرسىن
دەرىخىنىڭ مۇڭسى» ۋە «قَزْغانْ kazoɣan ـــ سۇ قېزىۋەتكەن يەر»
دېگەن سوزلەردىكى «ن - n» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و - ۋاۋ» ھەرپى-
دۇر. مەسىلەن: «يىمىك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان
«تُرقُو torku»، «تەنتەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرْغُو
kuroɣu» سوزلىرىدىكى «و - ۋاۋ» ھەرپىگە ئوخشاش.

«ى - يا» هەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە هەرپلەرنىڭ بىرى هىسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «دوڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆتكى kətki» ۋە «تۈرتۈك چىراي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بۇرقى burkî» سۆزلىرىدىكى «ى - يا» هەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعَالْ fəal، فُعَالْ fual، فِعَالْ fial، فَعُوْلْ fəul، فَعِيْلْ fəil» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش هەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاج yiоqaq» سۆزىنى «يِغَجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ نېرىقى تەرىپى» دېگەن مەنىدىكى «يُغُوْج yuoquq» سۆزىنى «يُغْجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغْ koriоq ـــ قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق. قالغانلىرى خۇدا خالسا، كىتابنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

پىللاردىكى زىيادە هەرپلەر ۋە پىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پىللار ئىككى هەرپلىك، ئۈچ هەرپلىك، تۆت هەرپلىك،

بەش ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ. پىللارغا كەينىدىن قوشۇلىدىغان ھەرپلەر ئون:

ا ـ ئېلىف، ت ـ t، ر ـ r، س ـ s، ش ـ x، ق ـ k، ك ـ k، ل ـ l، ن ـ n، لا ـ la // lə، ى ـ يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پىللارغا بىرەر يېڭى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا ـ ئېلىف

«ھەسەت قىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادى tapzədi» سوزى «ئۇنۇمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِزْ tapiz» سوزىگە «ا ـ ئېلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قۇبۇز چالىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قَبْزادى kobzadi» سوزى «قَبِزْ kobuz» سوزىگە «ا ـ ئېلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

t ـ ت

بۇ ھەرپ پىللىنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. «ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرِغْ اَرِتتِي tariq aritti» دېگەن جۈملىنىڭ «اَرِتتِي» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىگە ئوخشاش. «تون قُرتتِي ton kurutti ـــ تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرتتِي» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىمۇ شۇنداق.

«ت - t» هەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سوزلەر «اَريدى arīdi»، «قُريدى kurīdi» شەكىللىرىدە ئىدى.

r - ر

كوپ هالاردا پېئلىنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساش ئۈچۈن، «ر - r» هەرپى «ت - t» هەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَرْدى bardi» پېئلىنىڭ «بَرْتُرْدى bartürdi» شەكلىدە ۋە «كَلْدى kəldi ـــ كەلدى» پېئلىنىڭ «كَلْتُرْدى kəltürdi» شەكلىدە مەجبۇرى دەرىجىگە ئايلانغانغا ئوخشاش.

s - س

بۇ هەرپ پېئللارغا قوشۇلۇپ، ئارزۇ - ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوْق اِجْسَدى suv iqsədi ـــ سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِسَدى ax yəsədi ـــ ئاش يىگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە «س - s» هەرپى ئەرەپچىنىڭ «تَفَاعُلْ tafaul» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەملىيەتتە بولمىغان ئىش - هەركەتنى خۇددى بولۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈنمۇ پېئللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِين يَرماق اَلْمسْندى ol məndin yarmak alīmsīndī ـــ ئۇ ئوزىنى مەندىن يارماق

كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى»؛ «اُل مَنكا كُلُمسِندِي *ol maŋa külümsindi* — ئۇ ئوزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى».

x - ش

بۇ ھەرپ پىشىلارغا قوشۇلۇپ، ئەرەپچىدىكى «مُفاعَلَة *mufaələ*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُوردِي *urdi*» پىشىلىدىن «اُرُشدِي *uruxdi*» پىشلى، «تُردِي *turdi*» پىشىلىدىن «تُرُشدِي *turuxdi*» پىشلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پىشىلارغا «ش - x» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنمۇ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە ئوز ئورنى كەلگەندە سوزلىنىدۇ.

k - ق

بۇ ھەرپ پىشىلارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مَفعُول *məf'ul*» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَر اَجِيقدِي *ər aqïkdi* — قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلقِي يُتُقدِي *yïlqï yutukdi* — يىلقا ئوت - چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئوروۋقىلاپ ئولەي دىدى».

شۇنىڭدەك كوپىنچە «ق - k» ھەرپى «س - s» ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «اَرْ اَرْ سِقْدِي ər arsikdi — ئادەم ئالداندى»؛ «اَرْ سُيْسُقْدِي ər soysukdi — ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

k - ك

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان سوزلەردە «ق - k» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك - k» ئىشلىتىلىدۇ: «قَجْغِنْ اَرْ يِتْسِكْتِي kaqoyin ər yətsikti — قاچقۇن ئادەمگە يېتىۋېلىندى»؛ «اُلْ اَرْ بِلْسِكْتِي ol ər bilsikti — ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئوزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

l - ل

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئىل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوْقْ اَتِّي ər ok atti — ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «اَتِّي atti» پېئىلىدىن ياسالغان «اُوْقْ اَتِلْدِي ok atildi — ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بُوز تُقِيدِي boz tokidi — بوز توقىدى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقِيدِي

tokildi» پېيىلىدىن ياسالغان «بوز تۇقيىلدى *boz tokildi* —
بوز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

n - ن

بۇ ھەرپ پېيللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى
باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا ئۇرۇنلىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:
«ئۇ يەرماقنى ئالىدى *ol yarmakīn alīndi* — ئۇ يارمىغىنى
ئۆزى ئالدى»؛ «ئۇ مەندىن تاۋارنى قولۇندى
ol məndin tavarīn kolundi — ئۇ مەندىن تاۋارنى ئۆزى
تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

la // lə - لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پېيل ياسايدۇ. مەسىلەن:
«بېيىك قۇشلادى *bəg kuxladī* — بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە
ئوخشاش. بۇ جۈملىدىكى «قۇش *kux*» سوزى ئىسىم بولۇپ،
ئەسلىدە پېيلغا ئوخشاش تۇرلەنمەيتتى، ئەمما «لا - *la// lə*»
قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېيلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا
پېيللاردەك تۇرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم بىر قائىدە. يۇنى
ئېسىگىدە تۇت.

«بَاغ كَنْدا قِيشْلادى *bəg kəndda kïxladï* — باغ شەھەردە قىشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِيشْلادى *kïxladï*» سوزىنىڭ «قِيش *kïx*» سوزىگە «لا - *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پەيدا ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ى - يا

بۇ ھەرپ «ل - *l*» بىلەن بىرلىكتە (لِي *li // li* شەكلىدە) كېلىدۇ[1]. پەيلغا قوشۇلۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇنلىنىپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُولْ تُرْغالِي قَلْدِي *ol turoʁalï kaldï* — ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ «اُولْ بَرْغالِي قَلْدِي *ol baroʁalï kaldï* — ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرْغالِي *turoʁalï*»، «بَرْغالِي *baroʁalï*» دېگەن سوزلەرگە ئۇخشاش.

بۇ قائىدىلەرنى ئۇبدان ئۆگەن.

سوزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى - كېيىن كېلىش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئاۋال ئىككى ھەرپلىك سوزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تورت، بەش ۋە ئالتە ھەرپلىك سوزلەرنى بېرىمەن. ئوتتۇ-

[1] بۇ يەردە «غالى - *oʁalï*، كالى - *gəli*» شەكلى كوزدە تۇتۇلغان.

رنسی ساکنلىق سوزلەرنى ھەرىكىلىك سوزلەردىن بۇرۇن بېرىلمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك بولغان سوزلەرنى ئوز ھەرىكىلە-رىنىڭ تەرتىۋى بىلەن بېرىلمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپە-گە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىلمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى ئوز ئورنى بىلەن بېرىلمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۇچىنچى ھەرپىنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىلمەن.

كىتاۋنىمزدا سوزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىۋى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتاپنىڭ ھەممە بولۇملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى-كېيىن قويۇلۇش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىپلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەپ لۇغەت-لىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىر-لاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەر-نى ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىلمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوز-لەرنىڭ باش-ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەم-زىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىلمەن. مەن سوزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifa* ــــ باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى تۈركى تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.

رىسى ساكىنلىق سوزلەرنى ھەرىكىلىك سوزلەردىن بۇرۇن بېرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك بولغان سوزلەرنى ئوز ھەرىكىلە-رىنىڭ تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپە-گە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى ئوز ئورنى بىلەن بېرىمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۇچىنچى ھەرپىنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن.

كىتاۋىمىزدا سوزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىۋى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتابنىڭ ھەممە بولۇملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى-كېيىن قويۇلۇش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىپلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەپ لۇغەت-لىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىر-لاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەر-نى ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوز-لەرنىڭ باش-ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەم-زىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىمەن. مەن سوزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifə* ــــ باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى تۈركى تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.

سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۈپەتلەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سوزلەر-دىن تۈرلۈك يۆللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى ئاندا-ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي اَرْ *bardī ər* — بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجِي اَرْ *bardaqī ər* — بېرىپ قالىدىغان ئادەم»؛ «كَلْدِي اَرْ *kəldi ər* — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجِي اَرْ *kəldəqi ər* — كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۈپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كوپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَفْكا بَرَغانْ *ol ər ol əvgə baraoǰan* — ئۇ ئويىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِيشِي اُلْ بِيزْكا كَلَكانْ *ol kixi ol bizgə kələgən* — ئۇ بىزنىڭگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغانْ *baraoǰan*»، «كَلَكانْ *kələgən*» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۈپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.

ئۇچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اۇل ار اۇل اۆگا بارغاق olar ol əvgə barioqsak — ئۇ ئويگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اۇل كىشى اۇل بىزكا كەلگەك ol kixi ol bizgə kəligsək — ئۇ بىزنىكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارلىق بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اۇل اۆگا بارغاق اردى ol əvgə baroquluk ərdi — ئۇ ئويگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەندەكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سوزلەردە «ل - l» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س - s» نى ئىشلىتىدۇ. يەنە بىر مىسال: «اۇل يكىت بىزكا كەلگۈلۈك اردى ol yigit bizgə kəlgülük ərdi — ئۇ يىگىت بىزنىكىگە كەلگۈلۈك ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مەن اۆگا بارىغلى مەن man əvgə barioqli man — مەن ئويگە باراي دەپ تۇرىمەن»؛ «مەن سىزكا كەلگلى مەن man sizgə kəligli man — مەن سىزنىكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندەكىلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارلىق بايان قىلىنمىدى.

مۇنداق سۆپەتلەرنىڭ ھەممىسى پېئىلدىن ياسالغان، ھەر-قانداق پېئىلدىن شۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۆپەت ياسىلىدۇ.

بۇ سۆپەتلەرنىڭ سۆپەتلەنگۈچىلىرىمۇ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى. ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سوزلەرنىڭ خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا، شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سوزلەپ ئوتىمەن.

بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش - سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش ۋە تۇرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ سوزلەنمىدى. چۈنكى بۇلار ئۇچۇن ئايرىم بىر كىتاپ يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ ــــ تۇركى تىللارنىڭ نەھۇنگە ئائىت جەۋھەرلەر» دەپ ئات قويدۇم. تەكرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن، نەھۇنگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سوزلەندى.

مەستەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا

مەستەرلەر① ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، تۇپ مەستەرلەر. بۇ خىل مەستەرلەر پېئىللار بولۇمىدە ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرى بىلەن بىللە كورستىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەستەر بولماي، ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر. مۇنداق مەستەرلەردە ھال مەنىسىمۇ

① مەستەر ــــ ھەركەتنام ياكى پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلى.

بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كورسىتىپ ئوتىمەن.

«بَرْدى bardi، بَرِيرْ barïr» شەكىللىرىدىن ياسالغان «بَرْماقْ barmaq»؛ «كَلْدى kəldi، كَلِيرْ kəlir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ kəlmək» بولسا، تۈپ مەستەرلەردۇر.

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئورنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كورسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرْغْمْ بُلْسا مَنكا تُشْغِيلْ mənin baroɣim bolsa maŋa tuxoɣil — مەن بارىدىغان چاغدا ماڭا يولۇق»؛ «كَيِكْ كَلكِي بُلْسا اُقْتا kəyik kəliki bolsa okta — كېيىك كەلگەن چاغدا ئوق ئات» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ barïoɣ»، «كَلِكْ kəlik» دېگەن سوزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا taz kəliki bərkqigə — تازنىڭ كېلەر يېرى بوكچىنىڭ دوكىنى» دېگەن ماقالىدىكى «كَلِكِي kəliki» سوزىمۇ شۇنداق.

مۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سوزلەرگە «ق ـ k» ياكى «غ ـ ɣ» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرِغْ بَرْدى barïoɣ bardi — ئۇ قاتتىق باردى (ماڭدى)»: «اُلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدِي ol kulïn uruoɣ urdï — ئۇ قۇلنى قاتتىق ئۇردى» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ barïoɣ»، «اُرُغْ uruoɣ» مەستەرلىرى پېيل يىلتىزىغا «غ — ɣ» ئۇلىنىش

بىلەن ياسالغان. «ق - k» ياكى «ك» ھەرپلىرى ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ، «غ - oy» ھەرپە-گە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُرُقِي نَتَاكْ anīŋ yorukï nətəg — ئۇنىڭ يۈرۈشى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىدىكى «يُرُقِي yorukï» سوزىنىڭ تەركىۋىدە بولغان «ق - k» ھەرپى «غ - oy» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىۋىدە «ك - k» بولغان سوزلەرگە ياكى يۇمشاق سوزلەرگە «ك - k» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «اَنِي سُكُكْ سُكْتِي anï sökük sökti — ئۇنى قاتتىق سوكتى»؛ «اُلْ قُلِنْ تَبِكْ تَبْدِي ol kulïn təpik — təpdi ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكُكْ sökük»، «تَبِكْ təpik» سوزلىرى «ك - k» قوشۇلۇپ ياسالغان مەس-تەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكىتلەش، چېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ، «وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً — تەڭرى مۇساغا چېكە-لەپ ئېيتتى» ئايەتىدىكىگە ئوخشاش.

سوزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كورسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. خۇدا خالسا، بۇلار ئوز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.

كىتاپتا ئېيتىلمىغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتاپتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چوللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم. چۈنكى بۇلار تىللارىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ نامىلىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركى تىللارغا كېيىن كىرگەن سوزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئايالالارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كوپ ئۇچرايدىغان ۋە ھەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن كورسىتىپ ئوتتۇم.

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يېگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كورگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كورگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيصُو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئوزىگىلا مەلۇم. مەن بۇلار-

دىن ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مانلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كورسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئولكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كورسىتىپ ئوتتۇم. رۇمغا ھەممىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بَجَنَاك pəqənək ـــ پەچەنەك، ئاندىن قالسا قِفْجاق kïfqak ـــ قىپچاق، اُغُز oquz ـــ ئوغۇز، يَماك yəmək ـــ يەمەك، بَشْغِرْت baxqïrt ـــ باشقىرت، بَسْمِل basmïl ـــ باسمىل، قاي kay ـــ قاي، يَباقُو yabaku ـــ ياباقۇ، تَتار tatar ـــ تاتار، قِرْقِز kïrkïz ـــ قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. بۇ قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى رۇم ئولكىسى يېنىدىن شەرقتە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن جِكِل qigil ـــ چىگىل، تُخْسِي tohsï ـــ توخسى، يَغْما yaqma ـــ ياغما، اُغْراق uqrak ـــ ئۇغراق، جَرُق qaruk ـــ چاروق، جُمْل qomul ـــ چومۇل، اُيْغُر uyqur ـــ ئۇيغۇر، تَنكُت tanut ـــ تاڭغۇت، خِتاي hïtay ـــ خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي ـــ چىن دىمەكتۇر. ئاندىن تَفْغاج tavqaq ـــ تاۋغاچ، بۇ ـــ ماچىن دىمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر - بىرلەپ كورسەتتىم.

تۇركى تىللار توغرىسىدا

كىشى ئوچۇق ۋە توغرا تىل پىكىت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسىلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەتئەللەر بىلەن بەرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سۇغداق *soqdak* — سوغداق، كەنجاك *kənqək* — كەنىچەك، ئارغۇ *arqu* — ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەتئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بەرىش-كېلىش قىلىدىغان خوتەن *hotən* — خوتەن، تۈبۈت *tübüt* — تۈبۈت خەلقلىرى ۋە تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۇركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئوز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابارقا *qaparka* — ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئولارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۇركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۇركى يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ-دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يەئجۇج ۋە مەئجۇج — يەجۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۇبۇتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم

تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركى تىلدا چىرايلىق سوزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئوزئارا سوزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شۇبسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتاپىنىڭ باش قىسمىدا كورستىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركى يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاپ ۋە خەت-چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنىلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت-چەك ۋە ھوججەتلىرىنى شۇ يېزىق-تا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنىلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقۇرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سوزلىدىم.

سەھرا-قىر خەلقلىرىدىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەر بىرىنىڭ ئوزىگە خاس تىلى بار، جۇملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئۇغراق، چاروق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سوزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئولكىسى يېنىدىكى بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سوزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىگى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ايلا *ila*—ئىلى، اَرْتِش *ərtix*—ئېرتىش، يَمارْ *yamar*—يامار، اَتِلْ *ətil*—ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ

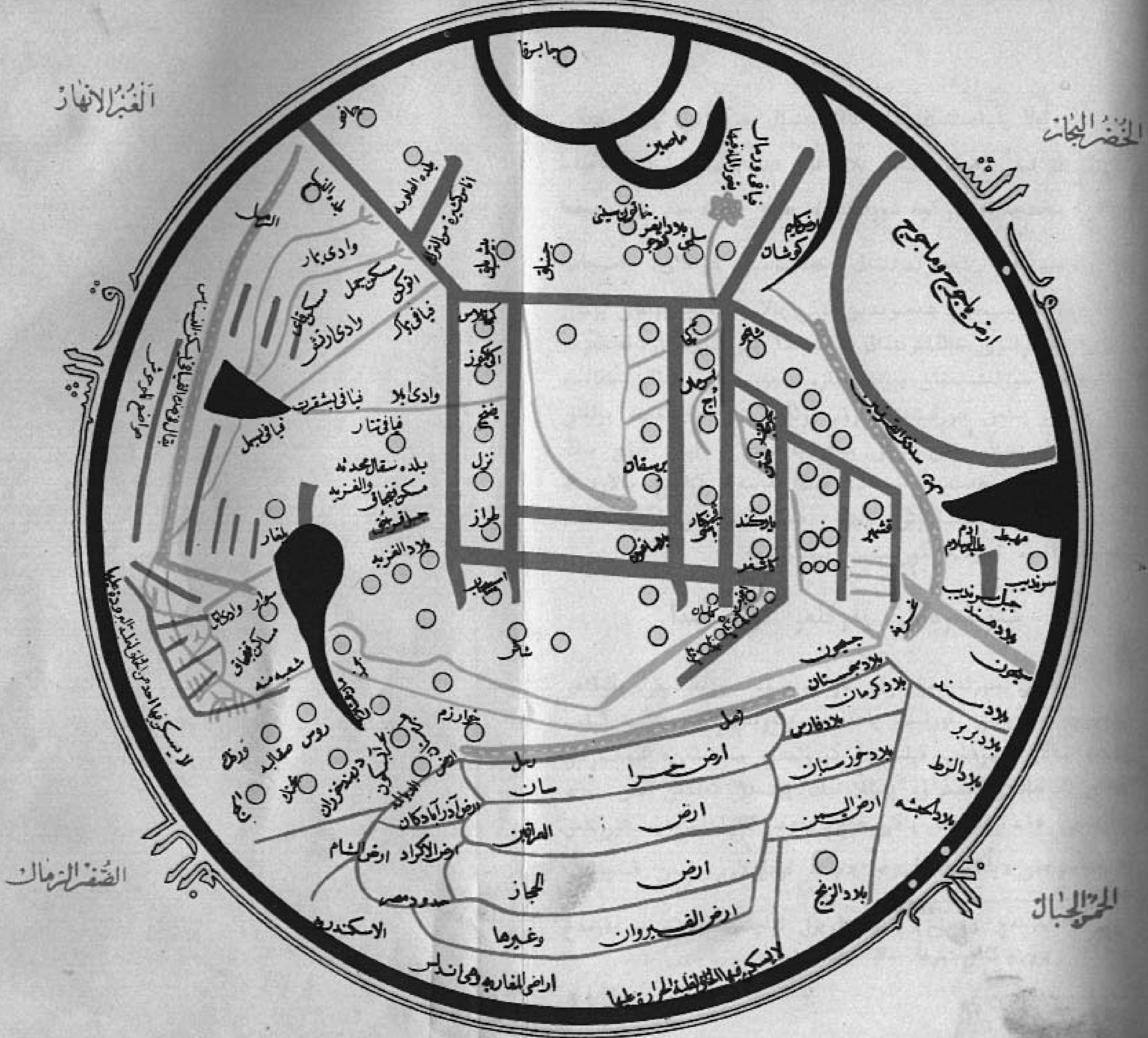

الغبر الانهار
الخضر البحار
الصفر الرمال
الحمر الجبال
ارض ياجوج وماجوج
ماصين
كوشان
طراز
بلاد الغزيه
خوارزم
جيحون
سيحون
بلاد سجستان
بلاد كرمان
بلاد فارس
بلاد خوزستان
ارض اليمن
بلاد سند
بلاد بربر
بلاد الزط
بلاد الحبشه
بلاد الزنج
ارض الشام
ارض الاكراد
العراقين
الحجاز
حدود مصر
الاسكندريه
ارض القيروان
وغيرها

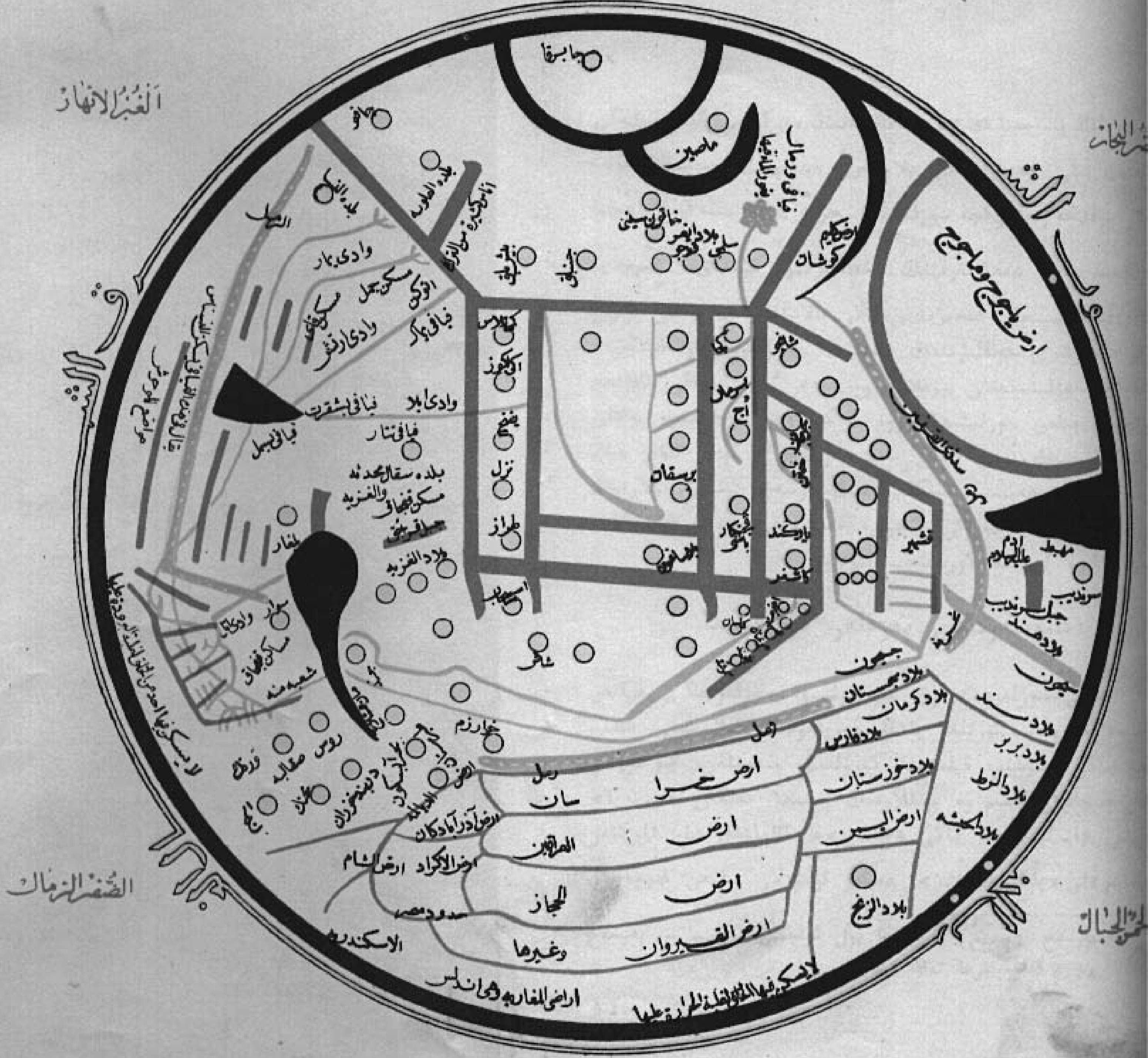
الغبر الانهار
الخضر الرمال
ماصين
جابرقا
ارض ياجوج وماجوج
جيحون
سيحون
بلاد سجستان
بلاد كرمان
بلاد فارس
بلاد سند
بلاد بربر
بلاد خوزستان
ارض اليمن
بلاد الحبشه
بلاد الزنج
ارض القيروان
الحجاز
ارض الشام
ارض الاكراد
حدود مصر
الاسكندرية
وغيرها
خوارزم
طراز
بلاد الغزية
وادي ايلا
ارض

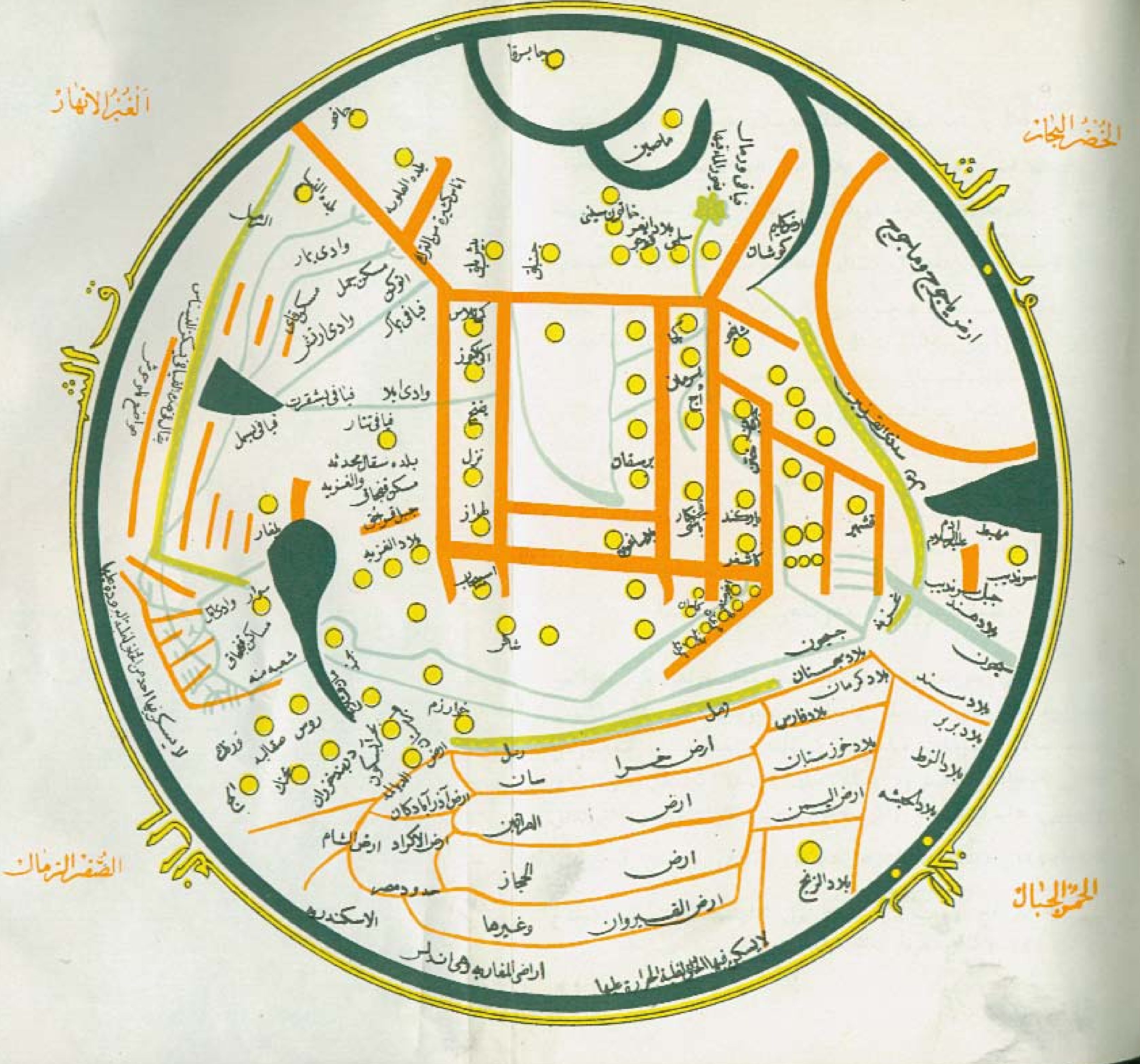

الغبر الانهار
الخضر البحار
الصفر الرمال
الحمر الجبال
ارض ياجوج وماجوج
ماصين
جابرقا
كوشان
ياقوت
ياقوت
بلاد سند
بلاد بربر
بلاد الزط
بلاد الحبشه
بلاد الزنج
بلاد كرمان
بلاد سجستان
بلاد فارس
بلاد خوزستان
ارض اليمن
ارض خرا سان
ارض العراقين
ارض الحجاز
ارض القيروان
ارض الاكراد
ارض الشام
ارض اذرآبادكان
حدود مصر
الاسكندريه
وغيرها
اراضي المغاربه هي اندلس
جيحون
سيحون
خوارزم
طراز
بلاد الغزيه
بلاد سقلاب
وادي بلا
قبائل تتار
قبائل قفجاق
روس
قبائل ببجل
وادي بار

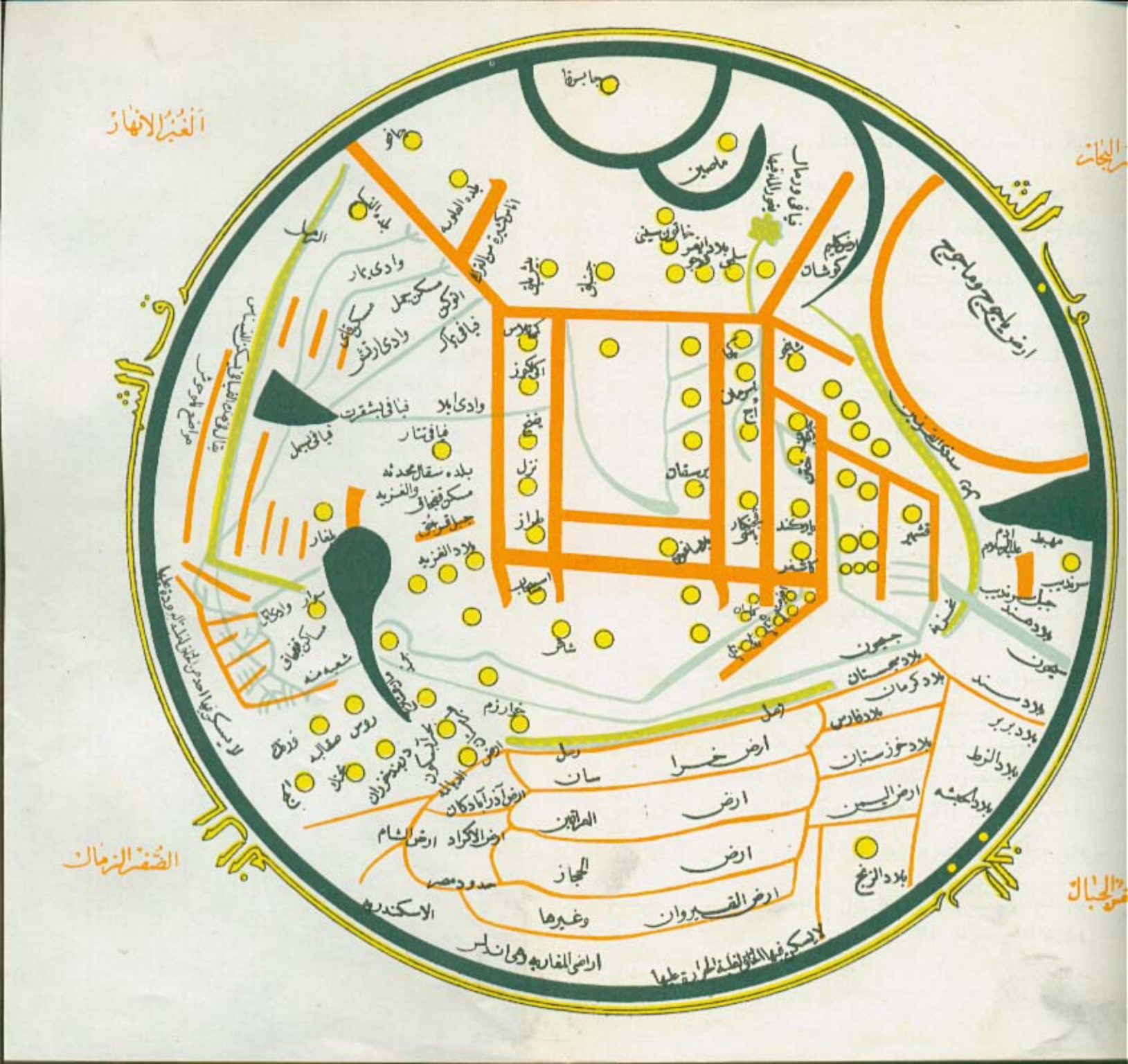
الغرب الانهار
الصقع الزمال
ارض طيلسج وماجوج
ارض الترك
بلاد الزنج
بلاد الحبشه
بلاد النوبه
بلاد المغرب
بلاد مصر
بلاد الشام
بلاد العراق
بلاد فارس
بلاد خوزستان
بلاد كرمان
بلاد سجستان
بلاد السند
بلاد البربر
بلاد الترك
ارض الصين
ارض الحجاز
ارض القيروان
ارض الاكراد
ارض آذربايجان
ارض خزر
ارض الديلم
ارض الجبال
وادى بار
وادى ارقر
وادى بلا
وادى تنار
بلاد الغزيه
بلاد الاسكندريه
بلاد الاندلس
بلاد الروم
بلاد الخزر
بلاد الصقالبه
بلاد الترك
بلاد الصين
بلاد الهند
بلاد السند
بلاد الزنج
بلاد الحبشه
بلاد النوبه
بلاد المغرب
بلاد مصر
بلاد الشام
بلاد العراق
بلاد فارس
بلاد خوزستان
بلاد كرمان
بلاد سجستان
بلاد السند
بلاد البربر
بلاد الترك
بلاد الصين
بلاد الحجاز
بلاد القيروان
بلاد الاكراد
بلاد آذربايجان
بلاد خزر
بلاد الديلم
بلاد الجبال

ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھىسابلىنىدۇ. بالاساغۇن *balasaoqun* ——بالاساغۇن- لۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سوزلىشىدۇ. طراز *tiraz* —— تراز، بَيْضا *bəyza* —— بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اِسْپِيجاب *ispijab* —— ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سوزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سوزلىشىدۇ. رۇم ئولكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش مىڭ پەرسەخ①، ئېنى ئۈچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى داىرە ئىچىدە كورستىپ ئوتتۇم.

شۇبلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلى سوزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سوزلەردىكى پەرقلەر بىرقانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ كېلىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئېلىف»قا ياكى «ج - q»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِنْ *yəlkin*» دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار

① پەرسەخ (فَرْسَخ) پارسچىدا يول ئولچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

«ٱلكِن *əlkin*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يِلِغ سُوق *yiliq suv*» دىسە، ئۇلار «اِلِغ سُوق *iliq suv*» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۇنچە - مەرۋايىت»نى «يِنجُو *yinqü*» دىسە، ئۇلار «جِنجُو *qinqü*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «توگە جۇغدىيى»نى «يُغدُو *yuqdu*» دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جُغدُو *juqdu*» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سوزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قُوى *koy*» دىسە، ئارغۇلار «قُون *kon*» دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «چِيغاى *qioqay*» دىسە، ئۇلار «چِغان *qioqan*» دەيدۇ. تۈركلەر «قايُو نانْك *kayu nəŋ*ـــقايسى نەرسە» دىسە، ئۇلار «قانُو *kanu*» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سوزنىڭ بېشىدىكى «م - *m*» ھەرپىنى «ب - *b*»غا ئوزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «من بَردِم *mən bardim*ـــ مەن باردىم» دىسە، ئۇلار «بن بَردُم *bən bardum*ـــ مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مُون *mün*» دىسە، ئۇلار «بُون *bün*» دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سوزنىڭ تەركىۋىدىكى «ت - *t*» ھەرپىنى «د - *d*»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «تـوگە»نى «تَـقَى *təvəy*»

دىسە، ئۇلار «دَوَى *dəvəy*» دەيدۇ، شۇنىڭدەك «توشۇك» دېگەن سوزنى تۈركلەر «اُوتْ *ot*» دىسە، ئۇلار «اُودْ *od*» دەيدۇ. ساپ تىلىمىزدا «د ـ *d*» بىلەن ئېيتىلىدىغان سوزلەر ئوغۇزچىدا كوپىنچە «ت ـ *t*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر» نى «بُكْدا *bügdə*» دىسە، ئوغۇزلار «بُكْتا *bükta*» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا *yigdə*» دىسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتا *yikta*» دەيدۇ. مۇنداق سوزلەر خېلى كوپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ سوزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركلەر «ف ـ *f*» بىلەن «ب ـ *b*»نىڭ ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدىغان «ڤ ـ *v*» ھەرپىنى ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و ـ *w*»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئوي»نى «اَوْ *av*» دىسە، ئوغۇزلار «اَوْ *aw*» دەيدۇ؛ ئۇلار «ئوۋ»نى «اَوْ *av*» دىسە، ئوغۇزلار «اَوْ *aw*» دەيدۇ.

مەن سوزلەرنىڭ ئەڭ توغرا شەكىلىنىلا بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سوزلەيدىغانلارنىڭ ئىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئوزەڭ بىلىۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، يابا‌قۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ ـ *ż*» ھەرپىنى ھەر زامان «ى ـ يا» غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ ـ *ż*» بىلەن سوزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قېيىن دەرىخى»نى «قَذِنْڭ *kaźiŋ*» دىسە، ئۇلار «قَيِنْڭ *kayiŋ*» دەيدۇ. تۈركلەر «قېيىن ـ بويان»لار ـ

نی «قَذِنْ *kazïn*» دىسە، ئۇلار «قَيِنْ *kayïn*» دەيدۇ. شۇ-نىڭدەك، چىگىل ۋە باشقا تۈركىلەر تىلىدا «ذ - *ż*» بىلەن ئېيتىلىدىغان سوزلەر رۇس ۋە رۇم ئولكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىللىرىدا «ز - *z*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاياق» نى «اَذَقْ *ażak*» دىسە، ئۇلار «اَزَقْ *azak*» دەيدۇ. چىگىل تۈركلىرى «قېرىن توپدى» دىگەننى «قَرِنْ تُذْتِي *karïn toztï*» دىسە، ئۇلار «تُزْدِي *tozdi*» دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىسالىلار بويىچە قىياس قىلىش كېرەك. يەنە ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى «ذ - *ż*» ھەرپى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇلاردىن تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەر-نىڭ تىللىرىدا «ى - يا»غا ئوزگىرىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز - *z*»غا ئوزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئورنىدا كورستىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سوزنىڭ بېشىدىكى «ا - ئېلىف»نى «ھ - *h*»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركى تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىگى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھىساپلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا» نى «اَتا *ata*» دىسە، ئۇلار «ھَتا *hata*» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «اَنا *ana*» دىسە، ئۇلار «ھَنا *hana*» دەيدۇ.

«ر - *r*» ھەرپى بەزىدە «ل - *l*»غا ئالمىشىدۇ. بۇ ھەقتە ئوز ئورنىدا كەلگەندە سوزلەيمەن. بەزىدە «ز - *z*» ھەرپى «س -

ز»غا، «س ـ s» هەرپى «ز ـ z»غا ئوزگىرىدۇ. بۇلارنىمۇ ئوز ئورنىدا سوزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ ـ oɣ» هەرپىنى ئوغۇزلار «ا ـ ئېلىف»قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «بارىدىغان يەر»نى «بَرْغُو يِيرْ baroɣu yər» دىسە، ئوغۇزلار «بَراسى يِيرْ barasï yər» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى» نى «تُرْغُو اُغُورْ turoɣu oɣur» دىسە، ئوغۇزلار «تُراسى اُغُورْ turasï oɣur» دەيدۇ.

«ق ـ k» هەرپى «ك ـ k»گە، «ك ـ k» هەرپى «ق ـ k»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئوز ئورنى كەلگەندە سوزلەيمەن. هەرپلەرنىڭ ئالمىشىشى هەققىدىكى گەپنى شۇنىڭ بىلەن تۈگىتىمەن.

سوزلەردە هەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش ـ هەركەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ ـ oɣ» هەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قېپچاقلار هەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جُمْغُق qumoɣuk» دىسە، ئۇلار «جُمْق qumuk» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز»نى «تَمْغَق tamoɣak» دىسە، ئۇلار «تَمَق tamak» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئويىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَۋْكا بَرَغانْ اُلْ ol əvigə baraoɣan ol» دىسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «بَرَغانْ اُلْ baraoɣan ol»

دىگەن ئىبارىنى «بَرانْ اُلْ baran ol» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دىگەن جۈملىنى «اُلْ اَرْ قُلِنِي اُرَغَانْ اُلْ ol ər kulini uraoan ol» دىسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «اُرَغَانْ uraoan» سوزىنى «اُرانْ uran» دەيدۇ. شۇنىڭدەك يېنىك بولسۇن ئوچۇن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ - oj» نىڭ ئورنىدىكى «ك - g» نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركى تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئوز ئورنىدا سوزلەيمەن. مەن كىتابۇنىنى يېنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەممىلىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سوزلەرنى، يەنى «ا - ئېلىف» بىلەن باشلانغان سوزلەرنى ھەر باپتا بىر يەردە بەردىم. لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ (پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغۇچى، كويۇنگۇچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك ئىسىملار بولۇمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

أَبْ ap//əp تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەرسىنىڭ ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىگى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، أَبْ اَذْكُو نانْكْ *ap əzgü nəŋ* — بەك ياخشى نەرسە. دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَقْ *ap ak*» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دىگەن مەنىلەردە كېلىدىغان يارەمچى سوز. أَبْ بُو أَبْ اُلْ *ap bu ap ol* — بۇمۇ ئەمەس، ئۇمۇ ئەمەس.

أُبْ üp رەڭنى ئاشۇرۇپ ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سوز.

أُبْ اُرْنِڭْ *üp ürüŋ* ـــ ئۇپ - ئۇرۇڭ، ئاپ - ئاق. چىگىلچە.

أُبْ أُبْ op op هوپ - هوپ. ئېشەك تېپىلىپ چۈشكەندە، ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سوز. بۇ سوز ئەرەپلەرنىڭ «لَعاً ـــ قوپ» دىگەن سوزىگە توغرا كېلىدۇ.

أُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئوكۇزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوكۇز. ئارغۇچە.

أَتْ at («ا - ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات. «قُوشْ قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *kux kanatin ər atin* ـــ قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن» دىگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

أَتْ ət («ا - ئېلىش» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گوش.

أَتْ يِيرْ *ət yər* ـــ ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق توپراق.

أُتْ ot ئوت، ئوسۇملۇك. اُتْ اُنْدِى *ot ündi* ـــ ئوت ئۇندى.

أُتْ ot مال يەيدىغان ئوت - چوپ. اَتْقا اُتْ بِيرْ كِيلْ *atka ot bərgil* ـــ ئاتقا ئوت بەرگىن.

أُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ *ot iqtim* ـــ دورا ئىچتىم. تېۋىپ

مەنىسىدىكى «ئاتاجى[1] otaqī» دېگەن سوز ئەنە شۇ سوز-دىن ياسالغان.

اُتْ ot ئوغا، زەھەر. بَكْ اَنكارْ اُتْ بِيرْدِي bəg aŋar ot — bərdi بەگ ئاگا ئوغا بەردى.

اِتْ it ئىت.

اَجْ aq «هاي، هەي، هوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۇندەش سوز. اَجْ بَرُو كَلْ aq bərü kəl — هوي، بېرى كەل.

اُجْ üq ئۈچ. اُجْ يَرْماق üq yarmaq — ئۈچ يارماق.

اُجْ uq («ا - ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى[2].

اُجْ oq ئوچ. تاغدا ئوسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۇركلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يىلك، هاسا

---

① «ئوتاچى» سوزى خوتەن دىالېكتىدا هازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

② ئۇچتۇرپان ناهىيىسىنىڭ قەدىمقى نامى. هازىرقى ئاقچى ناهىيىسى جايلاشقان يەر «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 - بەتتە «تَفْشْقَانْ اُكْزْ tavuxkan oğüz — ئۇچ شەھەر-لىرىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇر-پان شەھرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئوتىدۇ، هازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ياسىلىدۇ.

اِجْ iq ھەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِجْ قُرْ *iq kur* — (ئورۇمە) ئىشتانىباغ. اِجْ سُوزْ *iq söz* — كۆڭۈلدىكى يوشۇرۇن سوز، ئىچ گەپ.

اِجْ iq : اِجْ اَتْ *iq at* — ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىدىغان نېپىز گوش.

اَرْ ər ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سوز كوپلۇكتە «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن مۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى كوپلۇك قوشۇمچىسى «لار *lar/lər*» دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سوز. اَرْ اِرْ بُلْدِى *ər ir boldi* — ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* — ياغلىق شورپا.

اُسْ us ياخشى بەلەن يامانىنى ئايرىش. ئوغۇزچە. اُلْ اُسْ بُلْدِى *ol us boldi* — ئۇ ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئەتتى.

اَسْ as يىرتقۇچ ھايۋانلارغا كېسىپ بېرىلىدىغان گوش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِى مَنكا تاتْ
اَيْدِمْ اَمْدِى ياتْ
قُشْقا بُلْبُ اَتْ
سَنِي تِلاْر اُسْ بُرِي

kəldi maŋa tat
aydïm əmdi yat
kuxka bolup ət
səni tilər us bəri

[كەلدى ماڭا تات①،
ئېيتتىم ئەمدى ياتـ.
قۇشقا بولۇپ ئەتـ،
سېنى تىلەر ئۇس، بورى.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم؛ قۇش، بورىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە-پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ux mundaoq kil* —— خۇددى مۇشۇنداق قىل.

① تات —— بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى، ئومۇمى تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سوز.

اُشْ ux هازىرلا، هېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kəldüküm bu* — هازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx هۇش - هۇش. ئوكۇزنى سۇ ئىچىشكە ئۈدەيدىغان سوز.

اُشْ ux دەرەخ، شاخ ۋە مۇگىگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئوزىگى). مُنكُزْ اُشِي *müŋüz uxi* — مۇگىگۈز ئوزىگى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيمۇچىقى) مۇشۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ ix ئىس، چىراق ئىسى؛ تۈرخۈن ۋە تامدىكى قۇرۇم. تُونْ اِشْ بُلْدِي *ton ix boldi* — تون ئىس بولدى، يەنى ئىسلاندى.

اُقْ ok ئوق.

اُقْ ok ئوق؛ ئۇۋۇق. اَقْ اُقِي *av oki* — ئوينىڭ تىرەك يا-غىچى. اُقْ يِلاَنْ *ok yilan* — ئوق يىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۇلۇك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

اُقْ ok پېتىلاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِلْ اُقْ *baroqil ok* —

بارغىن ـ هە، بارغىن جۈمۈ.

اُقْ ok رەۋىشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بَيا اُقْ كَلْدِيمْ *baya ok kəldim*—بايىلا كەلدىم. اَمْدِي اُقْ اَيْدِمْ *əmdi ok aydim*—ئەمدىلا ئېيتتىم.

اِقْ ik ھىق. سوغاق سۇ ئىچىپ، ئۇستىدىن نان يىگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. اَنِي اِقْ تُتِي *anī īk tutti*—ئۇنى ھىق تۇتتى.

اُلْ ol ئۇ. اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *ol andaoq aydi*—ئۇ شۇنداق دىدى.

اُلْ ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. اُلْ اَرْ *ol ər*—ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

اُلْ ol ئىسىم ۋە پېئللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. اُلْ مَنِكْ اُغْلُمْ اُلْ *ol mənin oolum ol*—ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئىدى. اُلْ اَفْكا بَرْمِيشْ اُلْ *ol əvgə barmïx ol*—ئۇ ئويگە بارغان ئۇ.

اَمْ əm ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «اَمْجِي *əmqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

اَمْ əm ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُمْ öm ئىشتان، تامبال.

اِمْ im ئىم. ھەربى قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپى بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىرىنچى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئوز كىشىسى ھىساپلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۆتۈچرايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ *im bilsə ər ölməs* —— ئىم بىلسە، ئەر ئولمەس.

اُنْ ün ئۇن، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سوزنى «و-ۋاۋ» قوشۇپ، «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

اَرَّ ərrə ھىررە، سۇيدۇك. بۇ ئېشەكلەرنى جۇپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان سوز بولۇپ، ئىككى-ئۇچ قېتىم ئېيتىلغاندا، ئېشەكلەر جۇپلىشىدۇ. بۇ سوز مەنا جەھەتتىن ئەرەپچىدىكى «جِماعْ ـــ جۇپلىشىش» سوزىگە توغرا كېلىدۇ.

أُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقىق كېسىلى. ئوغۇزچە.

إِرَّ irra ھىر، ئۈيۈلۈش، ئىزا تارتىش. بۇ سوز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر[1]

أَآ ā ھەيران قېلىش ۋە ئەجەپلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سوز. اُلْ مَنِي أَآ قِلْدِي *ol məni ā kildi* — ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

أُذُ uzu ئۇيقۇ. اُذِيدِيم *uzīdīm* — ئۇخلىدىم. بۇ سوزدە «ا - ئېلىف» بىلەن «ذ - ز» ئارىسىدىكى «و - ۋاۋ»

---

[1] «بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر» دىگەن ماۋزۇ باشقا باپلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئوزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «توت ھەرپلىكلەر» دىيىلگەن بولسىمۇ، بىرىلىگەن سوزلەر توت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بېرىلگەن سوزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32 - بەت 5 - قۇر، 36 - بەت 13 - قۇر، 55 - بەت 12 - قۇر، 70 - بەت 2 - قۇر ۋە 71 - بەت 6 - قۇرلىرىدىكى سوزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىردا ھەرپى ئىللەت — ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سوزلەر» دىگەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىردا شۇ ئۈچ ھەرپىنىڭ بىرى بار.

زەمىمە بىلەن كەسرە ئارىسىدا كەلگىنى ئۇچۇن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُوا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاپ تەرىقىسىدە ئېيتىلغان «خوش، لەۋەي» دېگەن مەنىلەردىكى سوز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەت» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نىمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەنگە ئوخشاش.

اُوقا oka كېپىللىك، كاپالەت. مَنْ اَنِى اُوقا اَلْدِمْ *mən* — *anī oka aldīm* مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم.

اَوْ aw («ا ـ ئېيلىق» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇغىدىن باش تارتىشنى بىلدۇرىدىغان ياردەمچى سوز، ئا ـ ئا.

اَىْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يېپەك رەخت.

اَىْ ay: اَىْ بِتِكِى *ay bitiki* — ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەر ـ نىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِىْ əy «اَوْ *aw*» دېگەن سوزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماس ـ لىقنى بىلدۇرىدىغان سوز، ئەھ.

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

اَنْكْ əŋ ئەك، مەگىز، ياڭاق. قِزِلْ اَنْكْ *kïzïl əŋ* — قىزىل مەگىز.

اَنْڭ aŋ يېڭى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش، قوداي. بۇ قۇشنىڭ يېڭى ئالقانغا سۈرۈلسە، قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْڭ aŋ «ياق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سوز. ئۇغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْڭ اَنْڭ *aŋ aŋ*» دىسە، «ياق - ياق» دېگەن بولىدۇ.

اُنْڭ oŋ ئوڭ، ئالىد، ئاۋال. اُل مَنْدَن اُنْڭدُن بَرْدِي *ol məndən oŋdün bardï* — ئۇ مەندىن ئاۋال كەتتى.

اُنْڭ oŋ ئوڭ. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِل اُنْڭلُڭ تُون *yaxïl oŋlüg ton* — يېشىل رەڭلىك تون، يېشىل تون.

اُونْڭ oŋ ئوڭ. اُونْڭ ايِش *oŋ ix* — ئوڭ ئىش، ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنْكاى *oŋay*» دېگەن سوزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْڭ oŋ ئوڭ. اُنْڭ اَلِك *oŋ əlik* — ئوڭ قول. چىگىلچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر تۈگىدى.

ئۇچ هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكللىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى

أَلْبْ alp باتۇر، قەهرىمان. اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيد *alp yaoɣīda alqaḳ qooɣīda* —— باتۇر يېغىدا بىلىنەر، ئالچاق ① جاڭجالدا. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو
اِيسِيزْ اَڑُونْ قَالْدِيمُو
اُڈْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو
اَمْدِى يُرَكْ يِرْتِلُورْ

① ئالچاق: 1) يۇۋاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل: 2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

alp ərtoŋa əldimu
əsiz azun kaldīmu
əžlək əqin aldīmu
əmdi yürək yirtilur

[ئالپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ؟
ئاسان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئولدىمۇ؟ بۇڭاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئوچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۇچۇن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە - پارە بولماقتا.

اَرْتْ art : اَرْتْ سَجْ *art saq* — گەردەن چېچى. چۈنكى «اَرْتْ» سوزى «بويۇن، گەردەن» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَرْتْ art ئارت، داۋان. «اَرْمَكُو كا اَشِكْ اَرْتْ بُلُورْ *-ar* — *məgügə əxik art bolur* ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كورۈنەر» دىگەن ماقالىدىكىگە ئوخشاش.

اُرْتْ urt يىگىنە توشۇگى.

اُرْتْ ört ئوت، يانغىن.

اَسْتْ ast تار كوچا. چىگىلچە.

اَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم ئىچ» دېيىش ئورنىغا «اَنْدِق *andīk*» دېيىلمەدۇ.

اَرْقْ ark چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ اَرْقِى *təmür arkī* — تومۇر چىقىرىندىسى، تومۇر پوقى.

اُرْقْ urk: «اُرُقْ *uruk* — ئارغامچا» سوزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەپچىدە «عُنُقْ»نى «عُنْقْ» دىگەنگە ئوخشاش.

اِرْقْ īrk رەممالىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كوگلىدىكىنى تاپماق.

اَرْكْ ərk ئەرك، سەلتەنەت، ئوز بەگ ـ ئوز خانلىق.

اُرْكْ ərk باشۋاغ، ئات ـ ئۇلاقنىڭ باشۋېغى؛ ئات چۇشىگى.

اِرْكْ irk ئىرك. توت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئاۋال، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ *ilk sən baroɣil* — ئاۋال سەن بارغىن.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار①

اُوبْ اُوبْ öp öp ھوپ ـ ھوپ. بىرەر ئىشتا ماختىنىپ،

① مەنقۇس — ئەرەپچىدە ئۇچ ھەرپتىن تۇزۇلۇپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سوزلەر.

ئاخىرى سات بولۇپ قالغان كىشىگە «ئۇپ ئوپ өр өр» دېيىلىدۇ.

ئوت ot ئوت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئوت تېسا ئاغىز كۆيمەس *ot təsə aoʁïz køymәs* — ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس. بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سوزنىگە ئوزرە ئېيتقان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئوت өt («و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام ياكى ياغاچ توشۇگى.

ئوت өt («و - ۋاۋ» ھەرپى يۇقۇرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئوت، ئوت خالتىسى.

ئوج өq ئوچ، ئاداۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئوج كىشى قەلبىدىن ئېلىنغۇچى ئوزا ئالىم بىلى
ئازغۇلۇكۇك ئوغۇنجا ئالىمنىڭ بىلا تەلىم قىلى

өq kək kamuoŋ kixiniŋ yaliŋuk üzə alim bil
əzgülüküg uoʁanqa əlikiŋ bilə təlim kil

[ئوچ - كەكىنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى (دەپ) بىل، ياخشىلىقنى قولۇغدىن كېلىشمىچە كوپ قىل.]

ئوچ - ئاداۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ؛ شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ

قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشىچە ياخشى-لىق قىل.

اُوْج uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بُتَقْ اُوجِي *putak uqi* — پۇتاق ئۇچى، شاخ ئۇچى.

اُوْج uq : اُوْج اِيْل *uq əl* — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

اُوْج uq بىرەر نەرسىنىڭ تۈگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بُوْيْدا نا اُوْج بارْ *boyda nə uq bar* — كىشىلەر تۇپى-قەبىلە (كۆپ بولغىنى ئۇچۇن) تۈگىمەيدۇ.

اُوْدْ od («و-ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان، ۋاقىت. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن:

اُوْدْ كَجارْ كِشِي تُوْيْماسْ
يَلِنْكُوقْ اُوغْلِي مَنْكْكُو قَلْماسْ

od kəqər kixi tuymas
yaliŋuk ooɣli məŋgü kalmas

زامان ئوتەر، كىشى تۇيماس،
ئادەم بالىسى مەڭگۇ قالماس.

اُوْدْ ud ئۇي، كالا. چىگىلچە. تۈرك خەلقلىرى قوبۇل قىل-غان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى «اُوْدْ يِيلِي *ud yili* — ئۇي يىلى» دېيىلىدۇ.

ئۇر or: ئۇر ئات or at — ئورۇل ئات. توق قىزىل بەلەن سېرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

ئۆر ör («و-ۋاۋ» ھەرپى يۆمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇغى.

ئېر ər توشۇك تېشىدىغان ئۇشكە.

ئېر ər يەر. بەزى شىۋىلەردە «ېر yər»مۇ دېيىلىدۇ.

ئۈز üz («ا-ئېلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈز ياغ.
ئۈزلۈك ئاش üzlüg ax — ئۈزلۈك ئاش.

ئۇز üz گىياس، پاك. ئۇز كىشى üz kixi — گىياس ئادەم.

ئۇز öz ئۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كۆرۈكلۈك تۇنۇغ ئۆزۈنۈكا
تەتلىغ ئاشىغ ئاذىنقا
تۇتۇغىل قونۇق ئاغىرلىغ
يازسۇن قاۋىڭ بوزۇنقا

körklüg tonuoq özüŋgə
tatlïoq axïoq ažïnka
tutoqïl konuk aoqïrlïoq
yažsun qavïŋ bozunka

[كورگەم تونىنى ئۆزەگگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھمانىنى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.]

كورگەم، چىرايلىق تونۇگىنى ئۆزەڭ كىي، تاتلىق ئېشىگىنى باشقىلارغا بەر، مېھمانىنى ئىززەتلە، شوھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

ئۆز öz جىلفا. «تاغ ئۆزى *taoq özi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۆز öz : ئۆز كىشى *öz kixi* — ئۆز كىشى، يېقىنى. بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشى ئۇل *bu biznin öz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

ئۆز öz يۈرەك، ۋە قوساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار. ئۆزۈم ئاغرىدى *özüm aoqridi* — قوسىقىم ئاغرىدى.

ئۆز öz ئۆزەك، تومۇر. «يىغاچ ئۆزى *yioqaq özi* — ياغاچ ئۆزىگى» مۇ دىيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق ماددىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

ئۆز uz : ئۆز كىشى *uz kixi* — قولى ئەپلىك كىشى، ئىش-ھۈنەرگە ماھىر ئادەم.

ئۆز öz : ئۆز قۇنۇقى *öz kunuki* — بەدەنىدە (گەۋدىدە) ھەر-

كەت قىلىدىغان ئەرسە، روھ، جان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي كُوزُومْ يَرُوقِي
اَلْدِي اُوزُمْ قَنْقِي
قَنْدا اَرِنْجْ قَنِيقِي
اَمْدِي اُودِينْ اُوذْغُرُورْ

bardī kөzüm yaruķī
aldī өzüm ķonuķī
ķanda ərinq kanīķī
əmdi udīn ożoķurur

[كوزۇمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جېنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.]

كوز نۇرۇم (سۆيگەن ياربم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كوزۇمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

ايشْ ix ئىش. نا ايشِنْكْ بارْ *nə ixīŋ bar* ـــ نىمە ئىشىڭ بار؟

اِيشْ əx ئىش، ھەمرا، يولداش؛ دوست - بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ «اِيشِلِكْ *əxlig*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَنىڭ ايشىن كَجوُردُم
ايشىن يَما قَجوُردُم
اُولُوم اُوتِن ايجوردُم
ايجتِي بُلُب يُوزِي تُرُن

anïŋ ïxïn kəqürdüm
əxin yəmə kaqurdum
ɵlüm otïn iqürdüm
iqti bolup yüzi türün

[ئۇنىڭ ئىشىنى پۇتۇردۇم،
ھەمرىيىنىمۇ قاچۇردۇم،
ئولۇم زەھىرىنى ئىچۇردۇم،
تەرى تۇرۇلۇپ ئىچتى.]

ئۇنى ئولتۇرۇش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمرىيىنىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئولۇم شەرۇتىنى ئىچۇردۇم، ئۇ تەرىنى تۇرۇپ ئىچتى.

اُوغْ uoɣ ئوق، ئۇۋۇق، كىگىز ئويىنىڭ ئۇۋۇغى، تەرەك ياغىچى.

اُوقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش. اَنكارْ بِيرْ اُوقْ تَكْدِي — *aŋar bir ok təgdi* ئاكا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.

اُوكْ og ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «اُوكا *oga*» دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقاندىق ھايۋانمۇ «اُوكْ *og*» دېيىلىدۇ. مەسىلەن: تۆت ياشتىن ئاشقان ئات «اُوكْ اَتْ *og at*» دېيىلىدۇ.

اِيكْ ik يىلىك. «يِيكْ *yik*»مۇ دېيىلىدۇ.

اِيكْ ig كېسەل.

اُولْ ul ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تامْ اُولِي *tam ulī* — تام ئۇلى» دېگەندەك.

اُولْ ol ھول. اُولْ نانْكْ *ol nəŋ* — ھول نەرسە؛ اُولْ تُونْ *ol ton* — ھول تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

اِيلْ əl ئەل، مەملىكەت. بَكْ اِيلِي *bəg əli* — بەگ ئېلى.

اِيلْ əl ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قَبُغْ اِيلِي *kapuq əli* — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

اِيلْ əl ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «اِيلْ *əl*» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئاتباقار»نى «اِيلْ باشِي *əl baxi*» دېيىش شۇنىڭدىن

كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىغى» دىگەن سوز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئاتباقار» دىگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

ئەل al ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش.

ايكى بَكْ بِرْلا ئِيلْ بُلْدِى *iki bəg birlə əl boldi* —— ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى.

ئِيلْ əl : ئِيلْ كِشِي *əl kixi* —— پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم.

ئِيلْ قُوشْ *əl kux* —— تازقارا.

ئُومْ um : اَرْ ئُومْ بُلْدِى *ər um boldi* —— ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى، گوشنى كوپ يىگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

ئُونْ on ئون.

ئُونْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ).

ئُونْ un ئۇن.

ئِينْ ən : ئِينْ يِرْ *ən yər* —— ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. ئِينْ يُقْ *ən yuk* —— ئوي - دوك.

ئِينْ ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بُو بُوزْ ئِينِي نَجا *bu bəz* —— *əni nəqə* بۇ بوزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟

اِينْ in ئىن. شىر، تۇلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئۇۋىسى. بۇ سوز «ييِنْ yin» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

اِينْ in يىن. قوي ژىنى. «ييِنْ yin» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

اُوىْ oy ئوي، ئويمان.

اُوىْ oy: اُوىْ اَتْ oy at — قارا تورۇق ئات.

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سوزلەر تۈگىدى.

ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سوزلەر باپلىرى

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرِ خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

اَذُتْ aẓut ئوچ، ئوچۇم. بِيرْ اَذُتْ نانْكْ *bir aẓut nəŋ* — بىر ئوچۇم تەرسە.

اَرُتْ arut: اَرُتْ اُتْ *arut ot* — يىل ئاتلىغان (يىللىغان) ئوت.

اُجُتْ eqüt ئوچ، ئىنتىقام. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اُوُچ *eq*».

اُغُتْ uoɣut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۆمۈلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى

قۇرۇتۇلغان كۈمۈلاچتىن بىر دانسى ئوبدان يانچىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۇمىلىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۇستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تەرىپى سۈزۈۋۈلىنغاندىن كېيىن قالغان سۈيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

اَۋَت əvət «ھەۋە، خوش، توغرا، شۇنداق» دېگەن مەنىلەردىكى سوز بولۇپ، بۇ سوز ئۈچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «اَۋَت *əvət*» دەيدۇ؛ ئو-غۇزلار «اَمَتْ *əmət*» ياكى «اَوَتْ *əwət*» دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمَتْ *yəmət*» دەيدۇ.

اُۋُتْ uvut ئۇۋات، ئۇيات، ھايا.

اُۋُتْ uvut زىيادىتكە ياكى بەگ ھۆزۈرىغا چاقىرىش.

اَگِتْ əgit داغ چۈشۈشتىن ياكى كوز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپە ۋە شۇنگىغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

اُگْتْ ögüt ئۈگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْغِيلْ اُكْتْ مَنْدِين اُغُولْ اَرْدَمْ تِيلَا
بُويْدَا اُولُغْ بِلْكَا بُلْبْ بِلْكِينَاكْ اُولَا

aloqīl əgüt məndin ooqul ərdəm tilə
boyda uluoq bilgə bolup bilkiŋ ülə

[ئوغۇل، مەندىن ئۇگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمگىنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۇگۈت ـ نەسىھەت ئال، ئەدەپ ـ لىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم ـ ھېكمەت تارات.

اُكِتْ ügit ئۇگۈت①. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتىش.

اُكِتْجِي ügitqi ئۇن تارتقۇچى، تۇگمەنچى.

اَكَتْ əgət توي كېچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

اِيكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. اِيكِتْ سُوزْ *igit söz* — يالغان سوز.

اُلُتْ ölüt بىر ـ بىرىنى ئولتۇرۇش. ئادەم ئولتۇرگەن كىشى

① بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۇگمەندە تارتىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

(قاتىل) «اُلْتُجِي *ölütqi*» دېيىلىدۇ.

اُلْتْ ölüt : اُلْتْ اَرْ *ölüt ər* — كۆچتىن قالغان قېرى كىشى.

اَتَجْ ataq ئاتىكاچا. ئوزۇنى يۇرتنىڭ مويسېپتى قىلىپ كور-
ستىدىغان بالا «اَتَجْ اُغُولْ *ataq oƣul*» دېيىلىدۇ.

اَتِجْ atïq ئودىكام، كولۇپ.

اَشِجْ axïq قازان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَشِجْ اَيُورْ
تُوبُمْ اَلْتُونْ قَمِجْ اَيُورْ مَنْ قَيْدَامَنْ *axïq ayur* —
tüpüm altun kamïq ayur mən kaydamən قازان
ئېيتۇر تۇۋۇم ئالتۇن، چومۇچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟ بۇ
ماقال ئوزۇنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە
قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَجْ əgəq ئوزۇنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىگى بىلەن كىشى-
لەرگە ئوز سىگىنسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سوز قىز-
چاقلارنى ئامراق كوروش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَمَجْ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

اَمَجْ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

اُلِجْ olïq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەر-

كىلىتىش سوزى. اُلِيجِمْ *oliqim* ــــ ئوغۇلچىمنىم. قارلۇقچە.

اَنَجْ anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئوزىنىڭ زېرەكلىگى بىلەن ھەممىگە ئوز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سوز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئىشىتىلىدۇ.

اَنُجْ ənüq كوزگە ئوسكەن گوش پەردە.

اَغِرْ aoqir ئېغىر. اَغِرْلِيغْ كِشِي *aoqirliq kixi* ــــ خەلق ياكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَنكْرِي مَنِي اَغِيرْلادِي *tənri məni aoqirladi* ــــ تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى.

اَغِيرْ اَذاقْ اَمْرُلْدِي *aoqir azak əmrüldi* ــــ ئېغىر ئاياق تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماڭسىمۇ، مەنزىلگە يەتتى» دىمەكچى.

اَغِيرْ aoqir: اَغِيرْ نانْكْ *aoqir nəŋ* ــــ قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغرْ ooqur: اُغْرْ اَتْ *ooqur at* ــــ قاشقا ئات. بۇ سوز ئېيتىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سوزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئەرەپچىدە فەتھە، تۇركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

اُغرْ ooqur ۋاقىت. نا اُغْرْدا كَلْدِينْكْ *nə ooqurda kəldiŋ* ــــ قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟

اُغُر oqur دولەت. بَـكْ اُغُرِيندا مَنِـكْ اِيشِمْ اِيتِلْدِى *bəg* — *oqurïnda mənin ïxïm ətildi* بەگنىڭ دولىتى سايەسىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.

اُغُر oqur بەرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو اِيشْ اُغُرلُغْ بُلْدِى *bu ix oqurluq boldi* — بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

اُغُر oqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَتْقا اُغُرْ اَلْدِيمْ *atka oqur aldïm* — ئاتقا بەدەل ئالدىم.

اُغُر oqur ئوڭۇشلۇق، خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سوز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغُـرْ بُـلْسُونْ *yol oqur bolsun* — ئاق يول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَگِرْ əgir ئېغىر. قوساق ئاغرىغىغا داۋا بولمىدىغان بىر خىل ئوسۇملۇك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَگِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ *əgir bolsa ər ölməs* — ئېغىر بولسا، ئەر ئولمەس. يېنىدا ئېغىر ساقلىغان ئادەم قوساق ئاغرىغىدىن ئولمەيدۇ، چۈنكى قوساق ئاغرىغىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۆزى يەسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دىگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

اُگُرْ ügür تېرىق. بۇ سوز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سوزنى بىلمەيدۇ.

ئۈگۈر ügür : ياغ ئۈگرى *yaoq ügüri* — كۈنجۈت. ئوغۇزچه.

ئۈگۈر ügür ئۆيۈر، توپ. قوي، كېيىك، توگه قاتارلىق تـوت پۇتلۇق هايۋانلارنىڭ، چىل ۋه كـه‌كلىك قاتارلىق قـۇش‌لارنىڭ توپى.

ئەمىر əmir تۈتەك، تۈمان. ئوغۇزچه.

ئۆبۈز obuz دوڭ. ئوى ئۆبۈز *oy obuz* — ئوي ـ دوڭ يەر.

ئاتـىز atïz ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

ئۇجۇز uquz : ئۇجۇز نانىڭ *uquz nəŋ* — ئەرزان نەرسه. خار ۋه پەس كىشىنۇ «ئۇجۇز *uquz*» دىيىلىدۇ. بۇ ئانى ئۇجۇزلادى *bəg anï uquzladï* — بەگ ئۇنى خارلىدى.

ئۇزۇز użuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تۈلكۈ ئوز ئىنىكا ئۇرسا ئۇزۇز بولۇر *tilkü əz inigə ürsə użuz bolur* — تۈلكه ئوز ئىنىگه هۇرسه، قوتۇر بولار. بۇ ماقال ئوز ئېلىدىن، ئوز ئۇرۇغىدىن ۋه ئوز شه‌هىرىدىن تاىغان يامان ئاده‌ملەرگه قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئەزىز əżiz ئېگىز. ئەزىز يىر *əżiz yər* — ئېگىز يەر. باشقا ئېگىز نەرسىلەرنۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. ئەزىز تاغ *əżiz taoq* — ئېگىز ياكى ئاشقىلى بولمايدىغان تاغ.

اَغْزُ aoquz ئوغۇز. ئىنەك يـاكى قوي تۇققانـدىن كېيىن چـە-قمدىغان يېڭى سۈت. بۇ سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى «ز - z» بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ.

اَغِزْ aoqiz ئېغىز. دەريا، تۆلۈم، كـوزا، كۆپ، قۇدۇق ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئاغزى.

اَغِزْ aoqiz ئېغىز. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاغزى. ماقـالـدا مۇنداق كەلگەن: اَغِزْ بِيسا كُوزْ اُيادُورْ *aoqiz yəsa köz uyazur* —— ئېغىز يىسە، كوز ئۇيـىلار. بۇ ماقـال بىراۋنىڭ بىرەر نەرسىسىنى يىگەن ياكى ئالغان، ئەمما ئۇنىڭ ھاجىتىدىن چىقالماي خىجالەتتە قـالغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُغْزُ ooquz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەن-لەردۇر. ئۇلار يىگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مـالـلىرىغا باھسىدىغان تامغىسى بار. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ.

بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قِنِقْ *kinik* —— قىنىق. زامانىمىزنىڭ سۇلتانلىرى شۇلاردىنىدۇر. مـالـلىرىنىڭ تامغىسى: ⊢ .

ئىككىنچىسى: قَيِغْ *kayiq* —— قـايىغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۱۷۱ .

ئۇچىنچىسى: بايۇندۇر bayundur — بايۇندۇر.
ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰃 .
توتىنچىسى: ايۋا iva — ئىۋا. ئۇلار «يِۋا yïva — يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تامغىسى: 𐰋 .
بەشىنچىسى: سالغۇر saloqur — سالغۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰍 .
ئالتىنچىسى: افشار afxar — ئافشار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰉 .
يەتتىنچىسى: بَكْتِلِي baktili — بەكتىلى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰗 .
سەككىزىنچىسى: بُگْدُز bügdüz — بۇگدۇز. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰖 .
توققۇزىنچىسى: بَيَاتْ bayat — بايات. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰚
ئونىنچىسى: يَزْغِرْ yazoɣïr — يازغىر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰞
ئون بىرىنچىسى: ايْمِر aymür — ئەيمۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰢
ئون ئىككىنچىسى: قَرا بُلُكْ kara bəlük — قارا بولۇك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: 𐰣 .
ئون ئۈچىنچىسى: اَلْقا بُلُكْ alka bəlük — ئالقا

بولۇك. ئۇلارنىڭ تامغىسى:

ئون تورتىنچىسى: اِگْدِرْ igdir① — ئىگدىر. بۇلار نىڭ تامغىسى: .

ئون بەشىنچىسى: اُرَگِرْ ürəgir — ئۈرەگىر. بۇلار «يُرَگِرْ yürəgir — يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئۇن ئالتىنچىسى: تُوتِرْقا tutirka — تۇتىرقا. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۷۸.

ئون يەتتىنچىسى: اُولايُنْدلُغ ulayundluoq — ئۇلايۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئون سەككىزىنچىسى: تُوگَرْ tügər — تۇگەر. بۇ سوز بەزىدە «و - ۋاۋ» ھەرپى تاشلىنىپ، «تُكَرْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۱۷.

ئون توققۇزىنچىسى: بَجَنَكْ pəqənək — پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يىگىرمىنچىسى: جُولْدَرْ quwuldar — چۇۋۇلدار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اِگْدِرْ» شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى تۇغرا تېپىپ، بۇ سوزنى «اِگْدِرْ igdir» دەپ ئالدۇق.

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِي *qəbni* — چەبنى. ئۇلار-
نىڭ تامغىسى: ⅄ .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرْقُلْغ *qarukluoq* — چاروۇق-
لۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم.

مەھمۇت ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇروۇق-
لىرىنى بىلمىگەچكە مۇھتاج بولغاچقا، مەن ئۇلارنى بىرمۇ-
بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاق ۋە
مالىلىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەل-
گىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقۇرىدا ساناپ ئوتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ
ئۇروقلىرىدۇر. بۇ ئۇروقلارنىڭ يەنە بىرەۋنچە ئايماقلىرى
بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىپ ئول-
تۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇروقلارنىڭ نامىرى ئۇلارنى
قۇرغان ئەڭ قەدىمقى بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەپ-
لەردە بَنُو سَلِيم (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو خَفَاجَه (خەفاجە
ئوغۇللىرى) دەپ يۇرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئوز نام-
لىرىنى قەدىمقى ئاتا - بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۇرگۈزىدۇ.

اُغُز oğüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش هەممە چوڭ ئېقىن-
لارغا بېرىلگەن نام. بۇ سوز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇز-
لارچە «بَناكِتْ *bənəgit* — بەنەگىت» دەرياسى دېگەن
ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ
دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كوچمەنلىرىمۇ

شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشايدىغان ئولكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ «اُغُز oğüz» دەپ ئاتىلىدۇ. «ايلا ila ــــ ئىلى» ۋادىسى بىلەن «يَفِنْج yafīnq ــــ يافىنچ» ۋادىسى ئارىلىغىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكِي اُوكُوز iki oğüz ــــ ئىككى ئوگۈز» دەپ نام بېرىلگەن.

اُكُز öküz ئوكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُكُز اَذاقِي بُلغِنجا بُزاغُو بَشِي بُلسا يِيلِك öküz azakī boloţinqa buzaoţu ــــ baxī bolsa yəg ئوكۈزنىڭ پۇتى بولغۇچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى. بۇ ماقال «بېقىندىلىقتىن مۇستەقىللىق ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَفُس avus مۇم. بۇلغارچە.

اُولاس ulas: اُولاس كُوز ulas köz ــــ خۇمار كوز. شېئردا مۇنداق كەلگەن:

بُلنار مِينِي اُولاس كُوز
قَرا مَنكِيز قِيزِيل يُوز
اَندِين تَمار تُوكال تُوز
بُلناب يَنا اُول قَجار

bulnar mạni ulas kөz
kara mənyiz kīzīl yüz
andïn tamar tügəl tüz
bulnap yana ol kaqar

[ئوۋلار مېنى خۇمار كوز،
قارا خالىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۈگەل ئۈز،
ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

قارا مەگلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كوز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ - دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

ئۆپۈش өpüx ئۆپۈشۈش، سويۈشۈش.

ئاتىش atïx ئېتىشىش.

ئاتىش atïx ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

ئۇتۇش utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

ئۆتۈش өtüx («ا-ئېلىش» يۈمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئويۇندا ئوتۇش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئاردىدىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «ئۆتۈش ئۆتۈش өtüx өtüx» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ،

هالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋام قىلىدۇ.

اِتِشْ itix ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر-بىرىنى ئىتتە-رىشىشى.

اُجَشْ өqəx ئوچەكلىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اُولْ مَنِڭْ بِرْلا اُجَشْدِى *ol mənin birlə өqəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوچەكلەشتى.

آدَشْ adax ئاداش.

اِدِشْ idix ئىدىش، قاچا-قۇچا. ياغما، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چوگۇن ۋە لېگەن-تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

آرِشْ arïx ئورۇش ~ ئارىش. «آرِشْ آرْقاغْ *arïx arkaoq* — ئورۇش - ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُشْ urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

آغِشْ aoqïx ئورلەش، ئېشىش.

اُغُشْ ooqux ئۇرۇق - جەمەت.

اُقُشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. اُقُشْ آتْماكْ *uvux ətmək* — ئۇۋاق نان.

ئۇقۇش، چۈشىنىش. ئۇقۇشلۇق كىشى *ukuxluoq kixi* — ئوقۇلۇق كىشى، غەرەز ئۇقىدىغان كىشى. ukux ئۇقۇش

ئۈكۈش: ئوكۇش نانىڭ *üküx nəŋ* — كوپ نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تىرىكىڭ ئەسەن بولسا تاڭنىڭ ئۈكۈش كۆرۈر *tirig əsən bolsa taŋ üküx kørür* — جان ئېسەن بولسا، تاڭ (قالارلىق) ئىشلارنى كوپ كۆرەر، ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كوپ كۆرىدۇ، دېمەكچى. üküx

ئۆكۈش: ئوكۇش يىلقى *øküx yīlki* — توسۇن يىلقا. øküx

ئالىش ئېلىش. دەريا ياكى كوللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز. alīx

ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى. alux

ئالىش ئېلىش. قەرزدارلاردىن قەرزنى ئېلىش. ئالىش بېرىش *alīx bərix* — ئېلىش - بېرىش، يەنى ئالىدىغانلىرى ئېلىش، بېرىدىغانلىرى بېرىش. alīx

ئۈلۈش، ئوق، ئونچە، ھەسسە («ش - x» ھەرپى ئەسلىدە «ك - k» دۇر). ülüx

ئۈلۈك «ئۈلۈش *ülüx*» سۆزىنىڭ ئورنىدىكى سۆز. ئەرەپچىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۈرىدىغان «ك - k» ھەرپى ülük

[1] مۇئەننەس — ئاياللار سېغىسى.

«ش، ـ x» ھەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: مەجنۇنتىڭ «فَعَيْنَاشِ عَيْنَاهَا وَجِيدُشِ جِيدُهَا» دېگەن سوزلىرىدىكى «عَيْنَاشِ جِيدُشِ» سوزلىرى «عَيْنَاكِ جِيدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى ئوخشاش.

اُلُشْ ulux پېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ پېنسىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرى «قُوزْ اُولُوشْ kuz ulux»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلُشْ ülüx ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش ـ x» ھەرپى «ك ـ k»دىن ئالماشقان. ئەرەپچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبْكِ وَ تَحْتَكِ» دېگەن سوزلەرنى «قَدْ جَعَلَ رَبْشِ وَ تَحْتَشِ سَرِيّاً» دېگەن ئىبارىدە «رَبْشْ وَ تَحْتَشْ» دەپ ئوقۇغانلىقى ئوخشاش.

اَجِغْ aqïoq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنكا اَجِغْ بِيرْدِي *han — maŋa aqïoq bərdi* خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

اَجِغْ aqïoq ياخشى ئوزۇقلىنىش. اُوزُونْكِنِي اَجِغْلِغْ تُتْ *özüŋni aqïoliïoq tut* — ئوزەڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر، ئوزەڭنى ياخشى كۆت.

اَجِغْ aqïoq ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسىلەر.

اَذِغْ ażïoq ئېيىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَفْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيْر *avqï nəqə al bilsə ażïoq* — *anqa yol bilir* ئوۋچى قانچە ھىلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ. بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

اَذِغْ ażïoq مەسلىگى يېشىلگەن، ھۇشيار كىشى. اَسْرُكْ اَذِغْ *əsrük ażïoq* — مەس ۋە ھۇشيار.

اَذِغْ ażïoq ئازىغ. بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى①.

اُذُغْ ożuoq ئويغاق. اُذُغْ اَرْ *ożuoq ər* — ئويغاق ئادەم. اُذُغْ كُونْكُولْلُوكْ اَرْ *ożuoq køŋüllüg ər* — ھۇشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

اَرِغْ arïoq چېدىر يوپۇغى. بارسقانچە.

اَرِغْ arīoq ئېرىغ، پاكىز. اَرِغْ نانْكْ *arīoq nəŋ* — ئېرىغ نەرسە.

---

① ھازىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە «ئازاق» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. مەھمۇت قەشقەرى بۇ يېزىنى «اِسْمُ قَرْيَةٍ بِنَاحِيَةِ بِزَنْكْ يورتنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن.

اُرُغْ uruoq ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانىمۇ «ارُغْ» دېيىلىدۇ.

اُرُغْ اَكْتِي *uruoq əkti* — ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۇققانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اُرُغْ تَرِغْ *uruoq tarïoq* — ئۇرۇق - تۇققان» دېيىلىدۇ.

اَزِغْ azïoq ئېزىق. ھايۋاننىڭ مەرگەن چىشى.

اَسِغْ asïoq ئاسق، پايدا، نەپ.

اُسُغْ osuoq ئەپ، ئۇسۇل، يول. بُو اِيشْ اُسْغِي مُنْدَغْ *bu ïx osuoqï mundaoq* بۇ ئىشنىڭ ئېپى مۇنداق.

اَلِغْ alïoq ھەر نەرسىنىڭ يامىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُلُغْ uluoq ئۇلۇغ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْلُوقُغْ بُلْسا سَنْ اَزْكُو قِلِينْ
بُلْغِيلْ كِشِيكْ بَكْلارْ قَتِنْ يَخْشِي اُولانْ

uluoqlukuoq bulsa sən əzgü kïlïn
boloqïl kixig bəglər katïn yahxï ulan

[ئۇلۇغلۇققا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،
پەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغۇچى بول.]

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇققا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

ئىلىغ ilīoq ئىسلىق، ئىلمان. ئىلىغ سۇ *ilīoq suv* — ئىلىق سۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يىلىغ *yilīoq*».

ئاجۇق aquk ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئىلىنىپ «ئاجۇق قاپۇق *aquk kapuoq* — ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلىدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «ئاجۇق كۆك *aquk kök*» دېيىلىدۇ؛ ئېنىق ۋە روشەن ئىش «ئاجۇق ئىش *aquk ix*» دېيىلىدۇ.

ئوجاق oqak ئوچاق.

ئاجىق aqīk چوڭ ئاكا. خاقانىيىلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «ئاجىقىم *aqīkīm*» دەپ چاقىرىدۇ. «ق-*k*» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م-*m*» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «ئاجىقىڭ *aqīkīŋ*» دېيىلمەيدۇ.

ئازاق ażak ئاياق، پۇت.

ئازۇق ażuk : ئازۇق ناننىڭ *ażuk nəŋ* — تونۇش ئەمەس نەرسە. «ئازۇق» سوزنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئۇزگىرىشچان» دىگەن مەنىلەردىكى «ئاغدۇق *aoqduk*» بولۇپ، بۇ سوز «ئىنىڭ

مَنْكزِی اَغْدِی *anïŋ mənzi aoɟdï* — ئۇنىڭ چىرايى ئۆز-گەردى» دىگەن جۇملىدىكى «اَغْدِی *aoɟdï*» سوزىدىن ئېلىنغان. يېنىكلىتىش ئۈچۈن «غ-*ɣ*» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُذِقْ uźīk : اُذِقْ اَرْ *uźīk ər* — ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ ïźuk قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىزىملىق نەرسە. ئوز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *ïźuk*» دىيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈگى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ ïźuk : اِذُقْ تاغْ *ïźuk taoɣ* — ئوتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arïk ئېرىق، ئوستەڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَغِيلْ دا اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْدا اُوتِي اُونارْ *aoɣïlda ooɣlak tuoɣsa arïkda otï ünər* ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى ئۈنەر. بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۈچۈن ئارتۇقچە قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk : اَرُقْ اَرْ *aruk ər* — ھارغىن ئادەم. بۇ سوز باش-قىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* ئاروق تۇرۇق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى.

أَرُقْ aruk ئورۇق، جۇدەك. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

أُرُقْ uruk ئارغامچا.

أَزُقْ azuk : أَزُقْ اُوقْ *azuk ok* — ئازغان ئوق. نەدىن ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

أَزُقْ azuk : اَزُقْ مُنْقْ *azuk munk* — ئازغان - تازغان.

أَزَقْ azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوگىنىڭ ئىسمى.

أَزُقْ azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَرْتْ نِنْكْ اَزُقِي اَرْغْ بُلْسا يُولْ اُوزا يِرْ *sartnïŋ azukï arïoq bolsa yol üzə yər* — سودىگەرنىڭ ئوزۇغى ئېرىغ بولسا، يول ئۈستىدە يەر. بۇ ماقال ئوزىنى پاك ۋە توغرا ھىساپلاپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

أُزَقْ uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىسا سوزىلىپ كەتسە «اُزَقْ اِيشْ *uzak ix*» دىيىلگىنىدەك، بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يَلاوَجْ اُزَقْ بَرْدِي *yalawaq uzak bardï* — ئەلچى ھايال بولدى» دىيىلىدۇ.

أُزُقْ ozuk : اُزُقْ اَتْ *ozuk at* — ئوزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئوتۇپ كېتىدىغان ئات.

اَشَقْ axak توۋەن، پەس. ئوغۇزچە.

اَشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە ھايۋان ئوشۇغى.

اُشَقْ uxak ئۇششاق. اُشَقْ نانْكْ *uxak nəŋ* — ئۇششاق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «اُشَقْ اُغْلانْ *uxak oɣlan*»، ئۇۋاق ئوتۇن «اُشَقْ اُوتُنْكْ *uxak otuŋ*» دېيىلىدۇ. بۇ سوز كوپلۈككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْ axuk تومۇر قالىپاق، دوبۇلغا. بۇ سوزدىكى «ا-ئېلىف» ھەرپى «ى - يا» ئورنىغا كەلگەن. ئەرەپچىدىمۇ بەزى سوزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمَعِيَّ وَ يَلْمَعِيَّ»غا ئوخشاش.

اُغْقْ ooɣuk ئوتۇك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

اِۋِقْ ivīk تاغ ئوچكىسى. چول ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كېيىك.

اَلُقْ aluk : اَلُقْ اَرْ *aluk ər* — تېقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

اُولُقْ oluk ئولاق. كوتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات - ئۇلاق سۈغىرىش ۋە ئۇزۇم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

اُلُقْ uluk : اُلُقْ تُونْ *uluk ton* — كونىرىغان تون. كونىراپ

كەتكەن ھەرقاندای نەرسە «اُلُق uluk» دىيىلىدۇ.

اُلُق oluk ئولاق، قولۇاق، قېيىق. بۇ سوزنىڭ ئەسلى يۇقۇرىدىكى[1] سوز بىلەن بىر.

اُلُق uluk ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُلُق يَغرى اُغُولْقا قَلىر uluk yaoɣïrï ooɣulka kalïr — ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار. چۈنكى ئۇگە ۋە سىگىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

اَلِق alïk ئۇچار قاناتلار تۇمشۇغى. ئوغۇزچە.

اَنُق anuk: اَنُق نانُك anuk nəŋ — تەيىار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنُق اُتُرُ تُتسا يوقا سانماس anuk utru tutsa yokka sanmas — تەيىار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوققا سانالماس. بۇ ماقال ئوي ئىگىسىنىڭ مېھمانىنى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَبَك əpək بالىلار تىلىدا «نان» دىمەكتۇر.

اَتَك ətək ئېتەك.

---

[1] بۇ يەردە «يۇقۇرىدىكى» دەپ «اُولُق oluk — ئولاق» سورى نەزمەردە تۇتۇلمدۇ.

اَتُكْ ətük ئوتۇك.

اُوتُكْ ötük هىكايە، چوچەك؛ ئوتۇنۇش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى هىكايە قىلىش» دىگەن مەنىدىكى سوز.

اُتُكْ ötük ئوتۇگ ~ ئوتۇك. ئىچ ئوتۇش ۋە قۇسۇش كېسىلى.

اَنىكارْ اُتُوكْ تُتِىْ *anar ötük tutti* — ئاڭا ئوتۇگ كېسىلى تەگدى.

اُتُكْ ütük دەزمال. هاندۇڭا شەكىلدە بولىدىغان بىر پارچە تومۇر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزدىرىپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük ئىچىك ~ ئۇچۇك. بۇلغۇن، سوسىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇڭا.

اُذِيكْ üzik ئۇدۇك، كويۇك. ئىشق ـ مۇهەببەتنىڭ قوزغىلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوذِيكْ مِينِى قُمِتِّى
سَقِنْجْ مَنكَا يُمِتِّى
كُونْكُلُومْ اَنكارْ اَمِتِّى
يُوزُمْ مِينِكْ سَرغَرُورْ

üžik məni komittī
sakïnq maŋa yumitti
køŋlüm aŋar əmitti
yüzüm məniŋ saroʃarur

[ئۈدۈك (سويگۈ) مېنى هاياجانغا سالدى،
قايغۇ ماڭا توپلاندى،
كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.]

يارغا بولغان ئىشق - مۇھەببىتىم مېنى هاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم هەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُكْ ərük شاپتۇل، ئورۇك ۋە قارائورۇككە ئوخشاش مىۋىلەرنىڭ ئومۇمى نامى. بۇ مىۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تۈلۈك اَرُكْ *tülüg ərük* — شاپتۇل، سارِغ اَرُكْ *sarïoʃ ərük* — ئورۇك، قَرا اَرُكْ *kara ərük* — قارائورۇك.

اُرُكْ ərük ئورۇك. اُرُكْ سَجْ *ərük saq* — ئورۇك (ئورۇمە) چاچ.

اُرُكْ ürük بىر يەردە مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش. سُو اُونْ كُونْ اُرُكْ بُلْدى *sü on kün ürük ƀoldï* — قوشۇن بىر جايدا ئون كۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قوز-

غالمدی، ئۇرۇش قىلمىدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسمۇ، شۇ سوز ئىشلىتىلمىدۇ.

ئىرىك irik : ئىرىك ئانىك *irik nəŋ* — چىرىك ئەمەس. ئىرىك ئاتۇنىك *irik otuŋ* — چىرىك ئوتۇن.

ئارىك ərik : ئارىك ئانىك *ərik nəŋ* — ئېرىيدىغان ئەمەس، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان ئەمەس. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق ئەمەس «ئارىك ئانىك *ərik nəŋ*» دېيىلمىدۇ.

ئارۇك ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەمەسلەردىكى يېرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كۈندا ئارۇك يوق بەگدە قىيىق يوق *kündə ərük yoq bəgdə kiyik yoq* — كۈندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋىلىش يوق. بۇ ماقال بەگلەرنى ئوز سوزىدىن قايتماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلمىدۇ.

ئارۇك ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تەرى ئاركىلادى *təri ərüklədi* — تېرە ئاشلىدى.

ئارىك ərik : ئارىك يىلقى *ərik yilki* — يورغا يىلقا. ئويناق ئاتمۇ «ئارىك ئات *ərik at*» دېيىلمىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

ئارىق ərik: ئارىق ئار ərik ər — ئىشچان، يۇرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن. ئارىق ئىرنى ياغلىغ ئارمىغۇ باشى قانلىغ — ərik ərini yaɣlïɣ ərməgü baxï kanlïɣ ئىشچانلىقنىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھورۇنلۇقنىڭ بېشى قانلىق. ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گوشلەرنى كوپ تېپىپ يەگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھورۇن ئادەم ئوزۇنلىقنىڭ ئېرىنچەكلىگىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھورۇنلۇقنى تاشلاپ، ئىشچان بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئىرىك irik يىرتىق. ئىرىك ناننىڭ *irik nan* — يىرتىق نەرسە. تاز ۋە قوتۇر باشىغا «ئىرىك *irik*» دېيىلىدۇ.

ئازىق əzik تېرىدىكى ئوزۇنچاق تىرناق ئىزى.

ئۆزۈك өzük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «ئالتۇن ئۆزۈك *altun өzük*» دېيىلىدۇ. بەدەنى مەرۋايىتتەك پاكىزە بولغان خوتۇن «ئارتىنى ئۆزۈك *ərtini өzük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى مەرۋايىتنىڭ چوڭى «ئاردىنى *ərdini*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سوزدىكى «د ـ *d*» ھەرپى «ت ـ *t*» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ لەقەم چە-

گەل خوتۇنلىرى ئۇچۇن قويۇلغان. بۇ سوز ئەسلىدە «ئوزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوْز öz» سوزىدىن ئېلىنغان، سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك - k» ھەرپىي شۇ نەرسىنىڭ ئوزىلا ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنِي اُكْ كَلْدُرْ ol ərni ök kəldür — ئۇ ئادەمنىڭ ئوزىنىلا كەلتۇر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەر بىلەن تەركىۋىدە «ق - k» ۋە «غ - q» تاۋۇشلىرى بولغان سوزلەردە «ök» ئورنىغا «ok» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزْكْ özük ئويۇلۇپ كېتىپ كول بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بولۇنۇپ چىققان قولتۇقلارغىمۇ. «اُزْكْ سُوْ özük suv» دېيىلىدۇ.

اُزَكْ özək ئوزەك، گۈرەن تومۇر. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ «مَازَالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعَاوِدُنِي فِي كُلِّ عام حتّى كَانَ هذَا اَوَانُ قَطْعِ اَبْهُرِي» دېگەن ھەدىسىدىكى «اَبْهُرْ» سوزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُزْكْ üzük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُزْكْلادِي bitik üzüklədi — كىتاپنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُزْكْ üzük» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزْكْ اُلْ bu nə üzük ol — بۇ قانداق ھەرپ؟

اِسِكْ isik : اِسِكْ يِيرْ *isik yər* — قاغجىراپ ياتقان دالا.

اِسِگْ isig ئىسسىق. اِسِگْ نانْگْ *isig nəŋ* — ئىسسىق نەرسە.

اِسِگْ كُونْ *isig kün* — ئىسسىق كۈن.

اَخُكْ əxük يېپىنچا.

اَخُكْ əxük كوشۇك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئولگەندە، ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەل‌لەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشِكْ üxik ئۈششۈك. مۆلىرنى ئۈششۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلِكْ əlik ئىلىك، قول. اُنْگْ اَلِكْ *oŋ əlik* — ئوڭ قول. ئوغۇزلار بۇنى «ساغْ اَلِكْ *saoj əlik*» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ هەممىسى «سُولْ اَلِكْ *sol əlik*» دەيدۇ.

اُولُكْ ölüg ئولۈك.

اُولُكْ ülük («ا - ئېلىش» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇلۇش. ئوق، هەسسە، ئونچە.

اِلِكْ ilik ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يِلِكْ

yilik» دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا - ئىلىق» ھەرپى «ى - يا» دىن ئۆزگەرگەن.

اَمِكْ əmik ئىمىك ـ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمِكْ əmik: اَمِكْ كُونْ *əmik kün* ـــ ئىلىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقۇرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «اَمِكْ *əmik*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük ئارسلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بوره)، بوره ۋە ئىتنىڭ كۆچۈكلىرىمۇ «اَنُكْ *ənük*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük: كِرِتْلِكْ اَنُكِي *kiritlik ənüki* ـــ ئاچقۇچ چىشلىرى.

اُبُل opal[1] ئوپال. بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ ھەربىرسى ئېنىق ئەمەس. «ا - ئىلىق» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىسى بىروككېلىمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا - ئىلىق»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ سوزگە «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا ـــ بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇپ تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

اَتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تارمىقى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتِلْ سُقِي اَقا تُرُورْ
قَيا تُبِي قَقا تُرُورْ
بَلِيقْ تَلِيمْ بَقا تُرُورْ
كُولُونْكْ تَقِي كُشارُورْ

ətil suvï aqa turur
qaya tüpi qaqa turur
balïq təlim baqa turur
kölüŋ taqï küxərür

[ئېدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كولچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەريا سى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۇيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كولچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

اَغِلْ aoɣïl ئېغىل. ئوغۇزلار قوينىڭ قىغىنىمۇ «*aoɣïl* اَغِلْ»

دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىق - تىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەپلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇت - نىمۇ «سَماء» دىگىنىگە ئوخشايدۇ.

أُغْل ooqul ئوغۇل. ئوز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك بالىمۇ «اُغْل *ooqul*» دىيىلىدۇ. بۇ اُغْل نا تِيرْ *bu ooqul na tər* — بۇ ئوغۇل نىمە دەيدۇ؟ قانىدىگە خلاپ ھالدا، «ئەر» سوزىنىڭ كوپلۈگى «اَرَنْ *arən*» شەكلىدە قول - لىنىلغىنىدەك، «اُغْل *ooqul*» سوزىنىڭ كوپلۈگىمۇ «اُغْلانْ *ooqlan*» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اُغْلارْ *ooqullar*» بولۇشى كېرەك ئىدى. «*ooqlan*» ۋە «*arən*» سوزلىرى بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

أَكِلْ ekil كوپ. قېيچاقچە. اُكِلْ كِشِي *ekil kixi* — كوپ كىشى.

اَمْل amul قىمىرلىماي جىم تورغان نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۈمشاق تەبىەتلىك يۈزۈاش ئادەممۇ «اَمْل *amul*» دىيە - لىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَيْ اُغْل

اَرْدِينْكْ مُنْدا اِنْج اَمْلْ

دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىق - تىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەپلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇت - نىمۇ «سَماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

أُغْل ooqul ئوغۇل. ئوز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك بالىنىمۇ «اُغْل *ooqul*» دېيىلىدۇ. بۇ اُغْل نا تِيرْ *bu ooqul nə tər* —— بۇ ئوغۇل نىمە دەيدۇ؟ قائىدىگە خىلاپ ھالدا، «ئەر» سوزىنىڭ كوپلۈگى «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدە قول - لىنىلمىسىمۇ، «اُغْل *ooqul*» سوزىنىڭ كوپلۈگىمۇ «اُغْلانْ *ooqlan*» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اُغْلارْ *ooqullar*» بولۇشى كېرەك ئىدى. «*ooqlan*» ۋە «*ərən*» سوزلىرى بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

أُكِلْ ekil كوپ، قىپچاقچە. اُكِلْ كِشِي *ekil kixi* —— كوپ كىشى.

اَمُلْ amul قىمىرلىماي جىم تورغان ئەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۇمشاق تەبىەتلىك يۈزۈاش ئادەممۇ «اَمُلْ *amul*» دېيە - لىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَيْ اُغْل

اَرْدِينْكْ مُنْدا اِنْج اَمُلْ

اَتِّنْ اَمْدِی سَنْ تونکولْ

قیلدینك ارسا قیلماغو

kanqa bardïŋ əy ooqul

ərdiŋ munda inq amul

attïn əmdi sən tünül

kïldïŋ ərsə kïlmaoqu

[ئەي ئوغۇل، نەگە كەتتىڭ،

بۇ يەردە تېچ - خاتىرجەم ئىدىڭ،

ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىڭنى ئۈز،

قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بۇرۇن ئوزىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ياماناتلاپ كېتىپ، كېيىن تاشلاپ كەتكەن ئېتىنى ئېلىشقا كەلگەن بالىغا كايىپ، ئاتنى بەرمەسلىك ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى: «مېنىڭ قېشىمدا تېچ - ئامان، راھەت - پاراغەتتە ئىدىڭ، ھالىڭ ياخشى ئىدى، نېمىشقا مەندىن يۈز ئوروڭدۇڭ» دېمەكچى.

أُبْم өpüm يۈتۈم. بِيرْ اُبْم مُونْ *bir өpüm mün* — بىر يۈتۈم شورپا.

اَتِمْ atïm : اَتِمْ اَرْ *atïm ər* — ئاتقۇچى ئەر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن.

أُرْم orum ئورۇم. بِيرْ اُرْم اَتْ *bir orum ot* — بىر ئورۇم ئوت.

اُزُمْ üzüm ئۈزۈم.

اَغِمْ aoqïm : بِيرْ اَغِمْ يِيرْ *bir aoqïm yər* — بىر ئاتلاپلا ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان يەر.

اَقِمْ akïm ئېقىم. بِيرْ اَقِمْ سُوقْ *bir akïm suv* — بىر ئېقىم سۇ.

اَكِمْ əkim : بِيرْ اَكِمْ يِيرْ *bir əkim yər* — بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.

اُگُمْ ügüm ئۈيۈم، توپ، دۆۋە. بِيرْ اُگُمْ يَرْمَاقْ *bir ügüm yarmak*— بىر دۆۋە يارماق. بۇ سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «م - *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن - *n*» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِمْ alïm ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اَلِيمْجِي اَرْسْلاَنْ بِيرِيمْجِي سِجْغَانْ - *alïmqï arslan bərim qi sïqoan*— ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان. ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تولىگۈچى قورقىنىلىقتىن چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلُمْ ölüm ئۆلۈم.

اَتَنْ atan ئاتان، ئاتا-تۇغقان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتَنْ يُوكِي اَشْ بُلْسا اَجْقا اَزْ كُرُنُورْ — *atan yüki aš bolsa aqqa az kərünür*

ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر.

اُجُنْ üqün ئۇچۇن. ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى يارەمچى سوز. سَنَكْ اُجُنْ كَلْدِمْ — *sənin üqün kəldim*

سېنىڭ ئۇچۇن كەلدىم.

اِجِنْ iqin «ئوز ئىچىدە، ئوزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى يارەمچى سوز. اُلارْ اِجِنْ اَيْتِشْدِى لارْ — *olar iqin aytïxdïlar*

ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەپلەشتى.

اُدُنْ üdün ئۇدۇن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ «*üdün*» دېيىلىدۇ.①

اَذِنْ ažïn «باشقا، بولەك» دېگەن مەنىلەردىكى سوز. چىگىلچە.

اَرَنْ ərən: اَرَنْ تُوزْ — *ərən tüz* تارازا (ميزان) يۇلتۇزنىڭ نامى. گاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

اَرَنْ ərən ئەرلەر. «ئەر» سوزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كوپلۈك شەكلى.

---

① ھازىر خوتەن (ئىلچى) دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى «*üdün*»، شۇڭا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «于阗» دەپ ئاھالە تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. كېيىنرەك «*üdün*» سوزى «*hüdün*» تەلەپپۇز قىلىنىپ، بارا - بارا «خوتەن» بولۇپ كەتكەن.

اَرَنْ aran («ا ـ ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

اُرَنْ ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بۇ سوز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى خاراپ بولغان نەرسە پارسچىدا «وَيْرانْ» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كوپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركى سوزلەرنى ئۆزتۈپ، ئورنىغا پارسچە سوزلەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سوزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

اِرِنْ ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

اُزُنْ uzun ئۇزۇن.

آزُنْ azun (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن) دۇنيا. بُو آزُنْ *bu azun* — بۇ دۇنيا. اُل آزُنْ *ol azun* — ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

آسَنْ əsən ئېسىن. آسَنمُو سَنْ *əsənmu sən* — ئېسىنىمۇسەن؟ بۇ سوز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. آسَنْدا ايِڤَكْ يُوقْ *əsəndə əvək yok* — ئېسىن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش ـ ھەركەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

آسِنْ əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال.

اُشْن öxün ئوشنه، دولا.

اَغَنْ aoqan: اَغَنْ اَرْ *aoqan ər* — خىلق - خىلق ئادەم، دىمە- غدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سوز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ.

اُغَنْ uoqan ھەرنېمىگە كۈچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. اُغَنْ تَنْكْرِى *uoqan təŋri* — قۇدرەتلىك تەڭرى.

اَقِنْ əvin ئۇرەن، ئۇرۇق.

اَقِنْ akin ئېقىن، سەل. تۈيۇقسىز كەلگەن سەل «مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akin*» دىيىلىدۇ. بۇ سوز كېچىسى سەلدەك تۈيۇقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «اَقِنْجِى كَلْدِى *akinqi kəldi*» دىيىلىدۇ.

اَكِنْ əgin دۆمبە، غول، دولا.

اَكِنْ əkin ئېكىنلىك. ئوغۇزچە.

اَكِنْ əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى توت گەزلىك بىر خىل بوز. سۈۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق قىلىدۇ.

اُكْن ügün پۇل ياكى گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۇپى. بىر يەرگە تۇپلانغان تۇپىمۇ «اُكْن تَبْراق *ügün toprak*» دىيىلىدۇ.

اَلِنْ alïn پىشانه، ماڭلاي.

اَلِنْ alïn تاغنىڭ دوقسى.

اُلُنْ ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

اُبُپْ epüp هوپۇپ. بۇ «اُبْكُكْ epkük»مۇ دىيىلىدۇ.

أَكَكْ akək : أَكَكْ اِشْلارْ akək ixlər — بۇزۇق خوتۇن.

اُكَكْ ükək تاۋۇت، ساندۇق.

اُكَكْ ükək قاراۋۇل تۇرۇا. ئۇرۇش ئۇچۇن شەھەر سېپىلى ئۇستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

اِلَلْ ilәl خوش، لەۋەي. خاقانىيە شۇنسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاپ بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سوز.

بۇ باپتىكى مىساللار

اَاَتْ āt ئات، ئىسىم.

اَاَتْ āt لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ اَنكارْ اَاتْ بِيرْدِي bəg anar — bərdi

āt bərdi بەگ ئاتقا ئونۇان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «اَتْلِغ *atlīoq*» دەيىلدۇ.

اَاْ āq ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَاْ نا يِيماْس تُقْ نا تِيماْس *āq nə yəməs tok nə təməs* — ئاچ نېمە يەمەس، توق نېمە دەمەس. ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېردۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېردۇ.

اَاذْ āż يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىمۇل ھۇنەر بۇيۇملىرى. بۇ سوز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *aż*» مۇ دەيىلدۇ. تەوغردىسى شۇ. اَذْكو اَذْ *əżgü aż* — ياخشى ئىشلەنگەن بۇيۇم.

اَاذْ āż ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆرۈل. اِكْلِكْ تُتْرُغِي اَاذْ بُلُورْ *iglig tutruoqi āż bolur* — ئاغرىقنىڭ ۋەسىيتى ياخشىلىقنىڭ ئالامتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

اَارْ ār : اَارْ بُرِي *ār bəri* — سىرتلان (يال بوره). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرُبْ نَجُكْ قَجْمَدِنْكْ

يَمُرْ سُقِنْ كَجْمَدِنْكْ

تَقْارِنْكِنِي سَجْمَدِنْكْ

يِيسُونْ سَنِي آَرْ بُرِي

kərüp nəqük kaqmadiŋ

yamar suvīn kəqmədiŋ

tavariŋŋi saqmadiŋ

yəsün səni ār bəri

[كۆرۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،

يامار سۇيىن كەچمىدىڭ،

تاۋلىرىڭنى چاچمىدىڭ،

يىسۇن سېنى يال بۇرە.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلىنغان كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۇيىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا مالىلىرىڭنى چېچىۋېتىپ، جېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتلان يىسۇن.

آَرْ ār : آَرْ نَانْكْ *ār nəŋ* —— پور رەڭ نەرسە. گايىدا قوشۇمچە قوشۇلۇپ «آَرْسَلْ[1] *arsal*» مۇ دېيىلىدۇ.

آَزْ āz ئاز. آَزْ نَانْكْ *āz nəŋ* —— ئاز نەرسە.

آَزْ āz ئەرس، ئاق سوسەر. بۇ سوز «س - s» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ توغرا.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «آَرْسَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئالقالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

اِاْز īz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنسىغا قالغان سىزىق.

اُاْز oz : قِزِلْ اُاْز *kïzïl oz* — قىزىل ئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قەشلاق①.

آاسْ ās ئەرس، ئاق سوسەر. «ز ـ z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چورىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاشْ āx ئاش، غىزا. كونەلگۈمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَيَقْ اَشلا *ayaḳ axla* — ئاياقتا ئاش سال.

آاغْ āoɣ ئاغ، چاتار، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at mənïŋ aoɣdïn kəqti* — مېنىڭ چاتارامدىن يۈز ئات ئوتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاڤْ āv ئوۋ. بَكْ اَڤْقا جِڤْتِي *bəg avḳa qïḳtï* — بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُڤْ ʊv ئوي («ا ـ ئېلىش»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

آاقْ āḳ ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «آاقْ اَت *āḳ at* — ئاق ئات» دەيدۇ.

آاقْ āḳ : آاقْ سَقالْ اَرْ *āḳ sakal ar* — ئاق ساقال ئادەم، چاچ ـ ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.

---

① بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىل ئوي *kïzïl oy*» دەپ ئاتىلىدۇ.

اِاِزْ īz ئىز. يەردە ۆە تېرىدە ئۇزۇنسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz : قِزِلْ اُزْ *kizil oz* — قىزىل ئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق①.

آآسْ ās ئەرس، ئاق سوسەر. «ز - z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چورىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آآشْ āx ئاش، غىزا. كونەلگۈمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَيَقْ اَشلا *ayaḳ axla* — ئاياقتا ئاش سال.

آآغْ āoq ئاغ، چاتىرا، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at mənin̡ aoqdin kəqti* — مېنىڭ چاتىرامدىن يۈز ئات ئوتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آآڤْ āv ئوۋ. بَكْ اَڤْقا جِڤْتِي *bəg avḳa qikti* — بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُڤْ ov ئوي («ا - ئىلىق»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

آآقْ āk ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «آآقْ اَت *āḳ at* — ئاق ئات» دەيدۇ.

آآقْ āk : آآقْ سَقالْ اَرْ *āḳ saḳal ər* — ئاق ساقال ئادەم، چاچ - ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.

---

① بۇ يېزا قەزدىلىۋ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىل ئوي *«kizil oy* دەپ ئاتىلىدۇ.

آاق ساي āk say ئاقساي. بىر يەرنىڭ نامى.

آاق‌تَراك āk tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىنده «الا — ila ئىلى» دەريانىڭ بىر كېچىك.

آال āl خانلار بايراق قىلىشقا، ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان هال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭگۇ «آال āl — هال» دېيىلىدۇ.

آال āl هىله. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلِپْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ ايُوقْ تُتماسْ — ālīn arslan tutar küqin uyuk tutmas هىله بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس. هىله بىلەن ئارسلانىنى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كوكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەنده، هىله - تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

آلا ala ئالا، پىسه ئادەم. اَلا اَتْ ala at — ئالا ئات. بَاغْ خانقا اَلا بُلْدِي bəg hanka ala boldi — بەگ خانغا ئالىلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن يۇز ئوروپ، دۇشمەن تەرەپكە ئوتۇپ كەتتى.

آلا ala ئالا. پەرغانىگه يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. اَلا يِغاچْ ala yioqaq — ئالاياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

بۇ باپنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَاىْ āy ئاي. تُولُنْ اَاىْ *tolun āy* — تولۇن ئاي.

اَاىْ āy ئاي. ئۇتتۇز كۈنددن ئىبارەت ۋاقت. شېئردا مۇنداق كەلگەن:

قِشْقا اِتِنْ كَلْسا قَلِي قُتْلُغْ يايْ
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنُورْ اُذْلَكْ بِلا اَايْ

kïxka ətin kəlsə kalï kutluoq yay
tün kün kəqə alkïnur ətlək bilə āy

[قىشقا راسلان كېلسە بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۈن - كۈن كېچىپ تۇگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل، چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئاي ۋە زامانمۇ ئوتۇپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقتىنىڭ ئوتۇشى ئاينىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن ھىساپلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بولۇگىمۇ «اَاىْ āy — ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَاىْ تُلُونْ بُلْسا اِلكِنْ اِمْلاماسْ *āy tolun bolsa ālkin imləməs* — تولۇن ئاي قول بىلەن كورسىتىل-

مەس. چۈنكى ئۇنى كوزى ئوچۇق هەممە ئادەم كورەلەيدۇ. بۇ ماقال هەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

اَوُتْ awut ئوچ، ئوچۇم. «اَذُتْ *aẓut*» مۇ دىيىلىدۇ.

اُوُتْ uwut ئۇۋۇات ~ ئۇيات، هايا. «اُقُتْ *uvut*» مۇ دىيىلىدۇ.

اَوَتْ əwət توغرا، ماقۇل. «اَفَتْ *əvət*» مۇ دىيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ق - *v*» هەرپى هەرقانداق ئورۇندا «و - *w*»غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يَلاوَجْ *yalawaq*» سوزىنىڭ «يَلاڤَجْ *yalavaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دىگەن ئىبارىدىكى «يَڤا *yava*» ۋە «يَوا *yawa*» سوزلىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپىچاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اوون *āwun*» سوزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «اَوِنْ *əwin*» ۋە «اَڤِنْ *əvin*» سوزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.

بۇ باپتىكى «ى-يا» بىلەن كەلگەن سوزلەر

اُيَزْ өyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

اَيِغْ ayïoq ئېيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «اَذِغْ *aźïoq*» دېيىلىدۇ.

اَيِغْ ayïoq «نەقەدەر، نېمىدېگەن، نە قاتارلىق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان يارىمچى سوز. «اَيِغْ اَذْكُو *ayïoq əźgü* —— نېمىدېگەن ياخشى»، «اَيِغْ يَقُزْ نَانْكْ *ayïoq yavuz nəŋ* —— نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ. بۇ سوز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دېگەنگە ئوخشاش سوز-لەرنى تەكتىلەپ كورسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياق، قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «جَنَقْ *qanak*» دەيدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياق، پۇت. «اَذَقْ *aźak*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَيِقْ ayïk ۋەدە. اَنِكْ مَنْكا اَيِقِي بارْ *aniŋ maŋa ayïki bar* —— ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.

اُيُقْ uyuk بەلگە، قارانچۇق، قارا؛ شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي اَرَنْ قُنُق كُرُبْ قُتْقا سُقارْ

قَلْدِي يَفْزْ اِيْق كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ

bardï ərən konuk kərüp kutka sokar
kaldï yavuz uyuk kərüp əvni yïkar

[مىهمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كورسە، ئويىنى چۇڭار پەسلەر قالدى.]

بىر مىهمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دولەت دەپ بىلمەيدىغان ئەرلەر ئولۇپ كەتتى، چولدىكى بىر قارىنى كورسە، مىهمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئويىنى چۇڭۇيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

اُيُكْ üyük دوڭ، توپە. يەردىن كوتىرىلىپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئوغۇزچە.

اُيُكْ üyük : اُيُكْ يِرْ *üyük yər* ـــ دەسسەش بىلەن پېتىپ قالمىغان ۋە ئاياقنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

ايكْ ik يىك. «يِيك *yik*»مۇ دىيىلىدۇ.

اُيُنْ oyun ئويۇن.

بۇ باپتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سوزلەر

آيا aya ئالقان.

اُيا uya ئۇۋۇا، قۇش ئۇۋىسى، چاڭگا.

اُيا uya قېرىنداش، تۇققان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَفْرْ اُجْنْ تَنْكْرِى اَذْلَمَذْبْ
اُيا قَدَشْ اغْلِنِي جِنْلا بُغارْ

tavar üqün təŋri əžləməžip
uya kadax ooɣlïnï qïnla booɣar

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي،
ئۇرۇق - تۇققىنىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇققانىنىڭ بالىسىنمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

آبا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سوزنى قاتتىق «ب - *p*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ.

آبا aba («ا - ئېلىش» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ) ئېيىق. قىپچاقچە.

آبا aba دادا، ئاتا. تۇبۇتچە. بۇ سوز ئۇلارغا ئەرەپچىدىن قالغان بولسا كېرەك. ئۇلار يەمەندىن تۇرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان «ثابت *sabit*» نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

آبا aba : آبا بَشِي *aba baxi* — تاغلاردا ئوسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پېلىسگىدە تىكسىنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

آبى abī ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

اُبا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

اُبو upu ئۇپا.

آتا ata ئاتا، دادا.

آتا ata : آتاساغُون *atasaoqun* — تېۋىپ.

آجا əqə ئاچا، ھەدە، ئېگىچە. بۇ سوز «آكا *əgə*» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج - *q*» ھەرپى «ك» دىن ئۆزگەرگەن. پارسچىدىمۇ «جَرم» نى «كَرم»، «جُنبُد» نى «كُنبُد» دەپ سوزلىگەنگە ئوخشاش.

اَجِي aqi ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە.

اُجا uqa ئۇچا، دۇمبە.

اِجِي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان تەر قېرىندىش.

اُذُو uzu توپە، دوڭ. قۇم دوۋىسى «قُمْ اُذُو kum uzu» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى بىر شەھەرمۇ «اُذُو كَنْد uzu kənd — ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

اُذُو uzu ئۇدا، ئارقا. «مَنْ اَنِنْڭ اُذُو كَلْدِمْ man aniŋ uzu kəldim — مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم». شۇنىڭدەك «مَنْ سَنِڭْ اُذُو بَرْدِمْ man səniŋ uzu bardïm — مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم، مەن ساڭا ئەگىشىپ باردىم» دېيىلىدۇ.

اِذِي izi ئىگە. اِذِمْ نا تِيرْ izim nə tər — ئىگەم نېمە دەر؟ تەكرىمۇ «اِذِي izi» دېيىلىدۇ. «اِذِمِزْ يَرْلِغِي izimiz yarlïoɣi — تەكرىمىزنىڭ يارلىغى».

اَرا ara ئارا. كِشِي اَرا كِرْدِمْ kixi ara kirdim — خەلق ئارىسىغا كىردىم.

اَرِي arï ھەرە. بۇ سوز ئەرەپچىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەرەپلەر

هەسەلنى «اَرِي *arï*» دەيدۇ. تۇركى تىللدا بۇ سوز هەسەل هەرىسىنى بىلدۇرىدۇ. چىگىل تۇركلىرى هەسەلنى «اَرِي يَغِي *arï yaoqï* — هەرە يېغى» دەيدۇ.

اُورُو oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسەلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

اُرِي urï ئۇر - ئۇر، چوقان، سۇرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُرِي قَبْسا اَغْشْ اَقْلِشْوْرْ يَغِي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشْوْرْ *urï kopsa ooqux aklïxur yaoqï kəlsə imrəm təbrəxür* — سۇرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇققان جەملىشەر، يېغا كەلسە، خەلق توپى تەۋرىشەر. بىر چوقان كوتىرىلسە، ئۇرۇق - تۇققانلار ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۇشمەن كەلسە، خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەكلىك ۋە هەمدەملىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُرِي urï ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. اُرِي اُوغْلانْ *urï ooqlan* — ئوغۇل بالىلار.

اَزُو azu يا، ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تالىلىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سوز. اُزُومْ يِيكِلْ اَزُو قاغُونْ يِيكِلْ *üzüm yəgil azu kaoqun yəgil* — ئۈزۈم يىگىن يا قوغۇن يىگىن. بۇ سوز تەكرار سوراق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كَلَرْمو

سَنْ اَزُو بَرِيرْمُوسَنْ — *kələrmusən azu barïrmusən*

کېلەمسەن يا کېتەمسەن؟

اُزا oza ئوزا، ئوزاقى، ئوتكەنكى. اُزاقى بِلْكا اَنْجا اَيْمِشْ *ozakï bilgə anqa aymïx* — ئوتكەن ئالملار شۇنداق دېگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِى اُزا اَرَنْ لارْ

اَرْدَمْ بَكِى بِلِكْ تاغْ

اَيْدِى اُكْشْ اُكْتْلارْ

كُنْكُلُمْ بُلُرْ اَنكَرْ ساغْ

ərdi oza ərənlər
ərdəm bəgi bilik taoq
aydï üküx ügütlər
kəŋlüm bolur aŋar saoq

[ئوتمۇشتە (شۇنداق) ئادەملەر بار ئىدى:
(ئۇلار) تاغدەك بىلىملىك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئىدى.
(ئۇلار) نۇرغۇن ئۇگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتتى،
ئۇنىڭ ئۇچۇن كوگلۈم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھىكمەت ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى بار ئىدى. ئۇلار جىق ئۇگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتقان ئىدى. بۇ ئۇگۈت ـ نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كوگلۈم يايراپ كېتىدۇ.

أزي Özi ئۆزە. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كىچىك يول. چىگىلچە.

ئىزي izi ئىسەن. كىشىلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. ئارقىن ازي *arkïn izi* — ئىسەن.

أشو axu روشا، قىزىل توپا.

أغو aoqu ئوغا، زەھەر.

أغي aoqï يىپەك رەخت. أغيچي *aoqïqï* — يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

أڤا ava ئاھ ـ ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق. ئەرەپـ لەرنىڭ «واوَيْلي» دىگەن سوزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «أڤا أڤا *ava ava* — ئاھ ـ ئۇھ» دەيدۇ.

أڤا uva بىر خىل غىزانىڭ ئىسمى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغاق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۇزۇۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغاقلىق ئۇچۇن يېيىلىدۇ.

إڤا iva ئىسمى. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇغى.

أقي aki سەخى، قولى ئوچۇق.

أقي aki ئاقلانغان، تازا. أقي يَغاق *aki yaoɣak* — ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياكاق.

اَکا əgə ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئوغۇزلار بۇنى «آزا *əzə*» دەيدۇ.

اُکا өgə تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك. ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى ـ سال كىشىلەرگە بېرىلىگەن، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سوز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىپ تاپقان بىر بولۇك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دىگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسىدىكى «اُکا *өgə*» سوزىنى قوللىنىپ، «ئوگەنمۇ؟» دىگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىگىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئولتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەمیانىنى بېلىگە ئېسىۋالغان ئىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە توكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كورۈپ، بىر ـ بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «اَلْتُون قان *altun kan* ـــ ئالتۇن قان» دىيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى

چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىسىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كوچمەن تۈرك خەلقىمۇ ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۆلھ تۈزگەن.

آلا ala ئالا، بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي آلاسِي اِجْتِنْ يِلْقِي آلاسِي تَشْتِنْ *kixi alasï iqtin* — *yilkï alasï taxtïn* ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋانىڭ ئالىسى تېشىدا. بۇ ماقال يېقىملىق كورۇنۈپ، دىلىدىكى يامان نىيەتنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

آلا ala «ئاستا، ئالدىرىماي» دىگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان يار-دەمچى سوز. آلا آلا *ala ala* — ئاستا-ئاستا. بۇ سوزگە «ك *-k*» بىلەن «ل *-l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ، «آلاكِلْ *alakil*» مۇ دىيىلىدۇ.

اُلا ula چولدە يول كورسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُول آزْماسْ بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماسْ *ula bolsa yol azmas bilik bolsa sөz yazmas* — بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سوزدىن قايماس. چوللەردە يول كورسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سوزدە يېڭىلىشمايدۇ.

اِلا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۇرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىل-لەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۇرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.

اِلي ili : اِلي قَبُغ *ili kapuq* — ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

اُما uma ئانا. تۇبۇتچە. بۇ سوز ئۇلارغا ئەرەپلەردىن قالغان بولسا كېرەك.

اُما uma ئويگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُما كَلْسا قُتْ كَلِيْر *uma kəlsə kut kəlir* — مېھمان كەلسە، قۇت كېلەر. مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ، مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلِي يَرْلِغْ بُلُب يُنْچِغْ اُما
كَلْدُر اَنُق بُلْمِيْش اَشِغْ تُتْما اُما

kəlsə kali yarlïoq bolup yunqïoq uma
kəldür anuk bolmïx axïoq tutma uma

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجەتسى چۈشۈپ كېلىپ قالسا، تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۈتتۈرمە.]

ھالى پەرىشان، كوڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنە-

دە، تەييار بولغان تامىغىنى دەرھال ئالدىغا قويۇ، كېچىكتۈرمە.

آنا ana ئانا.

اِنِي ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىندىش.

بۇ باپتىكى غۇنىنلىكلەر

آنِكتْ aŋït ھاگگىت~ھاگغىت. ئودەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

آنُكتْ aŋut پەركا، شاراپ پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يُرْتْ كِجِكْ بُلْسا آنُكتْ بَدُكْ اُورْ *yurt kiqüg bolsa aŋut bədük ur* — قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەركانىڭ چوڭىنى قوي. بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئېشنى يوغان قىلىپ كورسەتمىكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

آنَكَرْ aŋar ئاگا، ئۇنىڭغا. آنَكَرْ آيْدِمْ *aŋar aydïm* — ئاگا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

آيْدِمْ آنَكَرْ سانُكْ

يِزْنِي تَبا نا آلُكْ

كَجْتِمْنْكْ بَلزى كارِكْ

قِرلارْ اَذْزْ باذْكْ

aydïm aŋar səvük
bizni taba nə ələk
kəqtiŋ yazï[1] *kərik*
kïrlar əžiz bəžük

[ئۇنىڭغا ئېيتتىم: سويۇملۇگۇم،
بىزنىڭ تەرەپكەكەڭ يېزىق
ۋە ئېگىز-بۇيۇك قىرلارنى
كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

سويگىنىنى كوز ئالدىغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: ئەي سويۇملۇگۇم، شۇنچە كەڭ دالىلارنى كېزىپ، ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنگُرْ *oŋür* ئوگكۇر، غار.

اِنگِرْ *iŋir* ئىمىر-چىمىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئوزئارا قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «اِمِرْ *imir*» دەيدۇ.

اَنگِزْ *aŋïz* ئېگىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەر-

---

① بۇ سوز يازما نوسخىدا «بَلزى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازى» دەپ ئىزاھلىغان. بىز شۇنى توغرا تاپتۇق.

ئىك ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە قالغان تۇپچەك-لىرى.

اِنكَسْ iŋəs هاڭۋاقتى. اِنكَسْ كِشِي *iŋəs kixi* — يېڭىيا-چىدەك ئۇياق-بۇياققا قاراپ ماڭىدىغان كىشى.

آنكِلْ aŋil هاللاك. آنكِلْ اَجُقْ قَبُغْ *aŋil aquk kapuoq* — هاللاك ئوچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ өŋin باشقىسىنى. بۇ اَتَّا اُنكِنْ كَلْدُرْ *bu attan өŋin kəldür* بۇ ئاتتىن باشقىسىنى كەلتۈر.

مۇجەررەت① باپلىرى تۇگىدى.

① مۇجەررەت — ئۇشۇقچە ھەرپلىرى بولمىغان سوزلەر.

ئوشۇقچه هەرپلىكلەر باپلىرى

اَفْعَلْ əf'əl شەكلىدە هەرخىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

اَرْمُتْ armut ئامۇت.

اَرْتُجْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇش دەريخى. قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار.

اُجْلُجْ üqlüq توشقان تۇزىنى. ئۇچلىرى بىر تومۇرگە بەكمۇ تىلگەن ئۇچ تال چۆپنىتىن قۇرۇلىدۇ.

اُذْغُجْ ożoquq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُجْ aroquq ئازدۇرغۇچ. كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. اَرْغُجْ اَژُنْ *aroquq azun* —— قايمۇقتۇرغۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

اَرْكَجْ ərkəq ئەركەچ. بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەل-

گەن: اَرْكَجْ اَتِي اَمْ بُلُوْرْ اَجْكُو اَتِي يَلْ بُلُوْرْ *ərkəq* —
*əti əm bolur əqkü əti yəl*① *bolur* ئەركەچ گوشى ئەم بولار، ئوچكە گوشى يەل بولار.

اُرْكُجْ ərküq ئوركەش. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ərküqləndi* —
سۇ ئوركەشلەندى.

اُرْكُجْ ərgüq ئورۇمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئورۇمە چېچى.

اُرْكُجْ ərküq تومۇر ئوچاق، ئوچئاياق.

اَذْغِرْ ażoqīr ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەكلەردە «اُلْكَرْ جَرِكْ *ülkər qərik*» دېيىلىدىغان بىر ھىيلە بار: ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ-توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرلەشتىن بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سوغدىشىپ ئىلگىرلەيدۇ. بۇ ھىيلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

اَرْفُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْگُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْگُزْ سُوقْ *ərgüz suv* — ئەگۈز سۇيى. ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ. شېرىدا مۇندىق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە قەتىھ بولغىنى تۇغرا، چۈنكى بۇ سوز تىلىمىزدا ھازىرمۇ «يەل» دېيىلىدۇ.

یای بَرُوبَن اَرگِزی
اَقتی اَقَن مُنْدُزی
تُغْدی یَرُق یُلْدُوزی
تِنْگلا سُوزُم کُلْکُوسُز

yay barupan ərgüzi
akti akin munduzi
tuoqdi yaruk yulduzi
tiŋla səzüm külküsüz

[باهار كېتىش بىلەن ئەگۇز (سۇلار)،
كەلكۇن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
سوزۇمنى كۇلمەستىن ئاڭلا.]

ئەتىياز تېگى يوردى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەل-دەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ سوزۇمنى كۇلمەستىن ئاڭلا.

اُگسُز өgsüz ئوكسۇز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سوز «ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُگ өg» دىگەن يىل-تىزدىن كەلگەن.

اُتَمِش ətəmix ئوتەمىش. ئەرلەر ئىسمى.

آذْرِشْ ażrīx ئارىش، ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى، ئاچال.

اُذْرُشْ өżrüx تاللىۋېلىش، تاللىۋېلىش ئىختىيارى.

آذْغِشْ ażoqïx ئازغىش، بىر يەرنىڭ نامى.

اُذْكِشْ өżgix «اُوزْجَنْد *өzqənd*» — ئوزكەنت»تە ياشايدىغان بىر تۈرك ئايمىقى. بۇ سوز ئەسلى «اُكْذِشْ *өgżix*» بولۇپ، ھەرپلەر ئالماشقان.

آرْتِشْ ərtix ئېرتىش. «يَمَكْ *yəmək*» دالالىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىرقانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كولگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «آرْتِشْ سُوقِي *ərtix suvï*» دېيىلىدۇ. بۇ سوز «آرْتِشْمَكْ *ərtixmək*» دىگەن مەستەر-نىڭ تومۇرى «آرْتِشْ *ərtix*»تىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇدىن تېز ئوتۇشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئوتىدۇ» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

اِرْتَشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۇرۇشتۇرۇش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِي *irtəx kopdï* — بەس - مۇنازىرە كوتىرىلدى.

آرْقِشْ arkïx كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يِراقْ يِيرْ ساقِنْ

اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ yïrak yər savïn arkïx kəldürür — يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر. بۇ ئەرەپلەرنىڭ «وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ» دېگىنىدەك ماقال.

اَرْقِشْ arkïx خەۋەرچى. يۇرتىدىن يىراقتا كەتكەن كىشىگە ئەۋەتىلگەن ئادەم. اَنَاكْ اَرْقِشِي كَلْدِي anïŋ arkïxï bəldi — ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى. بۇ سوز «خەت، مەكتۇپ» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلْقِشْ alkïx ئالقىش. ماختاش، دۇئا قىلىش. اُلْ بَكْكا اَلْقِشْ بِيرْدِي ol bəgkə alkïx bərdi — ئۇ بەگنى ئالقىشلىدى، يَلاوَجْقا اَلْقِشْ بِيرْكِلْ yalawaqka alkïx bərgil — پەيغەمبەرگە ئالقىش بەرگىن.

اُتْرُغْ otruoq ئارال.

اَتْلِغْ atlïoq ئاتلىق. اَتْلِغْ اَرْ atlïoq ər — ئاتلىق ئادەم.

اُتْلُغْ otluoq ئوتلۇق. اُتْلُغْ تَاغْ otluoq taoq — ئوتلۇق تاغ، ئوتى بار تاغ.

اِتْلِغْ itlïoq ئىتلىق. اِتْلِغْ اَقْ itlïoq əv — ئىتلىق ئوي، ئىتى بار ئوي.

اَرْتِغْ artïoq ئايالچە جىلىتكە.

اَرْتِغْ artïoq ئارتىق. ئۇلاققا ئارتىلىدىغان ئارتىق.

اَغْرِغْ aoqrïoq ئاغرىق. بەدەنىنىڭ قەيىرى ئاغرىسا، شۇ يەرنىڭ ئاغرىغى دېيىلىدۇ (باش ئاغرىغى، چىش ئاغرىغى).

اَغْرُغْ aoqruoq ئوقرۇق. اَغْرُغْ سُنْكُوكِي *aoqruoq sœŋüki* — ئوقرۇق سوڭگى.

اُغْرُغْ ooqruoq ساينىڭ تۆگىگەن يېرى. تَاغْ اُغْرُغِي *taoq ooqruoqi* — تاغنىڭ تۆگىگەن يېرى.

اتلق otluk① ئوتلۇق. ئالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

اُتْلُقْ otluk شۇ شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا ئېغىل.

اُجْغُقْ uqoquk ئۇچۇق، زۇكام.

اَذْرِقْ aẓrïk ئاجرىق ~ ئېجرىق. ئەرەپچە «ئىل» دېيىلىدۇ.

اَذْرُقْ aẓruk باشقا، بولەك. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇنى «اَذِنْ *aẓïn* — باشقا، ئوزگە» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَذِنْ كِشِي نانكِي نَنَكْ سانْماسْ *aẓïn kixi nəŋi nəŋ* —

① بۇ سوزگە يازما نۇسخىدا ھەردىكە قويۇلمىغان. بىز سوزلەمنىڭ كېلىش تەرتىۋىگە قاراپ، «*otluk*» دەپ ئالدۇق.

sanmas ئوزگه كىشىنىڭ مېلى مال سانالماس. باشقا كىشىنىڭ مېلى مال سانالمايدۇ، چۈنكى قايتۇرۇپ ئېلىنىدۇ.

اُذْلُق ożluk ئويلۇق سۆگەك. بىلەك سۆڭگىنىڭ يوغان يېرى.

اُذْلُق użluk ئۇيلۇق يەر، ئېغىلدا كالىلار ياتىدىغان يەر. ئارغۇچە.

اُذْمَق użmak نىمكار، شاكىرت.

اَرْتُق artuk ئارتۇق، ئوشۇق.

اُرْتَق ortak ئورتاق، شېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ارْتَق اَرْدَن اَرْتُق اَلْماس ortak ərdən artuk almas — ئورتاق ئوز ئورتىغىدىن ئارتۇق ئالماس. بۇ ماقال ئىنساپقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَزْمُق azmuk زەمچە، سۇمۇق. تازنىڭ بېشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَزْمُق تاز azmuk taz» دېيىلىدۇ، چۈنكى تازنىڭ بېشىدىكى شورلىرى زەمچە سۇرگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ سوزدىكى «ز» ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اِسْرِق isrik ئىسرىق. بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە كوز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەفسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سوز؛ ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەككۈزۈلۈپ «اِسْرِق اِسْرِق isrik isrik — ھەي جىن، كوچ - كوچ!» دېيىلىدۇ.

اُسْرُقْ osruk ئوسۇرۇق.

اُسْرِقْ usrïk ئۇيقۇسى كەلگەن، مۇگدىگەن ئادەم.

اَغْدُقْ aoqduk : اَغْدُقْ كِشِي *aoqduk kixi* — بىر يەرگە پانا تىلەپ كەلگەن يات كىشى. بۇ سوز «اَدْغُقْ *adoquk*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَغْرُقْ aoqruk ئېغىرلىق، يۈك. اَغِرْ اَغْرُقْ قَيُودا قَلْدِي *aoqir aoqruk kayuda kaldï* — يۈك ۋە ئېغىرلىقلار نەلەردە قالدى؟

اِڤْرِقْ ïvrïk ئىۋرىق. بۇ سوز تەلەپپۇزدىمۇ، مەنىدىمۇ ئەرەپچە سوزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت «ب-*b*» ھەرپى تۈركچە «ف-*v*»غا ئالماشقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِڤْرِقْ بَشِي قَزْلَيُو
سَغْرَقْ تُلُو كُزْلَيُو
سَقِنْجْ قُذِي كِزْلَيُو
تُنْ كُنْ بِلا سَقِنَلِمْ

ïvrïk baxï kazlayu
saoqrak tolu közləyü
sakïnq kuzï kizləyü
tün kün bilə səvnəlim

[ئۇرۇق‌بېشى غاز (بويىنى) غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغەر تولۇپ كوزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
قايغۇنى چوڭقۇر كومۇۋېتىپ،
كېچە-كۈندۈز سويۇنەيلى.]

ئىۋرىقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خۇددى كوز چانىغىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ-ھەسرەتنى چورۇۋېتىپ، كېچە-كۈندۈز كوڭۈل ئاچايلى.

اُقْرُق okruk ئوقروق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تاغنىڭ اُقْرُقىنْ اَكْماسْ تَنكِزنِي قَيْغِقِنْ بُكْماسْ *taoγiογ okrukin əgməs* — *təŋizni kayoγikin bəgməs* تاغنى ئوقروق بىلەن ئەككىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن بوكىلى بولماس. بۇ ماقال «چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْلُق okluk ئوقلۇق، ساداق، ئوقدان.

اَلْجَق alqak كوكلى يۇمشاق، مىجەزى ئوبدان.

اُلْدُق ulduk : اُلْدُقْ اَتْ *ulduk at* — ئۇلدۇق ئات، تاقىسىز ئات. باشقا تاقىسىز ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْغُق aloquk ئالغۇق. قەشقەردە بىر يېزىنىڭ نامى.

اَمْرَق amrak ئامراق. اَمْرَقْ كُنكُلْ *amrak kəŋül* — ئوتلۇق يۈرەك، ساپ كوڭۈل.

اِبرُك iprük قېتىق بىلەن سۇت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇر-دۇرۇش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ.

اَبمَك əpmək نان. ياغما، توخسىلارنىڭ ۋە بەزى ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ سوزى. بۇنداق ئالماشتۇرۇپ ئېيتىش ئەرەپ-چىدىمۇ بار. مەخرەجلىرى بىر-بىرىگە يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن «ب»نى «و-ۋاۋ»غا ۋە «و-ۋاۋ»نى «ت»غا ئالماشتۇرىدۇ. خۇددى قەسەم ئىچكەندە «بِاللّٰهِ وَاللّٰهِ تَاللّٰهِ» دىگەنگە ئوخشاش. لېكىن بۇ قائىدە تۈركچىگە يات.

اَتلِك ətlik كانارا، گوش ئېسىلىدىغان ئىلغۇ. سويۇلىدىغان قويمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَتلِك قوى *ətlik koy* —— گوش قويى؛ اَتلِك كِشى *ətlig kixi* —— ئەتلىك كىشى يەنى سېمىز كىشى. گوشكە ئىگە بولغان كىشىمۇ (يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ك-g» بىلەن) «اَتلِك كِشى *ətlig kixi*»دېيىلىدۇ.

مەقسىدىم ھەممە سۆپەتلەرنى سوزلەپ ئوتۇش ئەمەس. بۇ يەردە پەقەت سوزلىمەي زادى بولمايدىغانلىرى ئۇستىدىلا توختالدىم.

اَترَك ətrək بۇغداي ئوگلۈك ئادەم. ئوغۇزچە.

اُترُك ətrük ئوترۇك، ھىلىگەر، ئالدامچى، يالغانچى. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اتْرُكْ اُتُنْ اُغْرِيلَيُو يُزْكَا بَقَارْ

اِلكِنْ تَشُبْ بِرْمِشْ آشِغْ بَشْقَا قَقَارْ

ɵtrük utun oɣrilayu yüzgə bakar
əlkin taxup bərmix axīoɣ baxka kakar

[هىلىگەر، پەس (كىشى) يۇزگە ئوغرىلارچە قارايدۇ،
مۇساپىرنى قوغلاپ، بەرگەن ئاشنى باشقا قاقىدۇ.]

مېھمانغا ئوغرىلارچە قارايدىغان هىلىگەر، پەسكەش ئادەملەر قالدى؛ ئۇلار مۇساپىرغا بەرگەن ئاشنى مىننەت قىلىپ باشقا قاقىدۇ.

اُتْلُكْ ətlük ئۇگۈت، نەسىھەت. شۇ مەنىدە «اُوتْ *ɵwüt*»

سوزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى «اُكْتْ *ɵgüt*».

اَتْمَكْ ətmək نان.

اِجْلِكْ iqlik ئىچلىك، تەرلىك. ئېگەرنىڭ تېگىگە سېلىنىدىغان ئىچكى توقۇم.

اِجْمَكْ iqmək ئىچمەك، تېرە جىلىتكە.

اِذْرِكْ iżrig يىرىك. ئارغۇچە. ئەسلى «اِرِكْ *irig* — يىرىك».

اُذْلَكْ əżlək زامان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ قَمُغْ كُفْرَدِي
اَرْدَمْ اَرِغْ سَقْرَدِي
يُنْجِغْ يَقُزْ تَقْرَدِي
اَرْدَمْ بَكِي جَرْتِلُورْ

əžlək kamuoq küfrədi
ərdəm ariоq səvrədi
yunqïoq yavuz təvrədi
ərdəm bəgi qərtilür

[زامان پۇتۇنلەي ئاينىدى،
پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
بولۇمسىز - ياۋۇز (كىشىلەر) تەۋرىدى،
پەزىلەت بېگى يوقىلىپ.]

زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كوتەردى، پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئافراسىياپ ئولگەنلىگى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

اُذْرَكْ üžrəg : اُذْرَكْ نانْكْ *üžrəg nəŋ* — كوپەيگەن نەرسە. ئاۋال ئاز، كېيىن كوپەيگەن ھەربىر نەرسە شۇنداق دېيىلدۇ.

اَذْلِكْ əžlig : اَذْلِكْ نانْكْ *əžlig nəŋ* — پايدىلىنىدىغان نەرسە، پايدىلىق نەرسە.

ئۈرپەك ürpək ھۈرپەك، ھۈرپەيگەن. تۈكلىرى ھۈرپەيگەن ئادەم ۋە ھايۋان.

ئارتىق ərtik يۇرۇلگەن، كوپ دەسسەلگەن يول.

ئۆرتۈك ərtük يوپۇق. مەسىلەن: ئېگەر يوپۇغى. ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ قەۋرىلىرىگە يېپىلىدىغان يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئۆرتۈك ərtük — يوپۇق» دېيىلىدۇ.

ئۈرجۈك ərqük ئورۇلگەن چاچ. ئوغۇزچە. بۇ سوز «ئۈرگۈچ ərgüq» سوزىنىڭ ئوزگەرگەن شەكلى.

ئۈردەك ərdək ئودەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قاز قۇبسا ئۈردەك كولىگ ئىكانۇر — kaz kopsa ərdək kəlig igənür غاز كەتسە، ئودەك كولنى ئېگىلەر. بۇ ماقال خەلق ئارد-سىدىن بىر ئۇلۇغ ئادەم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئور-نىغا بىر ئاغەھلى ئادەم چىققانلىققا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئەرسەك ərsək ئەرسەك. ئەرسەك ئىشلار — ərsək ixlər ئەرسە-رىگەن، بۇزۇق خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئەرسەك ئەركا تەكماس ئىچكەك ئەكا تەكماس — ərsək ərgə təgməs ävək əvgə təgməs ئەرسىرىگەن ئەرگە تېگەل-مەس، ئالدىراڭغۇ ئويىگە يېتەلمەس. ئەرگە تېگىش ئۈچۈن

ئالدىرىغان بۇزۇق خوتۇن ئەرگە تېگىلمەيدۇ، چۈنكى ئالدىرىغانلىقتىن، كېرەكلىك شەرتلەرنى ھىساپقا ئالمايدۇ؛ خۇددى شۇنىڭدەك، ئالدىراڭغۇ ئادەممۇ ئويىغا پىتەلمەيدۇ، چۈنكى تولا ئالدىراپ ئۇلاقىنى كارىدىن چىقىرىدۇ. بۇ ماقال تەكرى ئالقىشلايدىغان ۋە ئېسەنلەيدىغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ «اِنَّ الْمُنْبَتَّ لَا اَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا اَبْقٰى» دىگەن ھەدىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ ماقال ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْلِكْ ərlik ئەرلىك، مەردلىك.

اَرْنَكْ ərnək بارماق. قول، پۇت بارمىغى. «اَرْنَكْاكْ *ərnəkak*» مۇ دىيىلىدۇ.

ايزْلِكْ izlik① ئىزلىق، چورۇق. تۇركىلەرنىڭ ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنغان چورۇغى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِزْلِكْ بُلْسا اَرْ اُلْدِيماسْ اِجْلِكْ بُلْسا اَتْ يَغْرِماسْ *izlik bolsa ər uldimas*② *iqlik bolsa at yaoqrïmas* —— چورۇق بولسا،

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا ئىككى خىل يېزىلغان، سوزلەمدە «ايزْلِكْ» مىسالدا «اِزْلِكْ». بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

② «ئۇلدىماق» سوزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىالېكتىدا ئەينەن ساقلانغان بولۇپ، «قاپمىدىش»، «تېشمىقاش» دىگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

ئادم ئۇلدىماس؛ ئىچىلىك بولسا، ئات يېغىر بولماس. بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئاقىۋەتنىنى ئويلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَسْرُكْ əsrük مەس.

اَفْشُكْ əvxük چاپلاشقاق كېسەل.

اِلْرُكْ ilrük قوۋۇ، سۇزاپ. ئوچ تىلىدا.

اُمْزُكْ əmzük ئېگەرنىڭ ئالدى ۋە ئارقا قاشلىرى.

اِگْدُكْ igdük سۈت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۈزمىگە ئوخشاش يىمەكلىك.

اَگْرِكْ əgrik ئېگىرىلگەن يىپ.

اُغْرُكْ əgrük بوشۇك تەۋرىتىش.

اَكْشِكْ əkxik ئاچچىق - چۈچۈك نەرسە. مەسىلەن: ئاچچىق ئانار.

اَكْسُكْ əksük ئوكسۇك، كەمتۈك. اَكْسُكْ يَرْماقْ *əksük yarmak* كەمتۈك يارماق.

اُكْمَكْ əkmək خوتۇنلار قۇلغىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا، زىرە. بۇ سوز ئەسلىدە مەستەردۇر.

اُكْماكْ ügmək توپلانغان نەرسە. بۇ سوزمۇ ئەسلىدە مەستەردۇر.

اَنْدَكْ əndək يۇز، بىر نەرسىنىڭ يۈزى. ئوغۇزچە.

اُجْكُلْ üqgül ئۇچ بۇرجەك، ئۇچ بۇلۇڭ.

اُجْكِلْ üqgil ئۇچ قىرلىق نەرسە.

اَرْسَلْ arsal : اَرْسَلْ سَجْ *arsal saq* — قوڭۇر چاچ.

اَشْتَلْ axtal كەنجە. اَشْتَلْ اُغْلْ *axtal oqul* — كەنجە ئوغۇل.

اَنْدِكْ əndik : اَنْدِكْ اَرْ *əndik ər* — ئەندىك ئادەم، ئوندەرىگەك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنْدِكْ اُما اَفْلِكْنِي اَغِرْلارْ *əndik uma əvlikni aoʒirlar* — ئەندىك مېھمان ئۆي ئىگىسىنى ھورمەتلەر. بۇ ماقال بىلەن ئەسلى مېھمان ھورمەتلىنىشى كېرەكلىگى تەكتلىنىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَنْدِكْ كِشِي تَيِتْلُسُونْ
اِيلْ تُرُو يَتِلْسُونْ
تُقْلِي بُرِي قَيِتْلُسُونْ
قَذْغُو يَمَا سَقِلْسُونْ

əndik kixi tətilsün
əl tərü yətilsün
*tokli bəri katilsun*①
kažoju yəmə savilsun

[ئاخماق ھۇشىنى تاپسۇن،
ئەلدە تۈزۈم يېتىلسۇن،
توقلا، بۇرە قېتىلسۇن،
قايغۇ يەنە تۇگىسۇن.]

قىلىچىمىز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۇنـ
دەرنگەكلەر ھۇشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۈزەلسۇن، توقـ
لىلار بىلەن بورىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن،
بىزدىن غەم - قايغۇ كەتسۇن.

ئۆتۈرۈم ötrüm سۈرگە دورىسى. سۈت ئۆتۈرۈم *süt ötrüm* —
سۈتلۈك ئوت. بۇ ئوت ئەرەپچە «شۇبرۇم» دېيىلىدۇ.

ئاخشام ahxam ئاخشام.

ئازرىم ažrīm ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز، جەزلىك.

ئۆزرۈم özrüm ھەر نەرسىنىڭ تاللانغىنى، خىلى، ياخشىسى.

ئەردەم ərdəm ئەردەم، ئەدەپ - ئەخلاق. ماقالدا مۇنداق كەلـ

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا ئاۋال «يېتىلسۇن» شەكلىدە يېزىلىپ،
كېيىىن «قېتىلسۇن» قىلىپ تۈزىتىلگەن.

گـەن: اَرْدَمْ بَشِي تِـلْ *ərdəm baxì til* — ئـەدەپ - ئەردەمنىڭ بېشى تىل، چۈنكى چىرايلىق سۆزلەيدىغان كىشى ئابروي تاپىدۇ.

اُسْتَمْ üstəm ئېگىر ۋە كەمەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى بېزەش ئۈچۈن ئۇلارغا بېكىتىلىدىغان ئالتۇن، كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى. ئوغۇزلار بۇنى «ساخت *saht*» دەيدۇ.

اِسْرِمْ īsrīm : اِسْرِمْ كِشِي *īsrīm kixi* — ئۇشرۇم ئادەم، قوشۇمسى تۇرۇك كىشى.

اِشْكُمْ ixküm خانىتاختا. تاماق ۋاقتىدا خانىنىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئاياق.

اُقْتَمْ oktam : بِيرْ اُقْتَمْ بِيرْ *bir oktam yər* — بىر ئوق پېتىم يەر.

اَكْرِمْ əgrim ئەگرىم، سۇ يىغىلىدىغان يەر، ئەۋرەز.

اِمْرَمْ imrəm جامائەت. يۇرتتىن بىرەر ئىشقا توپلانغان خەلق توپى.

اِمْرَمْ تِيرِشْتِي[1] *imrəm təbrəxti* — جامائەت تەۋرەشتى (توپلاندى).

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «تىرشتى» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 59-بەتتىكى «يَغى كَلسا اِمْرَم تبرشور» گە ئاساسەن «*təbrəxti*» دەپ ئالدۇق. چۈنكى بۇ سۆزنىڭ ئەرەپچە تەرجىمىسى «تَحَرَّكَتْ» دەپ ئېلىنغان.

اُتْوْجُن otoqun ئېگەرنىڭ سول تەرىپىگە بەكىتىلىپ، ئۇلاگنىڭ ھالقىسى تارتىلىدىغان ئەنلىك تاسما (جىردم).

اَرْقُن arkun ئارغۇن، شالفۇت. ياۋا ئايغىر بىلەن ئوي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە كوپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئوزۇپ چىقىدۇ.

اُرْكَن ərgən قېيىش. ئوغۇزچە.

اَرْكَن ərkən ئىكەن. ھالنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى سوز.

اُل كَلُر اَرْكَن كُرْدُم ol kəlür ərkən kərdüm — ئۇ كېلىۋاتقان ئىكەن، كوردۇم.

اِرْكِن irkin : اِرْكِن سُوْ irkin suv — يىغىندا سۇ. ھەر بىر توپلانغان نەرسىگمۇ «اِرْكِن irkin» سوزى ئىشلىتىلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ چوگلىرىغا «كُلْ اِرْكِن kol irkin» دىيىشمۇ مۇشۇ سوزدىن كەلگەن. بۇ «ئەقلى كولدەك تولغان (ئادەم)» دىگەن بولىدۇ.

اِرْكِن irkin : اِرْكِن يَغْمُر irkin yaoɣmur — بىرنەچچە كۈن توختىماي ياغىدىغان يامغۇر، ئاق يېغىن.

اَرْقُن arkun كېلىدىغان يىل نامى. اَرْقُن اِزِي arkun izi — ئېسىن.

اُرْكُنْ ürkün ئۈركۈش. دۈشمەندىن كەلگەن قورقۇنچ سەۋدۈدىن خەلقنىڭ ئۈركۈشى. ئۈركۈگەن خەلق قورغانلارغا ياكى موكۈنىدىغان جايلارغا كىرىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ.

اُتْرَنْ otran ئىشتان. بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاگلىدىم.

اِجْكِنْ iqkin : اِجْكِنْ اَرْ *iqkin ar* — دۈشمەندىن ئەل بولۇپ ئوتكەن ۋە ئامانلىق بېرىلگەن ئادەم.

اُسْتُنْ üstün ئۈستۈن. اَنْدَنْ اُسْتُنْ *andan üstün* — ئاندىن ئۈستۈن، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن.

اَسْتِنْ astīn ئاستىن. بۇ سوز توغرا ئەمەس، توغرىسى « اَلْتِنْ *altīn*».

اَلْتِنْ altïn ئالتىن، ئاستىن، توۋەن.

اَفْرَنْ avran كان ئوچاق. تومۇرچى ئوچىغى شەكلىدە ياسىلىدىغان تونۇر.

اِشْغُنْ ïxoqun رەۋەنلىك بىر خىلى.

اَشْكِنْ əxkin : اَشْكِنْ تُبْراقْ *əxkin toprak* — ئېقىپ كەلگەن قۇم - توپا. ئۈزۈن يولمۇ «اَشْكِنْ *əxkin*» دېيىلىدۇ. تېز يۇرىدىغان ئاتلىق پوچتىچىنى «اَشْكِنْجِي *əxkinqi*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

اَمْشَنْ əmxən جۇۋا قىلىنىدىغان تېرە.

اَنْدَنْ andan ئاندىن، ئاندىن كېيىن. ئوغۇزچە. اَنْدَن اَيْدِمْ *andan aydīm* — ئاندىن كېيىن ئېيتتىم. تۈركلەر بۇ سوزنى «ا - ئېلىف» بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، «اَنْدا *anda*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ يەردە» دېگەن بولىدۇ. مَن اَنْدا اَرْدِمْ *mən anda ərdim* — مەن ئۇ يەردە ئىدىم.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

اَرْتُتْ artut بەگ ۋە شۇنداق كىشىلەرگە تارتۇق قىلىنىدىغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر. كېيىن بۇ سوز ئادەتتىكى تارتۇقلارغىمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى.

اَرْقُقْ arkuk : اَرْقُقْ كِشِي *arkuk kixi* — سوزگە كىرمەيدىغان، تەرسا كىشى.

اَرْقُقْ arkuk ئارتىق ياغاچ. ئىككى تام ياكى ئىككى تۈۋرۈك ئارىسىغا توغرا قويۇلىدىغان ياغاچ.

اُبْكُكْ əpkük ھوپۇپ. چىگىلچە.

اَمْكَكْ əmgək ئىمگەك، مەھنەت، جاپا - مۇشەققەت. ماقالدا

مۇنداق كەلگەن: اَمْكَكْ اَكِنْدا قَلْماسْ — *əmgək əkində kalmas* ئەمگەك بىكار كەتمەس. بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەگرىنىڭ «اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» دېگەن سوزىگە ئوخشايدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدى سَنِكْ اُوذُو
اَمْكَكْ تِلَمْ ايذُو
يُمْشَرْ قَتِغْ اُوذُو
كُنْكُلُمْ سَنكا يُكْرُكْ

aydï sənij użu
əmgək tələm ïżu
yumxar katïoj użu
*køŋlüm saŋa yügrük*①

[دېدى: سېنىڭ كويۇگدا،
نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)،
قاتتىق توپلىكلەر يۇمشايدۇ،
كوڭلۇم ساڭا يۇگرۈك (بولغاچقا).]

سويۇملۇقى بىلەن كورۇشۇش ھەققىدە: «بىز تەرەپكە شۇنچە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئوتۇپ قانداق كەلدىڭ؟»

① بۇ شېئىر يازما نۇسخا ٥٩ - بەتتىكى «اَنكارْ *«aŋar* سوزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرنىڭ جاۋابى.

دىگەنگە جاۋاپ بېرىپ: «كوگلۇم ساگا تەلپۈنگەچكە، ئېگىز تاغلارمۇ پەس تۇيۇلدى» دەيدۇ.

أُمْكُكْ ömgük ئومگەك، لوتقا، جۇلە. بالىنىڭ بېشىدىكى قاتمىغان مېڭە قېپى.

آشْكَكْ əxgək ئېشەك. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە[1] «آشْياكْ *əxyək*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «ى - يا» ھەرپى تەكرارلانغان ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەھۋال ئەرەپچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَقَضَّى الْبَارِي» دىگەن ئىبارىدىكى «تَقَضَّ» سۆزىنىڭ ئەسلى «تَقَضَّضَ» بولۇپ، ئىككىنچى «ض» بىلەنمۇ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلۇغ تەكرىنىڭ «ثُمَّ ذَهَبَ اِلَى اَهْلِهِ يَتَمَطَّى» ۋە «وَقَدْخَابَ مَنْ دَسَّاهَا» دىگەن سۆزلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋال بار. بۇلاردىكى «يَتَمَطَّى» ۋە «دَسَّاهَا» سۆزلىرىنىڭ ئەسلى «يَتَمَطَّطُ» ۋە «دَسَّسَهَا» دۇر.

أَرْكَكْ ərkək ئەركەك. ھەربىر ھايۋاننىڭ ئەركىگى. أَرْكَكْ تَقَاغُو *ərkək takaoqu* —— خوراز.

---

① بۇ سۆز ئۇغۇز ۋە تۈرك (تار مەنىدىكى يەنى خاقانىيە تۈركلىرى دىگەن مەنىدىكى تۈرك) تىللىرىنىڭ بىرىدە، دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اِنَكْ inək ئىنەك. ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشسىنى «اِنَكْ *inək*» دەيدۇ.

بۇ باپتىكى مسالار

اُيغُر uyoqur ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھەرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۇرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماگا مۇھەممەت چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىددىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئوز ئاتىسىدىن ئاگلىغانلىرىنى سوزلەپ بېرىپ، مۇنداق دىگەن ئىدى: زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۇرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تىوت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قانات‌لىرى لاچىن قانات‌لىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «اِينانْ خُذْخُرَنْدْ *inan huzhurənd* — بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئوز ئوزۇڭغىنى ئوزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئىۋۇ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يىيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىدىن تارتىپ بۇ ئەل «خُذْخُرْ *huzhur*» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن «خ - *h*» ھەرپى «ا - ئېلىف»قا ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ «ا - ئېلىف» نىڭ

«خ ـ h» غا ۋە «خ ـ h»نىڭ «ا ـ ئېلىف»قا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇت ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ «خَمِير həmir» دېيىلمىشى ئەنە شۇنىڭدىن كېلىگەن. چۈنكى ئوغۇزلار «اَمِير əmir» دېيەلمەي، «ا ـ ئېلىف»نى «خ ـ h»غا ئالماشتۇرۇپ «خَمِير həmir» دەيدۇ. شۇڭا تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى «بحركين həmir təgin①» دەپ ئاتايدۇ. خۇددى «ئۇيغۇر uyoɣur» سوزىدە كورسەتكىنىمدەك، بۇ يەردە «ا ـ ئېلىف» ھەرپى «خ ـ h» غا ئالماشقان.

«خ ـ h» ھەرپى «ا ـ ئېلىف»قا ئالمىشىش بىلەن بىللە، «خُذ huż» سوزىدىكى «ذ ـ ż» ھەرپىمۇ «ى ـ يا» غا ئالماشقان. بۇ «ذ ـ ż» ھەرپىنىڭ «ى ـ يا»غا ئالماشىشى تۈپ قائىدە. شۇنىڭدىن كېيىن «خُر hur» سوزىدىكى «خ ـ h» ھەرپى «غ ـ oɣ» غا ئالماشقان. «غ ـ oɣ»نىڭ «خ ـ h»غا، «خ ـ h»نىڭ «غ ـ oɣ»غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. خۇددى ئەرەپچىدە «خَتَر» نى «غَدَر» دىگەندەك.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددى كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر:

---

① بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرى بويىچە بۇ سوزنى «خمير تكين həmir təgin» دەپ ئالدۇق.

سُلْمِي *sülmi* ــــ سۈلمى، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان، قُوجُو *koqu* ــــ قوچۇ، جَنْبَلِيْق *qanbalïk* ــــ چانبالىق، بِيشْ بَلِيْق *bəxbalïk* ــــ بېشبالىق، يَنكِي بَلِيْق *yaŋï balïk* ــــ ياڭى بالىق.

اَيْتِشْ aytïx ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرىدىن تېچلىق سورىشىشى.

اَيْتِغْ aytïq بىر شۇندە «اَيْتِشْ *aytïx*» مەنىسىدىكى سوز، ئامان - ئېسەنلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى سوراشماق.

اَيْرُقْ ayruk ئايرىم. «باشقا» دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سوز. ئوغۇزچە.

اَيْرِقْ ayrïk ئاجرىق ــ ئېجرىق (بىر خىل ئوت). تۈركىلەر بۇنى «اَذْرِقْ *azrïk*» دەيدۇ. ئوغۇزلار «ذ - *z*» ھەرپىنى «ى - يا»غا ئالماشتۇرىدۇ.

اَيْلُقْ اَيْلُقْ ayluk ayluk «شۇنداق - شۇنداق» دىگەن بولىدۇ. ئوغۇزچە.

بۇ باپتىكى بېشىدا ھەم ئايىغىدا «ا - ئېلىف» كەلگەن سوزلەر

اَيْلا əylə شۇنداق. ئوغۇزچە. اَيْلا قِلْغُل *aylə kïloqïl* ــــ شۇنداق قىلغىن.

اُيْلا öylə چۈش ۋاقتى. ئوغۇزچە. قىپچاقلار «ى - يا» ھەر-
پىنى «ز - z»غا ئالماشتۇرۇپ، «ازْلا özlə» دەيدۇ.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

اَاجْلِقْ āqlīk ئاچلىق.
اَشْلِقْ axlīk ئاشخانا. ئوغۇزلار بۇغدايىنى «اَشْلِقْ axlīk» دەيدۇ.
اَشْيَكْ əxyək ئېشەك. «اَشْكَكْ əxgək»مۇ دىيىلىدۇ. بۇنى
«ى - يا» ھەرپى بىلەن تەلەپپۇز قىلغان نەپسىرەك.
اَڤْيا avya ئايۇا. بىر خىل بىمەي. بىر شۈندە.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

اِكْتُو iktü ئوي ھايۋىنى، قولدا بېقىلىدىغان مال.
اَقْرُو akru ئاستا. اَقْرُو اَقْرُو akru akru ـــ ئاستا - ئاستا.
اَذْكُو əzgü ئەزگۈ، ياخشى. شېئردا مۇنداق كەلگەن:

قُشْنِى قُنْمْ اَغِشْقا
قِلْغِل اَنكَرْ اَغِرْلِقْ

ارتۇت الپ انۇغل
اذكو تقر اغرلق

*koxnī konum ooquxka*①
kīloqīl aŋar aoqīrlīk
artut alīp anunoqīl
əzgü tavar ooqurluk

[خولۇم - خوشنا، ئۇرۇق - تۇققانلارغا
هورمەت قىلغىن،
سوغات ئالساڭ (جاۋابەن)،
ۋاقتىدا قىممەتلىك مال تەييارلىغىن.]

ئۇرۇق - تۇققان، خولۇم - خوشنىلارغا ياخشىلىق قىل، ئۇلارنى هورمەتلە؛ ئۇلاردىن سوغا ئالساڭ، تېخىمۇ قىممەتلىك سوغا تەييارلا.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۇر

اَمْشُوْى amxuy ئالگىرات.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىسىدا بۇ يېرىدە «اَغش» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن يازمانۇسخا 42-بەت 15 - قۇر ۋە باشقا جايلاردا «اغش» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا بىز «*ooqux*» دەپ ئالدۇق.

بۇ باپتىكى غۇنچىلىكلەر

ئەندۈز *əŋdüz* ئەندىز. يەردىن قېزىۋېلىنىپ ئاتىلىدىغان قوساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: *əŋdüz bolsa at almas* — ئەندىز بولسا، ئات ئولمەس. چۈنكى، بۇ يىلتىزنى يانچىپ كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا تېمىتسا، ئات ساقىيىدۇ. بۇ ماقال يولۇچىنى سەپەرگە ئوبدان تەييارلىق كۆرۈشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئەنگىلىچ *inliq* ئىگىلاچ. سامساقتا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى. كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ.

ئەنگىلىك *ənlik* ئەگىلىك. خوتۇنلار مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق.

ئەندۈن *əŋdün* ئالدىدا، بالدۇر. ئوغۇزلار «د - *d*» ۋە «ن - *n*» ھەرپلىرىنى تاشلاپ «ئەڭ *əŋ*» دەيدۇ. ئوغۇزلاردا بۇ بىر قائىدە. **ئەڭدۈن يۈرۈت** *əŋdün yürüt* — (ئېتىگىنى) ئالدىدا يۈرگۈز.

ئاخرى غۇنىلىكلەر

اُلْدَنْكْ uldaŋ ئۇلتاڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِتقا اُلْدَنْكْ اَتسا اُلْدَنْكْ يماسْ — *itka uvut ətsə uldaŋ yəməs* ئىتقا ئۇيات كىرسە، ئۇلتاڭ يىمەس. بۇ ماقال ئۇياتچان بولۇشقا ئۇندەپ، كىشىنى يامان ئىشلاردىن قايتىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُزْلَنْكْ uzlaŋ (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) ئايلەڭ، كېلەر. ئوغۇزچە.

اِزْدَنْكْ izdəŋ ئىزدەم. بېلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور: چەۋىقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ، توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بېلىقلار تورغا كىرىش بىلەنلا، تور تارتىۋېلىنىدۇ.

اَخْسُنْكْ ahsuŋ : اَخْسُنْكْ اَرْ *ahsuŋ ər* — جىدەلچى ئادەم، مەسلىكتە غوغا چىقىرىدىغان ئادەم. بۇ سوز بىر شۇندە «اَخْسُم *ahsum*»مۇ دېيىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مىساللار

اَيْبَنْكْ aybaŋ ئايپاك. اَيْبَنْكْ اَرْ *aybaŋ ər* — ئايپاك باش ئادەم. چىگىلچە.

اَيْدِنْكْ aydiŋ ئايدىك.

توت ھەرپلىكلەر

اَرْنْگَانْ ərŋən[1] بويتاق. اَرْنْگَانْ اَرْ *ərŋən ər* — بويتاق ئەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرنكانْكا اَلكْ قَرِى بُوزُنْ اُمْ تِكاماسْ *ərŋəngə əlik kari bəzün əm tikəməs* — بويتاققا ئەللىك قېرى بوزدىمۇ ئىشتان چىقماس. چۈنكى يات ئادەم ئۇنىڭغا كويۇنمەيدۇ. بۇ ماقال ئويلىنىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اَرْنْگَانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «ر» نىڭ ئۇستىدە ساكىن بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

اَفْعَالْ ə'fal، اُفْعَالْ uf'al، اِفْعَلْ if'al

شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

اَرْقَارْ arkar ئارقار. ياۋا قوينىڭ چىشسىز. مۇگگۇزىدىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ.

اشبار axbar ھەلەپ. سامانغا كېپەك ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان يەم.

اِشْلارْ ixlər خوتۇن. ئەسلى «اشيلارْ *ixilər*» بولۇپ، «خېنىملار» دېگەن بولىدۇ. ئىستىمالدا ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن «ى-يا» چۈشۈرۈلگەن. بۇ سوز كوپلۇككىمۇ ماگىدۇ، بىرلىككىمۇ ماگىدۇ. بۇنداق ئاتىلىشنىڭ ئۇزۇن ھىكايىسى بار.

اُخْشاغْ ohxaoq ئوخشاش. اَنِكْ اُخْشاغِي *anin ohxaoji* — ئۇنىڭ ئوخشىشى.

اَرْقاغْ arkaoq ئارقاق. رەختنىڭ ئارقىغى.

اُغْرُوغْ ovruoq سوغۇق ئۇگسى. بۇ سوز «اُغْرُوغ *ooqruoq*» مۇ

دىيىلىدۇ. تاغنىڭ ئۇزۇلۇپ يەنە ئۇلانغان يېرىنمۇ «اُقْرُوغْ *ovruoq*» دىيىلىدۇ.

اُقْرُوغْ ovruoq ئومۇرتقا سوگىگىنىڭ بويۇنغا تاقاشقان يېرى. بۇ ئۇچ سوزنىڭ ئەڭ تۇغرىسى «اُغْرُوغْ *oqruoq*» دۇر.

اُغْرَاغْ oqraoq نىيەت، مەقسەت.

اَنْدَاغْ andaoq ئانداق، شۇنداق. اَنْداغْ اَيْدِمْ *andaoq aydim* — شۇنداق دىدىم. چىگىلچە.

اَنْدِغْ andioq ئەگىدىك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى.

اُبْرَاقْ uprak ئۇپراق، ئۇپرىغان. اُبْرَاقْ تُونْ *uprak ton* — ئۇپرىغان تون.

اَتْغَاقْ atoqak قۇلۇنجى. قېرىندا سېرىق سۇ يىغىلىش كېسىلى. بىر خىل سېرىق چېچەكمۇ «اَتْغَاقْ *atoqak*» دىيىلىدۇ. قايـ ـمۇدىن رەڭگى سارغايغان كىشىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «اَتْغَاقْ *atoqak*» دىيىلىدۇ.

اُجْمَاقْ uqmak ئۇجماق، جەننەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْلُكْ جَجَكْ يَزْلَدِي
بَرْجِنْ يَذِمْ كَرِلْدِي

اُجْماقْ يَرِی كُرُلْدِی
تُمْلُغْ يَنا كَلْكُوسُوزْ

türlüg qəqək yazildi
barqin yazim kərildi
uqmaq yəri kərüldi
tumluoq yənə kəlgüsüz

[تۈرلۈك چېچەك يېزىلدى،
(گويا) كىمخاپ سېلىنچا سېلىندى،
جەننەت يېرى كورۈلدى،
قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.]

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: تۈرلۈك گۈل-لەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كورۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغاق بارسا كەلمەسكە كەتتى.

اَحْساقْ ahsak ئاخساق.

اَرْتاقْ artak ئارداق، بۇزۇق، بۇزۇلغان. اَرْتاقْ نانْكْ *artak nəŋ* — بۇزۇق نەرسە.

اُرْغاقْ oroqak ئوغاق.

اُغْراقْ ooqrak ئوغراق. چېگرىدىكى «قَرا يِغاجْ *kara yioqaq* — قارا يىغاچ» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

اَغْلاق aoqlak : اَغْلاق يِيرْ *aoqlak yər* — ئاخلاق يەر، خالى يەر.

اُغْلاق ooqlak ئوغلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُغْلاق بِلِكْ سِزْ اُغْلانْ بِلِكْ سِزْ *ooqlak yiliksiz ooqlan biliksiz* — ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز.

اِسْتاكْ istək ئىستەك، ئىشتىياق. اِسْتاكْ قُبْتِي *istək kopti* — ئىستەك قوپتى، ئىشتىياق تۇغۇلدى.

اُسْتاكْ üstək ئۈستەك. مەسىلەن: مەنىڭ ئۈستىمگە يۈزنى ئۈستىلەپ بېرىش. مَنْ اُسْتاكْ بِيرْدِمْ *mən üstək bərdim* — مەن ئۈستەك بەردىم.

اُبْلانْ öplən ھوپلەن، ھوپىگەن. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان كىچىك بىر جانىۋار.

اَرْغُونْ arojun ئارغۇن، ئاغمىخان. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان، ئۇزۇنلۇغى يېرىم گەز كېلىدىغان بىر جانىۋار. تام يېرىقلىرىدىن قۇچقاچلارنى ئوۋلايدۇ، قويغا ئېتىلسا، قويـنىڭ گوشى سارغىيىدۇ، ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە ئېتىلسا، ئۇ ئادەمنىڭ سۈيدۈگى تۇتۇلىدۇ.

اَلْتُونْ altun ئالتۇن.

اُمْكانْ öngən ئومگەن، گۈرەن تومۇرى.

اِنْگَانْ ingən هىنگان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِنْگَانْ اِنْكَرَسا بُتُو بُزْلارْ *ingən iŋrasa botu bozlar* — هىنگان ئىڭ-رىسا، بوتا بوزلار. بۇ ماقال ئۇرۇق-تۇققانلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان مېھرىۋانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىپتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مىساللار

اُيْناشْ oynax ئويناش، ئويىنىشى بار خوتۇن.

اُيْناقْ oynak ئويناق. اُيْناقْ اِشْلارْ *oynak ixlər* — ئويناق خوتۇن، شوخ خوتۇن.

اَيْرانْ ayran ئايران، قېتىق.

«و-ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سوز

اُيْناغُو oynaoqu : اُيْناغُو يِيرْ *oynaoqu yər* — ئويناپدىغان يەر.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

اُلْيانْ ulyan ئولەن. خۇش پۇراق بىر ئوسۇملۇكنىڭ يىلتىزى، يىگىلى بولىدۇ.

بۇ باپتىكى غۇنچىلىكلەر

اَرْنكاك ərŋək بارماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: **بِيْش اَرْنكاك تُوْز اَرْماس** *bəx ərŋək tüz ərməs*—بەش بارماق تەكشى ئەمەس. بۇ «ئادەملەرمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

اُرْنكاك ürŋək ئۇركەك. چالا پىشقان ھاك.

فَعالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَلُوْج aluq ئالۇچا①.

اُلارْ ular ئۇلار②.

---

① بۇ سوز ئەرەپچە «اَلبَرُوْد» دەپ ئىزاھلانغان، بۇنىڭ بىر مەنەسى «سوۋۇتۇلغان نەرسە»، يەنە بىر مەنىسى «مولدۇر». بۇ مەنىلەر بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭا بروككېلمان «بۇ سوز خاتا يېزىلغان بولسا كېرەك، توغرىسى "اَلبَرْقُوْق —ئەيۇلا" بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. «اَلُوْج *aluq*» سوزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئالۇچا» شەكلىدە ساقلانغان.

② «اُلارْ» سوزى ئەرەپچە «يعقوب—ئەركەك كەكلىك» دەپ ئىزاھلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلار» بىلەن «كەكلىك» باشقا-باشقا نەرسە.

اُوسُوزْ usuz ئۇيقۇسىز. اُوسُوز كِشِي *usuz kixi* — ئۇيقۇسىز كىشى.

اِسِيزْ əsiz كەپسىز، بەكۆڭۈل بالا.

اَذِيزْ əziz ئېگىز. ھەر نەرسىنىڭ ئېگىزى.

اَكِيشْ əgix ئەگۈش، داشقال. مەدەنلەرنى ئېرىشكەندە قېپ-قالغان چىقىرىندا.

اِكِيشْ igix شاش ھايۋان.

اَۋَاكْ əvək ئالدىراڭغۇ. اَۋَاكْ اَرْ *əvək ər* — ئالدىراڭغۇ ئادەم.

اَلُوكْ ələük مەسخىرە، ھەزىل.

اُلاغْ ulaoq ئۇلاغ. بەگنىڭ بۇيرۇغى بىلەن يۇرىدىغان تېز يۈچتەچىنىڭ بېكەتلەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى.

اُلاغْ ulaoq ئۇلاق. كىيىمگە سېلىنغان ئۇلاق.

اُخاقْ uhak قۇرۇق قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئىچىلىدۇ.

اُشاقْ uxak سۆزەنچىلىك. اُشاقْ سُوزْ *uxak søz* — ئۇششاق سۆز، غەيۋەت.

اُسالْ osal① : اُسالْ كِشِي *osal kixi* — بىپەرۋا كىشى.

اِنالْ inal ئانىسى ئېسىلزادە، ئاتىسى ئاددى خەلقتىن بولغان ياشلار شۇنداق دېيىلدۇ. بۇ بىر قائىدە.

اُجانْ uqan ئىككى يەلكەنلىك كېمە. قېيچاقچە.

بۇ باپتىكى مىساللار

اَياسْ ayas ئاياز، تىنىق، ئوچۇق. اَياسْ كُوكْ *ayas kok* — ئوچۇق ھاۋا. سۆزۈك ئاسمان. چىرايلىق قۇللارمۇ «اَياسْ *ayas*» دېيىلدۇ.

اُتُونْ utun پەس، پەسكەش.

توت ھەرپلىكلەر

اُكايْ ɵgəy ئوگەي. اُكايْ اَتا *ɵgəy ata* — ئوگەي ئاتا. اُكايْ اُغْلْ *ɵgəy oqul* — ئوگەي ئوغۇل. اُكايْ قِيزْ *ɵgəy kiz* — ئوگەي قىز.

① ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز كوپرەك «يامان، ناچار» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

اُمایْ umay ئۇماي، ئەش، يولداش، ھەمرا. ئايالىلارنىڭ كوزى يورىغاندا، بالىدىن كېيىن چۈشمىدىغان ئەرسە. ماقالدا مۇناداق كەلگەن: اُمايْقا تَبِنْسا اَغْلْ بُلُورْ *umayka tapïnsa* — *ooqul bulur* ئەشكە تېۋىنسا، ئوغۇل تاپسار. كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ. خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ.

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

اَرْبا arpa ئارپا. ماقالدا مۇناداق كەلگەن: اَرْباسِزْ اَتْ اَشْوماسْ اَرْقاسِزْ اَلْپْ جَرِيكْ سِيُومَاسْ *arpasïz at axumas arkasïz alp qərik siyumas* — ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس. بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئوزئارا ياردەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُرْتو ortu ئورتا، ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. اُرتو اَر *ortu ər* — ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم. اَفْ اُرْتُوسِي *əv ortusï* ئويىنىڭ ئوتتۇرىسى. كُونْ اُرْتو *kün ortu* — چۈش ۋاقتى. چىگلىچە.

اِرْتا ərtə① ئەرتە، ئەتتىگەن.

اَرْجِي arqï بوخچا، خالتا.

اُرْدُو ordu ئوردا، خان شەھەرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھرى «اُرْدُو كَنْد *ordu kənd* — ئوردۇكەنت» دېيىلدۇ.

اُرْدُو ordu ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھرىمۇ «قُوز اُرْدُو *kuz ordu* — قۇز ئوردۇ» دېيىلدۇ.

اُرْدُو ordu : اُرْدُو بَشِي *ordu baxi* — ئوردا بېشى، خاقانلىق پېتىدا خىزمەت قىلغۇچى.

اُرْدُو ordu ئوردۇ. چاشقان ۋە كۆسۈتكىگە ئوخشاش يەر ئاستىدا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئىنى، ئۇۋىسى.

اُرْدُو ordu : اُرْدُو تال *ordu tal* — ئوردۇ تال. تۈك چۈشۈرۈش- كە ئىشلىتىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى. بۇ سوز ئىسكى تىلىنىڭ بىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَگْدُو əgdü ئەگرى پىچاق. قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى پىچاق.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اَرْتا» شەكلىدە يېزىلغان. بىز فەتھىلىك ئالدۇق.

اَكْدِي agdi قۇشخانا، گوداك. مال سويۇلىدىغان جاي.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. اَمْدى كَلْدِمْ *əmdi kəldim* — ئەمدى كەلدىم. ئوغۇزلار «ا ـ ئېلىق» ھەرپىنى كەسرە بىلەن ئوقۇپ، «اِمْدِي *imdi*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُبْكَمْ كَلِبْ اُغْرَدِمْ
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَدِمْ
اَلْبْ لارْ بَشِنْ تُغْرَدِمْ
اَمْدِي مَنِي كِمْ تُتارْ

opkəm kəlip ooqradïm
arslanlayu kökrədim
alplar baxïn tooqradïm
əmdi məni kim tutar

[قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھوكىرىدىم،
باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار.]

غەزىۋىم كېلىپ دۇشمەن ئۈستىگە ئېتىلىدىم، ئارسلاندەك ھوكىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كويچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى، ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋاقىرىدىم.

اُمْدُو umdu ئۈمتۈلۈش، تىلەك، تاما. اُمْدُوچِي *umduqī* — تىلەمچى.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە.

اُبْرِي oprī ئوپۇر، ئوپۇرۇلغان يەر، ئورا.

اُتْرا otra ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. بۇ سوز «اُرْتو *ortu*» سوزىدىن ئوزگەرگەن.

اَيْرُو ayru ئايرىم، باشقا. مُونِي تِيلاماسا سَنْ اَيْرُو نا كَرَكْ *munī tiləməsə sən ayru nə kərək* — بۇنى خالىمىساڭ، ساڭا باشقا نېمە كېرەك؟

اَذْرِي aźrī ئارا. ئىككى ئاچىلىق ھەربىر نەرسىمۇ «اَذْرِي *aźrī*» دېيىلىدۇ. اَذْرِي بُتْلُغْ *aźrī putluq* — ئارا پۇتلۇق، قايچا پۇت ئادەم.

اُتْرُو utru ئۇتتۇرا، ئۇدۇل. اُلْ مَنكا اُتْرُو كَلْدِي *ol maŋa utru kəldi* — ئۇ ماڭا ئۇتتۇرا كەلدى.

اَسْرا asra ئاست.

اِسْرا isrə تەۋەن، كېيىن. اُلْ اَنْدَنْ اِسْرا اُلْ *ol andan isrə ol* ئۇ ئۇنىڭدىن تەۋەن ئۇ.

اَسْرِي asrī قاپلان. ئالا ئاغامچا «اَسْرِي يِشِغْ *asrī yixīq*

دىيىلىدۇ. ئىككى رەڭلىك ھەربىر نەرسىمۇ قاپلان رەڭگىگە ئوخشىتىلىپ «اَسْرِى *asrī*» دىيىلىدۇ.

اُغْرِى oorī ئوغرى. بۇ سوزدە «غ - *o*» ھەرپى ئىسسىلىدە كەسرىلىك ئىدى؛ يېنىكلىتىپ ساكىنلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. خۇددى ئەرەپچىدە «اِبِلّ» سوزى «اِبْلٌ» ۋە «اُذُنٌ» سوزى «اُذْنٌ» تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. بۇ نانىڭ اَنىڭ اُغْرِى اُل *bu nəŋ anïŋ oorī*[1] *ol* — بۇ نەرسە ئۇنىڭدىن توۋەن ئۇ.

اَگْرِى əgri ئەگرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يِلانْ كَنْدُو اَگْرِيسِينْ بِلْماسْ تَىْ بُويْنِنْ اَگْرِى تِيرْ *yīlan kəndü əgrisin bilməs təvi boynin əgri tər* — يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىگىنى بىلمەس، تۇغما بويىنى ئەگرى دەر. بۇ ماقال ئۆزىدە ئەيىپ تۇرۇغلۇق باشقىلاردىن كۆلىدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُگْرا ügrə ئۆگرە. سۇيقاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چوپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ.

اَلْرِى əlri ئەلتىرە، ئوغلاق تېرىسى. «د - *d*» ھەرپى قوشۇلۇپ «اَلْدِرِى *əldiri*»مۇ دىيىلىدۇ.

---

① بۇ «ئوغرى» سوزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال بولسىمۇ، لېكىن بۇ - نىڭدىكى «ئوغرى» سوزى «ئوغرى» دىگەن مەنىنى ئەمەس، «توۋەن» دىگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ئارزو arzu① ئارجۇ، چىشى چىلبوره (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن). بىر تۇركۈم ئادەم بىر نەرسىنىڭ ئەتراپىغا توپلانسا، «كىشى ئارزولىيو قۇردى② *«kixi arzulayu kordi»* دېيىلىدۇ. «كىشىلەر خۇددى چىلبورىلەر ئادەمنى يىگىلى ئولاشقاندەك قورشىدى» دىگەن بولىدۇ.

ئەرسو arsu پەس، قەدىرسىز نەرسە. ئوغۇزچە.

ئەرغو aroqu ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئىلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلىرىمۇ «ئەرغو *aroqu»* دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا.

ئۇرغا uroqa ئېگىز دەرەخ. ئوغۇزچە. ئارغۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئىمغا imoqa مال (سېلىق) يىغىدىغان ئەمەلدار.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «ئارزو» شەكلىدە يېزىلغان. 618 - بېتىدە بولسا «ئەرزولىيو» شەكلىدە كەلگەن. بىز شۇنىڭغا ئاساسەن «ئەرزو *arzu»* شەكلىدە ئالدۇق.

② بۇ سوز يازما نۇسخىدا ئاۋال «قىرى» يېزىلىپ، كېيىن «قىردى» قىلىپ تۈزىتىلگەن، لېكىن «د - *d»* ھەرپى ئۈچۈق ئەمەس. بىز دەنە ئېتىۋارى بىلەن «قىردى *kordi»* بولغىنى توغرا دەپ ھىساپلىدۇق.

اَنغا anoqa ئاڭقا. انغا اَر *anoqa ər* — ئاڭقا ئادەم، يارىماس ئادەم. ھەرقانداق كېرەكسىز، يارىماس نەرسىمۇ «انغا *anoqa*» دېيىلىدۇ.

اِرْڤِي irvi : اِرْڤِي قُلاق *irvi kulak* — ئۇچلۇق، ئۇزۇن قۇلاق.

اِرْڤِي irvi كېسەللەرگە بېرىلىدىغان بىر خىل ھىندىستان دورىسى.

اَرْقا arka ئارقا، دۇمبە.

اَرْقا arka بارداەمچى، يولەكچى. قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەندە ياردەم بېرىدىغان ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرْقاسِزْ اَلْپ جَرِكْ سِيُومَاسْ *arkasïz alp qərik sïyumas* — ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يېمىرەلمەس.

اُبْكا ɵpkə ئوپكە.

اُبْكا ɵpkə ئوپكە، غەزەپ. چۈنكى غەزەپ ئوپكىدىن چىقىدۇ.

بۇ سوز ئەرەپچىدە «يامغۇر»نى «سَمَاء» — ئاسمان» دىگەنگە ئوخشاش، كوچمە مەنىدە كەلگەن.

اُتْكِي ɵtki بەدەل، ھەق. چىگىلىچە. بُو اَتْقا اُتْكِي بِيرْدِمْ *bu atka ɵtki bərdim* — بۇ ئاتنىڭ بەدىلىنى بەردىم.

اَجْكُو əqkü ئوچكە.

اِجكُو iqkü ئىچكۈنۈك، ئىچمەندىغان نەرسە.

اَذْكُو əżgü ئەزگۈ، ياخشى، چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا كِشِي اَتْما اَنكارْ اُرْتَرْ كُلا
بَقِلْ اَنكارْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا

kəlsə kixi atma aŋar ərtər külə
bakkil aŋar əżgülükün aoqzīn külə

[(ساڭا بىر) كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى) غا ئورتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قار١٠]

ساڭا بىر كىشى كۈلۈمسىرەپ كەلسە، ئۇنىڭ يۈزىگە ئىسسىق كۈل چاچما، ئۇنى ئوچۇق چىراي بىلەن ياخشى كۈتۈۋال.

اَرْكِي ərki شۇبھە، گۇمانىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سوز.

اُلْ كَلْرْمُو اَرْكِي *ol kəlirmu ərki* — ئۇ كېلەرمىكىن؟

بۇ سوز سوئالنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ.

اُرْكُو ərkü ئورگەچ. توگىنىڭ لوككىسى.

اَسْكُو əskü ئوتكەمە.

اَسْكِي əski ئەسكى، كونا. اَسْكِي تُونْ *əski ton* — ئەسكى تون، كونا تون.

ئۈلكۈ ülkü ۋەدە، ئەھد.

ئالكا əlkə : ئالكا بۇلاق *əlkə bulak* — ئەلكە بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسمى.

ئوغلا ooqla يىگىت. ئارغۇچە.

ئوغلي ooqlī قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە.

ئازما azma : ئازما يىلقى *azma yilkī* — قېرىپ قالىغانلىقىغا ئۇچۇن، ئىشلەتمەي قويۇپ بېرىلگەن يىلقا.

ئورما ərmə : ئورما ساق *ərmə saq* — ئورۇمە چاچ.

ئازمان azma① ئازما. تاشقىنىڭ تېرىسى يېرىلىپ كەتكەنلىگى ئۇچۇن چاپالمايدىغان قوچقار.

ئۈزما üzmə ئۈزمە (ئىككى مەخرەج ئاردىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان « ز » بىلەن).

ئۇسمي üsmi : ئۇسمي تارىم *üsmi tarīm* — ئۇسمى تارىم. ئىسلام ئىلىددىن② ئۇيغۇر ئىلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. بۇ

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا ئاۋال «ئازما» دەپ يېزىلىپ، كېيىن «ئازمان» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ۋەزن ئېتىۋارى بىلەن «*azma*» بولغىنى توغرا.

② ھازىرقى تارىم دەرياسى. ئۇ زاماندا كۈچانىڭ غەرپ تەرىپىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ «ئىسلام ئىلى» دەپ ئاتالغان.

دەریا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ.

اَكْما əgmə ئەگمە. ئويۇنىڭ ئەگمىسى.

اُكْما ügmə : اُكْما تُبْراق *ügmə toprak* — توپلانغان توپراق. ھەرقانداق توپلانغان نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْما alma ئالما. ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇنى «اَلْمِلا *almīla*» دەيدۇ.

اُلْما olma كۆز ١.

اُتْنو ətnü ئوتنە. مَنْ يَرْماق اُتْنو بِيرْدِمْ *mən yarmak ətnü bərdim* — مەن يارماق ئوتنە بەردىم.

اَشْنو axnu ئىلگىرى، ئىلگىرى. مَنْ اَنْدا اَشْنو كَلْدِمْ *mən andan axnu kəldim* — مەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كەلدىم.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە. ئوغۇزلار بۇ سوزنى «كېيىن» دېگەن مەنىسىدە ئىشلەتكەنىدە، «ا ـ ئېلىق» ھەرپىنى «ن ـ *n*» غا ئالماشتۇرۇپ، «*andan*» دەيدۇ. پەقەت «ئۇ يەردە» دېگەن مەنىسىدە ئىشلەتكەندىلا، باشقىلارغا ئوخشاش قوللىنىدۇ.

«ا ـ ئېلىق» نى «ن ـ *n*» غا ئالماشتۇرۇش ئەرەپ-چىدىمۇ بار. مۇسا پەيغەمبەرنىڭ ھەكايىسىدە ئۇلۇغ تەكرى ئېيتقان «وَمارَبُّ الْعالَمِينْ» دېگەن ئىبارىدە «ما» دېكى «ا ـ ئېلىق» «ن ـ *n*» بىلەن ئالماشقان. چۈنكى ئەقىل ئىگىسىگە قويۇلغان سوئالدا «ماهذا ـــ بۇ نىمە؟» دېيىل-

مەسىتىن، «مَنْ هذا ــ بۇ كىم؟» دېيىلىدۇ. يەنە ئۇلۇغ تەكرىنىڭ «لَنَسْفَعاً بِالنّاصِيَةِ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ «ن - n» ھەرپى «ا - ئېلىف» قا ئالماشقان. «اَعْشَى *a'xa*» ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ تۇۋەندىكى شېئىرىدىمۇ شۇنداق بولغان:

وَلاَ النَّصْبَ الْمَنْصوبَ لا تَعْبُدَنَّهُ

لِعاقِبَةٍ وَاللّٰهَ رَبَّكَ فَاعْبُدا

بۇ يەردىكى «فَاعْبُدا» سوزى ئەسلىدە «فَاعْبُدَنْ» بۇلۇپ، «ن - n» ھەرپى «ا - ئېلىف» قا ئالماشقان.

فَعْلَى fə'la شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اِكِي iki ئىككى.

فُعْلْ fuul شەكلىدە «ج - q» بىلەن ياسالغان غۇننىلىك سوزلەر بابى

اُتُنْج ötünq ئوتنە، قەرز. مَنْ اَنكارْ يَرماق اُتُنْج بِيرْدِم *mən aŋar yarmak ötünq bərdim* ــــ مەن ئۇنىڭغا يارماق ئوتنە بەردىم.

اُوتُنْچ utunq : اُوتُنْچ ايش *utunq ix* — ئۇياتلىق ئىش. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «ئۇۋات، ئۇيات، ھايا» مەنىسىدىكى «اُفْت *uvut*» تۇر.

اُجُنْچ üqünq ئۇچىنچى.

اِكِنْچْ ikinq ئىككىنچى. ئوندىن توۋەن سانلارنىڭ تومۇرىغا ئۇنىڭ ئوزىدىن ئاۋالقى سانىنىڭ داۋامى ئىكەنلىگىنى ۋە مەلۇم نوۋەت تەرتىۋى بىلەن كەلگەنلىگىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋال «ن - *n*»، ئاندىن «ج - *q*» ھەرپلىرىنى قوشۇش بىر قائىدىدۇر: «تُورْتِنْچ *tört.inq* — تۆتىنچى، بِيشِنْچ *bəxinq* — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى «تُورْتْ *tört*» بىلەن «بِيشْ *bəx*» ئىدى، يۇقۇرىدىكى مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تومۇرغا ئاۋال «ن - *n*»، ئاندىن «ج - *q*» ھەرپلىرى قوشۇلغان. بۇنى ھەرقانداق سانىنىڭ تومۇرىغا قوشۇشمۇ مۇمكىن: اُونُنْچ *onunq* — ئون-ئىنچى، يِگِرْمِنْچْ *yigirminq* — يىگىرمىنچى (بۇ «ئون توققۇزدىن كېيىن كەلگەن» دېگەن بولىدۇ) دېگەندەك. بۇ ئوزگەرمەس قائىدە.

آرِنْچْ ərinq «ئېھتىمال، بەلكى» مەنىسىدىكى سوز. اُلْ كَلْدِي اَرِنْچْ *ol kəldi ərinq* — ئۇ كەلدى بولغاي، ئۇ بەلكى كەلگەندۇر.

اُرُنْجْ urunq پارا.

اِرِنْجْ ərinq راهەت، بایاشات تۇرمۇش كەچۈرۈش. بەزى شىۋىلەردە ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى « ز » بىلەن «ارِنْز ərinz» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَفِنْجْ avinq ئاۋۇنماق، كونۇكمەك. اُلْ مَنكا اَفِنْدِي ol — — maŋa avindi ئۇ ماڭا كونۇكتى.

اِكِنْجْ ikinq① ئىككىنچى.

اُكُنْجْ ökünq ئوكۇنچ، پۇشايمان. اُلْ تَلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْدِي ol — — təlim ökünq ökündi ئۇ تولىمۇ ئوكۇندى.

اُگُنْجْ ögünq ماختىنىش. بُو اِيشْكا نا اُگُنْجْ كَرَكْ bu ixkə — — nə ögünq kərək بۇ ئىشقا ماختىنىشنىڭ نېمە كېرەكلىگى بار؟

اَيْلِنْجْ aylinq : اَيْلِنْجْ يُولْ aylinq yol — ئايلانما يول. ھەر-قانداق قىڭغىر نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِلَنْجْ ilənq جېمىلەش، تەنە، تاپا. مەسلىھەت بەرگۈچىنىڭ مەس-لىھىتى خاتا بولۇپ قالسا، تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئۇمۇلۇش ~ ئۇمۇنۇش، ئۇمىت. اُمُنْجْ تَنْكْرِي كا تُتْ

① بۇ سوز موشۇ باپتا ئىككى قېتىم بېرىلىپ قالغان.

umunq təŋrigə tut — ئۇمىدىڭنى تەڭرىگە باغلا.

اُنُنْجْ onunq ئونىنچى. اُنُنْجْ يَرْماقْ *onunq yarmak* — ئونىنچى يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِنَنْجْ inanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. اِنَنْجْ بَكْ *inanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ.

بۇ باپقا كىرىدىغان فَعِنْلَى fəinla شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر

اَتِنْجُو atïnqu : اَتِنْجُو نانْكْ *atïnqu nəŋ* — ئېتىلغان نەرسە، تاشلانغان نەرسە.

اِتِنْجُو itinqü ئىتتىرىلگەن. اِتِنْجُو نانْكْ *itinqü nəŋ* — ئىتتىرىلگەن نەرسە، يوقىتىلغان نەرسە.

اِزِنْجُو ïzïnqu قويۇۋېتىلگەن. بوش. اِزِنْجُو سَجْ *ïzïnqu saq* — قويۇۋېتىلگەن چاچ، ئەرلەرنىڭ كېيىن قويۇپ بەرگەن چېچى. بۇ سوز باشقا نەرسىلەرگىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. يۇك ئارتىلماي ئوز ئىختىيارىچە قويۇپ بىرىلگەن يىلقىمۇ «اِزِنْجُو يِلْقِي *ïzïnqu yïlkï*» دىيىلىدۇ.

اَرِنْجُو arïnqu گۇنا.

اَۋِنْجو avïnqu ئاۋۇنچۇق. اَۋِنْجو ناڭ *avïnqu nəŋ* — ئاۋۇد-چۇق نەرسە، كوگۈلنى ئالىدىغان نەرسە. شۇنىڭ ئۈچۈن چورىلەرمۇ «اَۋِنْجو *avïnqu*» دېيىلىدۇ.

اَقِنْجِي akïnqï ئېقىنچى. كېچىسى بېرىپ دۇشمەننى باسىدىغان ئەسكەر.

بۇ باپتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇنناسلىك سوزلەر

اَبَنْكْ abaŋ ئەگەر. اَبَنْكْ سَنْ بَرْسا سَنْ *abaŋ sən barsa sən* — ئەگەر سەن بارساڭ.

اُتُنْكْ otuŋ ئوتۇن.

اُرُنْكْ ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن. ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار «اَقْ *aq*» دەيدۇ.

اُرُنْكْ ürüŋ ئاق داغ. ئوسمۇرلەرنىڭ تىرنىغىغا چۈشىدىغان ئاق. ئۇ «تِرْنكاقْ اُرُنكِي *tïrŋaq ürüŋi*» دېيىلىدۇ.

اُرُنْكْ ərüŋ ئورۇم. پالچىغا بېرىلىدىغان ھەق. اَلِكْ اُرُنكِي بِيرْ *əlik ərüŋi bər* — قول ھەققى بەر.

اُرَنْكْ ürən ئۇرەك. روم ئېلىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بىر جاينىڭ نامى. توغرىسى «وَرَنْكْ *wərəŋ*»دۇر.

اِرِنْكْ irīŋ ئىرىك ~ يىرىك.

اُشَنْكْ üxəŋ : اُشْنْكْ تاش *üxəŋ tax* — سىلىق تاش. باشقا بىر شۇنده «يُشْنْكْ *yüxəŋ*»مۇ دىيىلىدۇ.

اَلَنْكْ alaŋ ئالاك، هاللاك، ئوچۇقچىلىق. اَلَنْكْ يَزِى *alaŋ yazī* — تۆز يېزىق، ئالاك مەيدان. بۇ سوز «ئوچۇق قوۋۇق» دىگەن مەنىدىكى «اَنِكِلْ *aŋīl*» سوزىنىڭ هەرپ ئالماشقان شەكلى.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

اَنَكَكْ əŋək ئېگىك. ئېغىزنىڭ ئىككى يېنىدىكى زاكاق.

اَنَكَكْ əŋək خوتۇنلار پۇركەنچىسىنىڭ بوقۇچى.

اُنِكِكْ eŋik چۇپۇر چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئوچكە چۇپۇرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى. اُنِكِكْ يُرْكَيَكْ *eŋik yərgəyək* — ئۇلانما چاچ. بۇ سوز ئەسلىدە «باشقا» دىگەن مەنىدىكى «اُنكِي *eŋi*» سوزىدىن ئېلىنغان.

ئۇنۈك өŋük پوپۇك. تەكىنىڭ بېشىغا بەكتىلىدىغان يىپەك جالا.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

ئۇنكې өŋi باشقا. بۇ سوزدىكى «ى - يا» ھەرپى «ن - n»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇنىڭ ئەسلى «ئۇنكۈن өŋin»دۇر. بۇ ھال ئەرەپچىدىمۇ بار. ئەرەپلەر «موكتى» مەنىسىدىكى «اِنْكَمَنَ» سوزىنى «اِنْكَمَى»مۇ دەيدۇ.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

ئارانكۈيو ərəŋəyü ئىپرىگىلى. ئالتە بارماقلىق ئادەم.

ئارانكۈيو ərəŋəyü پارچا. بويى ئىككى گەز كېلىدىغان پەتەك ئادەم.

فَعالُو fəalu، فُعالُو fualu، فِعالُو fialu
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك
سوزلەر بابى

ئۇلاتۇ ulatu بۇرۇن ئەرتىدىغان يىپەك قولياغلىق. قويۇنىدا ساقلىنىدۇ.

اَلاجُو alaqu ئالچۇق، كەپە.

اَباجِي abaqi ئالۋاستى، ھۇجۇ. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن «اَباجِي كَلْدِي *abaqi kəldi* — ھۇجۇ كەلدى» دېيىلىدۇ.

اَغِجِي aoɣiqi ئاغچى. يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اُلاغُو ulaoqu: اُلاغُو نانْكْ *ulaoqu nəŋ* — ئۇلاق بولىدىغان نەرسە، ئۇلاقلىق.

اُلِيغُو ulioqu ھۇلايدىغان چاغ. بُو اُغُرْ اُلْ بُرى اُلِيغُو *bu oqur ol bəri ulioqu* — بۇ بورىلەر ھۇۋلايدىغان ۋاقىت.

اَباقِي abaki قارانچۇق. كوز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كوكتاتلىقلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق.

اَتاقِي ataki «ئاتىكام» دېگەن مەنىدە بولىۇپ، سويۇمچانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

اِتاكُو itəgü تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان ياغاچ قۇلاق. ئۇننى يىرىكرەك تارتماقچى بولغانىدا، بۇ قۇلاقنىڭ ياردىمى بىلەن تاش بىر ئاز كوتىرىلىدۇ، يۇمشاق تارتىش زورۇر بولغانىدا، تۇگمەن تېشى بۇ قۇلاقنىڭ ياردىمى بىلەن بىرئاز توۋەن چۈشۈرۈلىدۇ.

ئِجاكُو iqəgü ئىچ - قېرىن. قوساق بوشلۇغىغا جايلاشقان ئەرسىلەر.

ئُلىكا ülikə يوگسىمەچ ئوت.

ئِناكُو inəgü كىنددەك ئۇدۇلىدا پەيدا بولىدىغان يەل سانجىغىغا ئوخشاش بىر خىل كېسەل.

ئاباكِي abalī① بىر نەرسىنى «ئاز بولۇپ قالدى» دەپ بىلگەندە ئېيتىلىدىغان سوز («كەم بولار» دىگەندەك).

ئانُومِي anumī موخۇ كېسىلى.

ئِكاما igəmə بىر تۈرلۈك چالغۇ ئەسۋاۋى. قۇبۇزغا ئوخشاش چېلىندۇ.

بۇ باپتىكى بېشىدا «ا - ئېلىف»، ئايىغىدا «و - ۋاۋ» كەلگەن سوزلەر

ئاياكُو əyəgü يان. چېدىرنىڭ يانلىرىمۇ «ئَياكُو *əyəgü*» دەيىلىدۇ. تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز يەرمۇ «ئَياكُو يِيىر *əyəgü yər*» دىيىلىدۇ.

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «ئاباكى» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن، بىز بۇ سوزنى «ئَبالِي *abalī*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئاخىرىدا «ن - n» كەلگەن سوزلەر

اشجان axīqan① ئاشچان. چىنقا باردىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئوتىدىغان بىر شەھەر.

آلوچين aluqīn يىگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت.

اُرُم ذُون urumżun بويۇق.

اُراغُون uraoqun ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا.

اُتُوكان ötükən ئوتۇكەن. تاتار (ھوكۇل) دالاسىدىكى بىر يەر-نىڭ نامى. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

آلمِلا almīla ئالما.

آرمَكُو ərməgü ئېرىنچەك، ھورۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

آرمَكُوكا بُلِتْ يُكْ بُلُورْ — *ərməgügə bulit yük bolur*

ئېرىنچەككە بۇلۇت كولەگگۈسى يۈك بولار.

---

① بۇ سوزگە يازما نۇسخىدا ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز «*axīqan*» دەپ ئالدۇق.

اُغْلاغُو ooɣlaoɣu تۇوقچىلىقتا ئىشلەتكەن ئىسىم. اُغْلاغُو قاتُونْ *ooɣlaoɣu katun* — دولەتمەن خوتۇن.

اُخْشاغُو ohxaoɣu ئويۇنچۇق. خوتۇنلارمۇ «اُخْشاغُو *ohxaoɣu*» دېيىلىدۇ.

آفاعُولْ əfaul شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

آرُوباتْ arubat تەمىر ھىندى.

اُراغُوتْ uraoɣut ئايال.

آرامُوتْ aramut ئارامۇت. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

آرامُوتْ aramut ئارامۇت. بىر يەرنىڭ نامى.

اِقِيلاجْ ikilaq شوخ، يۇگرۈك ئات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرِكْ يَقْرِتْما اِقِيلاجْ اَرْقاسِنْ يَغْرِتْما — *alp ərig yavrïtma ikilaq arkasïn yaoɣrïtma* باتۇرلارنى خور قىلما، يۇگرۈك ئاتنى يېغىر. باتۇر ئەرنى ھالسىز-لاندۇرما، يۇگرۈك ئاتنىڭ ئۇچىسىنى يېغىر قىلما.

بۇ ماقال بىلەن ئاقساقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِقِيلاجِمْ اَرِكْ بُلْدِي
اَرِكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي
بُلِتْ اُورُبْ كُوكْ اُرْتُلْدِي
تُمَنْ تُورُبْ تُلِي يَغْدِي

ikilaqim ərik boldi
ərik boloqu yəri kərdi
bulit ərüp kək ərtüldi
tuman turup toli yaoqdi

[تۇلپاردەك يۇگرۇك بولدى،
يۇگرۇك بولۇشنى مۇناسىپ كوردى،
بۇلۇت چىقىپ كوك (ئاسمان) قاپلاندى،
تۇمان تۇرۇپ، تولى ياغدى.]

شوخ كېتىم تېزلىك بىلەن چاپتى، بەيگىدە ئۇزۇپ چىقتى، شۇنداق قىلىشنى ئۇزدىگە مۇناسىپ كوردى، چۈنكى بۇلۇت كوتىرىلىپ، تۇمان توپلاندى، تولى (مولدۇر) ياغدى.

آلاوان alawan تىمساح.

اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اَرْبَغانْ arpaoqan ئارپىخان. ئارپىغا ئوخشاش بىر ئوسۇملۇك. باشقى بولسىمۇ، دېنى بولمايدۇ.

اَرْمَغانْ armaoqan ئارماغان. سەپەردىن قايتقان كىشىنىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوغىسى. ئوغۇزچە. بۇ سوزنى باشقىلار «يَرْمَقانْ *yarmakan*» مۇ دەيدۇ. بۇ «اَمُجْ *amuq* ـــ سوغا» دىمەكتۇر.

فِعِنْلِي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

اِتِنْدِي itindi : اِتِنْدِي نانْلىقْ *itindi nəŋ* ـــ ئىتتىرىلگەن نەرسە.

اَقِنْدِي akïndï : اَقِنْدِي سُوقْ *akïndï suv* ـــ ئېقىندى سۇ.

اَكِنْدِي əkindi : اَكِنْدِي تَرِغْ *əkindi tariq* ـــ ئېكىلگەن (تېرىلغان) ئۇرۇق.

اُگُنْدِي ögündi : اُگُنْدِي كِشِي *ögündi kixi* ـــ ماختالغان كىشى.

ئىككىنچى — *ikindi nəy* : ئىككىنچى نەرسە.

ئىككىندى، دىگەر ۋاقتى. ikindi

ئۈچ ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

تۆت هەرپلىكلەر باپلىرى

آَفْعالْ əf'al شەكللىدە مۇزائەفلىك سۆزلەر بابى

آَرْغاغْ aroɣaoɣ بېلىق تۇتىدىغان قارماق.

اِرْغاغْ iroɣaoɣ مۇزنى مۇزخانىغا تارتىپ كىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئىلمەك.

بۇ تۆرگە كىرىدىغان مىسالار

اِمْتِلِي imtili : بُو اِشِغْ اِمْتِلِي قِلْدِي *bu ixioɣ imtili kildi* — بۇ ئىشنى ئويلىماستىن قىلدى. چىگىلچە.

اُمْدُوجِي umduqi تىلەمچى.

اَرْقُجِي arkuqi ۋاستىچى. تويدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئارىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى.

اَرْدِنِي ərdini چوڭ مەرۋايىت. مۇشۇ سوزدىن ئېلىنىپ خوتۇنلار «اَرْتِنِي ازُكْ *ərttini özük*» دېيىلىدۇ. بۇ «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دېگەن بولىدۇ. بۇ سوزدە «د ـ *d*» ھەرپى «ت ـ *t*» غا ئىدغام بولغان، ئەرەپچىدە «مُذَكِّر» سوزى ئەسلىدە «مُذْتَكِر» بولغاندەك.

اُسبرى üspəri قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياقا سېلىنىپ، ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يىمەكلىك.

فَعْوُلْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سوزلەر بابى

اُتُّزْ ottuz ئوتتۇز. اُتُّزْ يَرْماقْ *ottuz yarmak* — ئوتتۇز يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «اُتُّزْ *ottuz*» سوزىنى «ئۈچ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن بۇنى «كُنْكُتْ *künüt*» تە ياغمىلاردىن ئاگلىدىم. ئۇلار «ئۈچ قېتىم ئىچەيلى» دېيىشىنىڭ ئورنىغا «اُتُّزْ اِجالِمْ *ottuz iqəlim*» دەيدۇ. «اُتُّزْ *ottuz*» سوزىنى ئادەتتىكى مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. مېنىڭ يېنىمدا ئۈچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىشتى. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

اُتْز اِجِبْ قِقْرالِمْ
يُقارْ قُبُبْ سَكْرَلِمْ
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ
قَجْتِي سَقِنْجْ سَقْنَلِمْ

ottuz iqip kïkralïm
yukar kopup səkrəlim
arslanlayu kəkrəlim
kaqtï sakïnq səvnəlim

[ئوتتوز (ئۇچ قېتىم ئۇچتىمن) ئىچىپ قىقىرايلى،
يۇقۇرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سويۇنەيلى.]

ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىگىنى كورسىتەيلى. بۇ شېئىردا كەلگەن «اُتْز اِجِبْ قِقْرالِمْ *ottuz iqip kïkralïm*» دېگەن مىسرادىكى «اُتْز *ottuz*» سوزى ھەر بىرىمىز «ئۇچ قېتىمدىن ئۇچ-تىن ئىچەيلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

اِسِزْ əssiz: اِسِزْ كِشِي *əssiz kixi* — يۇزسىز، ياخشىلىقنى

بىلىمەيدىغان ئادەم. بۇ سوزدە «س-ز» ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى كۆچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَسِزْ əssiz ئىسىز. ئەرەپچە «ياسىفا» دىگەنگە ئوخشاش ئېچىنىشنى، ئەپسۇسلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سوز. اَسِزْ اَنِكْ يِكِتْلِكِي *əssiz anīŋ yigitliki* ـــ ئىسىز، ئۇنىڭ يىگىتلىگى.

اِكِّزْ ikkiz : اِكِّزْ اُغْلاْنْ *ikkiz ooɣlan* ـــ ئىككىزەك (قوشكىزەك) بالا.

اَرِّغْ arrïoɣ : اَرِّغْ نانْكْ *arrïoɣ nəŋ* ـــ بەك ئېرىغ نەرسە، ناھايىتى تازا نەرسە. بۇ يەردىكى «ر-r» نىڭ تەكرارلىنىشى كۆچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَلّكْ əllik ئەللىك. اَلّكْ يَرْماقْ *əllik yarmaq* ـــ ئەللىك يارماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

فَعَلّا fəəlla شەكلىدە دەسلەپكى «ل-l» ھەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى[1]

اَڤِجْغا avïqoɣa ئوبۇشقاق، قېرى كىشى.

① ئۇچىنچى ھەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى.

باش هەرپى زەممىلىك سوز

اُذْتما uzītma ئۇيۇتما، قېتىق.

باش هەرپى كەسرىلىك سوز

اِلِمْغا ilimoqa خان مەكتۇپلىرىنى تۇركى يېزىق بىلەن يازدۇرغان كاتىپ.

اَفْعالِلْ əf'alil شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اَلْباغُتْ alpaoqut يېگىلمەس قەھرىمان، تاغ يۇرەك باتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُدُرَجْ يَما قُدْرِدى
اَلْباغُتِنْ اذْرِدى
سُوسِنْ يَنا قُدْرِدى
كَلْكالِمَتْ اِرْكَشُورْ

buźraq yəmə kudurdï
alpaoqutïn əžürdi
susin yana kadïrdï
kəlgəlimət irkəxür

[بۇزراچ يەنە قۇتردى،
باتۇرلىرنى تاللىدى،
قوشۇننى يەنە قايردى،
كەلمەك بولۇپ توپلىنۇاتىدۇ.]

ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ بېگى بۇزراچ يەنە ئەسكەرلىرى بىلەن قايتتى، باتۇرلىرنى تاللىدى، كېلىش ئۈچۈن توپلاندى.

آذْغِراقْ ażoqīrak پاچىغى ئالا، باشقا يەرلىرى قارا! بىر خىل تاغ تېكىسى. ساغلىق ئۈچۈن قوچقار قانداق بولسا، تاغ ئوچكىسى ئۈچۈن بۇمۇ شۇنداق.

آذْغِراقْ ażoqīrak: آذْغِراقْ سُۋِي *ażoqīrak suvï* —— ئازغىراق سۇيى. ياغما ئېلىنده بىر سۇ (دەريا) نامى.

ارْقجق arkaqak ئېغىزغا دورا قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋاپ.

آرْذوتالْ arżutal بەدەندىكى موينى چۇشۇرۇشكە ئىشلىتىلىدىغان هاك ئارىلاشمىسى.

فَعْلُولِي fə'luli شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اَشْكُرْتِي əxkürti چندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت.

اَفْزُورِي avzurī بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان).

فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اُذْرُنْدِي ɵzründi : اُذْرُنْدِي نانْكْ *ɵzründi nəŋ* —— تاللاڭغان نەرسە.

اَفْرِنْدِي avrīndi : اَفْرِنْدِي نانْكْ *avrīndi nəŋ* —— تاشلاڭدۇق نەرسە، ھەر نەرسىنىڭ تاشلاندۇغى.

بۇ خىلدىكى سوزلەر ئەرەپچىدە پېئىلدىن ياسالغان «فُعالَة *fualə*» شەكلىدىكى ئىسىملارغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ئېشىندىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فُعُولِينْ fuulin شەكلىدىكى غۇننىلىكلەر بابى

اُنْكُوزِينْ üŋüzin ئالۇۋۇن. چوللەردە ئادەمنى ئازدۇرىدىغان ئېزىتقۇ.

توت ھەرپلىك سوزلەر تۈگىدى.

توۋەندىكىلەر بەش ھەرپلىكلەر باپلىرى.

فَعْلَعْل fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

بۇ باپ پەقەت ئىسىملارنى، سۈپەتلەرنى ۋە ئەرسىلەرنىڭ تۇرغان ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئورۇن - جاي ئىسىملىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەسلىدە ئورۇن - جاي ئىسىملىرى بىلەن سۈپەتلەرنى ئوز قائىدىلىرى بويىچە قىياس قىلىۋېلىشقا قالدۇرۇش كېرەك ئىدى؛ لېكىن بۇلاردىن سوزلىمىگۈچە بىلىگىلى بولمايدىغانلىرىنى قىياس قىلغۇچىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىدىدە بۇ يەردە كورسىتىپ ئوتتۇم.

اُفْتَلُغْ uvutluoq : اُفْتَلُغْ كِشِي *uvutluoq kixi* — ئۇۋۇلاتقىلىق كىشى، ئۇياتچان كىشى.

اَغِرْلِغْ aoqirliоq : اَغِرْلِغْ اَر *aoqirliоq ər* — ھورمەتلىك ئادەم، ھەممە كىشى ھورمەت قىلىدىغان ئادەم.

اُغُرْلُغْ ooqurluoq : اُغُرْلُغْ اِيشْ *ooqurluoq ix* — دەل ۋاقتىدا ۋە جايىدا بولغان ئىش.

اُبْزُلُغْ obuzluoq دوك. اُوى اُبْزُلُغْ يِيرْ *oy obuzluoq yər* — ئوي - دوك يەر.

اُذزلُغ uzuzluoq : اُذزلُغ كشي *uzuzluoq kixi* — قىچىشقاق كېسىلگەن گىرىپتار بولغان كىشى.

اَغزلُغ aoquzluoq : اَغزلُغ اَر *aoquzluoq ər* — ئوغۇزلۇق ئادەم، ئوغۇز سۈتى بار ئادەم.

اُغشلُغ ooquxluoq : اُغشلُغ اَر *ooquxluoq ər* — ئوروق-تۇققانلىق، جەمەتلىك ئادەم.

اُقشلُغ ukuxluoq : اُقشلُغ اَر *ukuxluoq ər* — ئوگلۇق ئادەم، غەرەز ئۈقتىدىغان ئادەم.

اَجغلِغ aqïoqlïoq : اَجغلِغ اَر *aqïoqlïoq ər* — باياشاتقۇر-مۇشلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَجغلِغ اَر شابُوك قَريماس *aqïoqlïoq ər xabuk karïmas* — توق تۇر-مۇشلۇق ئادەم تېز قېرىماس.

اَجغلِغ aqïoqlïoq : اَجغلِغ كُپ *aqïoqlïoq küp* — گەپچىدە تېز-چىتقۇ بولغان كۆپ.

اَذغلِغ aziqlïoq: اَذغلِغ تاغ *aziqlïoq taoq* — ئېيىقلىق تاغ، ئېيىقى كوپ تاغ.

اُرغلُغ uruoqluoq : اُرغلُغ اَلتُون *uruoqluoq altun* — ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان ئالتۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَزِغْلِغْ azioqlioq : اَزِغْلِغْ اَتْ azioqlioq at — ئېزىق چىشلىق ئات. ئېزىق چىشى چىققان ھەربىر ھايۋانمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُجَقْلِغْ oqaklioq : اُجَقْلِغْ اَقْ oqaklioq av — ئوچاقلىق ئوي.

اَجُقْلُغْ aqukluoq : اَجُقْلُغْ كِشِي aqukluoq kixi — ئوچۇق كىشى. ياخشى خۇلقلىق كىشى.

اَسِغْلِغْ asioqlioq : اَسِغْلِغْ اِيش asioqlioq ix — ئاسقلىق (پايدىلىق) ئىش.

اَذَقْلِغْ azakliog : اَذَقْلِغْ نانْك azakliog nəŋ — ئاياقلىق نەرسە.

اَرِقْلِغْ arikliog : اَرِقْلِغْ يِيرْ arikliog yər — ئېرىقلىق يەر، ئېرىق - ئوستەكلىك يەر.

اُرُقْلُغْ urukluoq : اُرُقْلُغْ قُوا urukluoq kuwa — ئارغامچىلىق سوغا.

اَزُقْلُغْ azukluoq : اَزُقْلُغْ اَرْ azukluoq ər — ئوزۇقلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْماسْ azukluoq aruk armas — ئوزۇقلۇق ئادەم ھارماس.

اَرَنْلِغْ aranlioq : اَرَنْلِغْ اَقْ aranlioq av — ئېغىلىق ئوي، ئېغىلى بار ئوي.

اَتَنْلِغْ atanlïoq : اَتَنْلِغْ اَرْ *atanlïoq ər* — ئاتان توگىلىك ئادەم، ئاتان توگمىسى بار ئادەم.

اُلَرْلِغْ ularlïoq : اُلَرْلِغْ تاغْ *ularlïoq taoq* — ئۇلارلىق تاغ.

اَلِمْلِغْ alïmlïoq : اَلِمْلِغْ اَرْ *alïmlïoq ər* — ئېلىمى بار ئادەم، ئېلىشى بار ئادەم.

اَلِنْلِغْ alïnlïoq : اَلِنْلِغْ اَرْ *alïnlïoq ər* — پىشانىسى كەڭ ئادەم.

اُلُنْلُغْ ulunluoq : اُلُنْلُغْ اَرْ *ulunluoq ər* — باشاقسىز ۋە پەيسىز ئوقى بار ئادەم.

اُرُنْجَقْ orunquk : ئامانەت. بۇ سوز «اُرُنجاقْ *orunqak*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرُنْجَقْ اَلِبْ يَرْمَدِى
اَلِمْلِغْ كُرُو اَرْمَدِى
اَدَشْلِقْ اُزَا تُرْمَدِى
قَلِن اَرَن تُرْكشُور

orunqak alïp yərmədi
alïmlïoq kərü armadï
adaxlïk üzə turmadï
kalïn ərən tirkəxür

[ئامانەت ئېلىپ زېرىكمىدى،
ئېلىشى بار (كىشى)نى كۆرۈپ ھارمىدى،
ئاداشلىقتا تۇرمىدى،
نۇرغۇن ئادەم توپلاشماقتا.]

بىراۋنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىسىدى، ئېلىملارنى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رايە قىلمىدى، ئەمدىلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۇستۇمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

اُغْلُجْق ooqulquk ئايالنىڭ بالىياتقۇسى.

اُغْرُشْق ooqurxuk ئۇرچۇق.

اُغْلُمْق ooqulmuk ئۇستىگە لىم قويۇش ئۈچۈن تىك تۇرغۇزۇلغان تۈۋرۈك.

اُجْزُلُقْ uquzluk ئەرزەنلىك.

اُجْزُلُقْ uquzluk پەسلىك؛ خارلىق.

اَدَشْلِقْ adaxlīk ئاداشلىق، دوستلۇق.

اَدَقْلِقْ adaklīk ئۈزۈملۈك باغلاردا بىددىقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ.

اُدُقْلُقْ udukluk ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن غاپىللىقى، بىخۇتلۇغى.

اُذقلق ozukluk سەگەكلىك، ئىشتا ھۇشيارلىق.

اَرغلق arioqlik ئېرىشلىك، پاكىزلىق.

اُرغلق uruoqluk : ارغلق بغداى *uruoqluk buoqday* — ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَجغلق aqioqlik ئاچچىقلىق.

اَجقلق aqukluk : يوز اجقلقى *yüz aqukluki* — يۈز ئۇرۇقلۇغى.

اَجقلق aqukluk : قبغ اجقلقى *kapuoq aqukluki* — قوۋۇق ئوچۇقلۇغى.

اُجقلق oqaklik : اجقلق يير *oqaklik yər* — ئوچاقلىق يەر. اجقلق تيتك *oqaklik titik* — ئوچاق سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېمىز لاي ۋە باشقا نەرسىلەر.

اَرقلق arukluk ھارغىنلىق.

اُرقلق urukluk : ارقلق يونك *urukluk yuŋ* — ئارغامچا ئېشىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇڭ.

اَزقلق azukluk ئوزۇقلۇق.

اُزقلق uzaklik ئىشتا سورەلمىسلىك، سۈسلۇق.

أُشَقْلِقْ uxaklïk گوده‌كلىك، باللىق. أُشَقْلِقْ قِلْما *uxaklïk kïlma* — گوده‌كلىك قىلما.

أُلُغْلُقْ uluqluk ئۇلۇغلۇق، شەرەپ. أُلُغْلُقْ تَنْكْرِيكا *uluqluk tənrigə* — ئۇلۇغلۇق تەڭرىگە خاس.

أُلُغْلُقْ uluqluk ياشقا چوڭلۇق.

أَمَجْلِقْ amaqlïk: أَمَجْلِقْ يِرْ *amaqlïk yər* — ئاماچلىق يەر، قارىغا ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يەر.

أَنُقْلُقْ anukluk ئىشقا تەييار تۇرۇش.

أُزْتُلْكْ üzütlük ئۈزۈتلۈك، بېخىللىق، پىخسىقلىق.

أَكَتْلِكْ əgətlik: أَكَتْلِكْ قَرا باشْ *əgətlik kara bax* — نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دىدەك. كېلىننىڭ ئوزىمۇ «أَكَتْلِكْ[1] *əgətlik*» دېيىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك - *k*» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.

---

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىسىنىڭ 148 - ۋە 151 - بەتلىرىدە «أَكَتْلِكْ» ياكى «أَكَتْلَنْمَكْ» شەكىللىرىدە، 37 - بەتتە بولسا، «أَكَتْ» شەكلىدە بېزىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شۇنىلىرىدە بۇ سوز «ئېگەت» شەكلىدە ساقلانغان، شۇڭا بىز «*əgətlik*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ئۈچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي، ئەر-سىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «ك - g» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇقۇرىدا كەلتۈرۈل-گەن «اَكَتْلِكْ» سوزىنىڭ ئاخىرىدا ئەگەر قاتتىق «ك - k» كەلسە، بۇ سوز «كېلىنگە خىزمەت قىلدۇرغان دېدەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر يۇمشاق «ك - g» كەل-سە، «خىزمەتچى دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دە-گەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ — مۇشۇنداق سوزلەر ئۈچۈن ئومۇمى قائىدە.

اَتَجْلِكْ ətəqlik ياگاق ئوينىش ئۈچۈن قېزىلغان ئورەك.

اَذَرْلِكْ əžərlik ئۇستىگە ئېگەر قويۇلىدىغان ياغاچ. سوز ئا-خىرىدىكى «ك» يۇمشاق ئېيتىلسا، «ئېگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُكْ ügürlük تېرىق قويۇلىدىغان يەر. ئاخىرقى «ك» يۇمشاق ئوقۇلسا، «تېرىق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُكْ ügürlüg : اُكُرْلُكْ اَر *ügürlüg ər* — قوي ۋە باشقا مال پادىسى بار ئادەم. بايىتاللىرى بار ئايرىمۇ «اُكُرْلُكْ اَذْغِر *ügürlüg ažoɣir*» دېيىلىدۇ.

اَذِزْلِكْ əžizlik ئېگىزلىك، يۇكسەكلىك.

اِسِزْلِكْ əsizlik ياماناتلىق، ئەسكىلىك.

اَتَكْلِكْ ətəklik : اَتَكْلِكْ بُوز *ətəklik bəz* — ئېتەك قىلىنىدە-غان بوز. بىر كىيىمنىڭ ئېتەكسىك ئىكەنلىگىنى بىلدۈرمەكچى بولغانىدىمۇ « اَتَكْلِكْ تُون *ətəklig ton* » دېيىلىدۇ («ك» ھەرپى يۇمشاق ئېيتىلىدۇ).

اَتُكْلُكْ ətüklük : اَتُكْلُكْ سَغْرِي *ətüklük saoɣri* — ئوتۇك-لۈك قىرىم، ئوتۇك تىكىلىدىغان قىرىم.

اَتُكْلُكْ ətüklüg : اَتُكْلُكْ كِشِي *ətüklüg kixi* — (خاقاز-دىن) بىر ئوتۇنچى بار كىشى.

اُزُكْلُكْ üzüklük ئۈزۈكلۈك، ئۈزۈلگەنلىك.

اُرُمْجُكْ ərümqük ئومۇچۇك.

اِلَرْسُكْ ilərsük ئىشتانباغ.

اِسْكِلِكْ isiglik ئىسسىقلىق.

اِسْكِلِكْ isiglik سويگۈ، مۇھەببەت. كُنكُلْ اِسْكِلِكِي كَرَاكْ *kөŋül isigliki kərək* — كۆڭۈل ئىسسىقلىغى (مۇھەببە-تى) كېرەك.

اَرُكْلُكْ ərüklük ئورۇكلۈك.

ئېرىكلىك əriklik هايۋاننىڭ ئەركەكلىگى تۇتۇشى.

ئاشكىلىك əxiklik : ئاشكىلىك يىغاچ *əxiklik yïoqaq* — ئىشىك-لىمك ياغاچ، ئىشىك ۋە بوسۇغا قىلىنىدىغان ياغاچ. باش-قىلاردىمۇ شۇنداق.

ئاشۇكلۈك əxüklik : ئاشۇكلۈك بارچىن *əxüklik barqïn* — يېپىنچا تەيياردلىنىدىغان تاۋار. «ك» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنسا، «رەخت ئىگىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاۋۇكلۇك əvəklik ئالدىراڭغۇلۇق.

ئاكىلىك əkəklik خوتۇننىڭ يۇزسىزلىگى، ئارسىزلىغى.

ئۈكىلىك ükəklik ئۇگۇچەكلىك. سانىدۇق ياساش ئۇچۇن تەيياردلانغان ياغاچ. ئۇستىگە مۇداپىە تۇرالىرى سېلىنغان سېپىلمۇ «ئۈكىلىك تام *ükəklig tam*» دىيىلىدۇ.

ئالىكلىك əliklik پەلەي، قولقاپ.

ئامىكلىك əmiklig : ئامىكلىك ئىشلار *əmiklig ixlər* — ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتمىدىغان خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئامىكلىك ئۇراغۇت كىساكچى بولۇر *əmiklig uraoqut kə-səkqi bolur* — ئېمىكلىك خوتۇن ئىشتەيلىك بولار. شۇڭا ئۇنىڭغا خالىغان تامىقى بېرىلىدۇ.

ənüklüg : اَنْكُلُكْ اَرْسْلانْ *ənüklüg arslan* — بالىلىق ئارسلان (شىر).

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى هەرپلىرى هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

بۇ باپتا سۇپەتلەنگۈچىلەردە داۋسىم تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان سۇپەتلەر كورستىلىدۇ. بۇ خىل سوزلەر ئەرەپچە- دە قىلىنغان ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەت مەنىسىدە كېلىدىغان «مِفْعالْ *mif'al*» شەكلىدىكى سوزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «كوپ تاماق يىدۈرىدىغان» دىگەن مەنىدىكى «مِطْعامْ»، «كوپ ئۇرۇ- شىدىغان كىشى» دىگەن مەنىدىكى «مِحْرابْ» دىگەندەك.

بۇ باپتىكى سوزلەرنىڭ ئاخىرىدا «ن - *n*» كې- لىدۇ. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تولىسى بۇ «ن - *n*» هەرپىنى «ق - *k*»غا ئالماشتۇرۇپ، «غ - *oj*»نى پۈتۈنلەي چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇلار «ئىچى سىقىلىۋېرىدى- دىغان» دىگەن مەنىدىكى «بُشْغانْ *puxoɟan*» سوزىنى «بُشاقْ *puxak*» دەيدۇ. بۇ بىر ئاساسىي قائىدە.

ابتغان[1] abïtoqan يوشۇرۇۋېرىدىغان، چەتنىتىۋېرىدىغان. اۇ ار اۇل اۇزۇن كىشىدەن ابتغان — *ol ər ol ɵzin kixidən abït-oqan* ئۇ ئۇزۇنى كىشىدىن چەتنىتىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ.

اَجِتْغانْ aqïtoqan ئېچىتىۋېرىدىغان. اۇل كۇپ اۇل سۇجكىنى اَجِتْغانْ — *ol küp ol süqikni aqïtoqan* ئۇ (ئىچىگە قۇيۇلغان) شەرۋەتنى ئېچىتىپ تۇرىدىغان كۇپ ئۇ.

اُذِتْغانْ uzïtoqan ئۇخلىتىۋېرىدىغان. اۇل بو اۇت اۇل كِشِنِي اُذِتْغانْ — *ol ot ol kixini uzïtoqan*[2] ئۇ ئادەمنى ئۇخلىتىۋېرىدىغان ئوت (دورا) ئۇ.

اَرِتْغانْ arïtoqan ئېرىغداۋېرىدىغان. اۇل كِشِي اۇل تَرِغْ اَرِتْغانْ — *ol kixi ol tarïoq arïtoqan* ئۇ بۇغداينى ئېرىغداۋېرىدىغان كىشى ئۇ.

---

① «ابتغان» سوزى يازما نۇسخىدا ھەرىكسىز يېزىلغان. بىسىم ئاتالاي بۇنى يازما نۇسخا 111 - بەتتىكى «اَبِتْماق *abïtmak*» سوزىگە ئاساسەن «اَبِتْغانْ *abïtoqan*» شەكلىدە يازغان. بىز بۇ سوزنىڭ ئىملاسىدا شۇنىڭغا ئاساسلاندۇق.

② بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «اۇل بو اۇت اۇل كِشِنِي اُذِتْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىسىم ئاتالاي بۇ يەردىكى بىرىنچى «اۇل»نى ئارتۇقچە ھېساپلاپ، ئېلىپ تاشلىغان. بىز «بو»نى ئارتۇقچە دەپ قاراپ، ئېلىپ تاشلىدۇق.

آزیتغان azītoqan ئازدۇرۇۋېرىدىغان. اۇل كشي اۇل يولدن

آزیتغان *ol kixi ol yoldan azītoqan* — ئۇ خەلقنى يولدىن ئازدۇرۇۋېرىدىغان كىشى ئۇ.

اۇزۇتغان uzutoqan ئۇزارتىۋېرىدىغان. بو ار اۇل ايشيغ اۇزۇتغان *bu ər ol īxīoq uzutoqan* — بۇ كىشنى ئۇزارتىۋېرىدىغان ئادەم.

اۇزىتغان ozītoqan ئوزدۇرۇۋېرىدىغان. بو ار اۇل اتن اۇزىتغان *bu ər ol atīn . ozītoqan* — بۇ ئېتنى ئوزدۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اۇستغان usītoqan ئۇسستۇۋېرىدىغان. بو قياش اۇل كشني

اۇستغان *bu kuyax ol kixini usītoqan* — بۇ كىشنى (قىزىتىپ) ئۇسستۇۋېرىدىغان قۇياش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اۇستغان قياش قبسدى

امنجلغ اذش يسدى

ارتش سقن كجسدى

بودن انن اركشور

usītoqan kuyax kapsadī

umunqluq azax yaysadī

ərtix suvïn kəqsədi
budun anïn ürküxür

[ئۇسستىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئومۇنغان (ئۇمىت قىلغان) ئاداش(قوشۇننى) تارقاتماقچى بولدى،
(دۇشمەن) ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
شۇڭا خەلق ئۇرۇكۇشۇۋاتىدۇ.]

يازنىڭ ئاپتۇبى بىزنى قاپسىدى، ئۇمىت قىلىنغان ئاداش - دوست بىزگە ھەسەت قىلدى، دۇشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەپتىن خەلق ئۇرۇكۇپ كەتتى.

اَغِتْغَانْ aoɣitoɣan چىقىرىۋېرىدىغان. بُو كَيِكْ اُلْ اِتِغْ تاغْقا

اَغِتْغَانْ *bu kəyik ol itïoɣ taoqka aoɣitoɣan* — بۇ كىتىنى (ئوزىگە ئەگەشتۈرۈپ) تاققا چىقىرىۋېرىدىغان كېيىك.

اَقِتْغَانْ akïtoɣan ئېقىتىۋېرىدىغان. بُو تاغْ اُلْ تَفْراقْ اَقِنْ

اَقِتْغَانْ *bu taoɣ ol tavrak akïn akïtoɣan* — بۇ ياماغۇر (ئېقىن)نى تېز ئېقىتىۋېرىدىغان تاغ.

اُقِتْغَانْ okïtoɣan ئوقۇتۇۋېرىدىغان. بُو بِتِكْ اُلْ كِشِنِي

اُقِتْغَانْ *bu bitik ol kixini okïtoɣan* — بۇ (ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن) كىشىنى كوپ ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان كىتاپ.

اُلِتْغَانْ ulïtoɣan ھاۋىستىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِتِنْ اُلِتْغَانْ

bu ər ol itīn ulītoqan — بۇ ئىتنى ھاۋشىتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُنْتُغانْ unītoqan ئۇنۇتۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوزْ اُنْتُغانْ *bu ər ol sөz unītoqan* — بۇ سوزنى ئۇنۇتۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَنْتُغانْ anutoqan : بُو اَرْ اُلْ اِيشْغْ اَنْتُغانْ *bu ər ol ixīoq anutoqan* — بۇ ئىشقا تەييارلىنىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اُجُرْغانْ uquroqan ئۇچۇردۇېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُشْغْ اُجُرْغانْ *bu ər ol kuxīoq uquroqan* — بۇ قۇش ئۇچۇردۇېرىدىغان ئادەم.

اَجُرْغانْ aquroqan ئاچۇردۇېرىدىغان. بُو اَشْ اُلْ كِشِنِي اَجُرْغانْ *bu ax ol kixini aquroqan* — بۇ كىشىنىڭ قوسىغىنى تېز ئاچۇرىدىغان ئاش.

اَسُرْغانْ asuroqan چۈشكۈردۇېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اَسُرْغانْ *bu ər ol təlim asuroqan* — بۇ تولا چۈشكۈرىدىغان ئادەم.

اُسُرْغانْ osuroqan ئوسۇردۇېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُسُرْغانْ *bu ər ol osuroqan* — بۇ ئوسۇردۇېرىدىغان (ئوسۇرغاق) ئادەم.

اِسِرْغانْ īsīroqan چىشلەيدىغان، چىشلىگەك. اِسِرْغانْ اِتْ *īsīroqan īt* — چىشلىگەك ئىت.

اَوُزُوْغُوْنْ avuzoqun ئۇزۇغۇن. تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَتِشْغَانْ atïxoqan ئېتىشىدىغان. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِشْغَانْ اُلْ ol mənïŋ birlə ok atïxoqan ol — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشىدىغان ئادەم ئۇ.

اُبُرْكَانْ öpürgən ھوپلىتىدىغان، ئوتلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوتْ اُبُرْكَانْ bu ər ol süt öpürgən — بۇ (باشقىلارغا) سۈت ئوتلىتىدىغان ئادەم.

اِجُرْكَانْ iqürgən ئىچۈرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ سُجُوكْ اِجُرْكَانْ bu ər ol təlim süqük iqürgən — بۇ تولا شاراپ ئىچۈرىدىغان ئادەم.

اَذَرْكَانْ əzərgən ئىزلىگەك، ئىزلەشكە ئادەتلەنگەن. بُو اِتْ اُلْ كَيِكْنِي اَذَرْكَانْ bu ït ol kəyikni əzərgən — بۇ كېيىكنى ئىزلەشكە ئادەتلەنگەن ئىت. ئوچ ئېلىشنى ئىزلەپلا يۈرىدىغان كىشى ئۇچۇنمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اَوُرْكَانْ تَوُرْكَانْ əvürgən təvürgən ئوروپ - چورۇپلا تۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَوُرْكَانْ تَوُرْكَانْ bu ər ol ïxïoq əvürgən təvürgən — بۇ ئىشنى ئوروپ - چورۇپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اُذُرْكَانْ özürgən تاللايدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَكْما نانْكْ نِي اُذُرْكَانْ

bu ər ol təgmə nəŋni əzürgən — بۇ كورگەنلا نەرسىنى تاللايدىغان ئادەم.

اُشَرْكَانْ əxərgən كوزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان.

bu ər ol kəzi əxərgən اُشَرْكَانْ كُوزِى اُلْ اَرْ بُو — بۇ (ئاچلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەپلەردىن) كوزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اَگُرْكَان əgürkən بىر خىل ئوسۇملۇك. ئۇرۇغىنى قارلۇق تۇرىكمەنلىرى يەيدۇ.

اَگِرْكَانْ əgirgən ئېگىرگەك، ئېگىرىپلا تۇرىدىغان. بُو اِشْلارْ اُلْ تَلِمْ يِبْ اَگِرْكَانْ *bu ixlər ol təlim yīp əgirgən* — بۇ تولىمۇ يىپ ئېگىرگەك خوتۇن.

اِتِلْكَانْسَيِلْغَانْ ətilgən sayïloqan چېچىلغاق. بُو اَرْ اُلْ اَتِلْكَانْ سَيِلْغَانْ *bu ər ol ətilgən sayïloqan* — بۇ چېچىلغاق ئادەم.

اِتِلْكَانْ ətilkən ئاتىلاردا بولىدىغان بەز كېسىلى. بەز يېرىلمىش بىلەن ساقىيىدۇ. پارسچە «خُنَامْ» دەپ ئاتىلىدۇ.

اَتِلْكَانْ ətilgən ئوگىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان. مَنِكْ اِيشِمْ اَذْكُولُكُنْ اَتِلْكَانْ اُلْ *mənïŋ ïxïm əzgülükün ətilgən ol* — مېنىڭ ئىشىم ئوگىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان ئىش.

اُزُلْكانْ üzülgən ئۈزۈلۈپىلا تۇرىدىغان. بُو يِشِغْ اُلْ اُزُلْكانْ *bu yïxïoq ol üzülgən* — بۇ ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان تاناڭ.

اُرُلْكانْ ürülgən داۋىم كوپۈپ كېتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُبْكانْ *bu ər ol əpkən ürülgən* اُرُلْكانْ — بۇ غەزىۋىدىن داۋىم (تۆلۈمدەك) كوپۈپ كېتىدىغان ئادەم.

اَشِلْكانْ əxligən ئېشىلىدىغان، سوزۇلىدىغان. بُو يِبْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu yïp ol əxilgən* — بۇ سوزۇلىدىغان يىپ.

اَشِلْكانْ əxilgən چېچىلىپلا تۇرىدىغان. بُو قَيِرْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu kayïr ol əxilgən* — بۇ چېچىلىپلا تۇرىدىغان قۇم.

اَكِلْكانْ əgilgən ئېگىلىپلا تۇرىدىغان. بُو بُتَقْ اُلْ اَكِلْكانْ *bu putak ol əgilgən* — بۇ ئېگىلىپلا تۇرىدىغان پۇتاق.

اُگُلْكانْ ügülgən توپلىنىدىغان. بُو نَانَكْ اُلْ تُتْجِي اُگُلْكانْ *bu nəŋ ol tutqï ügülgən* — بۇ توپ - توپ بولۇپ توپلىنىدىغان نەرسە.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۇر

اُرُمْداىْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش، پادىزەھەر.

اَفْعَلَلْ əf'ələl شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اَرْسَلِقْ arsalik ھايۋانلارنىڭ خۇنساسى. ئوغۇزچە.

باش ھەرپى زەممىلىك سوزلەر

اُسْكِمْ üskiq① قۇرۇق ئۈزۈم.

اُكْرَيُكْ əgrəyük ئادەت. خاقان ئافراسياپ زامانىنى تەسۋىر-لەيدىغان بىر مەرسىيەدە مۇنداق دېيىلگەن:

اُكْرَيُكِي مُنْدَغْ اُقْ
مُنْدا اَذْنْ تِكْدَغْ اُقْ
اَتْسا اَرْنْ اُغْرابْ اُقْ
تَغْلَرْ بَشِي كَرْتِلُورْ

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «ك» بىلەن «ج» ئوتتۇرىسىغا بىر كىرتىك قويۇلۇپ «اُسْكِمْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى «üskənəq» ياكى «üskəɪəq» بولۇشى ئېھتىمال دەيدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا «اَفْعَلَلْ əf'ələl» شەكلىگە مۇۋاپىق كېلەتتى.

eğrəyüki mundaoq ok
*munda ažïn tïldaoq*① *ok*
atsa azun ooqrap ok
taoqlar baxï kərtilür

[(زامانىمىزدا) ئادەتتە زادى مۇشۇنداق،
مۇندا باشقا سەۋەبمۇ بار تېخى،
دۇنيا چەنلەپ ئوق ئاتسا،
تاغلارنىڭ بېشى كەرتىلىدۇ.]

زامانىمىزدا ئادەتتە شۇنداق، بۇندىن باشقا يەرمۇنچە قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سوزلەر بابى

اُسايُوقْ usayuk : اُسايُقْ اَرْ *usayuq ər* —— غاپىل ئادەم.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «نِكدَغْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ سوز يازما نۇسخا 233 - بەتتىكى «تِلْداغْ» سوزى بىلەن بىر سوز بولۇپ، «ا» نىڭ ئۇستىدىكى ئۇزۇن سىزىق خاتا قويۇلغان. قالىدە بويىچە «غ - *oq*» بىلەن «ك - *k*» ھەرپىنىڭ بىر سوز تەركىۋىدە كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە «تِلْداغْ» سوزىنىڭ «باھانە» دېگەن مەنىدە بولۇشىمۇ شۇبھىنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بۇ باپتىكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى

اُيَدْسِلِقْ uyadsïlik : اُيَدْسِلِقْ اَرْ *uyadsïlïk ər* — بەك ئۇياتچان ئادەم.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

اُوهِي ühi ئۇكە، ھۇقۇش. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كوپى بۇ سوزنى «*k* ـ ك» بىلەن «*üki*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ، توغرىسىمۇ شۇ. چۈنكى تۈركى تىلدا بوغۇزدىن چىقىدىغان «*h* ـ ھ» تاۋۇشى يوق.

بۇ باپتىكى غۇننىلىكلەر

اُتْكُنْجْ ötkünq ھىكايە، ئۇتكەن ـ كەچكەن ئىشلار. اُتْكُنْجْ اُتْكُنْدِى *ötküng ötkündi* — ھىكايە ئېيتتى.

فَعَالِلْ fəalil شەكلىدىكى غۇننىلىك سوزلەر بابى

اَلانكِرْ alaŋïr كېمىرگۈچىلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان كىچىك

بىر ھايۋان. ئۇنى تۇركمەنلەر يەيدۇ.

اُنكامُق oŋamuk: اُنكامُق ار *oŋamuk ar* — ئوگلۇق ئادەم.

اُنكايُك oŋəyük: اُنكايُك نانُك *oŋəyük nəŋ* — خاس نەرسە. بىر كىشىگە ئاتاپ قويۇلغان نەرسىمۇ «اُنكايُك *oŋəyük*» دېيىلىدۇ.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۇر

اُتنُكلُق otuŋluk ئوتۇنلۇق.

خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلىك ئىسىملار بولۇمى تۈگىدى.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايمغۇچى، كويۇنگۇچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك پېئىللار بولۇمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، ھەربىر بولۇمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئوتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەسىلەرنى بېرىمەن. لېكىن ئوتكەن زامان پېئىللىرىنىلا ئىزاھلايمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەسىلەرنى بەرمەسەمۇ بولاتتى. لېكىن تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەربىكلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى. ئۇلارنى بەرمىگەندە قايسى مەسىلەرنىڭ يۇمشاق يەنى «ك - k» بىلەن، قايسى مەسىلەرنىڭ قاتتىق يەنى «ق - k» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلىنمەي قالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەممە پېئىللاردا، ئاخىرى «ك - k» بىلەن تۈگىگەن مەسىلەرنىڭ ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان

شەكىللىرى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئاخىرى «ق - k» بىلەن تۈگىگەن مەستەرلەر سوزنىڭ قاتتىق ياكى «ق - k» لىق، «غ - oq» لىق بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. «ك - k» لىك مەستەرلەر سوزنىڭ يۇمشاق، ياكى «ك - k، g» لىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ ھەممە پىللار ۋە مەستەرلەر ئۈچۈن دائىمى ۋە ئاساسىي قائىدە.

ئۆپدى ölpdi ئۆپتى، سويىدى. ئۇ مېنى ئۆپدى — *ol məni ölpdi*

ölpdi ئۆ مېنى سويدى (ئۆپار - ئۆپماك *ölpər - ölpmək*) ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تاشقا ئىسرۇماسا ئۆپمەك كېرەك — *taxioq īsrumasa ölpmix kərək* تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سويۈش كېرەك. بۇ ماقال كىشىنى تىلىگىگە يېتىش ئۈچۈن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئۆپدى ölpdi ھوپلىدى، ئۆتلىدى، ئىچتى. مۇن ئۆپدى *mün ölpdi* — شورپا ھوپلىدى (ئۆتلىدى). شورپىغا ئوخشاش سۈيۈق نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۆپار - ئۆپماك *ölpər - ölpmək*).

ئاجدى aqdï ئاچتى. قاپۇق ئاجدى *kapuoq aqdï* — قوۋۇق (ئىشىك) ئاچتى (ئاجار - ئاجماق *aqar - aqmak*).

ئۇجدى uqdï ئۇچتى. قۇش ئۇجدى *kux uqdï* — قۇش ئۇچتى. ئانىڭ قۇتى ئۇجدى *anïŋ kutï uqdï* — ئۇنىڭ قۇتى

(بەختى) ئۇچتى. اَر اَتَنْ قَذى اُجْدى — *ər attïn kuzï uqdi* ئادەم ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشتى (اُجارْ - اُجْماقْ *uqar - uqmak*).

اُجْدي eqdi: اُوتْ اُجْدى — *ot eqdi* ئوت، ئوچتى، اَرْنِنْكْ اِبْكاسِي اُجْدى — *ərniŋ epkəsi eqdi* ئادەمنىڭ غەزدۇى ئوچتى. اَرْ تِينِي اُجْدى — *ər tïnï eqdi* ئادەم-نىڭ تىنىغى ئوچتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُجارْ - اُجْماقْ[1] *eqər - eqmək*).

اِجْدي iqdi ئىچتى. اَرْ سُوقْ اِجْدى — *ər suv iqdi* ئادەم سۇ ئىچتى. ھەر قانداق نەرسىنى ئىچىش ياكى سۇمۇ-رۇشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اِجارْ - اِجْماكْ *iqər - iqmək*).

اَرْدي ərdi ئەردى، ئىدى. اُلْ اَنْدَغْ اَرْدى — *ol andaq ərdi* ئۇ ئانداق ئىدى (اَرُورْ - اَرْماكْ *ərür - ərmək*).

اُرْدي ürdi ھۇردى، يۇۋلىدى. اُلْ اُتْ اُرْدى — *ol ot ürdi* ئۇ ئوتنى يۇۋلىدى. ئىتنىڭ ھۇرۇشىمۇ مۇشۇ سوز

---

① بۇ سوزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ماق - *mak*» بىلەن بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز تۇركى تىللاردىكى ئومۇمى ئەھۋالغا ئاساسەن «مەك - *mək*» دەپ ئالدۇق.

ئىشلىتىلمىدۇ. ئىت ئۈردى *it ürdi* — ئىت ھۈردى (ئۈرەر - ئۈرمەك *ürər - ürmək*).

ئۇردى urdi قويدى، ئۇردى. الكىندا كى نانكىنى يېرىدا ئۇردى *əlkindəki nəŋni yərdə urdi* — قولىدىكى نەرسىنى يەردە قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كۈمۈش كۈنكا ئۇرسا ئالتۇن ئازاقىن كېلىر *kümüx küngə ursa altun azakin kəlir* — كۈمۈش كۈنگە قونسا، ئالتۇن ئوز ئايىغى بىلەن كېلەر. بۇ ماقال بىرەر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، پۈلنى ئايىماي خەجلەشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. ئۇ قولىنى ئۇردى *ol kulin urdi* — ئۇ قولىنى ئۇردى. باش-قىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇرۇر - ئۇرماق *urur - urmak*).

ئەزدى əzdi : ئۇ يېرىنى ئەزدى *ol yərni əzdi* — ئۇ يەر (تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر) نى جىرىدى (ئەزەر - ئەزمەك *əzər - əzmək*).

ئۈزدى üzdi ئۈزدى. ئۇ يىپ ئۈزدى *ol yip üzdi* — ئۇ يىپ ئۈزدى. يىپ، ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈزەر - ئۈزمەك *üzər - üzmək*).

ئەشدى əxdi ئەشتى، سوزدى. ئۇ يىڭنى ئەشدى *ol yixioq* —

əxdi ئۇ تانا ئەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاشار - ئاشماك *əxər - əxmək*).

ئەسدى əsdi ئەستى، چىقتى. ئەسىن ئەسدى *əsin əsdi* — شامال چىقتى.

ئەسدى əsdi سورۇدى. تەرىغ ئەسدى *tarïoq əsdi* — بۇغداي سورۇدى. باشقا نەرسىلەرنى سورۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. شامال توپنى قوزغاتسىمۇ، «ئەسدى *əsdi*» دېيىلىدۇ. بۇ يېرىل ئوتۇملۇك ۋە ئوتۇمسىز ھالدا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇسدى usdi ئۇسسىدى. ئار ئۇسدى *ər usdi* — ئادەم ئۇسسىدى (ئۇسار - ئۇسماق *usar - usmak*).

ئۇسدۇم usdum گۇمان قىلدىم. مەن ئەيلا ئۇسدۇم *mən əylə usdum* — مەن شۇنداق گۇمان قىلدىم. ئوغۇزچە. (مەستەر شەكلى يۇقۇرقىدەك.)

ئەشدى əxdi توكتى، چاچتى، كۆردى، تىرمىلدى، سېرىدى، يايدى. ئۇل قەيرنى ئەشدى *ol kayïrnï əxdi* — ئۇ قۇمنى توكتى. ئۇنىڭ تاغار ۋە شۇنداق نەرسىلەرگە توكۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. ئەتلىغ ئەشدى *atlïoq əxdi* — ئاتلىق چاپتى. قەينار ئەشج ئەشدى *kaynar axïq əxdi* — قاينىۋاتقان قازان تاشتى (ئاشار - ئاشماك *əxər - əxmək*).

اُشْدِي üxdi ئۈشكىلىدى، تەشتى؛ ئولاشتى. اُلْ اَقْ اُشْدِى *ol* —— *ok üxdi* ئۇ ئوق ئۈشكىلىدى، ئۇ ئوق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈشكە بىلەن تەشتى. اَتْماكْكا تَلِمْ كِشِى اُشْدِى *atməkkə təlim kixi üxdi* —— نانغا نۇرغۇن كىشى ئولاشتى (اُشارْ - اُشْماكْ *üxər - üxmək*).

اُقْدِي uvdi ئۇۋۇاتتى، ئۇشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُقْدِى *ol* —— *atmək uvdi* ئۇ نان ئۇۋۇاتتى (اُقارْ - اُقْماكْ *uvar - uvmak*①).

اَقْدِي əvdi ئولاشتى، توپلاندى. كُرُنْجْكا كِشِى اَقْدِى *kərünqkə kixi əvdi* —— تاماشا كۆرۈشكە كىشى توپلاندى (اَقارْ - اَقْماكْ *əvər - əvmək*).

اِقْدِي ivdi ئالدىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذُو بارِبْ اُكْشْ اَقْدِمْ
تَلِمْ يُورِبْ كُجِي كَقْدِمْ

① بۇ سوزنىڭ مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا ئاۋال «اُقْماك» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اُقْماكْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يازما نۇسخىنىڭ 102 - بېتىدە بۇ سوز ئېنىق قىلىپ «اُقْشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇسوز قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز «*uvar - uvmak*» شەكلىدە ئالدۇق.

اَتِمْ بِرْلا تكُو اِقْدِمْ
مَنِي كُورُبْ يسى اَغْدِي

uzu barïp üküx əvdim
təlim yorïp küqi kəvdim
atïm birlə təgü əvdim
*məni kərüp yəni*① *aoqdi*

[كەينىدىن بېرىپ كوپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۈچىنى ئازايتتىم (هالسىراتتىم)،
ئېتىم بىلەن يېتىشۈپلىشالمىغا ئازلا قالدىم،
مېنى كورۈپ تۇرغىنى ھۇرپەيدى.]

بۇرە ھەققىدە ئېيتىلىدۇ: ئۇنىڭ تۈتۈش ئۈچۈن، ئالدىرىدىم، قوغلاۋېرىپ هالىدىن كەتكۈزدۈم، ئېتىم بىلەن

① بۇ سوز بۇ جايدا «يىن»، يازما نۇسخا 159 - بەتتە «ئېنى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 99، 140، 233، 343، 482، 489، 512، 566 - بەتلەردە «يِين» شەكلىدە، 135 - بەتتە «يَن» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «دىۋان» ئىملا-سىدا « ج » تاۋۇشىنى ھەم كەسرە قويۇپ، ھەم بىر « ي » ئارتتۇرۇش يولى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى، ئەرەپچىگە بۇ سوز-لەرنىڭ ھەممىسى «بەدەن ياكى يۈڭ، تېرە» دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوزنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇپ «*at - yenim*» دەپ قوللىنىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*yən // yən*» دەپ ئالدۇق.

ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدىم، مېنى كوروپ تۇكلىرى ھۆرپەيدى (اِقار ـ اِقماق *əvər - əvmək*).

اَقْدي akdi ئاقتى، كەلدى. سُوقْ اَقْدي *suv akdi* — سۇ ئاقتى. يَغي اَقْدي *yaoji akdi* — يېغا كەلدى (اَقار ـ اَقْماق *akar - akmak*).

اُقْدي ukdi ئۇقتى، چۈشەندى. اُلْ اَرْ ايشِنْ اُقْدي *ol ər ixin ukdi* — ئۇ ئادەم ئوز ئىشىنى چۈشەندى (اُقار ـ اُقْماق *ukar - ukmak*).

اَكْدي əkdi ئەكتى، تېرىدى. اُلْ تَرِغْ اَكْدي *ol tarioq əkdi* — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. بىر نەرسە ئۈستىگە دورا سېپىش ياكى قۇيۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَكار ـ اَكْماق *əkər - əkmək*).

اُگْدي ügdi توپلىدى. اُلْ يَرْماقْ اُگْدي *ol yarmak ügdi* — ئۇ يارماق توپلىدى. باشقا نەرسىلەرنى توپلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُگار ـ اُگْماك *ügər - ügmək*).

اَگْدي əgdi ئەگدى. اُلْ بُتَقْ اَگْدي *ol putak əgdi* — ئۇ پۇتاق ئەگدى. باشقا نەرسىلەرنى ئېگىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَگار ـ اَگْماك *əgər - əgmək*).

اَلْدي aldi ئالدى. اُلْ اَلِمِنْ اَلْدي *ol alimin aldi* — ئۇ

ئېلىشنى ئالدى. بَكْ ايِلْ اَلْدى *bəg əl aldi* — بەگ ئەل ئالدى (اَلِرْ - اَلْماقْ *alir - almak*).

اُلْدِي uldi: اَتْ بِشِبْ اُلْدِي *ət pixip uldi* — گوش پىشىپ ئېزىلىپ كەتتى. كىيىمنىڭ كونىراپ جۇل - جۇل بولۇپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اُلْرْ - اُلْماقْ *ulur - ulmak*).

اِلْدِي ildi//īldi ئىلدى، چۈشتى. تِكانْ تُونِغْ اِلْدِي *tikən* — *toniоɣ ildi* تىكەن تونىنى ئىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تاغْدَنْ قُذِي اِلْدِي *ər taoɣdan kuzi ildi* — ئادەم تاغدىن توۋەن چۈشتى.

بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ئىلىش» مەنىسىدە كەلسە، «ل - *l*» ھەرپى فەتىھە بىلەن «اِلَرْ - *ilər*»، «چۈشۈش» مەنىسىدە كەلسە «ل - *l*» ھەرپى زەممە بىلەن «اِلُرْ *ilur*» بولىدۇ. «ئىلىش» مەنىسىدىكى سوزنىڭ مەستىرى «ك - *k*» بىلەن «اِلْماكْ *ilmək*» بولىدۇ، «چۈشۈش» مەنىسىدىكى سوزنىڭ مەستىرى «ق - *k*» بىلەن «اِلْماقْ *ilmak*» بولىدۇ.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْدِي *kənq anasin əmdi* — بالا ئانىسىنى ئەمدى. بۇ سوز شۇ مەنىدە باشقىلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (اَمارْ - اَمّاكْ *əmər - əmmək*).

اُمْدِي umdi ئۇمىت قىلدى، تاما قىلدى. اُلْ مَنْدَنْ نَانْكْ اُمْدِي *ol məndən nəŋ umdi* — ئۇ مەندىن بىر نەرسە ئۇمىت قىلدى (اُمارْ - اُمَاقْ *umar - ummak*).

اُنْدِي ündi ئۈندى. اُتْ اُنْدِي *ot ündi* — ئوت ئۈندى. اُلْ اَفْكا اُنْدِي *ol avgə ündi* — ئۇ ئويغا ئۈندى. ئۈيغۇرچە (اُنارْ - اُنْماكْ *ünər - ünmək*).

اِنْدِي *indi* تۇۋەن چۈشتى. اُلْ تاغْدَنْ قُذِي اِنْدِي *ol taoqdan kuzi indi* ئۇ تاغدىن تۇۋەن چۈشتى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق. بۇ سۇزدە «ن - *n*» ھەرپى «ل - *l*» دىن ئۇزگەرگەن. ئەرەپچىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَجُل شَشْن الاَ صابِعْ وَ شَشْلَه وَ كَبْن الدَّلْوِ وَ كَبْلَه» ئىبارە-سىدىكىدەك.

بۇ باپتىكى مۇزائىفلەر

اَتّي atti ئاتتى. اَرْ اُقْ اَتّي *ər ok atti* — ئادەم ئوق ئاتتى. تَنْكْ اَتّي *taŋ atti* — تاڭ ئاتتى. اُلْ اَتّي نَانْكْنِي *ol attī nəŋni* ئۇ بىر نېمىنى ئاتتى (اَتارْ - اَتْماقْ *atar - atmak*).

اُتّي utti ئوتتى. اُل اَنى اُتى — ol anï utti — ئو ئوڭى ئوتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتار - اُتماق utar - utmak). شېىردا مۇنداق كەلگەن:

قِش يا‌ى بِلا تُقُشْتِي
قِنكِرْ كُوزُنْ بَقِشْتِي
تَتْشَقَلِي يِقشتى
اُتْغالِمَتْ اُغْرُشُورْ

kïx yay bilə tokuxtï
kïŋïr kəzün bakïxtï
tutuxkalï yakïxtï
utoqalïmat ooqraxur

[قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىنكىر كوز بىلەن قاراشتى،
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
(بىر - بىرىنى) ئۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.]

قىش بىلەن ياز بىر - بىرى بىلەن ئوچەكشىپ سوقۇشقىلى تۇردى، بىر - بىرىگە يامان كوز بىلەن قاراشتى، بىر - بىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن يېقىنلاشتى، بىر - بىرىنى ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ.

اُتّي ötti ئوتتى. اُق كَيِكْتَنْ اُتى — ok kəyiktən ötti — ئوق

كېيىكتىن ئوتتى. باشقا نەرسىدىن ئوتۇشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. قَرِينْ اُتّي karïn ötti ـــ ئىچ ئوتتى، يەنى ئىچ سۇردى (اُتارْ ـ اُتْماكْ ötər ـ ötmək).

اُتّي ütti ئۇتلىدى. اُلْ باشِغْ اُتّي ol baxïoq ütti ـــ ئۇ باشـ خى ئۇتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئۇتلەشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُتارْ ـ اُتْماكْ ütər ـ ütmək).

اِتّي itti ئىتتەردى، يەقتتى. اُلْ اَنِي اِتّي ol anï itti ـــ ئۇ ئۇنى ئىتتەردى، قولى ياكى پۇتى بىلەن ئىتتىرىپ يەقتتى (اِتارْ ـ اِتْماكْ itər ـ itmək).

اِيتّي ətti : تَنْكْرِي مَنِكْ اِيشِمْ اِيتّي tənri mənïŋ ïxïm ətti ـــ تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئوڭلىدى. اُلْ يُكْنَجْ اِيتّي ol yükünq ətti ـــ ئۇ ئاماز ئوتىدى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار بىر ئىشنى قىلسا، «اِيتّي ətti» سوزىنى ئىشلىتىدۇ. تۈركـ لەر «قِلْدِي kïldï» دەيدۇ. لېكىن بۇ سوز جىنسىي ئالاقىمىزنى ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خوتۇنلار خىجالەت بولمـ سۇن دەپ، بۇ سوزنى قوللىنىشتىن ۋاز كەچكەن (اِيتارْ ـ اِيتْماكْ ətər ـ ətmək).

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

اُوبْدِي *öpdi* ھوپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. اَر سُوڤ اُوبْدِي *ər suv öpdi* — ئادەم سۇنى ئوتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوبار - اُوبماق *öpər - öpmək*).

اَاجْتِي *āqtï* ئاچتى. اَر اَاجْتِي *ər āqtï* — ئادەمنىڭ قوسىقى ئاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاجار - اَاجماق *āqar - āqmak*).

اَاردِي *ārdï* : اَر اَاردِي *ər ārdï* — ئادەم ھاردى. باشقا نەرسىلەرنىڭ ھېرىشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. اُل اَنِي اَاردِي *ol anï ārdï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى (اَارار - اَارماق *ārar - ārmak*).

اُوردِي *ördi* ئورۇدى. اُل سَج اُوردِي *ol saq ördi* — ئۇ چاچ ئورۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورۇشكە مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُورار - اُورماق *örər - örmək*).

اُوردِي *ordï* ئوردى. اُل اُت اُوردِي *ol ot ordï* — ئۇ ئوت ئوردى. بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُورار - اُورماق *orar - ormak*).

ئىردى ərdi : ئار ئىردى *ər ərdi* — ئادەم ئەيمەنىدى. ئۇل تام ئىردى *ol tam ərdi* — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىرار - ئىرمەك *ərər - ərmək*).

ئوردى ordi ئورلىدى، چىقتى. بۇلۇت ئوردى *bulït ordi* — بۇلۇت ئورلىدى. قوي ئوردى *koy ordi* — قوي قوتاندىن قوزغىلىپ چىقتى، ئوتلاقتا قاراپ ماڭدى. قوي ۋە باشقا مالالارنىڭ كېچىسى ئوز ئىختىيارى بىلەن ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلىشىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئوردى ordi ئورۇدى. ئۇل سەدىق ئوردى *ol səvdiq ordi* — ئۇ سېۋەت ئورۇدى. يىپ ياكى چۈۋەكتىن قول بىلەن بىر نەرسىنى ئورۇشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئورار - ئورماق *ərər - ərmək*[1]).

ئازدى āzdi ئازدى. ئۇل يول ئازدى *ol yol āzdi* — ئۇ يول ئازدى (ئازار - ئازماق *āzar - āzmak*).

ئوزدى ozdi ئوزدى. ئەنىڭ ئاتى ئوزدى *anïŋ atï ozdï* — ئۇنىڭ ئېتى ئوزدى. باشقا نەرسىلەردىن ئوزۇشقىمۇ مۇشۇ

---

[1] بو سوزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ئورماق» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز پېئل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ «*ərmək*» دەپ ئالدۇق.

سوز ئىشلىتىلمىدۇ (ئۇزار - ئۇزماق ozar - ozmak).

ئاسدى āsdī ئاستى. ئۇ ئات ئاسدى ol ət āsdī — ئۇ ئەت (گوش) ئاستى. قوزۇقتا ئېسىلغان نەرسە ۋە دارغا ئېسىلغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلمىدۇ (ئاسار - ئاسماق āsar - āsmak).

ئاشدى āxdī ئاشتى. ئۇ تاغ ئاشدى ol taoq āxdī — ئۇ تاغ ئاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاشار - ئاشماق āxar - āxmak).

ئاغدى āoqdī ئاشتى، چىقتى، كوتىرىلدى. ئۇ تاغقا ئاغدى ol taoqka āoqdī — ئۇ تاققا چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاغار - ئاغماق āoqar - āoqmak).

ئاغدى āoqdī: بۇلۇت ئاغدى bulït āoqdī — بۇلۇت كوتىرىلدى. ئېنىك يۈزى ئاغدى anïŋ yüzi āoqdī — ئۇنىڭ يۈزى تاتاردى.

ئاۋدى āvdī ئولاشتى، توپلاندى. ئەكەر كىشى ئاۋدى aŋar kixi āvdī — ئاگا كىشى ئولاشتى (ئاۋار - ئاۋماق āvar - āvmak).

ئوگدى ögdi ماختىدى. ئۇ مېنى ئوگدى ol məni ögdi — ئۇ مېنى ماختىدى (ئوگار - ئوگماق ögər - ögmək).

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

ئەيدى aydï ئېيتتى. ئۇ مەنكا سۇز ئەيدى *ol maŋa søz aydï* — ئۇ ماڭا سوز ئېيتتى (ئەيۇر - ئەيماق *ayur - aymak*).

ئويدى oydï ئويدى. ئۇ قاغۇن ئويدى *ol kaoqun oydï* — ئۇ قوغۇن ئويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئويار - ئويماق *oyar - oymak*).

ئۇيدى uydï ئۇيدى، باستى، چىگدىدى. ئۇ ئونۇق ئۇيدى *ol unuoq uydï* — ئۇ ئۇننى باستى. باشقا نەرسىلەرنى چىگداشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇيار - ئۇيماق *uyar - uymak*).

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

ئەڭدى əŋdi ھاڭ - تاڭ قالدى. ئەر ئەڭدى *ər əŋdi* — ئادەم ھاڭ - تاڭ قالدى (ئەڭار - ئەڭماڭ *əŋər - əŋmək*).

ئۈڭدى üŋdi تەشتى. ئۇ يىغاچ ئۈڭدى *ol yïoqaq üŋdi* — ئۇ ياغاچ تەشتى. تام تۆشىنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى تېشىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈڭار - ئۈڭماڭ *üŋər - üŋmək*).

ئوڭدى oŋdï ئوڭدى. بۇرچۇن بۇدۇغى ئوڭدى *barqïn* —

boduoji ondi تاۋارنىڭ بويىغى ئوڭدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇنكار - ئۇنكماق *oŋar - oŋmak*). بۇ سوزنىڭ «ئۇنكۇتتى *oŋukti*» دېگەن شەكلىمۇ بار.

قائىدە

بۇ باپتىكى بۇيرۇق رايى ئىككى ھەرپلىكتۇر.

«يَرْماقْ ئَلْ *yarmak al* — يارماق ئال»، «ئَتْتِنْ ئِلْ *attin il* — ئاتتىن چۈش» سوزلىرىدىكى «ئَلْ *al*، ئِلْ *il*» دېگەن بۇيرۇقلارغا ئوخشاش.

شۇنى بىلگىنكى، بۇ تىلدا ۋېللار بۇيرۇقتىن ياسىلىدۇ. بۇيرۇق رايى ۋېللارنىڭ تومۇرى بولۇپ، بۇ تىلدا ھەرخىل ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان باشقا ۋېل شەكىللىرى بۇيرۇق ئاخىرىغا تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممە ۋېللارغا بۇيرۇق رايىنىڭ ئاخىرىغا «ما *ma//mə*» قوشۇلىدۇ. «ئَلْما *alma* — ئالما»، «ئِلْما *ilma* — چۈشمە» دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا قائىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سالِمْ *salim* بولۇمى»گە توپلىدىم، خۇدا خالىسا، شۇ يەردە چۈشەندۈرۈپ ئوتىمەن.

ئىككى ھەرپلىك سوزلەر بابى تۈگىدى.

ئۈچ هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

ٱبُرْدِي epürdi هوپلەتتى، ئوتلاتتى، ئىچۈردى. ٱل مَنكا سُوتْ ٱبُرْدِي *ol maŋa süt*① *epürdi* — ئۇ ماڭا سۈت هوپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ٱبُرْ - ٱبُرْمَاكْ - *epürür - epürmək*).

ٱتُرْدِي etürdi چالدى. ٱل سِبُزْغُو ٱتُرْدِي *ol sibuzoqu etürdi* — ئۇ نەي چالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اتُرْ - ٱتُرْمَاكْ *etürür - etürmək*).

ٱتُرْدِي oturdī كەستى، قىرقىدى. ٱل سَجْ ٱتُرْدِي *ol* —

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «سُوتْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەپچىگە «السمرة — شورپا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز ئەرەپچە تەرجىمىسىنى ئەمەس، ئەسلىنى ئاساس قىلىپ «سُوتْ *süt* — سۈت» دەپ ئالدۇق.

saq oturdï ئۇ چاچ كەستى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كېسىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُتُرر - اُتْرماق oturur - oturmak).

اُتْردي ötürdi تەشتى. اۇ تام اُتْردي ol tam ötürdi — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُرر - اُتْرماك ötürür - ötürmək).

اُجْردي uqurdï ئوچۇردى. اۇ قۇش اُجْردي ol kux uqurdï ئۇ قۇش ئوچۇردى. اۇ انى اتِن اُجْردي ol anï attïn uqurdï — ئۇ ئۇنى ئاتتىن ئوچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُجُرر - اُجْرماق uqurur - uqurmak).

اُجْردي öqürdi ئوچۇردى. اۇ اتْغ اُجْردي ol otuoq öqürdi — ئۇ ئوتنى ئوچۇردى. انكْ ابْكاسِن اُجْردي anïŋ öpkəsin öqürdi — ئۇنىڭ ئاچچىقىنى باستى. اۇ انى اُرُبْ تينى اُجْردي ol anï urup tïnï öqürdi — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تىنىنى ئوچۇردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اتْغ اذْغج برلا اُجْرماس otuoq ożoquq birlə öqürməs — ئوتنى يالقۇن بىلەن ئوچۇرگىلى بولماس. بۇ ماقال «پىتنە - پاساتنى پىتنە - پاسات بىلەن ئەمەس، سۆلە

(اذارمەن - اذرماق[1] *iżərürmən - iżərmək*).

اَسُرْدِي asurdi چۈشكۈردى. ار اسُرْدِى *ər asurdi* — ئادەم چۈشكۈردى (اسُرُر - اسُرْماق *asurur - asurmak*).

اُسُرْدِي osurdi ئوسۇردى. ار اُسُرْدِى *ər osurdi* — ئادەم ئوسۇردى (اُسُرُر - اُسُرْماق *osurur - osurmak*).

اِسِرْدِي isirdi چىشلىدى. اِت اِسِرْدِى *it isirdi* — ئىت چىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِت اِسِرْماس اَتْ تَپماس تِيما *it isirmas at təpməs təmə* — ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دىمە. چۈنكى ئۇلارنىڭ تەبىئى شۇنداق (اِسِرُر - اِسِرْماق *isirur - isirmak*).

اُشَرْدِي əxərdi قاراڭغۇلاشتى. اَنَكْ كُوزى اُشَرْدِى *anəŋ kəzi əxərdi* — ئۇنىڭ كوزى (ئاچلىق ياكى ئىنتىزارلىقتىن) قاراڭغۇلاشتى (اُشَارُر - اُشَرْماق *əxərür - əxərmək*).

اُغُرْدِي ooqurdi : ار سُنكَكْ اُغُرْدِى *ər səŋük ooqurdi* — ئادەم سوگەكسىز ئۇگە - ئۇگسىزسىز ئاجرىتەتتى (اُغُرُر - اُغُرْماق *ooqurur - ooqurmak*).

---

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اذارر، اذردم، اذرماك» شەكلىدە تۇچ خىل ھەرىكىلەنگەن، بىز بۇ سوز يىلتىزىنىڭ «ئىز» ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ «اذرماك» شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

بىلەن تۇگىتىش مۇمكىن» دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اُجرر - اُجرماك *өqürür - өqürmək*).

اِجْرْدِي iqürdi ئىچۈردى. اُل اَنكَرْ سُوقْ اِجْرْدِي *ol* — *anar suv iqürdi* ئۇ ئاڭا سۇ ئىچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْرر - اِجْرماك *iqürür - iqürmək*).

اَذْرْدِي əžirdi ئايرىدى. اُل اَذْكُونِي يَڤْلاقْتَنْ اَذْرْدِي *ol* — *əžgüni yavlaktan əžirdi* ئۇ ياخشىنى يامانىدىن ئايرىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَتْلِي تِرْنَكَاقْلِي اَذْرْماسْ *ətli tirŋaqli əžirməs* — ئەت تىرناقتىن ئايرىلماس. بۇ ماقال «گوش بىلەن تىرناق بىر - بىرىدىن ئايرىلمىدىغان، يېقىن تۇققانلارمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَذْرر - اَذْرماك *əžirür - əžirmək*).

اَذْرْدِي əžirdi ئايرىدى، تاللىدى. اُل اَذْرْدِي نانْكْنِي *ol* — *əžirdi nəŋni* ئۇ بىر نېمىنى تاللىدى (اَذْرر - اَذْرماك *əžirür - əžirmək*).

اِذَرْدِمْ iždrdim ئىزىدىن باردىم. مَنْ اَنِي اِذَرْدِمْ *mən* — *anī iždrdim* مەن ئۇنىڭ ئىزىدىن باردىم.

اَوْرْدِي əvürdi قايتۇردى؛ ئورۇدى. اُل مَنِي يُولدِنْ اَوْرْدِي *ol məni yoldïn əvürdi* — ئۇ مېنى يولدىن قايتۇردى. اُل اَياقْ اَوْرْدِي *ol ayak əvürdi* — ئۇ ئاياقنى (قاچنى) ئورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَوْرار - اَوْرْماكْ *əvürər - əvürmək*).

اَكِرْدِي əgirdi: بَكْ كَنْدْ اَكِرْدِي *bəg kənd əgirdi* — بەگ شەھەرنى قورشىدى. اُراغتْ يِبْ اَكِرْدِي *uraqut yïp əgirdi* — خوتۇن يىپ ئېگىردى. سُوقْ كَمِينِي اَكِرْدِي *suw kəmini əgirdi* — سۇ كېمىنى چوگلىتىۋەتتى (اَكِرارْ - اَكِرْماكْ *əgirər - əgirmək*). اُل مَنِي ايشْقا اَكِرْدِي *ol məni ïxka əgirdi* — ئۇ مېنى ئىشقا مېلىكە قىلدى.

اَلَرْدِي alardi ئالا بولدى. تَلْقا اَلَرْدِي *talka alardi* — غوراپ (غورا ئۇزۇم) ۋە باشقا مۇسلەر ئالا بولدى. كِشِي يِنِي اَلَرْدِي *kixi yəni alardi* — كىشىنىڭ ئەت-يېنى ئالا بولدى، يەنى كىشىنىڭ بەدىنىدە ئاق كېسەل پەيدا بولدى. اَنِڭْ كُوزِي اَلَرْدِي *aniŋ kəzi alardi* — ئۇنىڭ كوزى ئالايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلارْ - اَلَرْماقْ *alarur - alarmak*).

اِلَرْدِي ilərdi ئىلىندى، ئىلەشتى. مَنِڭْ كُوزُما نانْـڭْ اِلَـرْدِي
mənin kəzümə nəy ilərdi —— مېنىڭ كوزۇمگە نېر
نەرسە ئىلەشتى، قاراڭغۇدا ياكى يېراقتا مېنىڭ كوزۇمگە نېر
نەرسە غۇۋا كورۈندى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلارْ قَمُغْ كُلَرْدِي
تَغْلارْ بَشِي اِلَرْدِي
اَزُنْ تِنِي يِلِرْدِي
توتو جَجَكْ جَرْكَشُورْ

kaklar kamuoʃ kələrdi
taoʃlar baxï ilərdi
azun tïnï yïlïrdï
tütü qəqək qərkəxür

[قاقاسلىقلار پۈتۈنلەي كولگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كوزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىغى ئىلىدى،
تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.]

سۇلار كوپىيىپ، ئويمانلىقلار كوللەرگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كورۈندى، دۇنيانىڭ تىنىغى
ئىلىدى، دەرەخلەر كوكەردى، جانىۋارلار جۈپلەشتى. گۈل-
چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن بىخ ئۇردى.

اَمزدي əmüzdi ئەمگۈزدى ~ ئېمىتتى. اُراغُتْ اُغلنكا سُوتْ اَمزدي *uraqut oqlïŋa süt əmüzdi* — خوتۇن ئوغلىغا سۈت ئەمگۈزدى (اَمزُر - اَمزماكْ *əmüzür - əmüzmək*).

اُبشْدي ɵpüxdi ئوپۇشتى، سويۇشتى. اُلْ مَنكْ بِرلا اُبشْدي *ol mənïŋ birlə ɵpüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوپۇشتى (اُبشُر - اُبشْماكْ *ɵpüxür - ɵpüxmək*).

اَتِشْدي atïxdi ئېتىشتى. اُلْ مَنكْ بِرلا اُقْ اَتِشْدي *ol* — *mənïŋ birlə ok atïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېتىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِشُر - اَتِشْماقْ *atïxur - atïxmak*).

اُتُشْدي utuxdï ئۇتۇشتى. اُلْ مَنكْ بِرلا يَرْماقْ اُتُشْدي *ol* — *mənïŋ birlə yarmak utuxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن يارماق ئۇتۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُشُر - اُتُشْماقْ *utuxur - utuxmak*).

اِتِشْدي itixdi ئىتتىرىشتى. اُلْ اَنكْ بِرلا اِتِشْدي *ol* — *anïŋ birlə itixdi* ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىرىشتى (اِتِشُر - اِتِشْماكْ *itixür - itixmək*). بىر نەرسىنى ئىتتىرىشتە يارەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اَجِشْدي aqïxdï ئېچىشتى. اُلْ مَنكا قَبُغْ اَجِشْدي *ol* —

maŋa kapuoŋ aqïxdï ئۇ ماڭا قوۋۇق ئېچىشىپ بەردى.
بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِشُور - اَجِشْماق
aqïxur - aqïxmak).

اَجِشْدِي aqïxdï ئېچىپ كەتتى. اُزُمْ اَجِشْدِى üzüm aqïxdï —
ئۈزۈم ئېچىپ كەتتى (اَجِشُور - اَجِشْماق aqïxur -
aqïxmak).

اُجَشْدِي oqəxdï ئوچەشتى، ئوچەكەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُجَشْدِى
ol mənïŋ birlə oqəxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوچەشتى
(اُجَشُور - اُجَشْماكْ oqəxür - oqəxmək).

اِجِشْدِي iqixdi ئىچىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُوت اِجِشْدِي ol —
mənïŋ birlə süt iqixdi ئۇ مېنىڭ بىلەن سۈت ئىچىشتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِشُور - اِجِشْماكْ iqixür - iqixmək).
بىر نەرسىنى ئىچىشتە ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىش-
لىتىلىدۇ.

بۇنداق پېئللار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، ئىككى
ئىگە تارتىسىدا ئىش - ھەركەتنىڭ بىر - بىرىگە ئوتكەن-
لىگىنى بىلدۈرىدىغان ئوتۇملۇك پېئللار. بۇ ئەرەپچىدىكى
«مُفاعَلَه» mufaələ تۈرىگە ئوخشايدۇ. بۇ خىل پېئللار بىر
ئىش ئۈستىدە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ
بېرىدۇ.

يەنە بىر خىلى، ئىش - ھەركەت ئىگىنىڭ ئۆزى ئۈستىدە

یۇز بېرىپ، ئۇنىڭ ھەممە قىسىملىرىغا يېيىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدىغان ئوتۇمسىز پېئىللار. مەسىلەن: سِرْكا اَجِشْدِى *sirkə aqïxdï* — سىركە ئېچىپ كەتتى، يەنى سىركىنىڭ ھەممە يېرىدە ئېچىش پەيدا بولدى. تُونْ تَرْنِى اِجِشْدِى *ton tərni iqixdi* — تون تەرنى (ئوزۇنىڭ ھەممە يېرىگە) ئېچىكۈزۈۋالدى. بىزمۇنچە پېئىللار مۇشۇنداق بولىدۇ.

اَذِشْدِى ažïxdï كېرىلدى. اَرْ اَذاقِى اَذِشْدِى *ər ažakï* — *ažïxdï* ئادەمنىڭ ئىياقلىرى كېرىلدى. بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ كەتكەن نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَذِشْ - اَذِشْماقْ *ažïxur - ažïxmak*).

اُزِشْدِى užïxdï ئۇخلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُذِشْدِى *ol mənïŋ birlə užïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇخلاشتى، ئۇ مېنىڭ بىلەن «قېنى، كىم كوپ ئۇخلىيالايدۇ» دەپ بەسلەشتى. اَذاقْ اُذِشْدِى *ažak užïxdï* — ئاياق ئۇيۇشتى. يُغُرْتْ اُذِشْدِى *yoqurt užïxdï* — قېتىق ئۇيىدى (اُذِشُورْ - اُذِشْماقْ *užïxur - užïxmak*).

اِذِشْدِى ižïxdï سۇنۇشتى. اُلْ مَنكا اَرْتُتْ اِذِشْدِى *ol maŋa artut ižïxdï* — ئۇ مەن بىلەن تارتۇق سۇنۇشتى. بىرەر نەرسە ياكى ئىش ئۇستىدە بىرىكىم بىلەن بەسلە-

ششکمۇ مۇشۇ سوز گىشلىتىلىدۇ (ئىژىشۇر - ئىژىشماق - *iżïxur - iżïxmak*).

ئارىدى ārïxdï ئالداشتى. ئالار ئىكى ئارىدى — *olar ikki ārïxdï* ئۇلار بىر - بىردىنى ئالداشتى (ئارىشۇر - ئارىشماق - *ārïxur - ārïxmak*).

ئەرۈدى ərüxdï ئېرىدى. ياغ ئەرۈدى — *yaoq ərüxdï* ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەرۈشۈر - ئەرۈشمەك - *ərüxür - ərüxmək*).

ئۇرۇدى uruxdï ئۇرۇشتى. ئانا بىلا ئۇرۇشتى — *anïŋ birlə uruxdï* ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بەگلەر ۋە باشقىلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشقاندىمۇ مۇشۇ سوز گىشلىتىلىدۇ. (ئۇرۇشۇر - ئۇرۇشماق - *uruxur - uruxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئالپ لار بىلا ئۇرۇشما بۆكلار بىلا تۇرۇشما — *alplar birlə uruxma bəglər birlə turuxma* باتۇرلار بىلەن ئۇرۇشما، بەگلەر بىلەن تىركەشمە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئارىن ئالبى ئۇشتىلار
قىنىكىن كۆزىن بەقىشتىلار

ئەرەن ئالپى ئۆكسۈتىلار
كىڭىر كۆزۈن باقىشتىلار
كامۇق تولمۇن توقۇتۇلار
كىلىچ كېنكا كۈچۈن سىلتىدى

ərən alpī okïxtïlar
kiŋïr køzün bakïxtïlar
kamuoq tolmun tokuxtïlar
kïliq kïnka küqün siotdi

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كوز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كوز-لىرى بىلەن قاراپ ھومىيىشتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قاىنىڭ كوپ ئۆيۈپ كەتكەن-لىگىدىن قىنغا تەستە سىغدى①.

ئۈرۈشدى ürüxdi ھۇرۇشتى، پۇژلەشتى. ئۇل مەنكا ات ئۈرۈشدى *ol maŋa ot ürüxdi* — ئۇ ماڭا ئوت پۇژلەشتى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (ئۈرۈشۈر - ئۈرۈشماك *ürüxür - ürüxmək*).

ئۈرۈشدى ørüxdi ئورۇشتى. ئۇل مەنكا يىغ ئۈرۈشدى *ol maŋa* —

① بۇ شېئىر يازما نۇسخا 103 - بەتتىكى «ئاقتىلار *okïxtïlar*» سۆزىگە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز يازما نۇسخىدىكى ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

yïxtïoq ərüxdi ئۇ ماڭا تاتا ئورۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورۇشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ارشور - ارشماك ərüxür - ərüxmək).

مۇنداق پېئىللاردىكى ياردەملىشىش بىلەن بەسلىشىش مەزمۇنلىرى شۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەن قوشۇمچە سوزلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. پېئىل «مَنكا maŋa» دىگەن سوز بىلەن كەلسە، «ياردەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ؛ «مَنىڭ بِرْلا mənïŋ birlə» دىگەن سوز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ ھال ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان (ئوملۇك دەرىجىدىكى) پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ئورتاقتۇر.

ئۇچىنچى شەخسته «ياردەملىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۇچۇن «اَنكَر aŋar»، «بەسلىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۇچۇن «اَنِڭ بِرْلا anïŋ birlə» دىگەن سوزلەر قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ قائىدىنى ئېسىگده تۇتقىن.

اُزْشدِي üzüxdi ئۇزۇشتى. اُلْ مَنكا ازْم اُزْشدِي ol maŋa üzüm üzüxdi ئۇ ماڭا ئۇزۇم ئۇزۇشتى. ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇزۇش ۋە كېسىشته ياردەملىشىشكىمۇ ياكى شۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ازشور - ازشماك üzüxür - üzüxmək).

اُزْشدِي üzüxdi چېپىشتى. اُلْ مَنِڭ بِرْلا اَتْ اُزْشدِي ol

mənin birlə at üzüxdi ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى.
ياردەملىشىش ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلە-
تىلىدۇ (ازشور - ازشماك *üzüxür - üzüxmək*)

اَسِشْدِي asïxdï ئېسىشتى. اُل مَنكا اَتْ اَسِشْدِي *ol maŋa* —
اَسِشُورْ - اَسِشْماقْ *ət asïxdï* ئۇ ماڭا گوش ئېسىشتى (
asïxur - asïxmak).

اَسِشْدِي əsixdi تارتىشتى. اُل مَنكا يِپْ اَسِشْدِي *ol maŋa* —
yïp əsixdi ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشىپ بەردى. تارتىشتا
بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اِسِشُورْ - اِسِشْماكْ
əsixür - əsixmək)

اِسِشْدِي isixdi : اِسِشْدِي نانْكْ *isixdi nəŋ* — ئىسسىغان نەرسە،
ھەممە تەرەپلىرىگە ئىسسىق ئوتكەن نەرسە (اِسِشُورْ - اِسِشْماكْ
isixür - isixmək).

اَشِشْدِي əxixdi : اُل مَنكا تُبْراقْ اَشِشْدِي *ol maŋa toprak* —
əxixdi ئۇ ماڭا توپا كۆرىشىپ بەردى. كۆرەشتە بەسلە-
شىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَشِشُورْ - اَشِشْماكْ
əxixür - əxixmək).

اَغِشْدِي aoqïxdï : اُل مَنكْ بِرْلا تاغْقا اَغِشْدِي *ol mənin birlə* —
taoqka aoqïxdï ئۇ مېنىڭ بىلەن تاققا چىقىشتى. تاققا
چىقىشتا بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِشُورْ - اَغِشْماقْ

(aoqïxur - aoqïxmak). اُلْ مَنِڭْ بِرْلا بِيْر اَلْتُونْدَنْ اَغِشْدِي

ol mənin birlə bir altundan aoqïxdï — ئُوْ مېنىڭ

بىلەن (باھانى) بىر تىللادىن ئاشۇرۇپ باقتى. بَكْلارْ بِيْر اِكِنْدِي

بِرْلا اَغِشْدِي baglər bir ikindi birlə aoqïxdï — بەگ-

لەر بىر-بىرى بىلەن قوغلىشىشتى.

اُڤْشْدِي uvuxdï ئُوْۋْتىشتى. اُلْ مَنكا اَتْماكْ اُڤْشْدِي ol manja

atmək uvuxdï ئُو ماڭا نان ئُوْۋْتىشىپ بەردى. بىر نەرسە-

نى ئُوْۋْتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ

(اُڤْشُورْ - اُڤْشْماقْ uvuxur - uvuxmak)

اِيڤِشْدِي əvixdi ئالدىراشتى. كِشِيلارْ ايشْقا ايڤِشْدِي kixi-

lər ïxka əvixdi ئىشقا ئالدىراشتى

(ايڤِشُورْ - ايڤِشْماكْ əvixür - əvixmək).

اَقِشْدِي akïxdï ئېقىشتى. سُڤْلارْ اَقِشْدِي suvlar akïxdï — سۇ-

لار ئېقىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قارْ بُوزْ قَمغْ اَرْشْدِي

تَغْلارْ سُڤِي اَقِشْدِي

كُكْشِنْ بُلْتْ اُرْشْدِي

قَيْغُقْ بُلْبُلْ اَكْرِشُورْ

kar buz kamuoʃ ərüxdi
taoʃlar suvï akïxdï
kəkxin bulït ərüxdi
kayoʃuk bolup əgrixür

[قار، مۇز تامام ئېرىشتى،
تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كوكوش بۇلۇت(لار) ئورلەشتى،
قېيىق بولۇپ ئايلىنار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: قار ۋە مۇز-لارنىڭ هەممىسى ئېرىدى، تاغ سۇلىرى ئاقتى؛ كوكۇش بۇلۇتلار هاۋاغا ئورلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۈدا ئۇزگەندەك ئاسماندا ئۇزمەكتە.

اُقْشْتِيلارْ ukuxtïlar ئۇقۇشتى. اُلارْ بُو اِيشغْ اقْشْتِيلارْ *olar* — *bu ïxïoʃ ukuxtïlar* ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇقۇشتى (اُقْشُورْلارْ-*ukuxurlar* - *ukuxmak* اُقْشْماقْ).

اُقِشْتِيلارْ okïxtïlar چاقىرىشتى. اُلارْ بِيرْ اِكْنْدى بِرْلا اُقِشْتِيلارْ *olar bir ikindi birlə okïxtïlar* — ئۇلار بىر-بىرىنى چاقىرىشتى (اُقِشُورْ - اُقِشْماقْ *okïxur - okïxmak*).

اُقِشْدِي okïxdï ئوقۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِتِكْ اُقِشْدِي *ol* — *mənïŋ birlə bitik okïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن كىتاپ ئوقۇشتى، كىتاپ ئوقۇشۇپ باقتى. ئوقۇشتا ياردەم-لىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئەكشىدى *əkixdi* ئېگىشتى، تېرىشتى. ئۇ مېنىكا تېرىغ ئەكشىدى *ol maŋa tariоq əkixdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق تېرىشىپ بەردى. تېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەكشۈر - ئەكشىمەك *əkixür - əkixmək*).

ئەگىشدى *əgixdi* ئېگىشتى. ئۇ مېنىكا جۈكان ئەگىشدى *ol maŋa qəgən əgixdi* — ئۇ ماڭا چوگەن[1] ئېگىشىپ بەردى. ئېگىشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەگىشۈر - ئەگىشمەك *əgixür - əgixmək*).

ئۆگۈشدى *əgüxdi* ماختاشتى. ئىككى ئادەم *ikki ərən* — *əgüxdi* ئىككى ئادەم بىر - بىرىنى ماختاشتى (ئۆگۈشۈر - ئۆگۈشمەك *əgüxür - əgüxmək*).

ئۈگۈشدى *ügüxdi* : ئۇ مېنىكا تېرىغ ئۈگۈشدى *ol maŋa tariоq ügüxdi* — ئۇ ماڭا ئۇن تارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈگۈشۈر - ئۈگۈشمەك *ügüxür - ügüxmək*). ئۇن تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئىگەشىلەر *igəxdilər* : كىشىلەر ئىشتا بىر بىرىگا ئەگىشىلەر *kixilər ixta bir birigə igəxdilər* — كىشىلەر ئىشتا

---

[1] چوگەن — ئات توپى ئويناشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى تاياق.

بىر - بىرىنگە يار - يولەك بولۇشتى(اِكَشُورْ - اِكَشْماكْ igəxür - igəxmək).

اِكَشْدِي ikəxdi ئىكەشتى، ئىكەكلەشتى. اُلْ مَنكا تَمُرْ اِكَشْدِي ol maŋa təmür ikəxdi — ئۇ ماڭا تومۇر ئىكەكلىشپ بەردى (اِكَشُورْ - اِكَشْماكْ ikəxür - ikəxmək). باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اِكّي بُغْرا اِكَشْدِي ikki buoqra ikəxdi — ئىككى بۇغرا سوقۇشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِكّي بُغْرا اِكَشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ ikki buoqra ikəxür otra kəkəgün yanqilur — ئىككى بۇغرا ئىكىشەر، ئاردا كوكۇيۇن يانچىلار. بۇ ماقال «ئىككى بەگ ئۇرۇشسا، ئاردا ئاجىزلار يانچىلىپ كېتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِشْدِي alïxdï ئېلىشتى. اُلْ مَنكا اَلِمْ اَلِشْدِي ol maŋa alïm alïxdï — ئۇ ماڭا ئېلىشمىنى ئېلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلِشُورْ - اَلِشْماقْ alïxur - alïxmak).

اِلِشْدِي ilixdi ئىلىنىشتى. اِكّي نانْكْ بِرْلا اِلِشْدِي ikki nəŋ birlə ilixdi — ئىككى نەرسە بىر - بىرى بىلەن ئىلىنىشتى (اِلِشُورْ - اِلِشْماكْ ilixür - ilixmək). قَنْجِقْ اِلِشْدِي kan-qïq ilixdi — قانجۇق (ئەركەك ئىت بىلەن) ئىلىنىشتى. اِكّي

اَذْغِرْ الِشْدِي *ikki aʒoƣir ilixdi* — ئىككى ئايغىر چىشـ
لەشتى. توگىلەر چىشلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
اُلِشْدِي ulïxdï ھۆلاشتى. بُرِي بَرْجا اُلِشْدِي *bəri barqa ulïxdï* —
بارچە بورە ھۆلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.
شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْشِبْ اَرَنْ بُورْلَيُو
يرتن يقا اُورْلَيُو
سِقْرِبْ اونى يورْلَيُو
سِغْتَبْ كوزى ارْتْلُورْ

ulxïp ərən bərləyü
*yïrtïp*① *yaqa urlayu*
sïqrïp üni yurlayu
sïoƣtap kəzi ərtülür

[ئەرلەر بوردەك ھۆلىشىپ،
ياقا يىرتىپ ۋاقىرىشىپ،

① «يرتن» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سوز مۇشۇ شېئىرنىڭ باشقا
مىسالىلىرىدىكى «اُلْشِبْ، سِقْرِبْ، سِغْتَبْ» سوزلىرىگە ئوخشاش
«يِرْتِبْ *yïrtïp*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى مەنە ھەم ۋەزن
شۇنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇنىنىڭ بېرىنچە چېقىراپ، پەريات چېكىپ، ئوكسۇپ كوزى ئورتىلەر.]

ئادەملەر ئافراسىياپنىڭ ئولۇمىگە ئېچىنىپ، بورىلەر-دەك هۇلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇنسەپ پەريات چېكىشتى، كوپ يىغلاپ، كوزلىرى كورمەس بولۇپ كەتتى (اُلشُور - اُلشماق *ulïxur - ulïxmak*).

اُلَشْدي üləxdi ئۈلەشتى. اُلار اِكّي تَقارِن اُلَشْدي *olar* — *ikki tavarïn üləxdi* ئۈلار ئىككىسى تاۋارلىرىنى ئۈلەشتى (اُلشُور - اُلشماق *üləxür - üləxmək*).

اُلَشْدي ulaxdï ئۇلاشتى. بِير نانْك بِيرْكا اُلَشْدي *bir nəŋ* — *birgə ulaxdï* بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئۇلاشتى (اُلشُور - اُلشماق *ulaxur - ulaxmak*).

اُلِشْدي ɵlixdi هوللەشتى. اُلِشْدي نانْك *ɵlixdi nəŋ* — هول-لەشكەن نەرسە، هەممە يېرى هول بولۇپ كەتكەن نەرسە (اُلِشُور - اُلِشماق *ɵlixür - ɵlixmək*).

اِلِشْدي ïlïxdï : اُل مَنِك بِرْلا تاغْدِنْ قُدِي اِلِشْدي *ol mənïŋ* — *birlə taoɣdïn kuzï ïlïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن توۋەنگە چۈشۈشۈپ باقتى (اِلِشُور - اِلِشماق *ïlïxur - ïlïxmak*).

ilixdi ئىلىشدى : اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ الِشْدِي — *ol mənin birlə topik ilixdi* ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق ئويناشتى (الِشُورْ - الِشْماكْ *ilixür - ilixmək*).

amuxdī ئامۇشدى : اَمْشْدِي اَرْ *amuxdī ər* — (تاپا - تەنەدىن ھاڭ - تاڭ قالغان ئادەم. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اَمْشُورْ - اَمْشْماقْ[1] *amuxur - amuxmak*).

unaxdīlar ئۇناشتى. بُو اِشغْ اُلارْ قَمُغْ اُنَشْدِيلارْ *bu ixïoq olar kamuoq unaxdīlar* — بۇ ئىشقا ئۇلار-نىڭ ھەممىسى ئۇناشتى، بۇ ئىشنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماقۇل كورۈشتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اُناشُورْلارْ - اُنْشْماقْ *unaxurlar - unaxmak*).

īnīxdī ئىنىشدى : اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْدِنْ اِنْشْدِي — *ol mənin birlə taoqdïn ïnïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن ئىنىشتى، تاغدىن چۈشۈشتە بەسلەشتى (اِنْشُورْ - اِنْشْماقْ *ïnïxur - ïnïxmak*).

aqīktī ئېچىرقىدى. اَرْ اَجِقْتِي *ər aqïktï* — ئادەم ئېچىر-قاپ كەتتى (اَجِقارْ - اَجِقْماقْ *aqïkar - aqïkmak*).

---

[1] بۇ سوزنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «امشور» دەپ بېرىلگەچكە، مەسىلەر شەكلىنى «*amuxmak*» دەپ ئالدۇق.

اُجُقْتِي uqukti ئاخىرىغا يەتتى. ايش اُجُقْتِي *ix uqukti* — ئىش ئاخىرىغا يەتتى، ئىش تۈگىدى (اُجُقَار - اُجُقْماق *uqukar - uqukmak*).

اُسُقْتِي usukti ئۇسسىدى. اَر اُسُقْتِي *ər usukti* — ئادەم ئۇسسىدى (اُسُقَار - اُسُقْماق *usukar - usukmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُسُقْمِشْقا ساقِغ قَمْغ سُوقْ كُرُنُور *usukmïxka* — *sakïoq kamuoq suv kerünür* ئۇسسىغانغا ئالۋۇن پۇتۇلمي سۇ كورۇنەر. بۇ ماقال «ھاجەتمەن كىشى ھەربىر نەرسىدىن ئوز ھاجىتىنىڭ راۋا بولۇشىنى ئۈتىدۇ» دىگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْتِي axukti ئالدىرىدى. اُل اَشُقْتِي *ol əvgə axukti* — ئۇ ئويىگە ئالدىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەر نەرسىگە تەشنا ۋە ئامراق بولۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُقَار - اَشُقْماق *axukar - axukmak*).

اَغُقْتِي aoqukti ئوغلاندى، زەھەرلەندى. اَر اَغُقْتِي *ər aoqukti* — ئادەم ئوغلاندى. بۇ ئوتۇمسز پىسل بولۇپ، ئەرەپچىدىكى «حُمّى» سوزىدىن كەلگەن «حُمَّ الرَّجُلُ» سوزىگە ئوخشايدۇ (اَغُقَار - اَغُقْماق *aoqukar - aoqukmak*).

اَلِقْتِي alïkti چۈشكۈنلەشتى، بۇزۇلدى. اَر اَلِقْتِي *ər alïkti* —

ئادەم چۈشكۈنلەشتى. باش اَلَقْتِي *bax alïktï* ـــ يارا شەلـ
ۋەرەپ كەتتى. جۈملىدىن، ھېيىز كورگەن ياكى تۇغۇتلۇق
خوتۇنلار ۋە جۇنۇپ يۇرگەن كىشىلەرنىڭ كوزى چۈشۈپ
بۇلغانغان نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلقار ـ اَلـقـماق
alïkar - alïkmak). شېئىرا مۇنداق كەلگەن:

باشِي اَنَكْ اَلَقْتِي
قانِي يِزْبْ تُرقتِي
بالِغْ بُلْبْ تَغَقْتِي
اَمْدِي اَنِي كِيمْ يَتارْ

baxï anïŋ alïktï
kanï yüzüp turuktï
baliоq bolup taoqiktï
əmdi anï kim yətər

[ئۇنىڭ يارىسى ئەددى،
قېنى جىق ئېقىپ ئۆيدى،
يارىلىنىپ تاققا چىقىۋالدى،
ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟]

قېنى توختىغان يارىدار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ:
ئۇنىڭ يارىسى بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كوپ ئېقىپ،
ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاققا چىقىۋالدى، ئەمدى ئۇنى كىم
تاپار؟

اَتِكْتِي ətikti ئېتىكتى، ئەت ئالدى، سەمرىدى. اُغْلانْ اَتِكْتِي *ooqlan ətikti* ـــ بالا ئەت ئالدى (اَتِكَارْ - اَتِكْمَاكْ *ətikər - ətikmək*).

اِجِكْتِي iqikti : اَرْ اِجِكْتِي *ər iqikti* ـــ ئادەم ئېچىكتى، يەنى ئەل بولدى ۋە ئوز خاھىشى بىلەن يەنە جەڭگە قاتناشتى (اِجِكَارْ - اِجِكْمَاكْ *iqikər - iqikmək*).

اُجُكْدِي oqükdi ئوچتى. اَرْ تِنِي اُجُكْدِي *ər tini oqükdi* ـــ (جەڭدە) ئادەمنىڭ تىنىقى ئوچتى. ئۇستىگە سوغۇق سۇ سېپىلگەنلىكتىن ياكى قاتتىق تاياق يېگەنلىكتىن، تىنىقى توختاپ قالغان كىشىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُجُكَارْ - اُجُكْمَاكْ *oqükər - oqükmək*).

اُبُلْدِي opüldi ھوپلەندى، ئوتلاندى، ئىچىلدى. سُوتْ اُبُلْدِي *süt opüldi* ـــ سۈت ئىچىلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ يەردىكى ئاساسىي قائىدە شۇكى، ئوتكەن زامان پېئىلىغا «ل - *l*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل مەجھول پېئىلغا ئايلىنىدۇ (اُبُلُورْ - اُبُلْمَاكْ *opülür - opülmək*).

اَتِلْدِي atildi ئېتىلدى. اُقْ اَتِلْدِي *ok atildi* ـــ ئوق ئېتىلدى (اَتِلُورْ - اَتِلْمَاقْ *atilur - atilmak*). جَجاكْ اَغْزِي اَتِلْدِي *qəqək aqzi atildi* ـــ چېچەك ئېچىلدى. گۈل ۋە

شۇنىڭدەك بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتمەي ئېچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى توپ نەرسىنىڭ يېيىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆتەلدى ötəldi كۆچەندى. ال بو ايشتا ئۆتەلدى — *ol bu ixta ötəldi* ئۇ بۇ ئىشتا (قاتتىق) كۆچەندى (ئۆتەلۈر - ئۆتەلمەك *ötəlür - ötəlmək*).

ئۆتۈلدى otuldi ئوتالدى. تېرىق ئۆتۈلدى — *tarïoq otuldï* ئېكىن ئوتالدى. «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دىگەن مەنىدە (ئۆتۈلۈر - ئۆتۈلمەك *otulur - otulmak*).

ئۈتۈلدى ütüldi ئۈتىلەندى. قوي بېشى ئۈتۈلدى — *koy baxï ütüldï* قوي بېشى ئۈتىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈتۈلۈر - ئۈتۈلمەك *ütülür - ütülmək*).

ئېتىلدى itildi : ئېتىلدى نانىڭ — *itildi nəŋ* ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (ئېتىلۈر - ئېتىلمەك *itilür - itilmək*).

ئېتىلدى itildi : ئوغلان ئېتىلدى — *ooqlan itildi* بالىنىڭ ئايىغى چىقتى.

ئەچىلدى aqïldï ئېچىلدى. ايش ئەچىلدى① — *ix aqïldï* ئىش

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزگە «كوك ئەچىلدى *kək aqïldï*» دىگەن مىسال بېرىلىپ، «انفتح الامر وكذلك اذا تفشعت السماء —

ئېچىلدى. كۆك ئاچىلدى *kök aqïldï* — ھاۋا ئېچىلدى. كۆڭۈل ئاچىلدى *köŋül aqïldï* — كۆڭۈل ئېچىلدى. ھەربىر ئېچىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئاچىلۇر - ئاچىلماق *aqïlur - aqïlmak*).

ئېچىلدى iqildi. سۇ ئىچىلدى *suv iqildi* — سۇ ئىچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىچىلۇر - ئىچىلماق *iqilür - iqilmək*).

ئازىلدى azïldï يېزىلدى، ھۇشىغا كەلدى. ئەسرۈك ئازىلدى *əsrük azïldï* — مەس يېزىلدى، مەس ۋە بىخۇت ھۇشىغا كەلدى (ئازىلۇر - ئازىلماق *azïlur - azïlmak*).

ئىزىلدى ïzïldï يېشىلدى. تۇتقۇن ئىزىلدى *tutqun ïzïldï* — تۇتقۇن بوشىتىلدى. باغلانغان باشقا نەرسىلەردىمۇ شۇنداق (ئىزىلۇر - ئىزىلماق *ïzïlur - ïzïlmak*).

ئۇرۇلدى uruldï ئۇرۇلدى. ئەر ئۇرۇلدى *ər urüldï* — ئادەم

ئىش ئېچىلدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆك ئېچىلدى» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ جۈملىدىكى «اَلْفَتْحُ الْاَمْرُ» دىگەن سوزنىڭ ئەسلى مەسالى كەلتۈرۈلمىگەن. بەسىم ئاتالاي بۇ سوزگە «ايش ئاچىلدى *ïx aqïldï*» دەپ ئايرىم مىسال كەلتۈرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

ئۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارلۇر - ارلماق - *urulur - urulmak*) تەرگى ارۇلدى *tərgi uruldï* — داستىخان سېلىندى. تۇغ ارۇلدى *tuoq uruldï* — نوۋەتچىلىك دۇە - بىغى چېلىندى.

ارۇلدى oruldï ئورۇلدى. تەرغ ارۇلدى *tarïoq oruldï* — ئې - كىن ئورۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قۇرۇي جۇۋاق قۇرۇلدى
تۇغۇم تىكىپ ارۇلدى
سۈسى اتىن ارۇلدى
قانجۇق قاغار ال تۇتار

kurwï quwaq kuruldï
tuoqum tikip uruldï
süsi otun oruldï
kanquk kaqar ol tutar

[خانىنىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،
تۇغ تىكىپ (دۇمباق) ئۇرۇلدى،
(دۇشمەن) قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،
ئۇ نەگە قاچسا تۇتۇلار.]

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار - يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك

چېدىرى تىكىلدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىنىدى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت - چوپىتەك ئورۇلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوگى مەنىدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟

ئۈرۈلدى örüldi ئورۇلدى. ئۈركەن ئۈرۈلدى *örgən örüldi* — قېيىش ئورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈرۈر - ئۈرۈلمەك *örülür - örülmək*①).

ئۈرۈلدى ürüldi كۆپتى، كۆبجۈدى. ئۇ ئۇكاسىندىن ئۈرۈلدى *ər övkəsindən ürüldi* — ئادەم غەزىۋىدىن كۆبجۈپ كەتتى. قاپ ئۈرۈلدى *kap ürüldi* — تۇلۇم پۈدەلدى. ئوت ئۈرۈلدى *ot ürüldi* — ئوت ھۇرلەندى (پۈۋلەندى). بۇ پېيىل ھەم ئوتۇملۇك ھەم ئوتۇمسىز ھالدا كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يالىڭئۇق ئۈرۈلمۈش قاپ ئۇل ئاغزى يېزىلىپ ئالكىنۇر — *yalïŋuk ürülmix kap ol aoɣzï yazulïp alkïnur* ئادەم بالىسى كۆپكەن تۇلۇمغا ئوخشار، ئاغزى يېزىلىسا، يېلى چىقىپ بوشار.

ئىرىلدى irildi: ئۇ ئىرىلدى سېرىلدى *ər irildi sərildi* — ئادەم (غەم - قايغۇدىن) بىمار ئام بولدى ۋە ئوزىنى جېمىلدى (ئىرىلىر - ئىرىلمەك *irilür - irilmək*).

---

① بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ئۈرۈلماق» شەكلىدە بەرىلگەن بولسىمۇ، بىز پېيىل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*örülmək*» دەپ ئالدۇق.

ازْلدِي əzüldi : اَنكْ اَتىِ ازْلدِى *anıŋ əti əzüldi* — ئۇنىڭ ئەت - يېنى جىرالدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلىقا جىرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ازْلر - ازْلماكْ *əzülür - əzülmək*).

ازْلدِي azïldï ئېزىلدى، ئېزىپ كېتىلدى. يولْ ازْلدِى *yol azïldï* — يول ئېزىپ كېتىلدى (ازْلرْ - ازْلماقْ *azïlur - azïlmak*).

اُزَلْدِي üzəldi ئۈزۈلدى، ھالدىن كەتتى، قېينالدى. اَرْ اُزَلْدِي *ər üzəldi* — ئادەم ئۈزۈلۈپ قالدى، قۇتۇلغۇسىز بىر دەرتكە قالدى. اِكْلِكْ اُزَلْدِي *iglig üzəldi* — ئاغرىق جان تالىشىپ قالدى، يەنى ئولۈمنىڭ دەھشىتىدىن قىينىلىپ جان تالاشتى (اُزالُورْ - اُزَلْماكْ *üzəlür - üzəlmək*).

اُزُلْدِي üzüldi ئۈزۈلدى. اُزُلْدِي نانْكْ *üzüldi nəŋ* — ئۈزۈلگەن نەرسە، ئۈزۈك نەرسە (اُزُلرْ - اُزُلْماكْ *üzülür - üzülmək*).

اَشِلْدِي əxildi ئېشىلدى، سوزۇلدى. يِشغْ اَشِلْدِي *yïxïoŋ* — *əxildi* تاتا سوزۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى سوزۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَشِلْرْ - اَشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اَسِلْدِي asïldï ئېسىلدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اَسِلْدِى *bir nəŋ*—

birgə asīldī بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئېسىلدى (اَسِلُرْ - اَسِلْمَاقْ *asīlur - asīlmak*).

اُشَلْدِي uxaldi ئۇشالدى، ئۇشتۇلدى. اَتْمَاكْ اُشَلْدِى *atmək* — *uxaldī* نان ئۇشالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشَلْرْ - اُشَلْمَاقْ *uxalur - uxalmak*).

اَشُلْدِي əxüldi يېپىلدى. اَنِكْ اُزا يُغُرْقَانْ اَشُلْدِى *anīŋ üzə yoqurkan əxüldi* — ئۇنىڭ ئۇستىگە يوتقان يېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشُلُرْ - اَشُلْمَاكْ *əxülür - əxülmək*).

اَشِلْدِي əxildi : قُمْ اَشِلْدِى *kum əxildi* — قۇم چېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشِلُرْ - اَشِلْمَاكْ *əxilür - əxilmək*).

اِشِلْدِي əxildi : اَنِكْ الكِي ايْشْقا اشِلْدِى *anīŋ əlki ixka əxildi* — ئۇنىڭ قولى ئىشقا ئەپلەشتى، قولاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِشِلْرْ - اِشِلْمَاكْ *əxilür - əxilmək*).

اُشَلْدِي üxəldi ئاختۇرۇلدى. اَنِكْ اَقِي اُشَلْدِى *anīŋ əvi üxəldi* — ئۇنىڭ ئويى ئاختۇرۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئاختۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَلُرْ - اُشَلْمَاكْ *üxəlür - üxəlmək*).

اُوُلْدِي uvuldī ئۇۋالدى. اُوُلْدِي نانىڭ — *uvuldī nəŋ uvulur* - اُوُلْمَاق (اُوُلْر ئۇۋالغان نەرسە، ئۇۋاق نەرسە *uvulmak*).

اُوُكْلْدِي ukuldī ئۇقۇلدى. بۇ سوُز اُوُكْلْدِي — *bu səz ukuldī ukulur - ukulmak* (اُوُكْلْر - اُوُكْلْمَاق بۇ سوز ئۇقۇلدى).

اُوِكْلْدِي okildī ئوقۇلدى. بِتِكْ اُوِكْلْدِي — *bitik okildī okilur - okilmak* (اُوِكْلْر - اُوِكْلْمَاق ئوقۇلدى).

اِكِلْدِي əkildi ئېكىلدى، تېرىلدى. تَرِغْ اَكِلْدِي — *tarīoq əkildi əkilur - əkilmək* (اِكِلْر - اِكِلْمَاك ئاشلىق تېرىلدى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسە ئۈستىگە سېپىلسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ).

اَگِلْدِي əgildi ئېگىلدى. يِغَاچ اَگِلْدِي — *yīoqaq əgildi əgilur - əgilmək* (اَگِلْر - اَگِلْمَاك ياغاچ ئېگىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُرُغْ يِغَاچ اَگِلْمَاس قُرْمِشْ كِرِشْ تُگُلْمَاس *kuruoq yīoqaq əgilməs kurmix kirix tügülməs* — قۇرۇق ياغاچ ئېگىلمەس، قۇرىغان كىرىچ تۈگۈلمەس. بۇ ماقال «كوپ ئىشلىتىلىپ جۇلۇغى چىقىپ كەتكەن نەرسە ئوونىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُگُلدي ügüldi توپلاندی، دوؤملەندی. تُبراق اُگُلدی toprak ügüldi توپا دوؤملەندی. باشقالاردەموُ شۇنداق (اُگُلُر - اُگُلمەك ügülür - ügülmək).

اُگُلدي ögüldi ماختالدی. اَر اُگُلدي ər ögüldi — ئادەم ماختالدی (اُگُلُر - اُگُلمەك ögülür - ögülmək).

اُبَنْدي ubandi يوپۇندی، يوشۇرۇندی، چەتىنىدی. اُل مَنْدِن اُبَنْدی ol məndin ubandi — ئۇ مەندىن يوشۇرۇندی (اُبَنُور - اُبَنماق ubanur - ubanmak).

اُبُنْدي öpündi : اُل مُون اُبُنْدي ol mün öpündi — ئۇ ئوزىنى شورپا ئىچىۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى (اُبُنور - اُبُنماك öpünür - öpünmək).

«ن - n» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەن بەزى پېئللار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەمەلىيەتتە قىلمايدىغان بىر ئىشنى خۇددى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كور - سىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىگىنمەك بىر ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسز ئوز بېشىغا قىلغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

اَتِنْدي atīndi ئېتىلدی. اُل نارو اَتِنْدی ol nərü atīndī — ئۇ نېرى ئېتىلدی (سىلجىدی). باشقا كۇچ بىلەن بىر تەرەپكە دومۇلىتىلغان نەرسىگەمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِنُور - اَتِنماق atīnur - atīnmak).

آتِنْدِي atïndï : اُل اُق اَتِنْدِي *ol ok atïndï* — ئُو ئوزنى ئوق ئېتىۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى (اَتِنُورْ - اَتِنْماقْ - *atïnur - atïnmak*).

اُتَنْدِي utandï ئۇيالدى. ئوغۇزچە. اُل مَنْدِنْ اُتَنْدِي *ol məndin utandï* — ئُو مەندىن ئۇيالدى (اُتَنُورْ - اُتَنْماقْ *utanur - utanmak*).

اُتُنْدِي ötündï هال ئېيتتى، ئوتۇندى، ئىلتماس قىلدى. اُل خانقا اُتُكْ اُتُنْدِي *ol hanka ötük ötündï* — ئُو خانقا هال ئېيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اُتْكُنْدِي *ötkündï*» بولۇپ، «ئاگلىغىنىدەك هىكايە قىلدى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (اُتُنُورْ - اُتُنْماكْ - *ötünür - ötünmək*).

اَجِنْدِي aqïndï : بَكْ اَرِنْ اَجِنْدِي *bəg ərin aqïndï* — بەگ ئەسكەرلىرىنى سىيلىدى ۋە ئوزۇقلاندۇردى. ياشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اَتِنْ اَجِنْدِي *ər atïn aqïndï* — ئادەم ئېتىنغا يەم - خەشەك بەردى. اَرْ قُوِينْ اَجِنْدِي *ər koyïn aqïndï* — ئادەم قوينىنى ئېچىۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى. بوشۇكتىكى بالىنىڭ يوگىگى، كىيىل ياتقان كىشىنىڭ پىچىنچىسى ئېچىلسىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِنْرْ - اَجِنْماقْ *aqïnur - aqïnmak*).

ئۇندى ożundi ئويغاندى. ار ئۇندى ər ożundï — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى (ئۇنۇر - ئۇنماق ożunur - ożunmak).

ئۇندى użundi ئوچتى. ئوت ئۇندى ot użundï — ئوت ئوچتى. يۇلا ئۇندى yula użundï — چىراق ئوچتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (ئۇنۇر - ئۇنماق użunur - użunmak). ئانىڭ قۇتى ئۇندى aniŋ kutï użundï — ئۇنىڭ قۇتى ئوچتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئەمدى ئۇزۇن ئۇندى
كېدىن تەلىم ئۆكۈندى
ئىل بولۇغالى ئىكەندى
ئەنداغ ئەرىك كىم ئۇتار①

əmdi użun ożundï
kədin tələm økündi
əl boloqalï ikəndi
*andaoq ərig kim utar*①

① بۇ شېئىر ئەسلىدە «ار ئۇندى ər ożundï — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن جۈملىدىن كېيىن كېلىشى لازىم ئىدى، چۈنكى بۇ شېئىردا مىسال كەلتۈرۈلگەن سوز «ئۇزۇن ئۇندى użun —

[ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كېيىن تولا ئوكۇندى،
ئەل بولۇشقا ئىكەندى،
ئۇنداق ئادەمنى كىم يېگەر؟]

دۇشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كوپ پۇشايمان يىدى، ئۇنداق ئادەمنى مەندىن باشقا كىم يېگىدۇ؟

آرِنْدِي arīndī ئېرىغداندى، تازىلاندى. آر آرِنْدِي *ər arīndī* — ئەر ئېرىغداندى، يەنى ھاك ئارىلاشمىسى بىلەن مويىنى چۈشۈرۈپ سۈنئىيەت قىلىدى (آرِنُور - آرِنْماق *arīnur - arīnmak*).

اُرُنْدِي urundī : اُل اُوزِن اُرُنْدِي *ol özin urundī* — ئۇ (بىر ئىشقا پۇشايمان يەپ) ئۆزىنى كايىدى. بىرەر نەرسىنى ئۇرۇۋاتقاندەك كورۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. آر سُوْلُق اُرُنْدِي *ər suvluk urundī* — ئادەم سەللە ئوردى. اُراغْت بُرُنْجُكْ اُرُنْدِي *uraoɣut bürünqük urundī* — خوتۇن پۇركەنچە پۇركەندى (اُرُنُر - اُرُنْماق *urunur - urunmak*).

---

ozundī ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دىگەن سوزدۇر. ئەمما يازما نۇسخىدا «اُوْت اُذُنْدِي *ot uzundī*» دىگەن جۈملىدىن كېيىن كەلگەن. بىز ئورنىنى ئالماشتۇرمىدۇق.

üründi ئۈرۈندى : ər siki üründi ئەر سىكى ئۈرۈندى ـــ ئادەم ـ نىسك ئالىستى قوپتى (ürünür ـ ئۈرۈنۈر ـ ürünmək ئۈرۈنمەك).

ərindi ئېرىندى. ər ixka ərindi ئەر ئىشقا ئېرىندى ـــ ئادەم ئىشقا ئېرىندى (ərinür ـ ئېرىنۈر ـ ərinmək ئېرىنمەك).

əsindi ئەسىندى : at əsindi ئات ئەسىندى ـــ ئات يۇلقۇندى، يەنى بوشىنىش ئۈچۈن ئارغامچىنى تارتىپ، ئۈزۈۋۈتەي دەپ قالدى.

isindim ئىسىندىم : mən anar isindim مەن ئانا كويۇپ قالدىم. ـــ ol otka isindi ئۇ ئوتقا ئىسسىندى. ـــ ol kün[1] isindi ئۇ ئاپتاپ سىندى (isinür ـ ئىسىنۈر ـ isinmək ئىسىنمەك).

---

[1] بۇ جۈملە «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا «دا» قوشۇپ «ال كۈن دا ئىسىندى» شەكلىدە بېرىلگەن، لېكىن يازما نۇسخىدا «كۈن» سۆزىدىن كېيىن «دا» قوشۇمچىسى بېرىلمەگەن. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاپتاپ سىندى» دېگەن جۈملىدە «دا» قوشۇمچىسىنىڭ كەلمەيدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈپ، بۇ جۈملىنى يازما نۇسخا بويىچە ئالدۇق.

اِشَنْدِي ixəndi ئىشەندى، تايانىدى. اُلْ مَنكا اِشَنْدِى *ol* — *maŋa ixəndi* ئۇ ماڭا ئىشەنىدى (اِشَنُورْ - اِشَنْماكْ *ixənür - ixənmək*).

اَشُنْدِي axundï ئېشىپ كەتتى، ئوتۇپ كەتتى. اُلْ مَنْدِنْ اَشُنْدِى *ol məndin axundï* — ئۇ مەندىن ئېشىپ كەتتى (اَشُنُرْ - اَشُنْماقْ *axunur - axunmak*).

اَوِنْدِي avïndï ئاۋۇندى، كونۇكتى، ئىجىل بولدى. اُلْ مَنكا اَوِنْدِى *ol maŋa avïndï* — ئۇ ماڭا ئىجىل بولۇپ قالدى (اَوِنُرْ - اَوِنْماقْ *avïnur - avïnmak*).

اُوُنْدِي uvundï: اُلْ اُزِنكا اَتْماكْ اُوُنْدِى *ol өziŋə ətmək* — *uvundï* ئۇ ئوزىگە نان ئۇۋاتتى (اُوُنُورْ - اُوُنْماقْ *uvunur - uvunmak*). اُلْ اَلْكِنْ اُوُنْدِى *ol əlkin* — *uvundï* ئۇ (بېشىغا چۈشكەن مۇسىبەت، ئاغرىقنىڭ ئازاۋى سەۋىبىدىن) قوللىرىنى ئۇۋلىدى.

اُقِنْدِي okïndï ئوقۇلدى. بِتِكْ اُقِنْدِى *bitik okïndï* — كىتاپ ئوقۇلدى. اُلْ بِتِكْ اُقِنْدِى *ol bitik okïndï* — ئۇ ئوزىنى كىتاپ ئوقۇۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى (اُقِنُرْ - اُقِنْماقْ

(*ökünür - ökünmək*). بۇ سوزدىكى «ن - *n*» ھەرپى «ل - *l*» ھەرپىدىن ئۇزگەرگەن.

اَكِنْدِي ökindi: اۇ اۇزنكا تَرِغْ اَكِنْدِي *ol özinə tarioq ökindi* — ئۇ ئوزىگە ئاشلىق تېرىدى (اَكِنْمَكْ - اَكِنْ - *ökinmək - ökinür*).

اُكُنْدِي ökündi ئوكۇندى، پۇشايمان قىلدى. اۇ يازۇقنكا اُكُنْدِي *ol yazukïna ökündi* — ئۇ گۇناھىغا ئوكۇندى. ھەرقانداق ئىشتا پۇشايمان قىلمىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلەتىلىدۇ (اُكُنْمَكْ - اُكُنْ - *ökünmək - ökünür*).

اُگُنْدِي ögündi ماختاندى. اۇ ازۇن اُگُنْدِي *ol özin ögündi* — ئۇ ئوزىنى ماختىدى (اُگُنْمَكْ - اُگُنْ - *ögünmək - ögünür*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُگُنگُوچى اَمِنْدا اَرْتاتُرْ *ögüngüqi əmində artatur* — ماختانچاق ئىشتىنى بۇلغار. يەنى ماختانچاق ئادەم ئەملىي ئىناق ۋاقتىدا ئوز گېپىنىڭ ھوددىسىدىن چىقالمىاي، خىجىللىقىدىن ئىشتىنىغا چىقىرىپ قويىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ماختانچاقلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِكَنْدِي ikəndi: اَتْ اِكَنْدِي *at ikəndi* — ئات ئوسۇنلۇق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكَنْمَكْ - اِكَنْ - *ikənmək - ikənür*).

اِكَنْدي igəndi بوغاز بولدى. قسراق اِكَنْدى kïsrak igəndi — بايتال بوغاز بولدى.

اَلِنْدي alïndï : اُلْ اَلمِنْ اَلِنْدي ol alïmïn alïndï — ئۇ ئېلىشنى (بىر كىشىنىڭ ياردىمىسىز) ئالدى (اَلِنُر - اَلِنْماق alïnur - alïnmak).

اُلَنْدي ulandï ئۇلاندى. اُلَنْدى نانْكْ ulandï nəŋ — ئۇلاندى نەرسە (اُلانُر - اُلَنْماق ulanur - ulanmak).

اُلُنْدي olundï ئولاندى، تولغاندى، ئايلاندى. اُلُنْدى نانْكْ olundï nəŋ — ئولانغان نەرسە، دەرەخكە ئورالغان ئار-غامچىدەك ياكى يوگىلىۋالغان يىلاندەك چىرمالغان نەرسە. يُولْ اُلُنْدى yol olundï — يول ئايلاندى (اُلُنُر - اُلُنْماق olunur - olunmak).

اُلِنْدِمْ olïndïm تولغاندىم، زېرىكتىم. مَنْ بُو ايشْتا اُلِنْدِمْ mən bu ïxta olïndïm — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (اُلِنُرمَنْ - اُلِنْماق olïnurmən - olïnmak).

اِلَنْدي ilәndi : اُلْ اَنكارْ اَلَنْدى ol aŋar iəlndi — ئۇ ئاڭا كاپىدى، يەنى ئۇ، بىر ئىشتا ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى ئاقلىيالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ئەيىپلىدى. تاپا - تەنە ئۇچۇنمۇ «اَلَنْج ilənq» سوزى ئىشلىتىلىدۇ (اِلانُر - اِلَنْماكْ ilənür - ilənmək).

الِنْدي ilindi ئىلىندى. تِكانْ تُونْقا الِنْدى *tikən tonka* —— *ilindi* تىكەن تونغا ئىلىندى (الِنْر ـ الِنْماكْ ـ *ilinür* ـ *ilinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ىبدُو مَنكا اَلْندى
اَمْكاكْ كَرُو اُلْندى
قلْمشنكا الَنْدى
تَتغن بلْب الْ قتار

*tabdu*①*maŋa ilindi*②
əmgək kərü olīndi

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «ىبدُو» شەكلىدە بېرىلگەن. بىسمم ئاتالاي «بىر كىشىنىڭ ئېتى بولسا كېرەك» دىگەن قىياس بىلەن «تَبْدُو» شەكلىدە تۈزەتكەن. بىز بۇ پىكىرنى مۇۋاپىق كوردۇق.

② بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اَلْندى» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، توغرىسى «الِنْدى *ilindi*» بولسا كېرەك. چۈنكى، بىرىنچى ـ چىدىن، بۇ شېئىر «الِنْدى *ilindi*» دىگەن سوزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئاپتورنىڭ ئۇزى شۇنىڭ كەيىنىدىنلا «كَيِكْ تُزقْ قا الِنْدى *kəyik tuzakka ilindi*» دىگەن مىسالدا بۇ سوزنى «الِنْدى *ilindi*» شەكلىدە بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز «الِنْدى *ilindi*» دەپ ئېلىشنى توغرا تاپتۇق.

kilmïxïŋa iləndi
tutoqun bolup ol katar

[تابدۇ ماگا ئەسىر ۋچۇشتى،
جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ تولغاندى.
قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى،
ئۇ تۇتقۇن بولۇپ قېينىلىۋاتىدۇ.]

دۇشمەن ماگا ئەسىر چۈشتى، بېشىغا كەلگەن جاپا ـ كۈلپەتتىن قېينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئوز ـ ئوزىنى ئەيىپلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئوتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار بەك ھار كېلىۋاتىدۇ.

ار يَغِيقا الْنْدِى *ər yaoïka ilindi* — ئادەم دۇشمەنگە ئەسىر چۈشتى. كَيِكْ تُزَقْقا الْنْدِى *kəyik tuzakka ilindi* — كېيىك (ئوۋ) تۇزاققا ئىلىندى.

اُمَنْدُمْ umundum ئۈمىتلەندىم. مَنْ تَنكْرِى دِنْ اُمَنْدُمْ *mən təŋridin umundum* — مەن تەڭرىدىن ئۈمىتلەندىم (اُمنُر ـ اُمنَاقْ *umunur - umunmak*).

اَنُنْدِى anundï : اُلْ ياغِيقا اَنُنْدِى *ol yaoïka anundï* — ئۇ يېغىنا قارشى تەييارلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنُنُر ـ اَنُنْمَاقْ *anunur - anunmak*).

اِنَنْدِمْ ïnandïm ئىشاندىم، ئىشەندىم. مَنْ اَنكَارْ اِنَنْدِمْ

mən aŋar ïnandïm ـــ مەن ئاڭا ئىناندىم (ئانار - ئىنماق *ïnanur - ïnanmak*). «ئىشەنچلىك بەگ»مۇ «ئىنىق بەگ *«ïnanq bəg* دېيىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مۇزائىەفلەر

ئەبتتى abïttï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتنەتتى. ال ئۇزۇن مەندىن ئەبتتى *ol əzïn məndin abïttï* ـــ ئۇ ئۇزىنى مەندىن يوشۇردى. نەرسىلەرنى يېپىپ ياكى يوشۇرۇپ قويۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەبتر - ئەبتماق *abïtur - abïtmak*).

ئەتتى atattï: تاي ئەتتى *tay atattï* ـــ تاي ئات بولدى؛ تاي چوڭيىپ ئات قاتارىغا كىردى. مەسىلەن: ئەرەپچىدە «فَتِيَتِ الْجَارِيَةُ ـــ قىز بويىغا يەتتى» دېيىلگىنىگە ئوخشاش. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: تاي ئەتسا ات تىنۇر اغۇل ارذسا ئەتا تىنۇر *tay atatsa at tïnur oоjul ərəžsə ata tïnur* ـــ تاي ئات بولسا، ئات تىنۇر، ئوغۇل ئەر بولسا، ئاتا تىنۇر.

تاي چوڭ بولسا، ئات ئارام ئالىدۇ، مىنىلىشتىن قۇتۇلىدۇ؛ ئوغۇل چوڭ بولسا، ئاتىنىڭ ئىشىنى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا ئارام ئالىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكُرْ مَنِكْ ساۋْمنِي بِلْكالِكا اَيْ
تِنُرْ قَلِي اَتَسْا قِسْرَقْ سِنِي تايْ

təgür mənij savīmni bilgəligə ay
*tïnur kalī atatsa kïsrak sïnï*① *tay*

[يەتكۈز مېنىڭ سوزۇمنى، بىلىم ئەھلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]

سوزۇمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېنى چوگىيىپ ئات قاتاردىغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

اَتَتِّي ətətti : اُلْ اَنِي اَتَتِّي *ol anï ətətti* — ئۇ ئۇنى قىينىدى ئەھۋالىغا سېلىپ قويدى (اَتاتُرْ - اَتَتْماكْ - *ətətür - ətətmək*).

اَجِتِّي aqïtti ئېچىتتى. اُلْ سِرْكا اَجِتِّي *ol sirkə aqïtti* — ئۇ سىركە ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنِكْ

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «سِنِي» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، يازما نۇسخا 514 بەتتە «سِني» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «سِن *sïn*» سوزىنىڭ «بوي - تۇرق، سىن - سىياق» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىگىنى ۋە شېئىرنىڭ بۇ مىسراسى شۇنى تەلەپ قىلىدىغانلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزنى «*sïn*» دەپ ئالدۇق.

كُونْكِلِنْ اَجِتِّي *ol anīŋ køŋlin aqïtti* — ئُو (ئىچىـ
نىشلىق بىر ئىش بىلەن) ئُونسىڭ كۆڭلىنى غەمكىن
قىلدى، كۆڭلىنى ئاغرىتتى (اَجِتْر - اَجِتْماقْ - *aqītur - aqïtmak*).

اُذِتِّي uzïttï : اُلْ مَنِي اُذِتِّي *ol məni uzïttï* — ئُو مېنى
ئُوخلاتتى. اُلْ يُغُرْتْ اُذِتِّي *ol yoqurt uzïttï* — ئُو
قېتىق ئُويُوتتى. اُلْ اُدْتْما اُذِتِّي *ol uzïtma uzïttï* —
ئُو پىشلاق پىشُوردى. اُلْ اُتْ اُذِتِّي *ol ot uzïttï* —
ئُو ئُوت ئُوچُوردى (اُذِتْر - اُذِتْماقْ *uzïtur - uzïtmak*).

اَرِتِّي arïttï ئەرتتى، تازىلىدى. اُلْ تَرِغْ اَرِتِّي *ol tarïoq* —
arïttï ئُو بُوغداي تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(اَرِتْر - اَرِتْماقْ *arïtur - arïtmak*). اُلْ قوزِي اَرِتِّي *ol* —
kozï arïttï ئُو قوزا پىچتى. بالىنى خەتنە قىلىشقىمۇ مۇشۇ
سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اَرَتِّي ərətti : اُغْلانْ اَرَتِّي *oqlan ərətti* — بالا ئەر بولدى.
بُو سوزنىڭ ئەسلى «اَرَذْتِي *ərəzti*» بولۇپ، ئىدغام
نەتىجىسىدە «اَرَتِّي *ərətti*» بولۇپ قالغان. بُو خُوددى
ئەرەپچىدىكى «مُذْكِرْ» سوزىنىڭ «ذِكرْ» سوزىدىن

كېلىپ چىقىشىنىڭ ئوخشايدۇ (ارذور - ارذماك - *ərəzür - ərəzmək*).

ئەرتتى ərütti ئېرىتتى. ال ياغ ارتتى — *ol yaoj ərütti* ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ارتۇر - ارتماك *ərütür - ərütmək*).

ئازىتتى azïtti ئازدۇردى، ئېزىقتۇردى. ال انكار يول ازىتتى — *ol aŋar yol azïtti* ئۇ ئاكا خاتا يول كورسەتتى، ئۇ ئۇنى يولدىن ئازدۇردى (ازتۇر - ازتماق - *azïtur - azïtmak*).

ئازىتتى əzitti: ال اغلاننىڭ قولاقنى ازىتتى — *ol ooɣlan kulakïn əzitti* ئۇ بالىنىڭ قۇلىقىنى تىللدى. بىر نەرسىنى ئۇزۇنغا جىراش ياكى تىلىشقىنىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ازتۇر - ازتماك *əzitür - əzitmək*).

ئۇزىتتى uzatti ئۇزارتتى، سوزدى. ال يىڭنى ازىتتى — *ol yïxïoj uzatti* ئۇ تانىنى ئۇزارتتى. ال ايىڭنى ازىتتى — *ol ïxïoj uzatti* ئۇ ئىشنى كەينىگە سوزدى (ازاتۇر - ازاتماق *uzatur - uzatmak*).

ئۈزىتتى üzitti: ال انىڭ قولاقنى ازىتتى — *ol anïŋ kulakïn üzitti* ئۇ (تولا سوزلەپ) ئۇنىڭ قۇلىقىنى پاك قىلىۋەتتى. سىركا كۈپنى ازىتتى — *sirkə küpni üzitti*

سركه (ئېچىپ كېتىپ) كۆپتىن سۈزۈپ چىقتى. باشقه‌لاردىمۇ شۇنداق (ئۈزتۈر - ئۈزتمەك üzitür - üzitmək).

ئەسىتتى əsitti سوزدۇردى. ئۇ ئارقىنى ئەسىتتى — ol urukni əsitti ئۇ ئارغامچىنى سوزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەستۈر - ئەستمەك əsitür - əsitmək).

ئۇسىتتى usïtti ئۇسساتتى. تۇزلۇغ ئات مېنى ئۇسىتتى — tuzluoq ət məni usïtti تۇزلۇق گۆشنى مېنى ئۇسساتتى (ئۇستۈر - ئۇستماق usïtur - usïtmak).

ئىسىتتى isitti ئىسسىتتى. ئۇ مۇنى ئىسىتتى — ol mün isitti ئۇ شورپا ئىسسىتتى. تومۇر ۋە باشقا نەرسىلەرنى قىزدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ ئىسىتتى — ər isitti ئادەمنىڭ ئىسىتمىسى ئورلىدى. بۇ پىسىل مۇشۇ جۈملىدە ئوتۇمسىزدۇر؛ ئالدىنقى جۈملىدە بولسا ئوتۇملۇكتۇر (ئىستۈر - ئىستمەك isitür - isitmək).

ئاشتى axattï ئاشاتتى، يېگۈزدى. ئۇ مېنكا ئاش ئاشتى — ol maŋa ax axattï ئۇ ماڭا ئاش يېگۈزدى. بۇ سوزنى كوپچىلىك تۈركىلەر خانلارنىڭ ۋە چوڭلىرىنىڭ زىيافىتى ۋاقتىدا ئىشلىتىدۇ؛ ئۇيغۇزلار بۇ سوزنى ئادەتتىكى ئاش

يىگۈزۈشكىمۇ قوللىنىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ قائىدىسىگە مۇۋاپىق (اَشتۇر - اَشتماق axatur - axatmak).

اَشتى axütti ياپتۇردى. اۇل مَنكا يغرقان اَشتى ol maŋa yoqurkan axütti ئۇ ماڭا يوتقان ياپتۇردى. بىر كىشىنىڭ ئۇستىگە بىر نەرسە يېپىشنى بۇيرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَشتۇر - اَشتماك axütür - axütmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذُو بِيرِبْ بُشْتُم
تَفَارْ يُولُغْ تَشْتُم
اَرَنْ اَسِنْ اَشْتُم
يُكُنْ بَرْجا اُزِى جغدِى

ïžu bərip boxuttum
tavar yuluoq taxuttum
ərən əssin axüttüm
yükün barqa өzi qiоqdï

[ئەركلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تولەم مالنى توشۇتتۇم،
ئەر گۈنايىنى ياپتۇردۇم،
يۈكىنى پۈتۈنلەي ئۆزى چىگدى.]

قولغا چۈشكەن بىر ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ:

«ئوز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا تولەملىك مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم، كەلتۈرگەن مېلىنى ئوزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئوز ئۇيىنى ئوزى يۇيۇشقا بۇيرۇدۇم، ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭمۇ يار - يولەكسىز قېلىپ، ئوز يۇكىنى ئوزى تاگدى.

أُشْتِي üxütti ئۇششۇتتى، توگدۇردى. اُلْ مَنِي تُمْلِغْقا اُشْتِي *ol məni tumlīoqka üxütti* — ئۇ مېنى سوغۇققا توگ-دۇردى. اُلْ سُجُكْ اُشْتِي *ol süqük üxütti* — ئۇ شەر - ۋەتنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئىچىلىدىغان بىرخىل شاراپنى سو-ۋۇتۇش ئۇچۇن سوغۇق يەرگە قويدى (اُشْتُر - اُشْتْماكْ *üxütür - üxütmək*).

أُشَتِي uxatti ئۇشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُشَتِي *ol ətmək uxatti* — ئۇ نان ئۇشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى پارچىلاش ۋە ئۇۋۇتىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُر - اُشْتماقْ *uxatur - uxatmak*).

أُشَتِي üxətti: اُلْ اَنِكْ اَوِنْ اُشَتِي *ol anïŋ əwin üxətti* — ئۇ ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى (ئاختۇرغۇزدى). ھەرقانداق نەرسىنى سۈرۈشتۇرۇشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُر - اُشْتْماكْ *üxətür - üxətmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُلاقْ اَشْتِسا كُونكُولْ بِلِيرْ كُوزْ كُورسا اُذِكْ كَلِيرْ

— *kulak əxitsə kəŋül bilir kəz kərsə üzik kəlir*[1]
قۇلاق ئەشىتسە كوڭۇل بىلەر، كوز (سويۇملۇقنى) كورسە ئۈزۈك (ھەۋەس) كېلەر.

اَغِتّي aoqïttï چقاردى. اُلْ اَنِي تاغْقا اَغِتّي *ol anï* — *taoqka aoqïttï* ئۇ ئۇنى تاققا چقاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنَكْرِي بُلِتْ اَغِتّي *təŋri bulït aoqïttï* — تەڭرى بۇلۇت چىقاردى (اَغِتْر ـ اَغِتْماق *aoqïtur - aoqïtmak*).

اَقِتّي akïttï ئېقىتتى. تَنَكْرِي اَقِنْ اَقِتّي *təŋri akïn* — *akïttï* تەڭرى ئېقسىن (سەل) ئېقىتتى. اُلْ سُوقْ اَقِتّي *ol suv akïttï* — ئۇ سۇ ئېقىتتى. بَكْ اَقِنْجِي اَقِتّي *bəg akïnqï akïttï* — بەگ دۈشمەن ئۇستىگە زەربىدار قوشۇن ئەۋەتتى (اَقِتْر ـ اَقِتْماق *akïtur - akïtmak*).

اُقِتّي okïttï ئوقۇتتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ اُقِتّي *ol maŋa bitik* — *okïttï* ئۇ ماڭا كىتاپ ئوقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقِتْر ـ اُقِتْماق *okïtur - okïtmak*).

---

① بۇ ماقالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسىزدەك تۇرىدۇ. چۈنكى ماقالدىكى «اَشْتا *əxitsə*» سوزى بىلەن يۇقۇرىدىكى «اُشْتي *üxətti*» سوزىنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئېھتىمال، بۇ يەرگە «اَشِتّي *əxitti*» دېگەن پېئل پېزىلماقچى بولسا كېرەك.

اَكِتّي əkitti ئەككۈزدى، تېرىتتى. اۇ تَرِغْ اَكِتِي ol — tarïoq əkitti ئۇ ئاشلىق ئەككۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكِتُرْ - اَكِتْماكْ əkitür - əkitmək).

اُگِتّي ügitti تارتتۇردى. اۇ تَرِغْ اُگِتِي ol tarïoq ügitti — ئۇ بۇغداي تارتتۇردى. باشقا نەرسىلەردىن ئۇن تارتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُگِتُرْ - اُگِتْماكْ ügitür - ügitmək).

اِگِتّي igitti: اۇ اَنِي اِگِتِي ol anï igitti — ئۇ ئۇنى تەربىيە-لىدى (پەرۋىش قىلدى). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اِگِذتِي igiżti» بولۇپ، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t»غا ئىدغام بولۇپ كەت-كەن (اِگِذُرْ - اِگِذْماكْ igiżür - igiżmək).

اُولَتّي ulatti ئۇلاتتى. اۇ يِبْ اُولَتِي ol yïp ulatti — ئۇ يىپ ئۇلاتتى (اُلَتُرْ - اُلَتْماقْ ulatur - ulatmaq).

اُولِتّي ulïttï ھۇلاتتى. اۇ اَنِي اُرُبْ اُولِتِي ol anï urup ulïttï ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ (بوردىدەك) ھۇلىتىۋەتتى (اُولِتُرْ - اُولِتْماقْ ulïtur - ulïtmak).

اُولِتّي olïttï ئولاتتى. تولغاتتى. اۇ اَنِكْ بُيْنِنْ اُولِتِي ol anïŋ boynïn olïttï — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى ئولاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ - اُلِتْماقْ olïtur - olïtmak).

اُلِتّي elitti هوللەتتى، هول قىلدى. اُلْ تُونْ اُلِتّي ol ton elitti ئۇ تونىنى هول قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ - اُلِتْماكْ elitür - elitmək).

اِلَتّي ələtti ئېلىپ باردى. اُلْ قاغُونْ اَڤْكا اِلَتّي ol kaoqun əvgə ələtti ئۇ ئويىگە قوغۇن ئېلىپ باردى (اِلَتُرْ - اِلَتْماكْ ələtür - ələtmək).

اُلَتّي ülətti ئۈلەشتۈردى. اُلْ جِغايْقا يَرْماقْ اُلَتّي ol qioqayka yarmaq ülətti ئۇ كەمبەغەللەرگە يارماق ئۈ- لەشتۈردى (اُلَتُرْ - اُلَتْماكْ ülətür - ülətmək).

اَمِتّي əmitti : تامْ اَمِتّي tam əmitti — تام قىيشايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كُنْكُلُمْ اَنكَرْ اَمِتّي köŋlüm aŋar əmitti كوڭلۈم ئاڭا تەلپۈندى (اَمِتُرْ - اَمِتْماكْ əmitür - əmitmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلانْ تُكالْ قُمِتّي
اَرْقارْ سُقَقْ يُمِتّي
يَيْلاغْ تَبا اَمِتّي
تىزكق تُرْب سَكْرِشُورْ

kulan tügəl komïttï
arkar sokak yumïttï
yaylaoq taba əmitti
*tizik*① *turup səkrixür*

[قۇلان تۈگەل قوزغالدى،
ئارقار - كېيىك توپلاندى،
ياياق تامان تەلپۈندى،
تىزىلىشىپ سەكرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: باھار كېلىپ قۇلانلار ئويناقلاپ كەتتى، ئارقارلار، كېيىكلەر توپلىنىشتى، ئۇلار ياياقتا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار - قاتار تىزىلىپ سەكرەشمەكتە.

انتّي anutti تەييارلىدى. اۇ يغي‌قا تُلُم انتّي *ol yaoqïka tolum anutti* — ئۇ دۆشمەنگە قارشى قورال تەييارلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى تەييارلاشقىمۇ مۇشۇ سوز

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ توتىنچى مىسراسىدا «تۈرك» دېگەن بىر مۇجمەل سوز بار. بېيىم ئاتالاي بىلەن بىروككېلمانلار بۇ سوز خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «تىزىك *tizik*» بولسا كېرەك دەيدۇ ۋە بۇنىڭغا يازما نۇسخا 194 - بەت 15 - قۇردىكى «سەپ، قاتار» دېگەن مەنىدە ئىزاھلانغان «تىزىك *tizik*» سوزىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈردۇ. بىز بۇ پىكىرنى توغرا كورۈپ، بۇ سوزنى «*tizik*» دەپ ئالدۇق ۋە ئەرەپچە - دىكى ئىزاھاتقا ئاساسەن، «تىزىلمىشماق» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

ئۇنۇتماق - ئۇنۇتۇر) (anutmak - anutur).
ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تولۇم ئۇنۇتسا قۇلۇن بولۇر تولۇم ئۇنۇتسا بۇلۇن بولۇر — tolum anutsa kulun bulur tolum unutsa bulun bolur قورال تەييارلىسا، قۇلۇنلۇق بولار، قورالنى ئۇنۇتسا، تۇتقۇن بولار. بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىن تەييارلىق كورۇشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇناتتى unattï. مەن ئاناماس ئەردىم ئول مېنى ئۇناتتى — mən unamas ərdim ol məni unattï مەن ئۇنىمايتتىم، ئۇ مېنى ئۇناتتى (ئاناتۇر - ئۇناتماق unatur - unatmak).

ئۇنۇتتى unïttï. ئول سۆزنى ئۇنۇتتى — ol sözin unïttï ئۇ سۆزنى ئۇنۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇنۇتۇر - ئۇنۇتماق unïtur - unïtmak).

ئەنەتتى ənətti. ئەنلەتتى، ئەن سالدۇردى. ئول قويۇن ئەنەتتى — ol koyïn ənətti ئۇ قويىنى ئەنلەتتى (ئەنەتۇر - ئەنەتماك ənətür - ənətmək).

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

ئەيتتى ayïttï. ئول منكا سۆز ئەيتتى — ol maŋa söz ayïttï ئۇ مەندىن سۆز سورىدى. ئوغۇزلار «مەن ئەكار سۆز

ئەيتتىم *mən aŋar sөz ayïttïm* «مەن ئاڭا سوز قىلدىم» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مەن ئاڭا سوز قىلدىم» دېگەن بولىدۇ. لېكىن بۇ قائىدە-دېگە مۇۋاپىق ئەمەس (ئەيتۇر ـ ئەيتماق *(ayïtur - ayïtmak*

ئويەتتى uyattï ~ ئۇياتتى، ئۇياندى. ئۇ مەندىن ئويەتتى *ol* —— *məndin uyattï* ئۇ مەندىن ئۇياتتى. بۇ سوز ئەسلىدە «ئويازتى *uyažtï*» بولۇپ، ئىدغام نەتىجىسىدە «ئويەتتى *uyattï*» بولۇپ قالغان (ئويازۇر ـ ئويازماق *(uyažur - uyažmak*).

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

ئەبىددى abïddï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتنەتتى. ئۇ ئانى كىشىدىن ئەبىددى *ol anï kixidin abïddï* —— ئۇ ئۇنى كىشىدىن يوشۇردى. باشقا نەرسىلەرنى يوشۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەبىتۇر ـ ئەبىتماق *(abïtur - abïtmak*).

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

ئۇنۇقتى oŋuktï ئوگدى. ئەر يۈزى ئۇنۇقتى *ər yüzi oŋuktï* —— ئادەمنىڭ يۈزى ئوگدى. بەرجىن ئۇنۇقتى *barqïn oŋuktï* ——

تاۋار ئوگدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُقار - اُنكُقماق oŋukar - oŋukmak).

اُنكُلْتِي oŋultï ئوگلاندی. سَكَل اُنكُلْتِي segəl oŋultï — كِچِك سەل ئوگلاندی. ايش اُنكُلْتِي ix oŋultï — ئىش ئوگلاندی، چىگىش ئىش ئوگلاندی (اُنكُلُور - اُنكُلْماق oŋulur - oŋulmak).

ئۇچ هەرپلىكلەر باپلىرى تۇگىدی.

تـوت هـەرپلـسكلـەر باپلـسرى

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىده ئىككىنچى ۋە توتىنچى هەرپلىرى ساكىنلىق بولغان هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

اُرْبَرْدِي ürpərdi هۇرپەيدى. اَر اُرْبَرْدِي ər ürpərdi — ئادەم (غەزەپتىن ياكى ئۇرۇشماقچى بولۇپ) هۇرپەيدى. شۇنداقلا «تَقاغُون اُرْبَرْدِي takaoqu① ürpərdi — خوراز (سوقۇ- شۇش ئۇچۇن) هۇرپەيدى»، «اَنِكْ تِينِى اُرْبَرْدِي anīŋ — yəni ürpərdi ئۇنىڭ تۇكى هۇرپەيدى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اُرْبَرر - اُرْبَرماك ürpərmək - ürpərür).

اُبْتُرْدِي eptürdi ئوپتۇردى، سويدۇردى. اُل اَنِي اُبْتُرْدِي ol anï eptürdi — ئۇ ئۇنى سويدۇردى (اُبْتُرر - اُبْتُرماك eptürmək - eptürür).

① بۇ يەردە بۇ سوز «تَقاغُون» شەكلىده يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا «تَقاغُو» شەكلىده يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلاندۇق.

اَتْتُرْدِي atturdi ئاتتۇردى. اۇل اۇق اَتْتُردِي — ol ok atturdī ئۇ ئوق ئاتتۇردى، ئۇ ئوق نىشانغا بۇيرۇدى. ھەربىر نەرسىنى ئاتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَتْتُرر- اَتْرماق atturur - atturmak).

اُتْتُرْدِي öttürdi چالدۇردى. سِيزْغو اُتْتُردِي — sībīzoqu öttürdi نەي چالدۇردى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئادەمنىڭ ھەركىتى بىلەن ئاۋاز چىقىرىشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اُتْتُرر - اُتْرماك öttürür - öttürmək).

اِتْتُرْدِي ättürdi تۇزەتتۇردى. اۇل مَنِكْ ايِشِمْ اِيتْتُردِي — ol mənin ïxïm ättürdi ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى تۇزەتتۇردى. اۇل اَتْكْ اِيتْتُردِي — ol ätük ättürdi ئۇ ئوتۇك تۇزەتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيتْتُرر - اِيتْرماكْ ättürür - ättürmək).

اَجْتُرْدِي aqturdī ئاچتۇردى. اۇل قَبغ اَجْتُردِي — ol kapuoq aqturdī ئۇ قوۋۇق ئاچتۇردى. باشقا نەرسىلەرنى ئاچتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَجْتُرر - اَجْتُرماق aqturur - aqturmak).

اِجْتُرْدِي iqtürdi ئىچتۇردى. اۇل مَنكا سوڤ اِجْتُردِي — ol maŋa suv iqtürdi ئۇ ماڭا سۇ ئىچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْتُرر - اِجْتُرماك iqtürür - iqtürmək). بۇ مەنىدە «اِجْرِدِي

iqürdi» دېگەن سوزمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سوز «سۇق
اِجرماش كا سۇت بېر suv iqürməskə süt bər —— سۇ بەر-
مەسكە سۇت بەر» دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «ساڭا
يامانلىق قىلغان كىشىگە ياخشىلىق قىل» دېگەن بولىدۇ.
بۇنداق پېئىللارنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىش-ھەر-
كەتكە ئىككى شەخس قاتنىشىدۇ. بىرىنچىسى ئىش-ھەر-
كەتنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يەنە بىرى ئىش-ھەرىكەتنى
قىلىدۇ. بۇ مەقسەتتە پېئىلنىڭ تومۇرىغا ئىككى ھەرپ
قوشۇلىدۇ. بۇنداق قائىدىلەرنى قىياس قىلىش بىلەنلا چۈ-
شەنگىلى بولمايدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە يازدىم.

اَختَردي ahtardi ئاختۇردى، ئاغدۇردى. اَر تاشغ اختردي ar——
taxïoq ahtardï ئادەم تاشنى ئاغدۇردى. تۈبى يىغاچغ
اختردي tüpi yïoqaqïoq ahtardï —— بوران دەرەخنى
ئاغدۇردى. بىرەر نەرسىنى ئاغدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز
ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سوزدە «خ-h» ھەرپى بىلەن «غ-oq»
ئالماشقان. ئەرەپچىدىكى «ختار» بىلەن «غدار»، «خمار النّاس»
بىلەن «غمارهم» سوزلىرىدىكىگە ئوخشاش. يەنە «اَل يېر
اختردي ol yər ahtardï —— ئۇ يەر ئاختۇردى» دەپمۇ
ئېيتىلىدۇ (اختردر - اختارماق ahtarur - ahtarmak).

اَرتردي arturdi: اَن يرماق اوزا بير ارتردي on yarmak ——

üzə bir arturdi ئۈن يارماق ئۈستىگە بىر (يارماق) ئارتتۇردى. ار ارتردى *ər arturdi* —— ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (ارترر - ارترماق *arturur - arturmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِى بَرُو اَرْتَرْ
بِيرْدِى اِيلِنْ اَرْتَرْ
مُنْدا قَلِبْ اُلْتَرُو
بُكْرِى بُلْبْ اُنْ بُتَارْ

kəldi bərü arturu
bərdi əlin arturu
munda kalïp olturu
bügri bolup ün pütər

[ھەددىدىن ئېشىپ بېرى (بىز تەرەپكە) كەلدى،
ئېلىنى ئۈستىلەپ بەردى،
بۇ يەردە ئۇنى پۈتتۈپ،
مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.]

ئەسىر چۈشكەن بىر بەگ توغرىلىق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە ھەددىدىن ئېشىپ ھوكۇرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەن ئىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۈستەك قىلىپ بەردى، ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بىلى مۇكچىيىپ، دېمى ئېچىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپتۇ.

ئەرتۈردى ərtürdi : ئانىڭ يازغىنى ئەرتۈردى *aniŋ yazukïn ərtürdi* — ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈردى. ئانىڭ ئىشىنى ئەرتۈردى *aniŋ ïxïn ərtürdi* ئۇنىڭ ئىشىنى ماقۇل كوردى. بىر نەرسىنى بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە ئوتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەرتۈرۈر - ئەرتۈرمەك *ərtürür - ərtürmək*).

ئەزتۈردى əztürdi تىلدۇردى. ئۇ ئاغلى قىلاقىنى ئەزتۈردى *ol ooɣlï kulakïn əztürdi* ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇردى. تېرىنى ياكى يەرنى ئۇزۇنىغا جىراشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئەزتۈرۈر - ئەزتۈرمەك *əztürür - əztürmək*).

ئۈزتۈردى üztürdi ئۈزدۈردى. ئۇ يىپ ئۈزتۈردى *ol yïp üztürdi* — ئۇ يىپ ئۈزدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈزتۈرۈر - ئۈزتۈرمەك *üztürür - üztürmək*).

ئەستۈردى asturdï ئاستۇردى. ئۇ ئەر ئەستۈردى *ol ər asturdï* — ئۇ ئادەمنى ئاستۇردى. ئۇ ئات ئەستۈردى *ol ət asturdï* — ئۇ گوش ئاستۇردى، گوشنى قوزۇقتا ئېسىشقا بۇيرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەستۈرۈر - ئەستۈرمەك *asturur - asturmak*).

ئەستۈردى əstürdi : ئەرق ئەستۈردى *ərük əstürdi* — ئارغامچىنى سوزدۇردى. ئۇ قېشىق ئەستۈردى *ol kavïk əstürdi* — ئۇ كېپەكنى تاسقاتتى، يەنى ئۇنىنى كېپىسگىدىن ئايرىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى تاسقىتىش ۋە ئەگلە-

تىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (استۇرۇر - استۇرماك[1] - əstürür - əstürmək).

ئۈستۈردى üstərdi : ال مەنكا ئۈستۈردى *ol maŋa üstərdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇستۇنلۇكتە بەسلەشتى. ال قىلمىش ايشىن ئۈستۈردى *ol kilmix ixin üstərdi* — ئۇ قىلغان ئىشنى ئىنكار قىلدى. ھەرقانداق ئىشتىن تېنىۋېلىشقا ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (استۇرۇر - استۇرماك - üstərür - üstərmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تۈزۈن بىرلا ارۇش اتون بىرلا ئۈستۈرما *tüzün birlə urux utun birlə üstərmə* — يۇۋاش بىلەن ئۇرۇش، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما. جاڭجاللاشماك يۇۋاش بىلەن جاڭجاللاش، ئۇ ئېغىرلىكنى كوتىرىدۇ، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما، ئۇ سېنى شەرمەندە قىلىدۇ.

ئىشتۈردى əxtürdi ئىشتتۇردى. ال مەنكا اڭكۇ سوز ئىشتۈردى *ol maŋa əžgü söz əxtürdi* — ئۇ ماڭا ياخشى سوز ئىشتتۇردى. ئەسلىدە بۇ سوز «ئىشتۈردى *əxittürdi*» بولۇپ، «ت - t» ھەرپى تەشدىتلىك ئوقۇلىدۇ (ئىشتۇرۇر - ئىشتۈرماك - əxtürür - əxtürmək).

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «استۇرۇر - استۇرماك» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «əstürür - əstürmək» شەكلىدە ئالدۇق.

اَشْتُرْدِي əxtürdi سېرىتتى. اۇ قۇم اشْتُرْدِي — *ol kum əxtürdi*
ئۇ قۇمنى سېرىتتى. ئۇنىڭ تاغارغا سېرىتىشقىمۇ مۇشۇ سوز
ئىشلىتىلىدۇ (اَشْتُرُر - اَشْتُرماك *əxtürür - əxtürmək*).

اُشْتُرْدِي üxtürdi ئۈشكىلەتتى، تەشتۈردى. اۇ اق اُشْتُرْدِي
ol ok üxtürdi — ئۇ ئوق تەشتۈردى، ئۇ ئوق باشقىنى
تېشىشكە بۇيرۇدى. ھەرقانداق تار توشۇك تەشتۈرۈش-
كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُرُر - اُشْتُرْماك *üxtürür - üxtürmək*).

اَقْتُرْدِي akturdī ئاقتۇردى. اۇ سُوقْ اَقْتُرْدِي — *ol suv akturdī*
ئۇ سۇ ئاقتۇردى (اَقْتُرُر - اَقْتُرْماقْ *akturur - akturmak*).
شېردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْرُر كُوزُم يُلاقْ
تُشْلَنْر اَرْدَكْ يُغاقْ

akturur kəzüm yolak
tüxlənür ərdək yuoɣak

[كوزۈمدىن (ياش) بۇلاق (بولۇپ) ئاقىدۇ،
ئۇنىڭغا ئوخشاش (لار) چۈشىدۇ.]

كوز يېشىم بۇلاقتەك ئېقىۋاتىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا
ئوخشاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇ قۇشلىرى توپلىنىپ ئۇزۇپ
يۈرىدۇ.

اُقتُردي ukturdi ئۇقتۇردى. ال منكا انك سوزنى اقتردى — ol maŋa aniŋ sözin ukturdi ئۇ ماڭا ئۇنىڭ سوزىنى ئۇقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اقتۇرۇر - اقتۇرماق ukturur - ukturmak).

اَكتُردي əktürdi ئەكتۈردى، تېرىتتى. ال تارىغ اكتردى — ol tarioŋ əktürdi ئۇ ئاشلىق ئەكتۈردى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (اَكتُرۇر - اَكتُرماك əktürür - əktürmək).

اَكتُردي əgtürdi ئەگدۈردى. ال جكان اكتردى — ol qoğan əgtürdi ئۇ چوگەن ئەگدۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئەگدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَكتُرۇر - اَكتُرماك əgtürür - əgtürmək).

اُكتُردي ögtürdi : ال منى اكتردى — ol məni ögtürdi ئۇ مېنى ماختاتتى، ئۇ بىركىمنى مېنى ماختاشقا بۇيرۇدى (اُكتُرۇر - اُكتُرماك ögtürür - ögtürmək).

اُكتُردي ügtürdi : ال منك يرماق انكر اكتردى — ol miŋ yarmak aŋar ügtürdi ئۇ ئاڭا مىڭ يارماق يىغدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكتُرۇر - اُكتُرماك ügtürür - ügtürmək).

اَلتُردم alturdum ئالدۇردۇم. مەن اندن يرماق التردم — mən andan yarmak alturdum مەن ئۇنىڭدىن يارماق

ئالدۇردۇم (الترمن ـ الترماق alturmaq ـ altururmən).

اُلْتُرْدِي ulturdi : اُل اَشْج اِجرا اَت اُلْتُرْدِي ol axīq iqrə at ulturdi — ئۇ قازاندا گوش مەررە قىلدى. كىيىم ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تىتىلىپ كېتىشىگمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (التۇرر ـ اُلْتُرماق ulturmaq ـ ulturur).

اُلْتُرْدِي olturdi ئولتۇردى. اُل اَر اُلْتُرْدِي ol ər olturdi — ئۇ ئادەم ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۈتۈن اُم لىك قَنْجا قُلسا اُلْتُرُر pütün əmlüg kanqa kolsa olturur — ئىشتىنى پۈتۈن خالىغان يېرىگە ئولتۇرار. بۇ ماقال «پاك ئادەمنى ھەچقانداق توھمەت قارىلىمايالمايدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىيتىلىدۇ.

اِلْتُرْدِي iltürdi : اُل مَنكا كَيِك اِلْتُرْدِي ol maŋa kəyik iltürdi — ئۇ ماڭا كېيىكنى تۇزاقتا ئىلىندۇرۇشنى بۇيرۇدى (اِلْتُرر ـ اِلْتُرماك iltürmək ـ iltürür).

اُلْدُرْدِي öldürdi ئولتۇردى. اُل اُغرىنى اُلْدُرْدِي ol oğrini öldürdi — ئۇ ئوغرىنى ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدُرر ـ اُلْدُرماك öldürmək ـ öldürür).

اِلْدُرْدِي ildurdi چۇشۇرگۈزدى. اُل اَنِي تاغدِن اِلْدُرْدِي ol ani taoğdin ildurdi — ئۇ ئۇنى تاغدىن چۇشۇر-گۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِلْدُرر ـ اِلْدُرماق ildurur ـ

īldurmak). بۇ سوز «ن - *n*»بىلەن «ٱندْردى *īndurdi*» شەكلىدىمۇ ئىپتىلىدۇ.

ٱوندْردى ündürdi ئۈندۈردى. تەڭرى ٱوت ٱوندْردى *təŋri ot ündürdi* تەڭرى ئوت ئۇنىدۈردى. ٱل ٱنى ٱفكا ٱوندْردى *ol ani əvgə ündürdi* — ئۇ ئۇنى ئويگە ئۈندەدۈردى. ئۈيغۇرچە. ئۇيغۇزلار بۇ سوزنى بىلمەيدۇ (ٱندْرر - ٱندْرماق *ündürür - ündürmək*).

ٱتغْردى atoqardï : ٱل مَنى ٱتغْردى *ol məni atoqardï* — ئۇ مېنى ئاتقا مىندۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اتغرر - اتغرماق *atoqarur - atoqarmak*).

ٱتغْردى otoqardï ئوتلاتتى. ٱل ٱت ٱتغْردى *ol at otoqardï* — ئۇ ئات ئوتلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اتغرر - اتغرماق *otoqarur - otoqarmak*).

ٱذغْردى ożoqurdï ئويغاتتى. ٱل مَنى ٱذغْردى *ol məni ożoqurdï* ئۇ مېنى ئويقۇدىن ئويغاتتى (اذغرر - اذغرماق *ożoqurur - ożoqurmak*).

ٱذغْردى ożoqardï ئويغاردى، ئەسلىدى. ٱل ٱنى كيدِن ٱذغْردى *ol ani kədin ożoqardï* — ئۇ ئۇنى كېيىن ئويغاردى (اذغرر - اذغرماق *ożoqarur - ożoqarmak*).

— *ol atïn* aroqurdï هـارغۇزدى. ال اتن ارغۇردى

aroqurdï ئۇ ئېتنى هارغۇزدى (ارغۇر - ارغۇماق *aroqurmak*). شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

كۆڭلۈم ئەكرە قەينيۇ
ئىچتىن ئەكرە ئويناپ
كەلدى مانا بويناپ
ئويناپ مېنى ارغۇرۇر

køŋlüm aŋar kaynayu
iqtin aŋar oynayu
kəldi maŋa boynayu
oynap məni aroqurur

[كۆڭلۈم ئۇنىڭغا قايناپ (جۇش ئۇرۇپ)،
ئىچتىن (ئويناپ ئىچىدە) ئۇنىڭ بىلەن ئويناپ،
كەلدى ماڭا نازلىنىپ،
ئويناپ مېنى هارغۇزار.]

ئويدە سويۇملۇقۇم بىلەن ئويناشقاندا، كۆڭلۈم كوتەرىلىپ كەتتى، ئۇ پېتىمغا مەغرۇرانە كەلدى، مەن بىلەن ئويناپ مېنى هارغۇزۇۋەتتى.

هەرقانداق هايۋاننى هارغۇزۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اَنْغَرْدِي anoqardī ئانت (قەسەم) ئىچكۈزدى. اُلْ اَنِي اَنْغَـرْدِي *ol ani anoqardī* — ئۇ ئۇنى قەسەم ئىچكۈزدى. بـۇ سوز ئەسلى «اَنْدَغَرْدِي *andoqardī*»دۇر، يېنىكلەشتۈرۈپ «د ـ *d*» ھەرپى چۈشۈرۈلگەن. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. بۇ ئىبارىدىكى «فَظَلْتُمْ» سوزىنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» ئىدى، يېنىكلەش ـ تۈرۈش ئۈچۈن، بـۇنىڭدىكى «ل ـ *l*» ھەرپىلىرىنىڭ بىرى چۈشۈرۈلگەن (اَنْدَغَرُرْ ـ اَنْدَغَرْمَـاقْ ـ *andoqarur* ـ *andoqarmak*).

اَلْفِرْدِي əlvirdi: اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا اَلْفِرْدِي — *ol anīŋ yüziŋə əlvirdi* ئـۇ ئـۇنىڭ يـۈزىگە ئېتىلدى (اَلْفِرارْ ـ اَلْفِرْمـاكْ *əlvirər ـ əlvirmək*).

اَتْكُرْدِي ətkürdi ئـوتـكۈزدى، سـۈردى، ئـەۋەتتـى. اَتْرُمْ قَرِنْ اَتْكُرْدِي *ətrüm karīn ətkürdi* — سۈرگـە دورىسى ئىچنى ئوتكـۈزدى. اُلْ اَفْكا بِتِكْ اَتْكُرْدِي *ol əvgə bitik ətkürdi* — ئۇ ئويىگە خەت ئەۋەتتى. بىر نەرسىنى يەنە بىر نەرسە ئارقىلىق ئـوتكۈزۈشكىمۇ مـۇشۇ سـوز ئىشلىتىلىـدۇ (اَتْكُرُرْ ـ اَتْكُرْمَاكْ *ətkürür ـ ətkürmək*).

اِجْكَرْدِي iqkərdi كىرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ اَفْكا اِجْكَرْدِي *ol atīn əvgə iqkərdi* ئـۇ ئېتىنى ئـويىگـە كىرگـۈزدى

(اِجْكَرْرْ ـ اِجْكَرْمَاكْ iqkərür – iqkərmək). اُلْ اَنِي بَكْكا اِجْكَرْدِي ol ani bəgkə iqkərdi — ئۇ ئۇنى بەككە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَذْكَرْدِي əzgərdi : اُلْ كِچِكْ سُوزُكْ اَذْكَرْدِي ol kiqik sözüg əzgərdi — ئۇ ئۇششاق سوزنى تىكشىدى. ئۇنىڭغا ئېتىۋار بەردى ۋە ئەھمىيەت قىلدى. بۇ پىيل كوپىنچە بولۇشسىز شەكىلدە ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَنِكْ سُوزِنْ اَذْكَرْمَدِي ol aniŋ səzin əzgərmədi — ئۇ ئۇنىڭ سوزىنى ئېتىۋارغا ئالمىدى. اُلْ يَفُزْ نَانْكُنِي اَذْكَرْدِي ol yavuz nəŋni əzgərdi — ئۇ بۇزۇق نەرسىنى تۇزەتتى (اَذْكَرْرْ ـ اَذْكَرْمَاكْ əzgərür – əzgərmək).

اَرْكُرْدِي ərgürdi ئېرىتتى. اُلْ ياغْ اَرْكُرْدِي ol yaoq ərgürdi — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْكُرْرْ ـ اَرْكُرْمَاكْ ərgürür – ərgürmək).

اُرْكُرْدِي ürgürdi ئۇلگۈردى. اُلْ اَشْقا اُرْكُرْدِي ol axqa ürgürdi — ئۇ ئاشقا ئۇلگۈردى. ھەرقانداق نەرسىگە ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُرْكُرْرْ ـ اُرْكُرْمَاكْ ürgürür – ürgürmək).

اَسْكِرْدِي əskirdi ئەسكىردى. تُونْ اَسْكِرْدِي ton əskirdi —

تون ئەسكىرتىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەسكىرۈر ـ ئەسكىرماك *əskirür ـ əskirmək*).

ئۈشكۈردى üxkürdi كۈشكۈرتتى؛ ئىسقىرتتى. ئۇل ئىتنىڭ كەينىكى ئۈشكۈردى *ol itiŋ kəyikkə üxkürdi* ـــ ئۇ ئىتنى كەينىكىكە كۈشكۈرتتى. ئادەم بىر نەرسىگە كۈشكۈرتۈلسىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. يىلان ئۈشكۈردى *yilan üxkürdi* ـــ يىلان كۈشۈلدىدى. ئادەمنىڭ ۋە تاپقۇشنىڭ ئىسقىرتىشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۇس ئۈشكۈرسا ئۆلۈر *us üxkürsə ölür* ـــ تاپقۇش ئىسقىرتسا، ئولۇم چىقار. تاپقۇشنىڭ بىر ئادەمگە قاراپ ئىسقىرتىشى ئولۇمنىڭ ئالامىتى ھىساپلىنىدۇ (ئۈشكۈرۈر ـ ئۈشكۈرماك *üxkürür ـ üxkürmək*).

ئۈشكۈردى üxkürdi ئەسلىدى، يادىغا كەلتۈردى. ئۇل ئۇنتۇمىش سوزنى ئۈشكۈردى *ol unutmix sözüg üxkürdi* ـــ ئۇ ئۇنۇتقان سوزنى يادىغا كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈشكۈرۈر ـ ئۈشكۈرماك *üxkürür ـ üxkürmək*).

ئۇتۇمسىز پېئىلدىن ئۇتۇملۇك پېئىل ياسىماقچى بولغاندا ياكى ئۇتۇملۇك پېئىلدىن ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۇتتىدىغان پېئىل ياسىماقچى بولغاندا، پېئىلغا بىر «ت ـ *t*» ھەرپى قوشۇلىدۇ ۋە ئۇتكەن زامان رايىنى بىلدۈرىدىغان «د ـ *d*» ھەرپىمۇ «ت ـ *t*»غا ئالمىشىپ، شۇنىڭ بىلەن پېئىلدا ئىككى

«ت ـ t» هاسل بولىدۇ: بۇنىڭ بىرىنچىسى ئوتۇملۇك پېئل ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان «ت ـ t»، ئىككىنچىسى ئوتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «ت ـ t». «سۆز ئۈكۈردى söz üxkürdi» دىسە، «سۆزنى ئەسلىدى» دىگەن بولىدۇ. «ئۈكۈرتتى üxkürtti» دىسە، «ئەسلەتتى» دىگەن بولىدۇ. «ئانىڭ ئاتىن ئارقۇرتتى anïŋ atïn arqurtti — ئۇنىڭ ئېتىنى ھاردۇرتتى» دىگەن جۈملە ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئوتكەن ئېغىزغا مىسالدۇر. بۇنىڭ «ئارقۇرتتۇردى arqurturdi — ھاردۇرغۇزدى» ۋە «ئۈكۈرتتۈردى üxkürtürdi — ئەسلەتتۈردى» دىگەن شەكىلمۇ بار. لېكىن ئۇ ئانچە چىرايلىق ئەمەس. ئالدىنقىسى چىرايلىق ۋە ساغلام.

ئۆرپەشتى ürpəxti ھۇرپەيمەك. ئارن ئۆرپەشتى ərən ürpəxti — ئەرلەر ھۇرپەيمەكتە، باتۇرلار بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن ھۇرپەيمەكتە. باشقىلاردەك ئۇ شۇنداق (ئۆرپۈر ـ ئۆرپەشمەك ürpəxür ـ ürpəxmək①). شېئىرنى مۇنداق كەلگەن:

ئارن ئۆرغ ئۆرپۈر
ئوجۇن كۆكۈن ئۆرتۈر

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ئۆرپۈر ـ ئۆرپەشمەك» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «ئۆرپەشتى» گە ئاساسەن «ürpəxür ـ ürpəxmək» قىلىپ ئالدۇق.

سَقَل تُتْب تَرْتِشور

كُكْسِي آرا اُوتْ تُتار

ərən arïoq ürpəxür

oqin kəkin irtəxür

sakal tutup tartïxur

koksi ara ot tutar

[ئەرلەر ئېرىغ ھۇرپەيمىشەر،

ئوچ - كەكلىرىنى ئېلىشار،

ساقال تۇتۇپ تارتىشار،

(ئۇلارنىڭ) كوكسىدە ئوت يانماقتا.]

باتۇرلار بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئوچ ئېلىشقا كىرىشتى، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كوكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ ساقالىغا چاڭ سېلىشتى.

اِرْتَشْتِيلار irtəxtilər تەكشۈرۈشتى، ئىزدەشتى. الار بو سوزڭ اِرْتَشْتِيلار *olar bu səzüg irtəxtilər* —— ئۇلار بۇ سوزنى تەكشۈرۈشتى. ئىش ۋە ياشقا نەرسىلەرنى تەكشۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اِرْتَشُور - اِرْتَشْماك - *irtəxür - irtəxmək*).

ئارتىشدى artaxdi : يالىڭۇق ① ئىچىدىن ئارتىشدى — *yalïŋuk iqin artaxdï* كىشىلەر ئوز ئىچىدىن ئارداشتى، يەنى كىشىلەر بىر - بىرىدىن ئۆگىنىپ بۇزۇلۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ بۇزۇلۇشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئارتىشۇر - ئارتىشماق *artaxur - artaxmak*).

ئۆرتۈشدى ərtüxdi يوشۇرۇشتى. ئالار بۇ ئىشقا ئارتىشدى *olar bu ïxïoq ərtüxdi* ئۇلار بۇ ئىشنى يوشۇرۇشتى. بىر ئىشنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بىراۋغا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۆرتۈشۈر - ئۆرتۈشمەك *ərtüxür - ərtüxmək*).

ئۆرتەشدى ərtəxdi ئورتەشتى، كويدۇرۇشتى. بۇ ئۇن بىر ئىكىنىڭ ئەۋلادىنى ئورتەشتى — *bożun bir ikindiniŋ əvlərin ərtəxdi* خەلق بىر - بىرىنىڭ ئويلىرىنى ئورتەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پىيل شەكلى يارەملەشمەك ۋە بەسلەشمەك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (ئارتىشۇر - ئارتىشماق *ərtəxür - ərtəxmək*).

ئارتىشتى ərtixti : ئۇ مېنىڭ بىرلا ئارسلان دەپ ئارتىشتى *ol* —

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «يالىڭۇق» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 34 - ، 199 - بەتلەردە «يالىڭۇق» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزنى «*yalïŋuk*» دەپ ئالدۇق.

mənin birlə arslandan ərtixti ئۇ مېنىڭ بىلەن ئارسلان ئارتىقلان يېنىدىن ئوتۇشتە يەسلەشتى. ھەرقانداق خەۋپلىك نەرسە يېنىدىن ئوتۇشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ارتىشور - ارتىشماق *ərtixmək - ərtixür*).

ارتىشدى artïxdï ئارتىشتى. ال منكا ارجى ارتىشدى *ol maŋa arqī artïxdï* ئۇ ماڭا (ئۇلاققا) خورجۇن ئارتىشىپ بەردى (ارتىشور - ارتىشماق *artïxmak - artïxur*). ھەرقانداق نەرسىنى ئۇلاققا ئارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اقتشتى oktaxtï ئوق ئېتىشتى. ال انك برلا اقتشتى *ol anïŋ birlə oktaxtï* ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. چەك تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اقتشور - اقتشماق *oktaxmak - oktaxur*).

اندشدى ündəxdi ئۇندەشتى، قىچقىرىشتى. ال انك برلا اندشدى *ol anïŋ birlə ündəxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۇندەشتى (اندشور - اندشماق *ündəxmək - ündəxür*).

ابرشتى upraxtï ئۇيراشتى. تونلار ابرشتى *tonlar upraxtï* — تونلار ئۇيراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ابرشور - ابرشماق *upraxmak - upraxur*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كنكاش ليك بليك اذرشور كنكاش سيز

بىلىك ئۇبرۇر kəŋəxlig bilik üzrəxür kəŋəxsiz —— *bilik upraxur* كېڭەشلىك ئىش ئۇزلىشار، كېڭەش-سىز ئىش بۇزۇلار. كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بار-غانسېرى ياخشىلىنىدۇ، كېڭەشسىز ئىش بارغانسېرى بۇزۇ-لۇشقا يۈز تۇتىدۇ.

ئۇبرۇشدى өprüxdi ھوپلىتىشتى، ئوتلىتىشتى، ئىچكۈزۈشتى.

ئۇ مېنىڭ مۇنۇ ئۇبرۇشدى ئىشىمغا ol maŋa mün өprüxdi —— ئۇ ماڭا شورپا ئىچكۈزۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇبرۇشۇر - ئۇبرۇشماق өprüxür - өprüxmək). بۇ ئىشنى قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇتۇرۇشدى өtrüxdi : ئۇلار بىر بىرىگە بىتىك ئۇتۇرۇشدى ئىشلىدى —— *olar bir birgə bitik өtrüxdi* ئۇلار بىر-بىرىگە خەت ئەۋەتتى (ئۇتۇرۇشۇر - ئۇتۇرۇشماق өtrüxür - өtrüxmək). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «ئۇتكۈرۇشدى өtkürüxdi» دۇر. ھەر-قانداق نەرسىنى ئەۋەتىشكە ياردەم بېرىش ۋە بەسلىشىش-كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇتۇرۇشدى utruxdi : ئۇ ئېغىر ئۇتۇرۇشدى ئىشىدى —— *ol aŋar utruxdi* ئۇ ئۇنىڭغا قارشى چىقتى (تاقابىل تۇردى). ئۇ مېنىڭ ئۇتۇرۇشدى ئىشىمغا —— *ol maŋa utruxdi* ئۇ ماڭا يۈزمۇ-يۈز تۇردى (ئۇتۇرۇشۇر - ئۇتۇرۇشماق *utruxur - utruxmak*).

اُتْرُشْدِي otruxdī: اُلْ مَنكا كَسْما اُتْرُشْدِي — *ol maŋa kəsmə otruxdi*

كُو ماكا ماكلاي چاچ قىرقىشىپ بەردى.

ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئارتۇغىنى قايچا بىلەن قىرقىپ تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْرُشْدِي uqruxdī ئوچۇرۇشتى. اُلْ مَنكا قُش اُقْرُشْدِي — *ol maŋa kux uqruxdi*

كُو ماكا قۇش ئوچۇرۇشۇپ بەردى. قۇش ئوچۇرۇشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلەتىلىدۇ (اُقْرُشُور - *uqruxur* - اُقْرُشْماقْ *uqruxmāk*).

اُۆْرُشْدِي өqrüxdi ئوچۇرۇشتى. اُلْ اَنِڭْ اَبْكاسِنْ مَنِڭْ بِرْلا اُۆْرُشْدِي — *ol anīŋ өpkəsin məniŋ birlə өqrüxdi*

كُو ئۇنىڭ غەزىتىنى مەن بىلەن بىللە ئوچۇرۇشتى. ئوتنى ئوچۇرۇشۇپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُۆْرُشُور - اُۆْرُشْماكْ *өqrüxür - өqrüxmək*).

اِقْرُشْدِي iqrüxdi ئىچۇرۇشتى. اُلْ مَنكا سُوْقْ اِقْرُشْدِي — *ol maŋa suv iqrüxdi*

كُو ماكا سۇ ئىچۇرۇشۇپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اِقْرُشُور - اِقْرُشْماكْ *iqrüxür - iqrüxmək*).

اَذْرِشْدِي aźrīxdī ئايرىلىشتى. اُلار ايكِي اَذْرِشْدِي — *olar iki aźrīxdī*

ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (اَذْرِشُور -

اَذْرِشْماقْ (*aźrïxur - aźrïxmak*). شېردا مۇنداق كەلگەن:

تُمانْ جَجَكْ تِزِلْدِى
بُكُنْدَنْ اُلْ يِزِلْدِى
اُكُشْ يِتَبْ اُزَلْدِى
يِيرْدَا قُبا اَذْرِشُورْ

tüman qəqək tizildi
bükündən ol yazïldï
ükük yatïp üzəldi
yərdə kopa aźrïxur

[تۇمەن چېچەك تىزىلدى،
تۇگۈنچەكلىرىدىن ئۇ يېزىلدى،
(يەرگاستىدا) ئولا يېتىپ قېينالدى،
يەردىن قوپۇپ ئايرىلىشار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۇرلۇك - تۇمەن چېچەكلەر تىزىلدى، غۇنچىلار پورەكلەپ ئېچىلدى، ئۇلار يەر ئاستىدا ئۇزاق يېتىپ ئېزىلگەن ئىدى، ئەمدى بوسۇپ چىقىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماقتا.

اُذْرُشْدِى *ożrüxdi* : اُلْ مَنكا تَوارْ اُذْرُشْدِى *ol maŋa tawar ożrüxdi* — ئۇ ماڭا تاۋار تاللىشىپ بەردى. باشقىلار-

دەمۇ شۇنداق (اۇرشۇر - اۇرشماك *өzrüxür - өzrüxmək*).
بەسلىشىشكەمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئىسرىشتى *isrïxtï* چىشلەشتى. ئىككى ئادەم بىرلا ئىسرىشتى *ikki* ـــ *azoqïr birlə isrïxtï* ئىككى ئايغىر بىر-بىرى بىلەن چىشلەشتى (ئىسرىشۇر - ئىسرىشماق *isrïxur - isrïxmak*). چىشلەشتە يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكەمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

ئەسرۇشدى *asruxdï* چۈشكۈرۈشتى. ئىككى ئادەم چۈشكۈرۈشتە بەسلەشتى *ikki ər asruxdï* ـــ (ئەسرۇشۇر - ئەسرۇشماق *asruxur - asruxmak*).

ئوسرۇشدى *osruxdï* ئوسۇرۇشتى. ئۇلار ئىككىسى بەسلىشىپ ئوسۇرۇشتى *olar* ـــ *ikki osruxdï* (ئوسرۇشۇر - ئوسرۇشماق *osruxur - osruxmak*).

ئوغرىشدى *oqraxdï* قەستلەشتى، پىيىغا چۈشۈشتى. ئىككى يېغى ئوغرىشدى *ikki yaqï oqraxdï* ـــ بىرىنىڭ پىيىغا چۈشۈشتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (ئوغرىشۇر - ئوغرىشماق *oqraxur - oqraxmak*).

ئاغرىشتىلار *aqrïxtïlar* : ئۇلار بۇ ئىشقا ئاغرىنىشتى *olar bu* ـــ *ïxka aqrïxtïlar* ئۇلار بۇ ئىشقا ئاغرىنىشتى (ئاغرىشۇر -

ئاغرىشماق (*aoɣrïxur - aoɣrïxmak*).

ئۇغرۇشتى ooqruxtï : ال مىنكا سىنكوك ئۇغرۇشتى *ol maŋa — sөŋük ooqruxtï* ئۇ ماڭا سوڭەك ئاجرىتىشىپ بەردى. ئاجرىتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇغرۇشۇر - ئۇغرۇشماق *ooqruxur - ooqruxmak*).

ئاۋرىشتى əvrixti : ال ئانىڭ بىرلا تىلىم ئاۋرىشتى *ol aniŋ birlə — təlim əvrixti* ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تالاي ھەپىلەشتى. ئانىڭ قەجمىش ئاتىغ ئاۋرىشتى *aniŋ kaqmïx atïoɣ əvrixti* — ئۇنىڭ قاچقان ئېتىنى توسۇشۇپ بەردى. ال مىنكا تاۋار ئاۋرىشتى *ol maŋa tawar əvrixti* — ئۇ ماڭا تاۋار ئورۇشۇپ بەردى (ئاۋرۇشۇر - ئاۋرۇشماك[1] *əvrixür - əvrixmək*). بۇ «بىر نەرسىنى ئالىتىن - ئۈستۈن قىلماق» دېگەن بولىدۇ.

ئوقرىشدى okraxdï : يىڭە قەغ ئوقرىشدى *yund kamuoɣ — okraxdï* ھەممە ئادەم (ھەلەپنى كورۇپ) ئوقرۇقلىدى (ئوقرۇشۇر - ئوقرۇشماق *okraxur - okraxmak*). شېردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىدا «ئاۋرۇشۇر - ئاۋرۇشماك» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «ئاۋرىشتى» گە ئاساسەن «*əvrixür - əvrixmək*» دەپ ئالدۇق.

يَشْنْ اَتَبْ يَشْنَدِی
تُمانْ تُرُبْ تُشْنَدِی
اَذْغِرْ قِسِرْ كِشْنَدِی
اُكُرْ اَلِبْ اُقَرْشُورْ

yaxïn atïp yaxnadï
tuman turup tuxnadï
azoƒïr kïsïr kixnədi
ügür alïp okraxur

[چاقماق قارسىلداپ چاقتى،
تۇمان تۇرۇپ ئۇتتۇرىلاندى،
ئايغىر، بايتال كىشنىدى،
ئۇيۇر بولۇپ ئوقرۇقلىشار.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەممە ياقتا تۇمان ئورلەپ، چاقماقلار چاقتى، باھار كەلگەنلىگىنى كورۇپ، ئايغىرلار بىلەن بايتاللار زوقلىنىپ، كىشنەپ ئۇيۇر بولۇشتى، بىرى - بىرى بىلەن جۇپلەشتى.

اَكْرِشْتِي əgrixti قورشاشتى؛ ئېگىرىشتى. اُلْ بَكْكَاكَنْدْ اَكْرِشْتِي *ol bəgkə ˈkənd əgrixti* — ئۇ بەككە شەھەرنى قورشىشىپ. بەردى. قِزْ اَناسِي بِرْلا يِبْ اَكْرِشْتِي *kïz anasï birlə yïp əgrixti* — قىز ئانىسى بىلەن بەسلىشىپ يىپ ئېگىرىشتى.

ئېگىرىشىپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِشُورْ - اَكْرِشْماكْ agrixür - agrixmək).

اُكْرِشْتِي ügrixti : اُلْ اَنكَرْ بِيشِكْ اُكْرِشْتِي — ol aŋar bəxik ügrixti ئۇ ئۇنىڭغا بوشۇك تەۋسىشىپ بەردى (اُكْرِشُورْ - اُكْرِشْماكْ ügrixür - ügrixmək).

اَمْرِشْتِي əmrixti : اَتِمْ بَرْجا اَمْرِشْتِي — atim barqa əmrixti پۇتۇن بەدىنىم (قوتۇرلۇق ۋە باشقا سەۋەپلەردىن) قىچىشىپ كەتتى (اَمْرِشُورْ - اَمْرِشْماكْ əmrixür - əmrixmək).

اَرْقَشْتِي arvaxti : قَامُلارْ قَمُغْ اَرْقَشْتِي — kamlar kamuoj arvaxti ھەممە كاھىنلار ئەپسۇن - ئەرۋاھ ئوقۇشتى. باش - كوزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش - لارغا سۇپكۇچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اَرْقُشُورْ-اَرْقَشْماقْ arvaxur - arvaxmak).

اَرْقَشْتِي arkaxti : اُلْ اَنكْ بِرْلا يُكْ اَرْقَشْتِي — ol aniŋ birlə yük arkaxti ئۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈك يۇدۇشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ يۈكىنى يۇدۇشۇپ بەردى (اَرْقُشُورْ - اَرْقَشْماقْ arkaxur - arkaxmak).

اَلْقِشْتِي alkīxti : بُوىْ اِكِي بِلا اَلْقِشْتِي — boy ikki bilə alkixti ئىككى قەبىلە بىر - بىرىنى يوق قىلىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى يوق قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ

(اَلْقِشُور - اَلْقِشْماق alkïxur - alkïxmak).

اَلْقِشْدی alkïxdï ئالقىشلاشتى، ماختاشتى. اُل مَنِڭ بِرْلا اَلْقِشْ اَلْقِشْدی ol mənïŋ birlə alkïx alkïxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئالقىشلاشتى. ئالقىشلاشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَلْقِشُور- اَلْقِشْماق alkïxur-alkïxmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْپلار اَرِيوْ اَلْقِشُور
كُوْچ بِيْر قِلِپ اَرْقَشُور
بِيْر بِيْر اُوزا اَلْقِشُور
اَذْكَرْمَذْبْ اُوْ اَتَار

alplar arïoŋ alkïxur
küq bir kïlïp arkaxur
bir bir üzə alkïxur
əzgərməžip ok atar

[باتۇرلار (بىر - بىرىنى) شىددەت بىلەن يوقىتىشار،
كۈچ (نى) بىر قىلىپ (بىر - بىرىگە) يار - يولەك بولۇشار،
بىر - بىرىنى ئالقىشلىشار،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار.]

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار

بىر - بىرىنى ئولتۇرۇشتى، كۆچنى توپلاپ ئوز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر - بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئولۇمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

اِرْكِشْتِي irkixti : اُلْ مَنكا تَوارْ اِرْكِشْتِي *ol maŋa tawar irkixti* — ئۇ ماڭا تاۋار توپلىشپ بەردى. باشقىلار- دىمۇ شۇنداق. توپلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*irkixür - irkixmək* اِرْكِشُورْ - اِرْكِشْماكْ).

اَلْكَشْتِي əlgəxti : اُلْ مَنكا اُنْ اَلْكَشْتِي *ol maŋa un əlgəxti* — ئۇ ماڭا ئۇن ئەگلەشتى. ئەگلەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*əlgəxür - əlgəxmək* اَلْكَشُورْ - اَلْكَشْماكْ).

اَمْكَشْتِي əmgəxti : بُو ايشْتا بُوْى اَمْكَشْتِي *bu ixta boy əmgəxti* — بۇ ئىشتا خەلق ئەمگەشتى، بىر - بىرىنىڭ سەۋىۋىدىن جاپا تارتىشتى (*əmgəxür* - اَمْكَشُورْ - اَمْكَشْماكْ *əmgəxmək*).

اُبْلَشْدِي üpləxdi : بُودُنْ اِكِنْدِي تَفارِينْ اُبْلَشْدِي *bodun ikindi tavarin üpləxdi* — خەلق بىر - بىرىنىڭ مۇلكى- نى تالان - تاراج قىلدى (*üpləxür*- اُبْلَشُورْ - اُبْلَشْماكْ *üpləxmək*)

اُتْلَشْدِي ətləxdi : اُتْلَشْدِي نانْكْ *ətləxdi nəŋ* — ئوتنى - توشۇك قىلىنغان نەرسە (اُتْلَشُورْ - اُتْلَشْماكْ *ətləxür* - *ətləxmək*). بۇ ھال تالان - تاراج ۋاقتىدا يۈز بېرىدۇ.

اُتْلَشْدِي ötləxdi : اَلْبْلارْ اُتْلَشْدِي *alplar ötləxdi* — باتۇرلار ئۇرۇشتى، بىر - بىرىنى ئولتۇرۇشتى (اُتْلَشُورْ - اُتْلَشْماقْ *ötləxür - ötləxmək*).

اِتْلِشْدِي itlixdi : اِتْلِشْدِي نانْكْ *itlixdi nəŋ* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتْلِشُورْ - اِتْلِشْماقْ *itlixür - itlixmək*).

اَجِلْشْدِي aqlïxdï ئېچىلىشتى. قَبْغلارْ اَجِلْشْدِي *kapuqlar aqlïxdï* قوۋۇقلار ئېچىلىشتى. يېشىلمىگەن مەسىلىلەر يېشىلسمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اَجِلْشُورْ - اَجِلْشْماقْ *aqlïxur - aqlïxmak*).

اَذْلَشْدِي əžləxdi : اُلارْ بِيرْ اِكْنْدِينِي اَذْلَشْدِي *olar bir ikindini əžləxdi* ئۇلار بىر - بىرىنى ئازلاشتى (اَذْلَشُورْ - اَذْلَشْماقْ *əžləxür - əžləxmək*).

اُذْلَشْدِي užlaxdï ئۈزۈلمەي كەينى - كەينىدىن مېڭىشتى، سوقىداشتى. اِقْق بِيرْ بِيرْكا اُذْلَشْدِي *ivïk bir birgə užlaxdï* تاغ ئوچىسى بىر - بىرىگە سوقىداشتى (اُذْلَشُورْ - اُذْلَشْماقْ *užlaxur - užlaxmak*).

اَرْلَشْدِي ərləxdi ئەرلىك قىلىشتى، ئەرلىكتە بەسلەشتى. اُلارْ اِكِي اَرْلَشْدِي *olar ikki ərləxdi* — ئۇلار ئىككىسى ئەر - لىكتە بەسلەشتى (اَرْلَشُورْ - اَرْلَشْماقْ *ərləxür - ərləxmək*).

اُرْلَشْدِي urlaxdi هۇررا توۋلاشتى، ۋاقىراشتى، جاقىراشتى.
بودۇن قَمۇغ اُرْلَشْدِي *bodun kamuoq urlaxdī* — پۇتۇن خەلق هۇررا توۋلاشتى (اُرْلَشُور - اُرْلَشْماق *urlaxur - urlaxmak*). ئەسلى «اُرِيلَشْتِي *urīlaxtī*» دۇر.

اُزْلَشْدِي üzlüxdi ئۇزۇلۇشتى. ازلَشْدِي نانْك *üzlüxdi nəŋ* — نەرسە ئۇزۇلدى. بَكِي كِشِي ازلَشْدِي *bəgi* — *kixi üzlüxdi* ئەر - خوتۇن ئۇزۇلۇشتى، ئەر بىلەن خوتۇن ئاجراشتى. شۇنىڭدەك، اَلْمِلْغ بِيرِمْلِكْدِن اُزْلَشْدِي *alimlīoq bərimligdin üzlüxdi* — ئالغۇچى بەرگۈچىدىن ئۇزۇلۇشتى، يەنى ئېلىشى بار بېرىشى باردىن ئۇزۇلۇشتى (اُزْلَشُور - اُزْلَشْماك *üzlüxür - üzlüxmək*).

اِشْلَشْدِي ixləxdi ئىشلەشتى، ئىشلىشىپ باقتى. اُل مَنِكْ بِرْلا اِشْلَشْدِي *ol mənīŋ birlə ixləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشلىشىپ باقتى. ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اِشْلَشُور - اِشْلَشْماك *ixləxür - ixləxmək*).

اِغْلَشْتِي ioqlaxtī يىغلاشتى. اُغْلان اِغْلَشْتِي *ooqlan ioqlaxtī* — بالىلار يىغلاشتى. بۇ سۆز «ى - يا» بىلەن «يِغْلَشْتِي *yioqlaxtī*» مۇ دېيىلدۇ (اِغْلَشُور - اِغْلَشْماق *ioqlaxur - ioqlaxmak*).

اَقْلَشْدِي avlaxdï ئولاشتى، يمغلىشتى. كشى اَقْلَشْدِي *kixi avlaxdï* كىشى ئولاشتى (اَقْلَشُورْ - اَقْلَشْماقْ - *avlaxur - avlaxmaq*).

اَقْلَشْتِي əvləxti ئوي تىكشتى. اُلْ بَكْ بِرْلا اَقْلَشْتِي اُيْناپ *ol bəg birlə əvləxti oynap* — ئۇ بەگ بىلەن ئوي تىكشىپ ئويندى. بۇ بىر قائىدە. قىمارداا تىكىلگەن نەرسىنىڭ ئېتى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «لَشْتِي *laxtï/ləxti*» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە ياسالغان پېئىلنىڭ مەنىسى قىمارنى بىلدۈرىدۇ (اَقْلَشُور - اَقْلَشْماقْ - *əvləxür - əvləxmək*①).

اُكْلُشْدِي üklüxdi دوۋىلەشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْ اُزا اُكْلُشْدِي *bir nəŋ bir üzə üklüxdi* — بىر نەرسە يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە دوۋىلەندى. قۇمنىڭ بىر يەرگە، چېكەتكىلەرنىڭ قومۇشقا، كىشىلەرنىڭ قىستاقچىلىققا توپلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُكْلُشْ - اُكْلُشْماكْ - *üklüxür - üklüxmək*).

اَقْلِشْدِي aklïxdï ئېقىشتى. تَكْما يَنكاتْتِنْ بُودُنْ اَقْلِشْدِي *təgmə yaŋaktïn bodun aklïxdï* — تۇشمۇ - تۇشتىن

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «اَقْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 134 - بەتتە «اَقْلَشْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى تۇغرا تېپىپ، بۇ سوزنىڭ مەستەر شەكلىنى «*əvləxmək*» دەپ ئالدۇق.

خەلق ئېقىشتى. ھەر يەردىن سۇلار ئېقىپ كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَقْلِشُورْ - اَقْلِشْماقْ *aklïxur - aklïxmak*).

اَگْلَەخْدِي əgləxdi چەيلەشتى؛ ئاتلاندى. اُلارْ قَمُغْ اَذاقْ اَگْلَەخْدِيلارْ — *olar kamuoq ažak əgləxdilər* — ئۇلار - نىڭ ھەممىسى بىر ئىشقا ئاتلاندى، يەنى بىر ئىشقا ئۇيۇشتى. بۇ بىر نەرسە ئۇستىدە خەلقنىڭ بىرلەشكەنلەگىنى بىلدۇرىدۇ؛ بىر نەرسىنى ئايلاق بىلەن چەيلەشتە بىر - بىرىگە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَگْلَەخُرْ - اَگْلَەخْماقْ *əgləxür - əgləxmək*).

اِگْلَەشْدِي igləxdi يىگلەشتى، يىگلىدى، كېسەل بولدى. يِلْقِي اَرِغْ اِگْلَەشْدِي *yïlqï arïoq igləxdi* — يىلقا ۋە باشقا ھايۋانلار ئېرىغ كېسەل بۇلدى (اِگْلَەشُرْ - اِگْلَەشْماقْ *igləxür - igləxmək*).

اَمْلَەشْدِيلارْ əmləxdilər ئەملىنىشتى، داۋالىنىشتى. بالِغْلارْ اَمْلَەشْدِيلارْ *balïoqlar əmləxdilər* — ياردىلار ئەملىنىشتى (اَمْلَەشُورْلارْ - اَمْلَەشْماقْ *əmləxürlər - əmləxmək*).

اُمْلَەشُو əmləxü : اُلْ اَنِكْ بِرْلا جُكانْ اُرْدِي اُمْلَەشُو *ol anïŋ birlə qəgən urdï əmləxü* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىشتان تىكىپ چوگەن ئوينىدى (اُمْلَەشُورْ - اَمْلَەشْماقْ *əmləxür - əmləxmək*).

اِمْلَشْدِي imləxdi ئىملاشتى، ئىما قىلدى. اُلْ اَنِكْ بِلا اَلْكِنْ اِمْلَشْدِى *imləxdi bilə əlkin anin* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قول ئىشارىتى قىلمىشتى، يەنى قول بىلەن ئىملاشتى (*imləxür - imləxmək* اِمْلَشْمَاكْ - اِمْلَشْرْ).

اُتْسُقْتِي utsuktī ئۇتقازدى ~ ئۇتتۇردى. اُلْ يَرْماقْ اُتْسُقْتِي *ol yarmak utsuktī* — ئۇ يارماق ئۇتقازدى. باشقىلار - دىمۇ ئۇنداق (*utsukar - utsukmak* اُتْسُقَارْ - اُتْسُقْماقْ). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سِنامَسا اَرْسِقارْ سَقِنْمَسا اُتْسُقارْ *sinamasa arsikar sakinmasa utsukar* — سىنىمسا ئېزىقىدۇ، ساقلانمسا ئۇتقۇزىدۇ. سىناقتىن ئۆتكۈزمسە، ئالدىنىپ قالىدۇ، بىسر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمسا، يەنى پەخەس بولمسا، يېڭىلىپ قالىدۇ. بۇ ماقال سىناپ كورۇش ۋە ھەزەر ئەيلەشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْسِقْتِي arsiktī ئېزىقتى، ئالدانىدى. اَرْ اَرْسِقْتِي *ər arsiktī* ئادەم ئالدانىدى (اَرْسِقارْ - اَرْسِقْماقْ - *arsikar - arsikmak*).

اُرْسُقْتِي ursuktī ئۇرۇلدى، تاياق يىدى، يېڭىلدى. اَرْ اُرْسُقْتِي *ər ursuktī* — ئادەم ئۇرۇشتا يېڭىلدى (اُرْسُقارْ - اُرْسُقْماقْ *ursukar - ursukmak*).

اَلْسِقْتِي alsïktï : اُلْ تَقَارِنْ اَلْسِقْتِي *ol tavarïn alsïktï* — ئۇ تاۋارنى ئالدۇرۇپ قويدى، يەنى مېلىنى تارتقۇزۇپ قويدى (*alsïkar - alsïkmak* اَلْسِقَارْ - اَلْسِقْمَاقْ).

اَنْدِقْتِي andïktï ئانت ئىچتى. *ər andïktï* اَرْ اَنْدِقْتِي — ئادەم ئانت ئىچتى (*andïkar - andïkmak* اَنْدِقَارْ - اَنْدِقْمَاقْ).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُيْغَشْبْ يَتْسا اَنِكْ يُزِينكا
اَلْسِقَرْ اُوكِنْ اَنِكْ سُوزِينكا
مِنْكْ كِشِي يُلْغِي بُلْبْ اُوزِينكا
بِيرْكَالَرْ اُذْنْ اَنِكْ كُوزِينكا

koyoqaxïp yatsa anïŋ yüziŋə
alsïkar ögin anïŋ səziŋə
miŋ kixi yuluoqï bolup uziŋa
*bərgələr özin anïŋ köziŋə*①

[قۇچاقلىشىپ ياتسا (قاراپ) ئۇنىڭ يۈزىگە،
ئالدۇرار ئەقلىنى ئۇنىڭ سوزىگە،

① بۇ شېئىر ئەسلىدە «اَلْسِقْتِي *alsïktï*» سوزىگە مىسال بولۇشى كېرەك ئىدى، يازما نۇسخىدا «اَنْدِقْتِي» سوزىدىن كېيىن يېزىلىپ قالغان. بىزمۇ شۇ پېتى بەردۇق.

مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۆزلۈكىغا (گۈزەللىگىگە)، بەرگۈسىدۇر ئۇزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كوزىگە.]

ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ، يۇزىگە قاراپ ياتقان كىشى ئۇنىڭ نازى ۋە سوزلىرىدىن ئەقلىنى يوقىتىپ قويىدۇ، مىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۈزەللىگىگە پىدا قىلمۇيتىدۇ (اَنْدِقار - اَنْدِقماق *andikar - andikmak*).

اِنْجِكْتي inqikti ئەندىكتى. اَر اِنْجِكْتي *ər inqikti* — ئادەم (سوغۇق سۇ قۇيۇلغانلىقتىن) ئەندىكتى، يەنى خۇددىسى يوقاتقاندەك بولدى، كىرىشتى ۋە تىترىدى (اِنْجِكار - اِنْجِكْماك *inqikər - inqikmək*).

اُسْتِكْتي østikti ئىستىگىنى بىلدۇردى. اُل بُو ايشقا اُسْتِكْتي *ol bu ixka østikti* — ئۇ بۇ ئىشقا ئىستەك بىلدۇردى، يەنى مايىل بولدى (اُسْتِكار - اُسْتِكْماك *østikər - østikmək*). بۇنىڭ ئەسلى «اُوزْتِكْتي *øztikti*» دۇر.

اِرْبَلْدي irpəldi تىلىندى، ھەرىلەندى. يِغاچ اِرْبَلْدي *yiqaq* — *irpəldi* ياغاچ تىلىندى (اِرْبَلُر - اِرْبَلْماك *irpəlür - irpəlmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنكاكَي اِرْبَلْدي ايش *øŋəkəy* — *irpəldi ix* ئوگۈنا تارتقان ئىش بۇزۇلدى.

اَرْتِلْدي artīldi ئارتىلدى. اَر اَتْ اُزا اَرْتِلْدي *ər at üzə artīldi* ئادەم ئات ئۈستىگە ئارتىلدى. بۇ ئادەم

گەۋدىسىنىڭ يېرىمى بىر تەرەپكە، يېرىمى ئىككىنچى تەرەپكە ئارتىلىپ تۇرغان ھالىتى. تَغَارْ اَشْيَاكْ اُزا اَرْتِلْدِي taqar əxyək üzə artildi — تاغار ئېشەك ئۈستىگە ئارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِلُورْ - اَرْتِلْمَاقْ artilur - artilmak).

اُرْتُلْدِي ərtüldi قاپلاندى، يېپىلدى؛ توتۇلدى. ايشْ اَرْ اُزا اُرْتُلْدِي ix ər üzə ərtüldi — ئىش ئادەمگە تۇتۇق بولدى. كُوكْ اُرْتُلْدِي kək ərtüldi — كوك (ھاۋا) تۇتۇلدى، يەنى ئاسمان بۇلۇتلاندى (اُرْتُلُورْ - اُرْتُلْمَاكْ ərtülür - ərtülmək). بۇ ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سوز.

اُرْتَلْدِي ərtəldi ئورتەلدى، كويىدۈرۈلدى. بُكْ اُرْتَلْدِي bük ərtəldi — بۈك (چاتقال) ئورتەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتَلُورْ اُرْتَلْمَاكْ ərtəlür - ərtəlmək).

اِرْتَلْدِي irtəldi ئىزدەلدى، سۈرۈشتۈرۈلدى. اِرْتَلْدِي نَانْكْ نəŋ irtəldi — ئىزدەلگەن نەرسە (اِرْتَلُورْ - اِرْتَلْمَاكْ irtəlür - irtəlmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلُمْ اِجْنْ اُرْتَدِي

يَتْمِيش يِشْغ قَرْتَدِي

كۆڭلۈم ئىچى ارتدى
پۈتمىش باخيوق① قارتادى
كەچمىش ئۈزۈك ئىرتىدى
تۈن كۈن كەچۈپ ئىرتىلۇر

köŋlüm iqin ərtədi
pitmix baxïoq① kartadï
kəqmix üzük irtədi
tün kün kəqüp irtəlür

[كۆڭلۈم ئىچى (يۇرەك - باغرىم) نى ئورتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتلىدى،
كەچكەن (ئوتكەن) ئۈدۈك (ئىشق) نى ئىزدىدى (ئەسلىدى)،
كېچە - كۈندۈز ئىزدىنەر.]

بىر كىشىگە مەرسىيە بىلدۈرۈپ مۇناداق دېيىلدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى ئىچىمنى كويدۇرۇۋەتتى، پۈتكەن يارامنى تاتلاپ ئېچىۋەتتى، ئوتكەن ئىشلارنى ئەسلەتتى، زامان ئوتكەنسېرى كۆڭۈل ئۇنى ئىزلەيدۇ.

ابرۈلدى *öprüldi* ھوپلىتىلدى، ئوتلىتىلدى، ئىچكۈزۈلدى.

مۇن ابرۈلدى *mün öprüldi* — شورپا ھوپلىتىلدى. باش-

---

① بۇ يەردىكى «*pitmix baxïoq*» دېگەن سوز يازما نۇسخىدا «پتمىش پخ» شەكلىدە يېزىلغان. بىسىم ئاتالاي ئەرەپچە تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سوزنى «پۈتكەن يارا» مەنىسىدە «پتمىش پخ» بولغىنى توغرا دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق.

قىلاردىمۇ شۇنداق (ابرلر - ابرلماك eprülür - eprülmək).

اُستَلدي üstəldi ئۈستىلەندى، قوشۇلدى، كوپەيدى.
سۇ اُستَلدي suv üstəldi — سۇ كوپەيدى. ئۈستىگە قوشۇ-
لۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُستَلر - اُستَلماك üstələlür -
üstəlmək).

اِستَلدي istəldi ئىستەلدى. اِستَلدي نانك nəŋ istəldi —
ئىستەلگەن نەرسە (اِستَلر - اِستَلماك istəlür - istəlmək).

اَشتِلدي əxtildi ئىشتىلدى، ئاگلاندى. بو سوز اَشتِلدي
bu söz əxtildi — بۇ سوز ئىشتىلدى. باشقىلاردىمۇ
شۇنداق (اَشتِلر - اَشتِلماك əxtilür - əxtilmək).

اَغتِلدي aoqtildi يېقىتىلدى. ار اَغتِلدي ər aoqtildi — ئادەم
يېقىتىلدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى « اَغتَرِلدي aoqtarildi —
ئاغدۇرۇلدى » دۇر (اَغتِلر - اَغتِلماق aoqtilur - aoqtilmak).

اَقدِلدي əvdildi جۇغلاندى، يىغىلدى. اَقدِلدي نانك
əvdildi nəŋ — جۇغلاندى نەرسە (اَقدِلر - اَقدِلماك
əvdilür - əvdilmək).

اِكدِلدي igdildi ئۇگىتىلدى، تەربىيىلەندى. اُغل اِكدِلدي

ooqul igdildi — بالا ئۇگىتىلدى (ئىگدىلۈر - ئىگدىلمەك igdilür - igdilmək).

ئۆترۈلدى ötrüldi ئۇشكۇرتۇلدى، چېلىندى. سىبىزغۇ ئۆترۈلدى sibizoɣu ötrüldi — سىبىزغۇ (نەي) چېلىندى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (ئۆترۈلۈر - ئۆترۈلمەك ötrülür - ötrülmək).

ئۆترۈلدى otruldi كېسىلدى، قىرقىلدى. سېچ ئۆترۈلدى saq otruldi چاچ قىرقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۆترۈلۈر - ئۆترۈلمەق otrulur - otrulmak).

يول ئازرىلدى yol ażrildi — يول ئازرىلدى. ئىككى ئاغىنىنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشىغا، شۇنىڭدەك يىللارنىڭ ئايرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئازرىلۈر - ئازرىلماق ażrilur - ażrilmak).

ئۆزرۈلدى özrüldi ئاجرالدى، تالىلاندى. ئۆزرۈلدى نانىڭ özrüldi nəŋ — ئاجرالغان نەرسە. بىر بولۇك كىشىلەرنىڭ بىر يانغا ئاجرىلىپ چىققىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئانىڭ ئارىنى ئۆزرۈلدى aniŋ ərəni özrüldi — ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاجرىلىپ چىقتى (ئۆزرۈلۈر - ئۆزرۈلمەك özrülür - özrülmək).

ئىسرىلدى isrildi چىشلەندى. ئاتماق ئىسرىلدى ətmək isrildi —

نان چىشلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىسرىلۇر - ئىسرىلماق *(īsrïlur - īsrïlmak*.

ئاشۇرۇلدى axruldï ئاشۇرۇلدى. يۈك ئارتىن ئاشۇرۇلدى *yük arttïn axruldï* — يۈك داۋاندىن ئاشۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاشۇرۇلۇر - ئاشۇرۇلماق *(axrulur - axrulmak*.

ئاغرىلدى oqraldï نىيەت قىلدى، ئىنتىلدى؛ چاغلىدى، كۆزلىدى. ئۇ يەرگە ئىنتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاغرىلۇر - ئاغرىلماق *(oqralur - oqralmak*.

ئاغرۇلدى oqruldï: سىنكۇك ئاغرۇلدى *sïnïk oqruldï* — سوغۇك (ئۆگە - ئۆگىسىدىن) ئاجرالدى (ئاغرۇلۇر - ئاغرۇلماق *(oqrulur - oqrulmak*. شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

بالىق بالىق يۇغرۇلۇر
چىغاي يىڭز يىغرۇلۇر
ئارنىكى لىرى ئاغرۇلۇر
ئۇغۇج بىلا ئاقسۇرۇلۇر

balïq balïk yuoqrulur
qïoqay yavuz yïoqrïlur

ərŋəkləri ooʃrulur
ożoʃuq bilə əvrixür

[لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلار،
يوقسۇل - يوپۇن دۇگدييەر،
بارماقلىرى ئۇيۇشار،
كىچىككىنە چوغ بىلەن ھەپىلىشەر.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دىيىلىدۇ: لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۈيۈپ كېتىدۇ، يوقسۇل - يوپۇنلار دۇگدىيىپ، تۇگۈلۈپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قۇۋۇشماي قالمىدۇ - دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سويۇنۇپ كېتىدۇ.

اَۋْرُلْدِي əvrüldi ئورۇلدى، يانىدى، بۇرۇلدى. اَر اَۋْرُلْدِي *ər əvrüldi* — ئادەم ئورۇلدى. ھەرقانداق كىشىنىڭ ئوز يونۇلۇشىدىن بۇرۇلۇشىغىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اَۋْرُلۈر - اَۋْرُلْمَاكْ *əvrülür - əvrülmək*).

اَكْرِلْدِي əgrildi ئوراندى؛ ئېگىرىلدى. كَنَدْ اَكْرِلْدِي *kənd əgrildi* — كەنت (شەھەر) ئوردۇپلىندى. يِپْ اَكْرِلْدِي *yip əgrildi* — يىپ ئېگىرىلدى (اَكْرِلْرْ - اَكْرِلْمَاكْ *əgrilür - əgrilmək*).

اُگْرِلْدِي ügrildi تەۋتىلدى. بِيشِكْ اُگْرِلْدِي *bəxik ügrildi* — بوشۇك تەۋتىلدى (اُگْرِلْرْ - اُگْرِلْمَاكْ *ügrilür - ügrilmək*).

اَمْرُلْدِي amruldī توختىدى، تىندى. قَيْنَارْ اَشِـجْ اَمْـرُلْـدِي *kaynar axiq amruldī* — قاياناۋاتقان قازان (سوغۇق سۇ قۇيۇلۇش بىلەن) توختىدى. اَرْ تِينِي اَمْرُلْدِي *ər tīnī amruldī* — ئادەمنىڭ تىنىغى توختىدى، جېنى چىقتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇشقۇنلۇقىنى كېيىن تىنىچىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَمْرُلْ - اَمْرُلْمَاقْ *amrulur - amrulmak*).

اِرْغَلْدِي īroqaldī ئىرغىتىلدى، ئىرغاقلىتىلدى. يِغَاجْ اِرْغَـلْـدِي *yīoqaq īroqaldī* — دەرەخ ئىرغىتىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىرغىتىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ(اِرْغَلْ - اِرْغَلْمَاقْ *īroqalur - īroqalmak*).

اَرْقَلْدِي arvaldī ئەرۋەشلەنىدى، ئەرۋەش ئوقۇلدى. اَرْقِشْ اَرْقَلْدِي *arvax*① *arvaldī* — ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇلدى (اَرْقَلْ - اَرْقَلْمَاقْ *arvalur - arvalmak*).

اَلْقَلْدِي alkaldī ئالقىشلاندى. بَكْكا اَلْقِشْ اَلْقَلْدِي *bəgkə alkīx alkaldī* — بەككە ئالقىش ئېيتىلدى، يەنى بەگ ئالقىشلاندى (اَلْقَلْ - اَلْقَلْمَاقْ *alkalur - alkalmak*)

---

① بۇ يەردىكى «اَرْقِشْ *arkīx* — كارۋان» سوزى جۇملىنىڭ مەزمۇنىغا ئويغۇن كەلمەيدۇ. بىز بۇ سوزنى «اَرْقَلْدِي» دىگەن پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى دەپ ھېساپلاپ، «اَرْقِشْ *arvax*» قىلىپ ئالدۇق.

اِرْكِلْدِي irkildi جۇغلاندى، يىغىلدى، توپلاندى. سۇ تَامْ اِرْكِلْدِي *sü təlim irkildi* — ئەسكەر كوپ توپلاندى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە توپلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْكِلُرْ - اِرْكِلْمَاكْ *irkilür - irkilmək*). باشقا نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئل بەزىدە ئوتۇملۇك ۋە بەزىدە ئوتۇمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

اُرْكُلْدِي ürküldi ئۈركىدى ـ ھۈركىدى، ئۈركۈپ كەتتى. اُرْكُنْچْ بُلُبْ اُرْكُلْدِي *ürküng bolup ürküldi* — ئۈركۈش بولۇپ ئۈركۈپ كەتتى (اُرْكُلُرْ - اُرْكُلْمَاكْ *ürkülür - ürkülmək*).

اَلْكَلْدِي əlgəldi ئەلگەلدى ـ ئەگلەندى، تاسقالدى. اُونْ اَلْكَلْدِي *un əlgəldi* — ئۇن ئەلگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْكَلُرْ - اَلْكَلْمَاكْ *əlgəlür - əlgəlmək*).

اَرْتِنْدِي artïndi ئارتىندى، ئۇچسىمغا ئارتتى. اَر اَرْجِسِنْ اَرْتِنْدِي *ər arqïsïn artïndi* — كىشى خورجۇنىنى (ئۇلاققا) ئارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِنُرْ - اَرْتِنْمَاقْ *artïnur - artïnmak*).

اُرْتُنْدِي ərtündi يېپىندى. اُراغْتْ يُوزِنْ اُرْتُنْدِي *uraoɣut yüzin ərtündi* — خوتۇن يۈزىنى يېپىۋالدى. باشقا نەرسىلەرنى

يېپىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ① (ارتنر - ارتنماك - *ərtünür - ərtünmək*).

ارتندي *ərtəndi* ئورتەنىدى، كويىدى. ارتندي نانك *ərtəndi nəŋ* — ئورتەنگەن نەرسە (ارتنر - ارتنماك *ərtənür - ərtənmək*). كۈن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا، «بلت ارتندي *bulīt ərtəndi*» دېيىلىدۇ. تۈركلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تنلا بلت ارتسا اقلك اري كلدرمشجا بلور

تڭكدا بلت ارتسا اقكا يغي كرمشجا بلور

tünlə bulīt ərtənsə əvlük urï kəldürmixqə bolur,
taŋda bulīt ərtənsə əvgə yaoŋï kirmixqə bolur

تۇندە بۇلۇت ئورتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇققاندەك بولار.
تاڭدا بۇلۇت ئورتەنسە، ئويگە يېغا كىرگەندەك بولار.

كەچقۇرۇن بۇلۇت قىزارسا، خوتۇنى ئوغۇل تۇققاندەك

---

① بۇ جۈملىنىڭ ئەرەپچە ئىزاھىدا «ارتندي» دېگەن سوزنىڭ مەنىسى «سەرەتتى — ياپتى» دەپ بېرىلگەن، كەينىدىنلا يەنە «سترت — ياپتى» دەپ بېرىلگەن. بىز بىر سوزنىڭ ئىككى قارىمۇ — قارشى مەنىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزنىڭ ھەر ئىككى ئىزاھىنى «ياپتى» دېگەن مەنىدە بەردۇق. چۈنكى بۇ سوز بىر قىسىم تۈركى تىللاردا ھازىرمۇ «يېپىندى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

بولىدۇ، تاكدا بۇلۇت قىزارسا، ئويگه يېغا كىرگەندەك بولىدۇ. تۇركلەر كېيىنكىسىنى ياخشىلىققا جورۇمايدۇ.

اَوْدِنْدِي əvdindi دوۋىلىدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِيشْ اَوْدِنْدِي *ol özinə yəmix əvdindi* — ئۇ ئوزىگه يېمىش دوۋىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَوْدِنْر - اَوْدِنْماكْ — *əvdinür - əvdinmək*).

اُتْرُنْدِي utrundī ئۇتتۇرا كەلدى، يۇزلەندى، قارشى چىقتى. اُلْ مَنكا اُتْرُنْدِي *ol maŋa utrundī* — ئۇ ماكا قارشى چىقتى. يِيلْ يِغاجْقا اُتْرُنْدِي *yəl yïoqaqka utrundī* — يەل دەرەخكه سوقۇلدى (اُتْرُنْر - اُتْرُنْماقْ - *utrunur - utrunmak*).

اِسْرِنْدِي isrïndī : اَرْ اِسْرِنْدِي *ər isrïndī* — ئادەم خاپا بول- دى، يەنى چېچىلدى. بۇ سوز، ئەسلىدە، قازاندا قاينىتە- لمۇاتقان گۇللۇك توگىتاپنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كوكتاتـ لارنىڭ ئۇستىگه پىشماي تۇرۇپلا سوغاق سۇ قۇيسا، خېمىغا يانفانلىغا ئېيتىلىدۇ. كوگلى يۇمشاق كىشىنىڭ چېچىلە- شىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْرِنْر - اِسْرِنْماقْ - *isrïnur - isrïnmak*).

اَغْرِنْدِي aoqrïndī ئاغرىپ كەتتى، ئاغرىغىدىن قىينالدى. بالِغْ اَغْرِنْدِي *balïoq aoqrïndī* — ياردار ئادەم ئاغرى-

دىن ئازاپلاندى. باشقا جەھەتلەردىن ئاغرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلسىدۇ (اَغْرِنُر - اَغْرِنْماق aoqrinur - aoqrinmak).

اُكْرَنْدِي ögrəndi ئۇگەندى. اُل بِلِك اُكْرَنْدِي ol bilik ögrəndi ئۇ بىلىم ئۇگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْرَنُر - اُكْرَنْماك ögrənür - ögrənmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَم تِلا اُكْرَنِين بُلْما كُفاز

اَرْدَمْسِزِنْ اُكْنْسا اَنكمكوذا انكار

ərdəm tilə ögrənipən① bolma küvəz
ərdəmsizin ögünsə əŋməgüzə əŋər

[پەزىلەت تىلە، ئۇگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،
(كىمكى) پەزىلەتسىز تۇرۇپ مەغرۇرلانسا، سىناقتا ھودۇقىدۇ.]

ئىلىم - ھىكمەت ئىستە، ئۇگىنىشتىن چېكىنمە، غادايما، بىرەر نەرسىنى ئۇگەنمەيلا ئوزىنى بىلىمدان كورسىتىپ ماختىنىدىغان كىشى سىناقتا ھودۇقۇپ قالىدۇ. اَر اُزْلُق اُكْرَنْدِي ər uzluk ögrəndi ــــ ئادەم ھۇنەر ئۇگەنسى.

اَكْرِنْدِي əgrindi : اُراغْت بِپ اَكْرِنْدِي uraoqut yip əgrindi ــــ خوتۇن ئوزى ئۇچۇن يىپ ئېگىردى. يىپ ئېگىرىۋاتقاندەك

① «اُكْرَنِين» سوزى جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپغاندا «اُكْرَنِبَن ögrənipən» بولۇشى كېرەك.

بولۇپ كورۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِنُرْ ـ اَكْرِنْماكْ *əgrinür - əgrinmək*).

اُخْسِنْدِي ohsīndī ئوكۇندى، پۇشمان قىلدى. اُلْ قِلْمِشْ ايشِنكا اُخْسِنْدِي *ol kilmix ixiŋa ohsīndī* ـــ ئۇ قىلغان ئىشقا ئوكۇندى (اُخْسِنُورْ ـ اُخْسِنْماقْ *ohsīnur - ohsīnmak*).

اَرْسِنْدِي ərsindi ئەر بولۇپ قالدى. اُغْلْ اَرْسِنْدِي *ooɣul* ـــ *ərsindi* بالا ئەر بولۇپ قالدى، ئەر يەتتى (اَرْسِنُرْ ـ اَرْسِنْماكْ *ərsinür - ərsinmək*).

اَفْسِنْدِي əvsindi : اُلْ بُو اَفْنِي اَفْسِنْدِي *ol bu əvni əvsindi* ـــ ئۇ بۇ ئوينى ئوز ئويى قىلىۋالدى، ھەتتا كىرىپ جايلا-شىۋالدى (اَفْسِنُرْ ـ اَفْسِنْماكْ *əvsinür - əvsinmək*).

اِجْغِنْدِي iqoqīndī قاچۇرۇۋەتتى، ئوچۇرۇۋەتتى، چىقىرىۋەتتى. اُلْ قُشْنِي اَلْكِدِنْ اِجْغِنْدِي *ol kuxni əlkidin iqoɣīndī* ـــ ئۇ قۇشنى قولىدىن چىقىرىپ قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يَقاداقِي يَلْغاغالِي اَلْكداكسِي اِجْغِنُورْ *yaka- daki yaloɣaoɣali əlkidəki iqoɣīnur* ـــ ياقىسىدىكىنى يالاپ-مەن دەپ، ئىلكىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ. ياقىسىغا يېپىشىپ قالغان ئاشنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى ئاياق-تاۋاقلىرى-دىن ئايرىلىپتۇ. بۇ ماقال بىرەر نەرسىگە ئىنتىلگەن كىشىنى

قولدا قالغىنىنى ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. ار اِچْغَنْدِى ər iqoʃindi — ئادەم «يەل» چىقىرىۋەتتى، يەنى كىشى كوپ يەردە تۇتالماي «يەل» چىقىرىۋېتىپ، بۇنىڭدىن ئۇيالدى (اِچْغِنُور - اِچْغِنْماق iqoʃinur - iqoʃinmak).

اِرْغَنْدِى irqandi ئىرغاكلىدى. يِغاچ اِرْغَنْدِى yiqaq — irqandi ياغاچ (دەرەخ) ئىرغاكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَنُور - اِرْغَنماق irqanur - irqanmak).

اَشْغِنْدِى axqindi ئىشقىلاندى، سۈركەندى، سوقۇلدى. تاش اَشْغَنْدِى tax axqindi — تاش ئىشقىلاندى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسىنى ئىشقىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَشْغِنُور - اَشْغِنْماق axqinur - axqinmak).

اَلْقِنْدِى alkindi تۈگىدى. اَلْقِنْدِى نانْ nəŋ alkindi — تۈگىگەن نەرسە. ار اَلْقِنْدِى ər alkindi — ئادەم تۈگىدى، ئولدى (اَلْقِنُور - اَلْقِنْماق alkinur - alkinmak).

اُتْكُنْدِى ətkündi دورىدى، تەقلىت قىلدى. اُل مَنكا اُتْكُنْدِى ol maŋa ətkündi — ئۇ ماڭا تەقلىت قىلدى. بەسلىشىش - كىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَرْغا قازْقا

اۇتكۇنسا بۇتى سۇنۇر — *karoqa kazka ötkünsə puti sïnur*
قاغا غازنى دورىسا، پۇتى سۇنار. قاغا كۆچته ۋه ئۇ
چۇشتا ئۇزىنى غازغا ئوخشاتسا، پۇتى سۇنمدۇ. بۇ ماقال
كىشنى ئوز هالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلمدۇ.

اِرْكِنْدِي irkindi يىغدى، توپلىدى. اُل اُزنكا نَنْكْ اِرْكِنْدِي
ol öziŋə nəŋ irkindi — ئۇ ئوزىگە نەرسە يىغدى.
بىر ئاشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكِنْر - اِرْكِنْماكْ - *irkinür - irkinmək*).

اِسْكَنْدِي iskəndi ئىسكەندى، ئۇزدى. اَتْ اُتْ اِسْكَنْدِي
at ot iskəndi — ئات ئوت ئىسكەپ يىدى، يەنى بىر -
بىرلەپ ئۇزۇپ يىدى. قىل - يۇڭ ياكى پاكار ئوتلارنى
ئۇزۇشكىمۇ شۇنداق دىيىلمدۇ (اِسْكَنْر - اِسْكَنْماكْ - *iskənür - iskənmək*).

اَلْكَنْدِي əlgəndi ئەلگىدى، تاسقىدى. اُراغْتْ اُونْ اَلْكَنْدِي
uraqut un əlgəndi — خوتۇن (ئوزى ئۇچۇن) ئۇن ئەل -
گىدى، ئۇن تاسقىدى (اَلْكَنْر - اَلْكَنْماكْ - *əlgənür - əlgənmək*).

اَمْكَنْدِي əmgəndi ئەمگەندى، چارچىدى. اُل بُو ايشْتا تَلِمْ
اَمْكَنْدِي *ol bu ïxta təlim əmgəndi* — ئۇ بۇ ئىشتا
كوپ ئەمگەندى. بۇ سوز مۇنداقمۇ ئىشلىتىلمدۇ: خانْ قَرْشِيقا
اَمْكَنْدِي *han karxïqa əmgəndi* — خان (هاردۇق يېتىپ)

ساراي (ئوردا)غا چۈشتى. بەگلەرگە ۋە چوكلارغا ئاھايىتى سىپايىلىق بىلەن سوزلىگەندە شۇنداق دىيىلىدۇ (اَمْكَنْ - اَمْكَنْمَاكْ *əmgənür - əmgənmək*). ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

اُپْلَنْدِي üpləndi تالاندى، يېغىنا ئۇچرىدى. اَنَكْ تَفَارِى اُپْلَنْدِى *anïŋ tavarï üpləndi* — ئۇنىڭ تاۋارى تالاندى (اُپْلَنْرْ - اُپْلَنْمَاكْ *üplənür - üplənmək*).

اَتْلَنْدِي atlandï ئاتلاندى، ئاتقا مىندى. اَرْ اَتْلَانْدِى *ər atlandï* — ئادەم ئاتلاندى. اُلْ تَاغْقَا اَتْلَنْدِى *ol taoqka atlandï* — ئۇ تاققا چىقتى. ئوغۇزچە. ھەرقاندىق نەرسىگە چىقىشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اَتْلَنْرْ - اَتْلَنْمَاقْ *atlanur - atlanmak*).

اَتْلَنْدِي ətləndi ئەتلەندى، ئەت ئالدى. اغْلْ اَتْلَنْدِى *ooɣul ətləndi* ئوغۇل ئەتلەندى. ھەرقانداق ئوروق نەرسىنىڭ سەمرىشىگىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اَتْلَنْرْ - اَتْلَنْمَاكْ *ətlənür - ətlənmək*).

اِتْلِنْدِي itlindi ئىتتىرىلدى. تاشْ اِتْلِنْدِي *tax itlindi* — تاش ئىتتىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِتْلِنُورْ - اِتْلِنْمَاكْ *itlinür - itlinmək*). بالىنىڭ ئومۇلەشكە باشلىشىغىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. بۇ سوز كىشى ئاچچىغلانغاندا ئېيتىلىدىغان «كوزۈمدىن يوقال» دېگەن مەنىدىكى «مَنِكْ يُوزْدِنْ اِتْلِنْ

«mənin yüzdin itlin» دیگەن سوزدىمۇ كەلگەن.

اَجْلِنْدِي aqlīndī ئېچىلدى. قَبُغْ اَجْلِنْدِي *kapuoʃ aqlīndī* — قوۋۇق ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. باشقا بىر شۇدىدە «اَجْلدِي *aqīldī*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اَجْلِنُورْ - اَجْلِنْماقْ *aqlīnur - aqlīnmaḳ*).

اُجْلَنْدِي üqləndi ئۇچلەندى، ئۇچ بولدى. اُجْلَنْدِي نەرسە *üqləndi nəʏ* — ئۇچلەنگەن نەرسە، يەنى ئۇچ بولغان نەرسە. جۇملىدىن «ئىككى غاز ئۇچ بولدى» دېيىش ئورنىغىمۇ «اِكِي قاز اُجْلَنْدِي *iki kaz üqləndi*» دېيىلىدۇ (اُجْلَنُرْ - اُجْلَنْماكْ *üqlənür - üqlənmək*).

اِجْلَنْدِي iqləndi دان تۈتتى، ئىچى تولدى. تَرِغْ اِجْلَنْدِي *tarioʃ iqləndi* — ئاشلىق دان تۈتتى. يېيىلمىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولمىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِجْلَنُرْ - اِجْلَنْماكْ *iqlənür - iqlənmək*).

اُجْلَنْدِي uqlandī ئۇچلاندى، ئۇچ چىقتى. اُجْلَنْدِي نەرسە *uqlandī nəʏ* — ئۇچلانغان نەرسە (اُجْلَنُرْ - اُجْلَنْماقْ *uqlanur - uqlanmaḳ*).

اَذْلَنْدِي əzləndi ئازلاندى، ئەتىۋارلاندى، ياخشىلاندى. اَذْلَنْدِي نانْكْ *əzləndi nəʏ* — ئەتىۋارلانغان نەرسە، تاشلاپ قويۇلماي، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئېلىنغان نەرسە.

تېرىدىن جۇۋا، كىگىزدىن پايپاق قىلىنغاندەك (اَذْلَنْر - اَذْلَنْماك *əžlənür - əžlənmək*).

اُذْلَنْدِي üžləndi كۆيلىدى. يِلْقِي اُذْلَنْدِي *yilki üžləndi* — يىلقا كۆيلىدى (اُذْلَنْر - اُذْلَنْماكْ *üžlənür - üžlənmək*).

اَرْلَنْدِي ərləndi ئەرلەندى، ئەرلىك بولدى. اُراغْتْ اَرْلَنْدِي *uraqut ərləndi* — خوتۇن ئەرلىك بولدى (اَرْلَنْر - اَرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*).

اُرْلَنْدِي ərləndi ئورلىدى، پەيدا بولدى. بُلِتْ اُرْلَنْدِي *bulït ərləndi* — بۇلۇت ئورلىدى (اُرْلَنْر - اُرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*). ئەگە چىرايلىغى «اُوردِي *ördi*» دەپ سوزلەشتۈر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ قَبْ اَقْلَنْبْ
اَقْ بِلِتْ اُرْلَنْبْ
بِرْ بِرْ اُوزا اُكْلُنْبْ
سَجِلِبْ سُقِي اَنْكَرْشُورْ

ay kapup əvlənüp
ak bulït ərlənüp
bir bir üzə üklünüp
saqïlïp suvï aŋraxur

[ئاي قوپۇپ قوتانلىنىپ،
ئاق بۇلۇتلار ئورلىشىپ،
بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە دوۋلىنىپ،
سۇيىق چېچىلىپ شاقىرار.]

ئاي چىقىپ قوتانلىنىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كو-
تىرىلىپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ - دە، شاقىراپ
سۇيىنى توكىدۇ. ئاي قوتانلانغانلىنى تۈركىلەر «يامغۇر
ياغدۇ» دىگەنگە جورۇيدۇ.

اُوزْلُنْدِي üzlündi ئۈزۈلدى. اُرُق اُوزْلُنْدِي *uruk üzlündi* —
ئارغامچا ئۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْلُنُرْ - اُزْلُنْمَاكْ
üzlünür - üzlünmək).

اُزْلَنْدِي üzləndi يۇزلەندى، كوپۈكلەندى. اَشْجْ اُزْلَنْدِي
axiq üzləndi — قازان كوپۈكلەندى (اُزْلَنُرْ - اُزْلَنْمَاكْ
üzlənür - üzlənmək).

اَسْلِنْدِي aslīndi ئېسىلدى. اَسْلِنْدِي نَانْكْ *aslīndi nəŋ* —
ئېسىلغان نەرسە (اَسْلِنُرْ - اَسْلِنْمَاقْ *aslīnur - aslīnmak*).

اَقْلَنْدِي əvləndi قوتانلىدى. اَيْ اَقْلَنْدِي *ay əvləndi* —
ئاي قوتانلىدى. اُلْ بُو اَقْنِي اَقْلَنْدِي *ol bu əvni* —
əvləndi ئۇ بۇ ئۆينى ئوي قىلىۋالدى، يەنى ئوز ئويى
ھىساپلىدى (اَقْلَنُرْ - اَقْلَنْمَاكْ *əvlənür - əvlənmək*)

اُڭلَنْدِي ögləndi ئۆزىگە كەلدى، ئەقلىنى تاپتى. اَرَقْ اَرْ اُڭلَنْدِي *aruk ər ögləndi* — ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى (اُڭلَنْمَاقْ - اُڭلَنُرْ *ögləmək - ögləmür*). بىر-كىم بالدۇر چۈشەنمەي، كېيىنرەك چۈشەنسىمۇ «اُڭلَنْدِي *ögləndi*» دېيىلىدۇ، ئەسلى «اُوڭلَنْدِي *öglöndi*» دۇر.

اِڭلَنْدِي igləndi ئاغرىقنى تۇتتى، تولغاق يىدى. اُرَاغْتْ اِڭلَنْدِي *uraqut igləndi* — خوتۇن تولغاق يىدى، ئۇنىڭ ئاغرىقنى تۇتتى. بىركىمنىڭ بىرئاز ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمْلَنْدِي əmləndi ئەملەندى، داۋالاندى. اَرْ اَمْلَنْدِي *ər əmləndi* ئادەم داۋالاندى، يەنى ئۆزىگە داۋا تاپتى (اَمْلَنُرْ - اَمْلَنْمَاقْ *əmlənür - əmlənmək*).

بۇ باپتىكى مۇزائىەلەر

اُرْبَتِّي urpatti ھۇرپەيتتى، پاخپايتتى. اَرْ بَشِنْ اُرْبَتِّي *ər baxin urpatti* — ئادەم بېشىنى پاخپايتتى، يەنى چېچىنى كۆپتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْبَتُرْ - اُرْبَتْمَاقْ

(urpatur - urpatmak①).

اِرْبَتّي irpətti تىلدۇردى. اۇل يىغاچ اِرْبَتّي *ol yïoqaq irpətti* — ئۇ ياغاچ تىلدۇردى (اِرْبَتْتُر - اِرْبَتْماك *irpətür - irpətmək*).

اَرْتَتّي artattī بۇزدى، نابۇت قىلدى. اۇل اَرْتَتّي *ol artatti* — ئۇ (نەرسىنى) نابۇت قىلدى (اَرْتَتُر - اَرْتَتْماق *artatur - artatmak*).

اِرْتَتّي irtətti ئىزدەتتى. اۇل انى اِرْتَتّي *ol anï irtətti* — ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (اِرْتَتُر - اِرْتَتْماك *irtətür - irtətmək*).

اُرْتَتّي ərtətti ئورتەتتى، كويدۇرگۈزدى. اۇل بۈك اُرْتَتّي *ol bük ərtətti* — ئۇ بۈك (چاتقال) ئورتەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتَتُر - اُرْتَتْماك *ərtətür - ərtətmək*).

اِسْتَتّىم istəttim ئىستەتتىم. مَن انى اِسْتَتّىم *mən anï istəttim* — مەن ئۇنى ئىستەتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدەتتىم (اِسْتَتُر - اِسْتَتْماك *istətür - istətmək*).

---

① بۇ سوز باشقا ئورۇنلاردا «اُرْبَشْماك، اُرْبَرْماك» شەكلىدە يۇمشاق ئېلىنغان بولسىمۇ، بۇ جايدا «اُرْبَتْماق» دەپ كەلگەن. بىز ھەر ئىككى ۋارىانتنى ساقلىدۇق.

اُقْتَتِّي oktattï ئوق ئاتقۇزدى. بَكْ اَنِي اُقْتَتِّي *bəg anï* — *oktattï* بەگ ئۇنى ئوق ئاتقۇزدى (اُقْتَتْر - اقتتماق *oktatur - oktatmak*).

اُلْخَتِّي olhuttï ئولتۇرغۇزدى. الْ مَنِي اُلْخَتِّي *ol mənï* — *olhuttï* ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى (اُلْخَتْر - اُلْخَتْماق *olhutur - olhutmak*). ئەسلىدە «غ - *oq*» بىلەن «اُلْغَتِّي *oloquttï*» بولغىنى توغرا. چۈنكى پېبل «خ - *h*» بىلەن ئوتۇملۇك بولمىسا، «غ - *oq*» بىلەن ئوتۇملۇك بولىدۇ؛ شۇڭا «اُذْغُرْدِي *ożoqurdï* — ئويغاتتى» ۋە «تُذْغُرْدِي *tożoqurdï* — تويغۇزدى» پېبللىرىمۇ شۇنداق «غ - *oq*» بىلەن ئوتۇملۇك بولۇپ كەلگەن.

اُبْرَتِّي upratti ئۇپراتتى. الْ تُونِنْ اُبْرَتِّي *ol tonïn* — *upratti* ئۇ تونىنى ئۇپراتتى. ياشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرَتْر - اُبْرَتْماق *upratur - upratmak*).

اُذْرَتِّي üžrətti ئاۋۇتتى، كوپەيتتى. الْ تَقَارِغْ اُذْرَتِّي *ol tavarïoq üžrətti* — ئۇ تاۋارنى ئاۋۇتتى، يەنى مالنى كوپەيتتى (اُذْرَتْر - اُذْرَتْماك *üžrətür - üžrətmək*).

اَغْرِتِّي aoqrïttï ئاغرىتتى، رەنجىتتى. الْ اَنِي اَغْرِتِّي *ol anï aoqrïttï* — ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى (اَغْرِتْر - اَغْرِتْماق *aoqrïtur - aoqrïtmak*).

اُغرَتّي oqratti ئەۋەتتى، يوللىدۇردى. اُل مَنى ايشقا اُغرَتّي *ol məni ixka oqratti* — ئۇ مېنى ئىشقا يوللىدۇردى (اُغرَتُر - اُغرَتماق *oqratur - oqratmak*).

اُگرَتّي ögrətti ئۆگەتتى. اُل مَنكا بِلمَك اُگرَتّي *ol maŋa bilik ögrətti* — ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى، يەنى ماڭا ئىلىم-ھېكمەت ئۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُگرَتُور - اُگرَتماك *ögrətür - ögrətmək*).

اُگرِتّي ügritti تەۋەتتۇردى. اُل اَنكار بِشمَك اُگرِتّي *ol aŋar bəxik ügritti* — ئۇ ئاڭا بوشۇك تەۋەتتۇردى (اُگرِتُور - اُگرِتماك *ügritür - ügritmək*).

اَمرِتّي əmritti قىچىغىنى كەلتۈردى. قَشنماق مَنك يَنيم اَمرِتّي *kaxïnmak mənïŋ yənim əmritti* — قىچىشقاق ئەت-يېنىمنىڭ قىچىغىنى كەلتۈردى. بىر كىم بىر كىمنىڭ قولتۇغى ياكى بوينىنى ئويناشىپ قاشلىسا، پۇتۇن بەدەنىمنىڭ غدىغى كېلىپ، كۈلۈپ تاشلىغاندەك (اَمرِتُر - اَمرِتماك *əmritür - əmritmək*).

اَتسَتّي ətsətti ئەتسىرەتتى، گوش يىگۈسىنى كەلتۈردى. اُل مَني اَتسَتّي *ol məni ətsətti* — ئۇ مېنى ئەتسىرەتتى (اَتسَتُر - اَتسَتماك *ətsətür - ətsətmək*).

اَحسَتّي ahsatti ئاخساتتى. اُل اَني اَحسَتّي *ol ani ahsatti* —

ئۇ ئۇنى ئاخساتتى (اَخْسَتَرْ ـ اَخْسَتْماقْ ahsatur ـ ahsatmak).

اَشْسَتّي axsattï ئاشسىراتتى، ئاش يىگۈسىنى كەلتۈردى.

اُلْ اَنى اَشْسَتّي ol anï axsattï ـــ ئۇ ئۇنى ئاشسىراتتى (اَشْسَتَرْ ـ اَشْسَتْماقْ axsatur ـ axsatmak).

اَفْسَتّي əvsətti ئويسىرەتتى، ئويىنى سېغىندۇردى. اَغْلُمْ مَنى اَفْسَتّي ooɣlum məni əvsətti ـــ ئوغلۇم مېنى ئويسىرەتتى (اَفْسَتَرْ ـ اَفْسَتْماكْ əvsətür ـ əvsətmək).

اُخْشَتّي ohxattï ئوخشاتتى. اُلْ مَنى اَتاما اُخْشَتّي ol ـــ məni atama ohxattï ئۇ مېنى ئاتامغا ئوخشاتتى (اُخْشَتَرْ ـ اُخْشْتْماقْ ohxatur ـ ohxatmak).

اُفْشَتّي uvxattï ئۇشاتتى ~ ئۇشتۇدى. اُلْ اَتْماكْ اُفْشَتّي ol ـــ ətmək uvxattï ئۇ نان ئۇشاتتى (اُفْشَتَرْ ـ اُفْشْتْماقْ uvxatur ـ uvxatmak). توغرىسى مۇشۇ. بۇنى «اُشَتّي uxattï» مۇ دەيدۇ.

الشَتّي ɵlxətti: اُلْ اَنى الشَتّي ol anï ɵlxətti ـــ ئۇ ئۇنى (ئېچىرقىتىپ) ئولىمەر ھالەتكە يەتكۈزدى (الشَتَرْ ـ الشَتْماكْ ɵlxətür ـ ɵlxətmək)①.

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزگە ھەرىكە قويۇلمىغان، بۇ سوز يازما نۇسخا 144 ـ بەتتىكى «الشادى» سوزى بىلەن بىر سوز بولۇپ، ھەر ئىككىسى «ɵl» دىگەن يىلتىزدىن كەلگەن. شۇڭا بىز بۇلارنى «ɵlxətti» ۋە «ɵlxədi» دەپ ئالدۇق.

ئىرغاتتى *iroqatti* — *ol yïoqaq* يىغاچ ئىرغىتى. ئۇ يىغاچ ئىرغاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىرغىتىش - ئىرغىتماق *iroqatmak* - *iroqatur*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يىگىتلەرنى ئىشلەتتۈ
يىغاچ يەمىش ئىرغىتۇ
قۇلان كەيىك ئاۋلىتۇ
بازىرام قىلىپ ئالايلى

yigitlərig ixlətü
yïoqaq yəmix iroqatu
kulan kəyik avlatu
bəzrəm kilip avnalïm

[يىگىتلەرنى ئىشلەتتىم،
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قۇلان - كېيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.]

سەيلە - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى.

اُلْغَتّي uloqattï ئۇلغايدى، چوڭايدى. اغلان اُلْغَتّي *oqïan uloqattï* —— بالا ئۇلغايدى، بالا چوڭ بولدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اُلْغاذْتي *uloqaztï* —— ئۇلغايدى» بولۇپ، ئىدغام-لاشتۇرۇلغان (اُلْغَتْر - اُلْغَتْماقْ *uloqatur - uloqatmak*).

اُرْكُتّي ürkütti ئۇركۈتتى ~ ھۇركۈتتى. اُلْ قُوْى اُرْكُتّي *ol koy ürkütti* —— ئۇ قوي ئۇركۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْكُتْر - اُرْكُتْماكْ *ürkütür - ürkütmək*).

اَمْكَتّي əmgətti ئەمگەندۇردى، چارچاتتى. اُلْ اَنِي اَمْكَتّي *ol anï əmgətti* —— ئۇ ئۇنى ئەمگەندۇردى (اَمْكَتْر - اَمْكَتْماكْ *əmgətür - əmgətmək*).

اَلْكَتّي əlgətti ئەلگەتتى، تاسقاتتى. اُلْ اُنْ اَلْكَتّي *ol un əlgətti* —— ئۇ ئۇن ئەلگەتتى (اَلْكَتْر - اَلْكَتْماكْ *əlgətür - əlgətmək*).

اُبْلَتّي üplətti تالاتتى، بۇلىتىۋەتتى. اُلْ اَنِكْ تَفْارِنْ اُبْلَتّي *ol aniŋ tavarïn üplətti* —— ئۇ ئۇنىڭ تاۋارىنى تالا-تىۋەتتى (اُبْلَتْر - اُبْلَتْماكْ *üplətür - üplətmək*).

اَتْلَتّي ətlətti ئەت قىلدۇردى. اُلْ قُوْى اَتْلَتّي *ol koy ətlətti* —— ئۇ قوينى(سويدۇرۇپ)گوش قىلدۇردى (اَتْلَتْر - اَتْلَتْماكْ *ətlətür - ətlətmək*).

اُكْلُتّي üklütti كوپەيتتى. اُلْ نانكْنى اُكْلُتّى *ol nəŋni* — *ûklütti* ئۇ بىر نېمىنى كوپەيتتى (اُكْلُتْتُرْ - اُكْلُتْمَاكْ *üklütür - üklütmək*).

اَذْلَتّي əžlətti ئىزىغا سالدۇردى، تۇزەتتى. اُلْ تَوارِنْ اَذْلَتّي *ol tawarïn əžlətti* — ئۇ تاۋارنى تۇزەتتى، يەنى ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى چېچىلغان ماللارنى تەرتىپكە سالدۇردى (اَذْلَتْتُرْ - اَذْلَتْمَاكْ *əžlətür - əžlətmək*).

اُذْلَتّي užlatti كەينىگە سالدى، ئەگەشتۈردى، سوگداشتۇردى. اُلْ اُغْلِنْ اُذْلَتّي *ol oqlïn užlattï* — ئۇ ئوغلىنى ماگا ئەگەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذْلَتْتُرْ - اُذْلَتْمَاقْ *užlatur - užlatmak*).

اِشْلَتّي ixlətti ئىشلەتتى، ئىشقا سالدى. اُلْ اَنكَرْ اِيشْ اِشْلَتّي *ol aŋar ïx ixlətti* — ئۇ ئاگا ئىش ئىشلەتتى (اِشْلَتْتُرْ - اِشْلَتْمَاكْ *ixlətür - ixlətmək*).

اَشْلَتّي axlattï قاداتتى. اُلْ اَياقْ اَشْلَتّي *ol ayak* — *axlattï* ئۇ ئاياق - تاۋاقلارنى قاداتتى (اَشْلَتْتُرْ - اَشْلَتْمَاقْ *axlatur - axlatmak*).

اَغْلَتّي aoqlattï يىراقلاشتۇردى. اُلْ كِشِينِي اَغْلَتّي *ol* —

kixini aoqlattī ئۇ كىشىلەرنى يىراقلاشتۇردى، ئىستىگىنىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئوزىدىن يىراقلاشتۇردى (اَغْلَتْمَاق - اَغْلَتُر - aoqlatur aoqlatmak).

اُغْلِتِّي uoqlīttī ئاۋۇتتى، جىقلاتتى. اُلْ تَوارِنْ اُغْلِتِّي ol tawarïn uoqlïttï ئۇ تاۋارىنى ئاۋۇتتى (اُغْلِتْمَاق - اُغْلِتُر - uoqlïtur - uoqlïtmak).

اَفْلَتِّي avlattī ئوۋلاتتى. اُلْ مَنكا اِفْقْ اَفْلَتِّي ol maŋa ivïk avlattï ئۇ ماڭا تاغ ئوچكىسى ئوۋلاتتى. باشقىلار - دىمۇ شۇنداق (اَفْلَتْمَاق - اَفْلَتُر - avlatur - avlatmak).

اِكْلَتِّي iglətti چىگداتتى. اُلْ اَنكَرْ يِيرْ اِكْلَتِّي ol aŋar yər iglətti ئۇ ئاڭا يەر چىگداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلَتْمَاك - اِكْلَتُرْ - iglətür - iglətmək).

اِكْلَتِّي iglətti ئاغرىتتى، كېسەل قىلدى. بُو يِيرْ اَنِي اِكْلَتِّي bu yər anï iglətti ــــ بۇ يەر ئۇنى ئاغرىتىپ قويدى (اِكْلَتْمَاك - اِكْلَتُرْ - iglətür - iglətmək).

اَمْلَتِّمْ əmlərtim ئەملەتتىم، داۋالاتتىم. مَنْ اَنِي اَمْلَتِّمْ man ani əmlərtim مەن ئۇنى ئەملەتتىم (اَمْلَتْمَاك - اَمْلَتُرْ - əmlətür - əmlətmək).

اِمْلَتِّمْ imlәttim ئىملەتتىم، ئىمشارەتلەتتىم. مَنْ آنِى اِمْلَتِّمْ *mən anї imlәttim* — مەن ئۇنى ئىملەتتىم، يەنى قول ياكى كوز قىسىش بىلەن ئىشارەت قىلدۇردۇم (اِمْلَتْرَمَنْ - اِمْلَتْمَاكْ *imlәtürmən - imlәtmәk*).

اَذْنَتِّى aznatti ئاينىدى، ئوزگەرتتى. اَرْ اَذْنَتِّى *ər aznatti* — ئادەم ئاينىدى، يەنى بالدۇرقى ھالىنى ئوزگەرتتى. ھەر - قانداق نەرسىنىڭ بىر ھالدىن باشقا ھالغا كوچۇشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْنَتْر - اَذْنَتْمَاقْ *aznatur - aznatmak*).

اُرْنَتِّمْ ornattim ئورناتتىم. مَنْ نانْكْ اُرْنَتِّمْ *mən nәŋ ornattїm* — مەن بىرنېمە ئورناتتىم (اُرْنَتْرَمَنْ - اُرْنَتْمَاقْ *ornaturmən - ornatmak*).

اَسْنَتِّى әsnәtti شامال چىقاردى؛ ئەسنەتتى. تَنْكْرِى اَسِنْ اَسْنَتِّى *tәŋri әsin әsnәtti* — تەڭرى شامال چىقاردى. ياكْ آنِى اَسْنَتِّى *yәk anї әsnәtti* — شەيتان ئۇنى ئەسنەتتى (اَسْنَتْر - اَسْنَتْمَاكْ *әsnәtür - әsnәtmәk*).

اُسْنَتِّمْ usnattim ئوخشاتتىم. مَنْ آنَكَرْ اُسْنَتِّمْ *mən aŋar usnattїm* — مەن ئاڭا ئوخشاتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئوخشايدۇ دەپ چاغلىدىم (اُسْنَتْر - اُسْنَتْمَاقْ *usnatur - usnatmak*).

اَغْنَتِي aoqnatti ئاغناتتى ~ ئېغمناتتى؛ قوردى. اُلْ اَتِنْ تُبْراقَا اَغْنَتِي *ol atïn toprakka aoqnatti* — ئۇ ئېتنى توپراققا ئېغمناتتى. يَغاقْ اَنِكْ تِلِنْ اَغْنَتِي *yaoqak anïŋ tilïn aoqnatti* — ياڭاق ئۇنىڭ تىلىنى قوردى، ھەتتا كالۋالاشتۇردى (*aoqnatur - aoqnatmak* اَغْنَتُرْ - اَغْنَتْماقْ).

اُلْنَتِي ulnatti ئوڭلاتتى. اُلْ اَقِنْ اُلْنَتِي *ol okïn ulnatti* — ئۇ ئوقنى ئوڭلاتتى، يەنى ئوقنىڭ ئاستىنى ئۈستىگە قىلىپ ئوڭلاتتى (*ulnatur - ulnatmak* اُلْنَتُرْ - اُلْنَتْماقْ).

مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى

اُوتُرْدِي ətürdi ئويدۇردى، ئەسلەتتى، ئويلاتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ اُوتُرْدِي *ol maŋa səz ətürdi* — ئۇ ماڭا سوز ئەسلەتتى، سوز ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېسىمگە سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُوتُرْ - اُوتُرْماكْ - *ətürür - ətürmək*).

اِيتْتُرْدِي ittürdi ئەتتۇردى، ئەشتۇردى. اُلْ اَنكَرْ بلِكْ اِيتْتُرْدِي *ol aŋar bəlik ittürdi* — ئۇ ئاڭا پىلىك ئەشتۇردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ھىمىرلىشى، ئېشىلىشىگىمۇ شۇنداق

دیيلدۇ (اِيتْرُر - اِيتْرماكْ *əttürür - əttürmək*).

اَجْرْدِي aqurdï ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى. اُلْ اَنِي اَجْرْدِي *ol ani aqurdï* — ئۇ ئۇنى ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى (اَجْرُر - اَجْرْماقْ *aqurur - aqurmak*).

اُيْشْدِي oyuxdï ئويۇشتى. اُلارْ اِكِي قاغُونْ اُيْشْدِي *olar ikki kaoʁun oyuxdï* — ئۇلار ئىككىسى قوغۇن ئويۇشتى، يەنى قوغۇنغا چاقماق ئۇرۇشۇپ باقتى. ياردەمـلىشىشكىمۇ شۇنداق دىيىلدۇ (اُيْشُر - اُيْشْماقْ *oyuxur - oyuxmak*).

اُيْشْدِي uyuxdï : اُلْ اَنكَرْ قابْقا اُونْ اُيْشْدِي *ol aŋar kapka un uyuxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قاپقا ئۇن بېسىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُيْشُر - اُيْشْماقْ *uyuxur - uyuxmak*).

اُيْكْتِي üyükti كومۇلدى، پاتتى؛ تېشىرقىدى. اَنِكْ اَذاقِي قُمْدا اُيْكْتِي *anïŋ aʒakï kumda üyükti* — ئۇنىڭ ئايىغى قۇمغا پاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنِكْ اَذاقِي اُيْكْتِي *anïŋ aʒakï üyükti* — ئۇنىڭ ئايىغى تېشىرقىدى (اُيْكارْ - اُيْكْماكْ *üyükər - üyükmək*).

اَيِلْدِي ayïldï ئېيتىلدى. اَنكَرْ سُوزْ اَيِلْدِي *aŋar səz* —

ayïldï ئاگا سوز ئېيتىلدى (*ayïlur - ayïlmaq*).

ئويۇلدى oyuldï ئويۇلدى، ئويۇرۇلدى. *yər oyuldï* — يەر ئويۇلدى. *kətü oyuldï* — كۆتۈ ئويۇلدى ئوگزە يامغۇردىن ئويۇلدى (*oyulur - oyulmaq*).

ئويلدى uyuldï چىگدالدى، بېسىلدى. *uyuldï nanïk nəŋ* — ئۇن تاغارغا چىگداپ بېسىلغاندەك) بېسىلغان نەرسە (*uyulur - uyulmaq*).

ئويالدى uyaldï ئۇيالدى. *ol məndin uyaldï* — ئۇ مەندىن ئۇيالدى، يەنى بىر ئىشنى قىلىشتىن تارتىندى (*uyalur - uyalmaq*).

ئىيندى ïyïndï ئىيندى، كۇچەندى، ئىنجىقلىدى. *ər ïyïndï* — ئادەم ئىنجىقلىدى، تەرەت قىلىش ئۈچۈن ئوزىنى زورلىدى (*ïyïnur - ïyïnmaq*).

بۇ باپتىكى توت هەرپلىكلەر

ئايتردى aytardï ئېيتتۇردى~ئېيتقۇزدى. *ol manka söz aytardï* — ئۇ ماڭا سوز ئېيت-

شۇردى، يەنى ئۇ مېنى سوزلەتكۈزدى (ايتتۇرۇ - ايتتۇرماق *aytturur - aytturmak*).

ايتتۇردى oyturdï ئويدۇردى ~ ئويغۇزدى. ال مَنكا قاغۇن ايتتۇردى *ol maŋa kaoqun oyturdï* — ئۇ ماڭا قوغۇن ئويدۇردى، يەنى چاقماق ئۇردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ايتتۇرۇ - ايتتۇرماق *oyturur - oyturmak*).

ايتتۇردى uyturdï باستۇردى، چىگدىتتى. ال اون ايتتۇردى *ol un uyturdï* — ئۇ ئۇن چىگدىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ايتتۇرۇ - ايتتۇرماق *uyturur - uyturmak*).

ايغۇردى oyoqurdï ئويغاتتى. ال مَنى ايغۇردى *ol məni oyoqurdï* — ئۇ مېنى ئويغاتتى. «ذ - ز» بىلەن «اذغۇردى *ozoqurdï*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (ايغۇرۇ - ايغۇرماق *oyoqurur - oyoqurmak*).

ايرشدى ayrïxdï ئايرىلىشتى. الار اكى ايرشدى *olar ikki ayrïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (ايرشۇرۇ - ايرشماق *ayrïxur - ayrïxmak*). «ذ - ز» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ايتلدى aytïldï ئېيتىلدى، سورالدى. سوز ايتلدى *søz aytïldï* سوز (ۋە باشقىلار) سورالدى (ايتلۇ - ايتلماق *aytïlur - aytïlmak*).

اَيْتِنْدِي aytïndï سوراندى. ال سُوزْ اَيْتِنْدِي ol səz aytïndï ــــ ئۇ سوز قىلىپ قويۇشنى سوراندى (اَيْتِنُر - اَيْتِنْماقْ aytïnur - aytïnmak).

اَيْمَنْدِي əyməndi ئەيمەندى. ال مَنْدِنْ بُو ايشْتا اَيْمَنْدِي ol məndin bu ïxta əyməndi ــــ ئۇ مەندىن بۇ ئىشتا ئەيمەندى (اَيْمَنُر - اَيْمَنْماكْ əymənür - əymənmək).

اِيرِلْدِي ərildi يېرىلدى، چاك كەتتى. تامْ اِيرِلْدِي tam ərildi ــــ تام (ۋە باشقىلار) يېرىلدى (اِيرِلُر - اِيرِلْماكْ ərilür - ərilmək). شۇنىڭدەك تولۇن ئاي بارا - بارا كېمىيىپ بارسىمۇ «اَى اِيرِلْدِي ay ərildi» دىيىلىدۇ.

اِيسِلْدِي əsildi ئازايدى، كېمەيدى. اِيسِلْدِي نانْلىكْ əsildi nən ــــ ئازايغان نەرسە (اِيسِلُر - اِيسِلْماكْ əsilür - əsilmək).

اِيڤِلْدِي əvildi ئويۇلدى، ئالدىراپ كېتىلدى. ايشْقا اِيڤِلْدِي ïxka əvildi ــــ ئىشقا ئويۇلدى (اِيڤِلُر - اِيڤِلْماكْ əvilür - əvilmək).

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

ئۆينىتتى oynattï ئويناتتى. ئۇ ئانى ئۆينىتتى *ol anï oynattï* — ئۇ ئۇنى ئويناتتى (ئۆينىتۇر - ئۆينىتماق *oynatur - oynatmak*).

بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى

ئايادى ayadï ئايىدى. ئۇ تونۇن ئايادى *ol tonïn ayadï* — ئۇ تونىنى ئايىدى. باشقىلاردا مۇنداق كېلىدۇ: خان ئاقسۇ ئاياغ ئايادى *han aŋar ayaoq ayadï* — خان ئاقسۇ لەقەم بەردى (ئايار - ئايامان *ayar - ayamak*).

توت ھەرپلىكلەردىن ئۇچ ھەرپلىك بولغانلار

ئىرپادى irpədi ھەرىلىدى. ئۇ يىغاچ ئىرپادى *ol yïoqaq irpədi* — ئۇ يىغاچ ھەرىلىدى. باشقا جايدا مۇنداق كېلىدۇ: ئۇ ئىشىغ ئىرپادى *ol ïxïoq irpədi* — ئۇ ئىشنى (تۆزەتمەن دەپ) بۇزدى (ئىرپار - ئىرپامان *irpər - irpəmək*).

اَرْتادي artadi ئادىدى، بۇزۇلدى. اَرْتادي نانْك *artadī nəŋ* —— ئادىغان نەرسە (*artar - artamak* اَرْتارْ - اَرْتاماق).

اُرْتادي ərtədi ئورتىدى، كويدۇردى، ياندۇردى. اُلْ اُتْنْك اُرْتادي *ol otuŋ ərtədi* —— ئۇ ئوتۇن كويدۇردى. باش-قىلاردىمۇ شۇنداق (*ərtər - ərtəmək* اُرْتارْ - اُرْتاماك).

اِرْتادي irtədi ئىزدىدى. اَرْ ايشغ اِرْتادي *ər ïxīoq irtədi* —— ئادەم ئىشنى ئىزدىدى، يەنى ئىشنىڭ كەينىگە چۈشتى (*irtər - irtəmək* اِرْتارْ - اِرْتاماك).

اِسْتادي istədi ئىستىدى. بۇ سوز «اِرْتادي *irtədi*» گە ئوخشاش (*istər - istəmək* اِسْتارْ - اِسْتاماك). شېئردا مۇنداق كەلگەن:

يِغْلَبْ اُذُو اَرْتَدِمْ
بَغْرِمْ بَشِنْ قَرْتَدِمْ
قَجْمِشْ قُتْغ اِرْتَدِمْ
يَغْمُرْكُنِي قَانْ سَجارْ

yïoqlap užu artadīm
baoqrīm baxīn kartadïm

kaqmïx kutuoq irtədim
yaoqmur küni kan saqar

[كەينىدىن يىغلاپ ئادىدىم،
باغرىم ياريسىنى تاتلىدىم،
قاچقان بەختنى ئىزلىدىم،
(كوزۇم) يامغۇردەك قان چاچار.]

سويگىنىمنىڭ كەينىدىن يىغلاپ ئادا بولدۇم، پۈتۈپ بولغان باغرىم ياريسىنى يېگۈزۈشتىن تاتلاپ ئېچەۋەتتىم، قاچقان بەختنى ئىزلىدىم، كوزۇمدىن يامغۇردەك قانلىق ياش قۇيۇلدى.

اُندادي ündədi ئۇنىدىدى، قىچقاردى. اُل مَنى اُندادي *ol* — *məni ündədi* ئۇ مېنى ئۇنىدىدى (اُندار - اُندامَاق *ündər - ündəmək*).

اَۆدیدي əvdidi دوۋلىدى، يىغدى، تەردى. اُل يِنجُو اَۆدیدي *ol yinqü əvdidi* — ئۇ ئۇنچە يىغدى. باشقا نەرسە ۋە يېمىش توپلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَۆدیر - اَۆدیماق *əvdir - əvdimək*).

اَلدادي aldadï ئالدىدى. اُل ياغيني اَلدادي *ol yaoqïnï* — *aldadï* ئۇ دۇشمەننى ئالدىدى (اَلدار - اَلداماق *aldar - aldamaq*).

اُلدیدي uldïdi ئۇلدىدى. اَت اُلدیدي *at uldïdi* — ئات

ئۇلىدىدى، يەنى تاقىسىز مېڭمۇبرىپ ئۇلىداپ كەتتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدِيْر - اُلْدِيماقْ *uldïr - uldïmak*).

اُبْرادِي upradī ئۇپرىدى، كونىرىدى. تُونْ اُبْرادِي *ton* —— *upradī* تون ئۇپرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرارْ - اُبْرامَاقْ *uprar - upramak*).

اُذْرادِي üzrədi ئاۋۇدى، كوپەيدى. اُذْرادِي نانْكْ *üzrədi* —— *nəŋ* ئاۋۇغان نەرسە (اُذْرارْ - اُذْراماكْ *üzrər - üzrəmək*).

اَغْرُودِي aoqrudī ئېغىرلىدى، ئېغىرلاشتى. اَغْرُودِي نانْكْ *aoqrudī nəŋ* —— ئېغىرلاشقان نەرسە. اِكْلِكْ اَغْرُودِي *iglik aoqrudī* —— كېسەل ئېغىرلاشتى (اَغْرُورْ - اَغْرُوماقْ *aoqrur - aoqrumak*).

اَغْرِيدِي aoqrīdī ئاغرىدى. اَنِكْ بَشِي اَغْرِيدِي *anïŋ baxï aoqrïdï* —— ئۇنىڭ بېشى ئاغرىدى. باشقا ھەرقانداق يەر-نىڭ ياكى يارىنىڭ ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِيرْ - اَغْرِيماقْ *aoqrïr - aoqrïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ *bir toyïn baxï aoqrïsa kamuoq toyïn baxï aoqrïmas* —— بىر دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە

دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىماس. بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى ئىستەۋاتقان، قوبۇل قىلغان ۋە يەۋاتقان يەردە، باشقا بىر كىشىنىڭ شۇنسى ئىستىمىگەنلىكىنى ئاگاھلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اُغْرادِي ooqradī يونەلدى، نىيەت قىلدى؛ تۇتۇندى، شۇغۇلـلاندى. بَكْ اَنكَرْ اُغْرادِي *bəg aŋar ooqradī* ـــ بەگ ئاگا يونەلدى (اُغْرارْ - اُغْراماقْ *ooqrar - ooqramak*). ھەرقانداق بىر ئىشقا تۇتۇنۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْسا قَلِي اُغْرَيِنْ بَرْكِلْ تَقِي اَزْقُلُقْ
قَرْغِيشْ قِلُرْ اُمالارْ يُنْجِغْ كُرُبْ قُنْقُلُقْ

*kolsa kalī ooqrapan*① *bərgil takï azukluk*
karoqïx kïlur umalar yunqïoq kərüp konukluk

[(بىر كىم) ساقا ھاجىتى چۈشۈپ كەلسە، (ئۇنىڭغا) ئوزۇقلۇق بەر، مېھمان قىلىشنى ئېپىر كورسەك، ئۇلار قاغايدۇ.]

مېھمان ساقا سورۇنۇپ كەلسە، يىمەكلىك تىلىسە، ئۇنىڭغا

① بۇ سوزنىڭ «اُغْرَبِنْ *ooqrapan*» بولۇشى كېرەكلىگى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، «*ooqrapan*» دەپ ئالدۇق.

بەرگىن؛ ئوبدان مېھماندوستلۇق قىلىنمىسا، مېھمانلار قاغايدۇ.

اُقْرادِي okradi ئوقرۇقلىدى. اَتْ اُقْرادِي *at okradi* — ئات ئوقرۇقلىدى، يەنى بوغۇز ئۇچۇن ئوقرۇقلىدى (اُقْرارْ - اُقْراماقْ *okrar - okramak*).

اُگْرِيدِي ügridi مىدىرلاتتى، تەۋەتتى. اُراغْتْ بِشِكْ اُگْرِيدِي *uraqut bəxik ügridi* — خوتۇن بوشۇك تەۋەتتى. بىر كىمگە ھىلە - مىكىر بىلەن خوشامەت قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنِي اُگْرِيدِي *ol anï ügridi* — ئۇ ئۇنى كېچىك بالىدەك تەۋەتتى (اُگْرِيرْ - اُگْرِيماكْ *ügrir - ügrimək*).

اَمْرِيدِي əmridi قىچقىلىدى. اُلْ مَنِكْ يِنِيمْ اَمْرِيدِي *ol maniŋ yənim əmridi* — ئۇ مېنىڭ ئىدت - پېئىلىنى قەدەر قىچقىلىدى (اَمْرِيرْ - اَمْرِيماكْ *əmrir - əmrimək*).

اَوْزادِي əvzədi قاپسىدى، تەگدى، يامانلىدى. اُلْ سُوزْنِي اَنكَرْ اَوْزادِي *ol səzni aŋar əvzədi* — ئۇ سوزنى ئاڭا تەگدۈرۈپ بەردى (اَوْزارْ - اَوْزاماكْ *əvzər - əvzəmək*).

اُبْسادِمْ əpsədim ئوپكۇم كەلدى، سويگۇم كەلدى. مَنْ اَنِي

اُبْسادِمْ *mən anï opsədim* — مېنىڭ ئۇنى سوىگۈم كەلدى (اُبْسارْمَنْ - اُبْساماكْ *opsərmən - opsəmək*).

اَتْسادِي ətsədi ئەتسىرىدى. اَرْ اَتْسادِي *ər ətsədi* — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گوش يىگۈسى كەلدى (اَتْسارْ - اَتْساماكْ *ətsər - ətsəmək*).

اَتْسادِي atsadï ئاتقۇسى كەلدى. اُلْ اُقْ اَتْسادِي *ol ok* — *atsadï* ئۇنىڭ ئوق ئاتقۇسى كەلدى (اَتْسارْ - اَتْسامَقْ *atsar - atsamak*).

اُتْسادِي ətsədi ئوتكۈسى كەلدى. اُلْ اِتِنْ اُتْسادِي *ol* — *ettin ətsədi* ئۇنىڭ توشۇكتىن ئوتكۈسى كەلدى (اُتْسارْ- اُتْساماكْ *ətsər - ətsəmək*). ھەرقانداق نەرسىدىن ئوتكۈسى كېلىشكىنىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اِتْسادِي itsədi ئىتتەرگۈسى كەلدى. اُلْ تاشِغْ اِتْسادِي *ol* — *taxioq itsədi* ئۇنىڭ تاشنى ئىتتەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىنمۇ شۇنداق (اِتْسارْ - اِتْساماكْ *itsər - itsəmək*).

اَجْسادِي aqsadï ئاچقۇسى كەلدى. اَرْ قَبُغْ اَجْسادِي *ər* — *kapuoq aqsadï* ئادەمنىڭ قوۋۇق ئاچقۇسى كەلدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېچىشنى خالاشقىنىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتە-

لىدۇ (اَجْسار - اَجْساماق aqsar - aqsamak).

اِجْسادي iqsədi ئىچكۈسى كەلدى. اُل سُوڤ اِجْسادي ol ـــ suv iqsədi ئۇنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْسار - اِجْساماق iqsər - iqsəmək).

اَخْسادي ahsadï ئاخسىدى. اَتْ اَخْسادي at ahsadï ـــ ئات ئاخسىدى (اَخْسار - اَخْساماق ahsar - ahsamak). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِذْسادي izsadï ئەۋەتكۈسى كەلدى. اُل قُلىن مَنكا اِذْسادي ol kulïn maŋa izsadï ـــ ئۇنىڭ قۇلىنى ماڭا ئەۋەتكۈسى كەلدى (اِذْسار - اِذْساماق izsar - izsamak).

اُرْسادي ursadï ئۇرغۇسى كەلدى. اُل اَني اُرْسادي ol ـــ anï ursadï ئۇنىڭ ئۇنى ئۇرغۇسى كەلدى (اُرْسار - اُرْساماق ursar - ursamak).

اُزْسادي üzsədi ئۇزگۈسى كەلدى. اُل يِشِغْ اُزْسادي ol ـــ yïxïq üzsədi ئۇنىڭ تاماقنى ئۇزگۈسى كەلدى (اُزْسار - اُزْساماق üzsər - üzsəmək).

اَشْسادي axsadï ئاشقۇسى كەلدى. اُل اَرْتْ اَشْسادي ol ـــ art axsadï ئۇنىڭ داۋان ئاشقۇسى كەلدى. «بىر نەرسە

يىگۈسى كەلدى» دېيىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْسارْ ـ اَشْساماقْ axsar - axsamaq).

اَغْسادِي aoqsadï چىققۇسى كەلدى. اُلْ تاغْقا اَغْسادِي ol — taoqka aoqsadï ئۇنىڭ تاققا چىققۇسى كەلدى. باشقا ـ لاردىمۇ شۇنداق (اَغْسارْ ـ اَغْساماقْ aoqsar - aoqsamaq).

اَفْسادِي əvsədi ئويسىرىدى، ئويىنى كورگۈسى كەلدى. اَرْ اَفْسادِي ar əvsədi — ئادەم ئويسىرىدى، يەنى ئويـ ـنى كورگۈسى كەلدى (اَفْسارْ ـ اَفْساماقْ əvsər - əvsəmək).

اِفْسادِي əvsədi ئالدىرىغۇسى كەلدى. اَرْ اِفْسادِي ar — əvsədi ئادەمنىڭ ئالدىرىغۇسى كەلدى (اِفْسارْ ـ اِفْساماقْ əvsər - əvsəmək).

اُقْسادِي uksadï ئۇققۇسى كەلدى. اَرْ سُوزُكْ اُقْسادِي ar — sözüg uksadï ئادەمنىڭ سوزنى ئۇققۇسى كەلدى (اُقْسارْ ـ اُقْساماقْ uksar - uksamaq).

اَكْسادِمْ əgsədim : مَنْ بُتَقْ اَكْسادِمْ mən putak əgsədim — مېنىڭ پۇتاقنى ئەككۈم كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْسارْمَنْ ـ اَكْساماقْ əgsərmən - əgsəmək).

اُكْسادِي əgsədi ماختىغۇسى كەلدى. اُلْ مَنِي اُكْسادِي ol —

məni øgsədi ئۇنىڭ مېنى ماختىغۇسى كەلدى (اُكْسار - اُكْساماكْ *øgsər - øgsəmək*).

اَكْسُودِي əksüdi ئوكسۇدى. اَكْسُودى نانْكْ — *əksüdi nəŋ* ئوكسۇگەن نەرسە (اَكْسُورْ - اَكْسُوماكْ *əksür - əksümək*).

اُگْسادِي ügsədi توپلىغۇسى كەلدى. اُلْ تُبْراقْ اُگْسادِي — *ol toprak ügsədi* ئۇنىڭ توپراق توپلىغۇسى كەلدى. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىغۇسى كېلىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُكْسارْ - اُكْساماكْ *ügsər - ügsəmək*).

اَلْسادِي alsadi ئالغۇسى كەلدى. اُلْ اَتْ اَلْسادِي — *ol at alsadi* ئۇنىڭ ئات ئالغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْسارْ - اَلْساماقْ *alsar - alsamak*).

اُلْسادِي ølsədi ئولگۈسى كەلدى. اَرْ اُلْسادِي — *ər ølsədi* ئادەمنىڭ ئولگۈسى كەلدى (اُلْسارْ - اُلْساماكْ *ølsər - ølsəmək*).

اِلْسادِي ilsadi چۈشكۈسى كەلدى. اَرْ تاغْدِنْ اِلْسادِي — *ər taqdin ilsadi* ئادەمنىڭ تاغدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِلْسارْ - اِلْساماقْ *ilsar - ilsamak*).

اَمْسادِي əmsədi ئەمگۈسى كەلدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْسادِي — *kənq anasin əmsədi* بۇۋاقنىڭ ئانىسىنى ئەمگۈسى

كەلدى. (اَمْسارْ - اَمْساماكْ *əmsəmək - əmsər*).

اِنْسادِي insədi چۈشكۈسى كەلدى. اَرْ كُتُودِنْ اِنْسادِي *ər — kətüdin insədi* ئادەمنىڭ ئوگزىدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِنْسارْ - اِنْساماكْ *insəmək - insər*). بۇ سوزدە «ل - *l*» ھەرپى «ن - *n*»غا ئالماشقان.

قائىدە

شۇنى بىلگىنكى «سا - *sa// sə*» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىگىنى، لېكىن تېخى قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىستەك پېئىلىنى ياسايدۇ. بۇ «سا - *sa// sə*» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئىللاردىن تاشقىرى، قالغان بويىچە، تۆت ياكى بەش ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لېكىن مۇنداقلار ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

«سا - *sa// sə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئىككى ھەرپلىك ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ اَتْسادِي *ər ətsədi* — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گوش يەگۈسى كەلدى». بۇ جۈملىدىكى «اَتْ *ət* — گوش» دىگەن ئىسىم ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا - *sa*» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئىستەك - ئارزۇ» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.

«ئار ئەۋسادى *ar avsədi* ـــ ئادەم ئويسىرىدى، يەنى ئويىنى كورگۈسى كەلدى» دىگەن جۈملىدىكى «ئەۋ *av* ـــ ئوي» دىگەن ئىسىممۇ ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا-*sə*» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئارزۇ - ئىستەك» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.

ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا-*sa// sə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: ئاچچىق - چۈچۈك نەرسىلەر «ئاجىغ *aqioʃ*» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئى ئاچچىق - چۈچۈكنى خالىغاندا، «ئار ئاجىغسادى *ar aqioʃsadi* ـــ ئادەم ئاچچىقسىرىدى، يەنى ئاچچىقنى يىگۈسى كەلدى» دىيىلىدۇ. تاتلىق نەرسىلەر «تاتىغ *tatïoʃ*» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئى تاتلىقنى خالىغاندا، «ئار تاتىغسادى *ar tatïoʃsadi* ـــ ئادەم تاتلىقسىرىدى، يەنى تاتلىقنى يىگۈسى كەلدى» دىيىلىدۇ.

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا-*sa// sə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: «ئار قاغۇنسادى *ar kaoʃunsadi* ـــ ئادەم قوغۇنسىرىدى. يەنى قوغۇن يىگۈسى كەلدى». «ئار جەنۇبتۈركسادى *ar qənüxtürüksədi* ـــ ئادەم جەنۇبستىسىرىدى. يەنى جەنۇبستە يىگۈسى كەلدى».

بۇ قائىدە ھەممە سوزلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز پەقەت بەزى مىساللارنىلا كەلتۈردۇق، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا قىياس قىلىپ چۈشىنىش مۇمكىن.

ئىككى هەرپلىك پېسللارغا «سا - sa// sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېيلى ياسلىشىغا مىسال: «اَر قىيزِنْ اَبْسادِى ər kizin epsədi — ئادەمنىڭ قىزىنى ئوپكۇسى كەلدى»، «اُلْ يا اَتْسادِى ol ya atsadi — ئۇ-نىڭ ئوقيا ئاتقۇسى كەلدى» دېگەن جۇملىلەردىكى «اَبْسادِى epsədi» پېسلىنىڭ ئەسلى «اَبْدِى epdi»، «اَتْسادِى atsadi» پېيلىنىڭ ئەسلى «اَتّى attī» دۇر.

ئۇچ هەرپلىك پېسللارغا «سا - sa// sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېيلى ياسلىشىغا مىسال: «اَر يُكْ كْتُرْسادِى ər yük kətürsədi — ئادەمنىڭ يۈك كوتەرگۈسى كەلدى»، «اُلْ قُشْ اُجْرسادِى ol kux uqursadi — ئۇنىڭ قۇش ئۇچۇرغۇسى كەلدى».

ئۇچىتىن ئارتۇق هەرپلىك پېسللارغا مىسال: «اُلْ تَنْكْرِيكا كِيرْتْكْسادِى ol təŋrigə kirtginsədi — ئۇنىڭ تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرگۈسى كەلدى، يەنى ئۇنىڭ خۇدانىڭ بىرلىگىگە ئىشەنگۈسى كەلدى».

ئاخىرىدا «ر - r» هەرپى بولغان سوزلەردىن ئىستەك پېيلى ياسىغاندا، بۇ قائىدە باشقىچىرەك بولىدۇ. «ر - r» بىلەن ئاخىرلاشقان سوزنىڭ تومۇرى قاتتىق بولسا، «سا - sa// sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىغا «غ - oj» هەرپى ئۇلىنىدۇ؛ تومۇرى يۇمشاق بولسا، «ك - g» هەرپى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَفْكا بَرِغْسادِى ol əvgə barioqsadi —

ئۇنىڭ ئويگە بارغۇسى كەلدى»، «مَنْ سَنِي كُـرْكْسادِمْ *mən səni kərügsədim* — مېنىڭ سېنى كورگۈم كەلدى». «بَرِغسادِي *barioqsadī*»نىڭ ئورنىغا «بَرْسادِي *barsadī*»، «كُرْكْسادِي *kərügsədi*»نىڭ ئورنىغا «كُرْسادِي *kərsədi*» دېسىمۇ بولىدۇ. لېكىن ئادەتتە يۇقۇرىدەكىسى قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەسلى «بَرْدِي *bardī*» ۋە «كُرْدِي *kərdi*» دۇر. «ل - *l*» بىلەن ئاخىرلاشقان سوزلەرگىمۇ «غ - *oq*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ: «اُلْ اَنْدِنْ يَرْماقْ اَلْغسادِي *ol andīn yarmaq alīoqsadī* — ئۇنىڭ ئۇنىڭدىن يارماق ئالغۇسى كەلدى». ئارزۇ - ئىستەك ئۇقۇمىنى «سا - *sa// sə*» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش تۈركىلەرنىڭ «ھەرەر نەرسىنى سانىدى» دېگەن مەنىدەكى «سادِي نانْكْنِي *sadī nəŋni*» ئىبارىسىدىن كېلىپ چىققان. يەنى ئىشلىگۈچى شەخس قىلماقچى بولغان ئىشنى ئوز ئارزۇ - ئىستەكلىرى قاتارىدا ساناپ، ئۇنى قىلىش تىلىگىدە بولغان دېمەكچى. مەسىلەن: «اَرْ سُوْسادِي *ər suvsadī* — ئادەم ئۇسسىدى. يەنى ئادەمنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى» دېگەن جۈملىدىن «سۇ شۇ ئادەمنىڭ ئارزۇ - ئىستىگى سانالىدى» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

«سا - *sa// sə*» قوشۇمچىسىنىڭ تەركىۋىدىكى «ا - ئېلىف» ھەرپى «ى - يا»غا ئالماشسا، مەنىمۇ ئوزگىرىدۇ، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئوزىگە ئوخشىتىلغان نەرسىنىڭ ھال ۋە

تەبىئەتنى قوبۇل قىلىپ، بۇرۇنقى ھالىدىن ئۆزگەرگەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «سۈجاڭ سۇسىدى *süqik suvsidi* — شاراپ سۇلاشتى، يەنى شاراپنىڭ سۇلۇق خۇسۇسىيىتى ئاشتى». «ئۈزۈم ئاچىسىدى *üzüm aqiqsidi* — ئۈزۈم ئېچىدى». بۇ قائىدە دائىم سۆيۈقلۇقلارغا ۋە بىر ھالدىن ئىككىنچى ھالغا ئۆزگىرىدىغان نەرسىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم «بىر نەرسىنى سۇندۇردى» دېگەن مەنىدىكى «سىدى نانكىنى *sidi nəŋni*» سوزىدىن كېلىپ چىقىقان. مەسىلەن: يۇقۇرىدا ئېيتىلغىنىدەك، سۇنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شاراپ تەمىنىڭ، ئېچىش بىلەن ئۈزۈم تەمىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش. قالغانلارنىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن. مەن ئېيتقان بۇ قائىدە پۈتۈن تۈركى تىللار ئۈچۈن ئورتاق.

أُخْشادِمْ ohxadim ئەركىلەتتىم، ئويناشتىم. مَنْ أَنِي أُخْشادِمْ *mən anï ohxadïm* — مەن ئۇنى ئەركىلەتتىم، خۇددى ئانىلارنىڭ ئوز بالىلىرىنى ئەركىلەتكىنىگە ئوخشاش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَقاقْ بِجارْ سَقالْ أُخْشارْ *sakak piqar sakal ohxar* — ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار. ساقالنى ئوينىغان بولۇپ ئېگەكنى كېسەر. بۇ ماقال يامان نىيەتنى ھىلە - مىكىر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ سوز يەنە «بِيرْ نانْكْ

بِيرْكا اُخْشادي *bir nəŋ birgə ohxadï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى». «اَتْ اُخْشادي *at ohxadï* — ئات ئۇخلىدى» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سوز-لىنىڭ «ئۇخلىدى» دېگەن مەنىسى يەمەك، ياباقۇ ۋە بىر-مۇنچە كوچمەن خەلقلەر تىلىغا خاس بولۇپ، پەقەت ئانقىلا ئىشلىتىلىدۇ (اُخْشارْ - اُخْشاماقْ *ohxar - ohxamak*).

اَلْشادي ɵlxədi : اَرْ اَجِبْ اَلْشادي *ər aqïp ɵlxədi* — ئادەم ئېچىرقاپ ئولەر ھالەتكە يەتتى، يەنى كوزلىرى قاراڭغۇ-لىشىپ، ھۇشىدىن كېتىپ دېدى. چىگىلچە. (اَلْشارْ - اَلْشاماكْ *ɵlxər - ɵlxəmək*).

اِرْغادي ïroqadï ئىرغاتتى. اُلْ يِغاجْ اِرْغادي *ol yïoqaq ïroqadï* — ئۇ (مۇئىسنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن) دەرەخنى ئىرغاتتى. باش-قىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغارْ - اِرْغاماقْ *ïroqar - ïroqamak*).

اَرْقادي arvadï ئەرۋىدى. قامْ اَرْقَشْ اَرْقادي *kam arvax arvadï* — باخشى ئەپسۇن - ئەرۋاھ ئوقۇدى (اَرْقارْ-اَرْقاماقْ *arvar - arvamak*).

اَرْقادي arkadï ئاختۇردى، تەكشۈردى. اُلْ اَنَكْ اَفَنْ اَرْقادي *ol anïŋ əvin arkadï* — ئۇ ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇردى. ئوغۇزچە. اُلْ اَنِي قَرْغادي اَرْقادي *ol anï karoqadï* —

arkadī ئۇ ئۇنى قارغىدى، يامانلىدى. بۇ ئىككى سوز دائىم جۈپ سوز هالىتىده ئىشلىتىلىدۇ، يالغۇز - يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. «اَرْقادِي arkadī» سوزى «ئالقىش» مەنىسىدىكى «اَلْقادِي alkadī» سوزىدىن ئېلىنغان. ئەسلىده ياخشىلىقنى بىلدۈرىدىغان بۇ سوز «قَرْغادِي karoɣadī» دىگەن سوز بىلەن قوشما هالدا كوپ قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، يامانلىق نىمۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ سوزدىكى «ر - r» هەرپى «ل - l»دىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى تەگرىنىڭ «كَاَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ» دىگەن ئىبارىسىدىكى «مَرْصُوصٌ» سوزىنىڭ «مَلْصُوصٌ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ (اَرْقار - اَرْقاماق arkar - arkamak).

اِسْكادِي iskədi تىتتى. اُلْ يُونْكْ اِسْكادِي ol yuŋ iskədi — ئۇ يۇڭ تىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِسْكار - اِسْكاماكْ iskər - iskəmək).

اَلْكادِي əlgədi ئەلگىدى ~ ئەگلىدى، تاسقىدى. اُلْ اُونْ اَلْكادِي ol un əlgədi — ئۇ ئۇن ئەلگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْكارْ - اَلْكاماكْ əlgər - əlgəmək).

اَمْكادِي əmgədi ئەمگىدى، جاپا تارتتى. اَرْ اَمْكادِي ər — əmgədi ئادەم ئەمگىدى (اَمْكارْ - اَمْكاماكْ əmgər - əmgəmək).

اُبْلادِي üplədi بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، تالىدى. اُلْ اَنِكْ تَمْارِنْ

اُپْلادی — ol anïŋ tavarïn üpladi — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تالىدى (اُپْلار - اُپْلاماق üplar - üpləmək).

اَتْلادی — ol koyïoŋ ətladi — ئۇ قويىنى گوش قىلدى. اُل قُويِغْ اَتْلادی (اَتْلار - اَتْلاماق ətlər - ətləmək).

اُتْلادی — at otladï — ئات ئوتلىدى. اَتْ اُتْلادی ئوتلىدى. باشقا مالىلارنىڭ ئوتلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتْلار - اُتْلاماق otlar - otlamak).

اَتْلاندی — ol at atlandï — ئاتلاندى. اُل اَتْ اَتْلاندی ئۇ ئاتقا مىندى (اَتْلَنُر - اَتْلَنْماق atlanur - atlanmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يلقى يرِن اتلنور
اُتْلَبْ اَنِن اَتْلَنُورْ
بَكْلَرْ سَمِزْ اتلَنور
سَفْنَبْ اُكُرْ اِسرِشُورْ

*yïlkï yazïn*① *atlanur*
otlap anïn ətlənür

① بۇ سوز بۇ يەردە «يېزِن» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 514 - بەتتە «ياز yaz» سوزىنىڭ باھار مەنىسىدە كەلگەنلىگىگە ۋە مۇشۇ شېئىردىكى ئورنىغا قاراپ «yazïn» دەپ ئالدۇق.

bəglər səmüz atlanur
səvnüp ügür īsrīxur

[يىلقا يازدا ئات بولار،
ئوتلاپ يۈرۈپ ئەتلىنەر،
بەگلەر سېمىز ئات مىنەر،
سويۇنۇپ ئۈيۈر چىشلىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: كوكلەم-يازدا چارۋا مالىلارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىدۇ، ئوتلاپ يۈرۈپ ئەت ئالىدۇ، شۇڭا، بەگلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن سېمىز ئاتلار تەييار بولىدۇ، ئۈيۈر بولۇپ يۈرگەن ئاتلار خوشاللىقىدىن بىر - بىرىنى چىشلەپ ئويناشىدۇ.

اِتْلادِي itladi ئىتلىدى، ئىتقا ئوخشاتتى. اُلْ اَنِي اِتْلادِي *ol* —— *ani itladi* ئۇ ئۇنى «ئىت» دەپ تىللىدى (اِتْلار- اِتْلاماقْ *itlar - itlamak*).

اِجْلادِي iqlədi ئىچلىدى، ئەستەرلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجْلادِي *ol tonuq iqlədi* —— ئۇ تونىنى ئەستەرلىدى (اِجْلار- اِجْلاماكْ *iqlər - iqləmək*).

اَذْلادِي əzlədi ئەنلىك قىلدى، كېگەيتتى. اُلْ اَذْلادِي نانِكِنْ *ol əzlədi nəŋin* —— ئۇ بىر نېمىسنى ئەنلىك قىلدى (اَذْلارْ - اَذْلاماكْ *əzlər - əzləmək*).

اُزْلادِي əzlədi ئۇزلۇك قىلدى. اُلْ اُونُغْ اُزْلادِي *ol unuq* ——

ئۇ خىيمىرنى چەيلەپ ئوزلۇك قىلدى (ئۇزلاڭ - ئۇزلاماق *özlər - özləmək*).

ئەسلادى əsladi ئەسلىدى؛ پەملىدى، پەرق ئەتتى، ئاڭقاردى. ئۇ ئەسلادى نانكنى *ol əsladi nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى پەملىدى، يەنى ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ئوغۇزچە (ئەسلار - ئەسلەماق *əslər - əsləmək*).

ئاشلادى axladi قاداددى، قاداق سالدى. ئۇ ئاياق ئاشلادى *ol ayak axladi* — ئۇ ئاياق (قاچا) قاددىدى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (ئاشلار - ئاشلاماق *axlar - axlamak*).

ئىشلەدى ixladi ئىشلىدى. ئەر ئىشلادى *ər ixladi* — ئادەم ئىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىشلار - ئىشلاماق *ixlər - ixləmək*).

ئېغلادى ioqladi يىغلىدى. ئوغلان ئېغلادى *oqlan ioqladi* — بالا يىغلىدى. بۇ سوز «يىغلادى *yioqladi*»مۇ دىيىلىدۇ (ئېغلار - ئېغلاماق *ioqlar - ioqlamak*).

ئاۋلادى avladi ئوۋلىدى؛ ئولاشتى. بەگ ئاۋ ئاۋلادى *bəg av avladi* — بەگ ئوۋ ئوۋلىدى. ئەنكار كىشى ئاۋلادى *aŋar kixi avladi* — ئاڭا كىشى ئولاشتى (ئاۋلار - ئاۋلاماق *avlar - avlamak*).

اُكْلِيدِي üklidi كوپەيدى. اُكْلِيدِى نانْكْ — *üklidi nəŋ* كوپەيگەن نەرسە (اُكْلِيرْ - اُكْلِيماكْ *üklir - üklimək*).

اكلادِي iglədi چىگدىدى. اُلْ يِيرِكْ اكلادِي — *ol yərig iglədi* ئۇ يەرنى چىگدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اكلار - اكلاماك *iglər - igləmək*).

اِكْلادِي iglədi يىگلىدى، كېسەل بولدى. اَرْ اِكْلادِي — *ər iglədi* ئادەم كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلارْ - اِكْلاماكْ *iglər - igləmək*).

اَمْلادِمْ əmlədim ئەملىدىم، داۋالىدىم. مَنْ اَنِي اَمْلادِمْ — *mən ani əmlədim* مەن ئۇنى ئەملىدىم (اَمْلارْمَنْ - اَمْلاماكْ *əmlərmən - əmləmək*).

اِمْلادِمْ imlədim ئىملىدىم، ئىشارەت قىلدىم. مَنْ اَنكارْ اِمْلادِمْ — *mən aŋar imlədim* مەن ئاڭا ئىملىدىم، يەنى ئاڭا قول ياكى كوز بىلەن ئىشارەت قىلدىم (اِمْلارْمَنْ - اِمْلاماكْ *imlərmən - imləmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَىْ تُلُونْ بُلْسا اَلكِنْ اِمْلاماسْ — *ay tolun bolsa əlkin imləməs* ئاي تولۇن بولسا، قول بىلەن ئىملەنمەس. بۇ ماقال ھەممىگە ئايان بولغان نەرسىلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.

آذْنادي aznadï ئايندى، ئوزگەردى، باشقا تۈسكە كىردى.
يِيرْ آذْنادي *yər aznadï* — يەر ئوزگەردى. باشقىلاردىمۇ
شۇنداق (آذْنارْ - آذْناماقْ *aznar - aznamak*).

اُرْنادِمْ ornadïm ئورنىدىم، ئورناشتىم. مَنْ بُو يِيرْدا اُرْنادِمْ
mən bu yərdə ornadïm — مەن بۇ يەردە ئورناشتىم.
اُرْنادي نانْكْ *ornadï nəŋ* — ئورنىغان نەرسە. كُونْ اُرْنادي
kün ornadï — كۈن ئولتۇردى (اُرْنارْ - اُرْناماقْ *ornar - ornamak*).

اُزْنادي öznədi يىاندى، قارشى چىقتى. اُغُلْ آتاقا اُزْنادي
oğul ataka öznədi — ئوغۇل ئاتىسىغا يىاندى
(اُزْنارْ - اُزْناماكْ *öznər - öznəmək*).

آسْنادي əsnədi شامال چىقتى؛ ئەسىندى. آسِنْ آسْنادي *əsin* —
əsnədi شامال چىقتى. آرْ آسْنادي *ər əsnədi* — ئادەم
ئەسىندى (آسْنارْ - آسْناماكْ *əsnər - əsnəmək*).

اُسْنادي üsnədi ئوخشىدى. بِيرْ نانْكْ بِير نانْكْ كا اُسْنادي *bir*
nəŋ bir nəŋgə üsnədi — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخ-
شىدى (اُسْنارْ - اُسْناماكْ *üsnər - üsnəmək*).

آغْنادي aoqnadï ئېغىندى؛ دۇدۇقلىدى. آتْ آغْنادي *at* —

aoɣnadï ئات ئېغىنىدى. ئار ئاغنادى *ər aoɣnadï* — ئادەم دۇدۇقلىدى (ئاغنار - ئاغناماق *aoɣnar - aoɣnamak*).

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

ئۆرنەردى *ørŋərdi* ئوگدى، ئاقاردى. ئۆرنەردى نانك *ørŋərdi nəŋ* — ئوگگەن نەرسە (ئۆرنەرۇر - ئۆرنەرماك *ørŋərür - ørŋərmək*).

ئاسنارداى *asŋardï* ئېسەنكىرىدى. ئار ئاسنارداى *ər asŋardï* — ئادەم ئېسەنكىرىدى (ئاسنارار - ئاسنارماق *asŋarar - asŋarmak*).

ئاڭرادى *aŋraxdï* ئىگراشتى. ئاغلان ئاڭرادى *oɣlan aŋraxdï* بالىلار ئىگراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاڭرۇر - ئاڭراشماق *aŋraxur - aŋraxmak*).

ئىڭرەندى *iŋrandï* ئىگرىدى. ئىكان ئىڭرەندى *ingən iŋrandï* ھېنگان ئىگرىدى (ئىڭرانۇر - ئىڭرانماق *iŋranur - iŋranmak*).

ئۆنلەندى *ønləndi* ئوك ئالدى، رەك تۈزدى. ئۈزۈم ئۆنلەندى *üzüm ønləndi* — ئۈزۈم رەك تۈزدى. ئادەم كېسەلدىن ساقىيىپ ئوگى تۈزەلسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ

(اُنْكْلَنُور - اُنْكْلَنْماكْ *eŋlənür - eŋlənmək*).

اَنْكْتُرْدِي *əŋtürdi* هاڭ - تاڭ قالدُوردى. ارْنِي اَنْكْتُرْدِي *ərni əŋtürdi* — ئاده‌مسنى هاڭ - تاڭ قالدُوردى (اَنْكْتُرُر - اَنْكْتُرْماكْ *əŋtürür - əŋtürmək*).

اُنْكْتُرْدِي *üŋtürdi* تەشتُوردى، بوُرغىلاتتى. اُلْ اَنَكَرْ يِغاجْ اُنْكْتُرْدِي *ol aŋar yīoqaq üŋtürdi* — ئُوُ ئاڭا ياغاچ تەشتُوردى (اُنْكْتُرُر - اُنْكْتُرْماكْ *üŋtürür - üŋtürmək*).

غُونىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَنْكْلادِي *aŋladi* چۈشەندى. اُلْ سُوزُكْ اَنْكْلادِي *ol sözüg aŋladi* — ئُو سوزنى چۈشەندى. ئُوغُوزچە. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (اَنْكْلارْ - اَنْكْلاماقْ *aŋlar - aŋlamak*).

توت هەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.

بەش هەرپلىكلەر باپلىرى

اُڤْتَغْرْدِي uvutoqardi ئۇۋاتقۇزدى ~ ئۇيالدۇردى. اُلْ مَنِي اُڤْتَغْرْدِي *ol məni uvutoqardi* — ئۇ مېنى ئۇۋاتقۇزدى (*uvutoqarur - uvutoqarmaq* اُڤْتَغْرُرْ - اُڤْتَغْرْمَاقْ).

اِسِرْكَنْدِي isirkəndi ئىسسىقلىق ئورلىدى. اَنِكْ بَشِي اِسِرْكَنْدِي *anïŋ baxï isirkəndi* — ئۇنىڭ بېشىغا (ئۇزۇنىغچە چېچىنى ئالدۇرمىغاچقا، ئىسسىتما سەۋىبىدىن ئىسسىقلىق ئورلىدى (*isirkənür - isirkənmək* اِسِرْكَنُورْ - اِسِرْكَنْمَاكْ).

اَسِرْكَنْدِي əsirkəndi ئېسىركەندى، ئېچىندى. اَرْ تَڤَارِنكا اَسِرْكَنْدِي *ər tavarïŋa əsirkəndi* — ئادەم (قولدىن كەتكەن) تاۋارغا ئېسىركەندى (*əsirkənür - əsirkənmək* اَسِرْكَنُرْ - اَسِرْكَنْمَاكْ).

اُڤْتَلَنْدِي uvutlandi ئۇۋاتتى ~ ئۇيالدى. اَرْ اُڤْتَلَنْدِي *ər uvutlandï* — ئادەم ئۇيالدى. ئوغۇزلار بىرقانچە ھەرپنى بىراقلا چۈشۈرۈپ، «اُتَنْدِي *utandï*» دەيدۇ (*uvutlanur - uvutlanmaq* اُڤْتَلَنُرْ - اُڤْتَلَنْمَاقْ).

اَكَتْلَنْدِي ägətləndi ئېگەتلەندى. قِيز اَكَتْلَنْدِي *kïz əgətləndi* — قىز ئېگەتلىك بولدى، يەنى كېلىن بولغۇچى قىز ئوزى بىلەن بارىدىغان خىزمەتچىگە ئىگە بولدى (اَكَتْلَنُر - اَكَتْلَنْمَاقْ *əgətlənür - əgətlənmək*).

اَشِجْلَنْدِي axïqlandï قازانلىق بولدى. اَر اَشِجْلَنْدِي *ər axïqlandï* — ئادەم قازانلىق بولدى (اَشِجْلَنُورْ - اَشِجْلَنْمَاقْ *axïqlanur - axïqlanmaq*①).

اَنْجْلَنْدِي ənüqləndi پەردە ئوستى. اَنِكْ كُوزِي اَنْجْلَنْدِي *anïŋ køzi ənüqləndi* — ئۇنىڭ كوزىگە پەردە ئوستى (اَنْجْلَنُرْ - اَنْجْلَنْمَاقْ *ənüqlənür - ənüqlənmək*).

اَغِرْلَنْدِي aqïrlandï قەدىرلەندى، يۇقۇرى باھالاندى. اَر اَغِرْلَنْدِي *ər aqïrlandï* — ئادەم قەدىرلەندى. بۇنىڭدىكى «ن - *n*» ھەرپى «ل - *l*» ئورنىغا ئالماشقان. اُل بُو اَتْنِي اَغِرْلَنْدِي *ol bu atnï aqïrlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كوردى (اَغِرْلَنُورْ - اَغِرْلَنْمَاقْ *aqïrlanur - aqïrlanmaq*).

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اَشِجْلَنْمَاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ پېئل «اَشِجْ *iq* + *ax*» — قازان» دىگەن ئىسىمدىن ياسالغان. شۇڭا بىز بۇ سوزنىڭ يىلتىزىنىڭ قاتتىق ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*axïqlanmaq*» دەپ ئالدۇق.

aoƫrlanmak). بىر نەرسىنىڭ ئېغىرلىغىنى بىلدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اُغرْلَنْدِي ooqurlandï : اُغرْلَنْدِي نانْڭ *ooqurlandï nəŋ* — ۋاقتى - سائىتى كەلگەن نەرسە. يُول اُغرْلَنْدِي *yol ooqurlandï* يول ئوگۇشلۇق بولدى. اَت اُغرْلَنْدِي *at ooqurlandï* (تەقدىم قىلىنغان) ئاتنىڭ بەدىلى تولەندى. ئوغۇزچە (اُغرْلَنُور - اُغرْلَنماق *ooqurlanur - ooqurlanmak*).

اُگُرْلَنْدِي ügürləndi ئۈيۈرلەندى. يُنْد اُگُرْلَنْدِي *yund ügürləndi* يىلقا ئۈيۈرلەندى، يەنى ئايغىرلىق بولدى (اُگُرْلَنُر - اُگُرْلَنْماك *ügürlənür - ügürlənmək*). ئۈيۈر بولۇپ توپلىشىپ ياشايدىغان باشقا ھايۋانلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَتِزْلَنْدِي atïzlandï ئېتىزلاندى. يِيرْ اَتِزْلَنْدِي *yər atïzlandï* يەر ئېتىزلاندى (اَتِزْلَنُر-اَتِزْلَنْماكق[1] *atïzlanur - atïzlanmak*).

اُجُزْلَنْدِي uquzlandï ئەرزەن كوردى؛ كەمسىتتى. اُل بُو

---

① بۇ يەردە ئاۋال «اَتِزْلَنْماك» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اَتِزْلَنْماكق» شەكلىدە تۈزىتىلگەن. يازما نۇسخا 152 - بەت 13 - قۇردا بۇ سوز «اَتِزْلاماق» شەكلىدە يېزىلغان. شۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سوزنى «*atïzlanmak*» دەپ ئالدۇق.

نـانكْنى اجزلَنْدى — ol bu nəŋni uquzlandi — ئۇ بۇ ئەرسىنى ئەرزەن كوردى (اجزلـنر - اجزلـنماق - uquzlanur - uquzlanmak).

آذِزْلَنْدِي əzizləndi ئېگىز كوردى. الْ تاغْنِي اَذِزْلَنْدِي ol taoŋni əzizləndi — ئۇ تـاغنى ئېگىز كوردى، يـەنى چوڭ تـوسـالـغـۇ دەپ هسـاپـلـدى (اَذِزْلَـنْر - اَذِزْلَـنْماكْ əzizlənür - əzizlənmək).

اِسِزْلَنْدِي əsizləndi يامـانـلاشتى، ئـەسـكـلـەشتى. اُغْلانْ اسِزْلَـنْدى ooqlan əsizləndi — بالا ئەسكىلىشىپ كەتتى (اِسِزْلَـنْر - اِسِزْلَنْماكْ əsizlənür - əsizlənmək).

اُغْزْلَنْدِي ooquzlandi ئوغۇزلاشتى. ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى. اَرْ اغزْلَنْدى ar ooquzlandi — ئـادەم ئـوغـۇزلاشتى، يـەنـى ئوغـۇز قىيـاپـىتـىگە كـىردى (اُغْزْلَـنْر - اُغْزْلَـنْماق ooquzlanur - ooquzlanmak).

اُكْزْلَنْدِي öküzləndi ئوكۇزلۇك بولدى. اَرْ اُكْزْلَـنْدى ar öküzləndi — ئادەم ئوكۇزلۇك بولدى، يەنى ئوكۇزگە ئىگە بولدى (اُكْزْلَـنْر - اُكْزْلَنْماكْ öküzlənür - öküzlənmək).

اُغْشْلَنْدِي ooquxlandi ئويلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەت-

لمك بولدى. اَر اُغْشْلَنْدِى ər ooʃuxlandï — ئادەم ئويلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (اُغْشْلَنُر - اُغْشْلَنْماق ooʃuxlanur - ooʃuxlanmak).

اُرْغْلَنْدِى uruoqlandï ئۇرۇقلاندى، دان تۇتتى. تَرِغْ اُرْغْلَنْدِى tarïoq uruoqlandï — ئاشلىق دان تۇتتى. كَپازْ اُرْغْلَنْدِى kəpəz uruoqlandï — كېۋەز غوزلىدى. ھەر قانداق مەۋدگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ(اُرْغْلَنُر - اُرْغْلَنْماق - uruoqlanur uruoqlanmak).

اُجَقْلَنْدِى oqaklandï ئوچاقلىق بولدى. اَڤْ اُجَقْلَنْدِى əv — oqaklandï ئوي ئوچاقلىق بولدى (اُجَقْلَنُر - اُجَقْلَنْماق oqaklanur - oqaklanmak).

اَذَقْلَنْدِى aʒaklandï ئاياقلاندى، ئاياقلىق بولدى. اَذَقْلَنْدِى نانْكْ aʒaklandï nəŋ — ئاياقلىق بولغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلِمْ كِيجْ قَلْسا اَذَقْلَنُرْ alïm kəq — kalsa aʒaklanur ئېلىم كەچ قالسا، ئۇنىڭغا پۇت چەمىدۇ، يەنى قەرز ئىگىسى قەرزنى ئۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ (اَذَقْلَنُر - اَذَقْلَنْماق - aʒaklanur aʒaklanmak).

اَرِقْلَنْدِى arïklandï ئېرىق چىقىرىۋالدى. سُوڤْ اَرِقْلَنْدِى suv arïklandï — سۇ ئېرىق چىقىرىپ ئاقتى. سۇنىڭ

يەرلەرنى يۇيۇپ كېتىپ، جىرا ۋە ئېقىنى پەيدا قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ارقلىنىر - ارقلىنىماق - *arïklanur - arïklanmak*).

ئازقلاندى azuklandi ئوزۇقلۇق بولدى. ار ئازقلاندى *ar — azuklandï* ئادەم ئوزۇقلۇق بولدى (ئازقلىنىر - ئازقلىنماق *azuklanur - azuklanmak*).

ئاتەكلەندى ətəkləndi ئېتەكلەندى، ئېتەك سېلىندى. تون ئاتەكلەندى *ton ətəkləndi* — تون ئېتەكلەندى، يەنى تونغا ئېتەك سېلىندى (ئاتەكلىنىر - ئاتەكلىنماك *ətəklənür - ətəklənmək*).

ئاتۈكلەندى ətükləndi ئوتۇكلۇك بولدى. ار ئاتۈكلەندى *ar — ətükləndi* ئادەم ئوتۇكلۇك بولدى (ئاتۈكلىنىر - ئاتۈكلىنماك *ətüklənür - ətüklənmək*).

ئارۇكلاندى ərükləndi مۇڭلىدى، مۇڭلىك بولدى. يىغاچ ئارۇكلىندى *yïoqaq ərükləndi* — دەرەخ مۇڭلىدى (ئارۇكلىنىر - ئارۇكلىنماك *ərüklənür - ərüklənmək*).

ئېسكلەندى isigləndi: ئۇ بۇ ئاغزدا بارماققا ئېسكلەندى *ol bu ooqurda barmakka isigləndi* — ئۇ مېڭىشقا بۇ ۋاقىتنى ئىچ بەك ئىسسىق كوردى (ئېسكلىنىر - ئېسكلىنماك *isiglənür - isiglənmək*).

اَنُكْلَنْدِي ənüklәndi كۈچۈكلۈك بولدى. ات اَنُكْلَنْدِى *it ənüklәndi* — ئىت كۈچۈكلۈك بولدى (اَنُكْلَنُرْ - اَنُكْلَنْماكْ *ənüklәnür - ənüklәnmәk*).

اَتَنْلَنْدِي atanlandi ئاتانلىق (ئاتىنان تۇغۇلۇش) بولدى. اَر اَتَنْلَنْدِى *ər atanlandi* — ئادەم ئاتانلىق بولدى (اَتَنْلَنُرْ - اَتَنْلَنْماقْ *atanlanur - atanlanmaq*).

اُزْمَلَنْدِي üzümlәndi ئۈزۈملىدى، ئۈزۈملۈك بولدى، ئۈزۈم چۈشتى. بَذِجْ اُزْمَلَنْدِى *bəžiq üzümlәndi* — بېدىش ئۈزۈملىدى، يەنى بېدىشتە ئۈزۈم چۈشتى (اُزْمَلُنْرْ - اُزْمَلَنْماكْ *üzümlәnür - üzümlәnmәk*).

بۇ باپتىكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائىفلەر

اُبْلَلْدِي üpləldi تالاندى، بۇلاندى. اَر تَقارِى اُبْلَلْدِى *ər tavarï üpləldi* — ئادەمنىڭ تاۋارى تالاندى، يەنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىندى (اُبْلَلُورْ - اُبْلَلْماكْ *üpləlür - üpləlmək*).

اَتْلَلْدِي ətləldi گوش قىلىندى. قُوىْ اَتْلَلْدِى *koy ətləldi* — قوي گوش قىلىندى. باشقىلاردەكمۇ شۇنداق (اَتْلَلُورْ -

اَتْلَلْمَاقْ (ətlələr - ətləlmək).

اَذْلَلْدِي əžləldi ياخشىلاندى. اَذْلَلْدِي نانْكْ — əžləldi nən ياخشىلانغان نەرسە. بىر نەرسىنى ئىزلەشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَذْلَلُورْ - اَذْلَلْمَاقْ əžlələr - əžləlmək).

اَشْلَلْدِي axlaldi قادالدى. اَياقْ اَشْلَلْدِي — ayak axlaldi ئاياق قادالدى، يەنى چىنە قادالدى (اَشْلَلُرْ - اَشْلَلْماقْ axlalur - axlalmak).

اِشْلَلْدِي ixləldi ئىشلەندى. ايشْ اِشْلَلْدِي — iх ixləldi ئىش ئىشلەندى (اِشْلَلُرْ - اِشْلَلْمَاقْ ixlələr - ixləlmək).

اَقْلَلْدِي avlaldi ئوۋلاندى. كَيِكْ اَقْلَلْدِي — kəyik avlaldi كېيىك (ئوۋ) ئوۋلاندى (اَقْلَلُورْ - اَقْلَلْماقْ avlalur - avlalmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَلُورْ اُوزُمْ اَنِكْ تُوزنكا

اَمْلَلُرْ كُوزُمْ اَنِكْ تُوزِنكا

avlalur өzüm anіŋ tüzüŋə
əmlələr kөzüm anіŋ toziŋa

[ئۇنىڭ تۈزلۈگى (گۈزەللىگى) بىلەن كۆگلۈم ئوۋلىنىدۇ، ئۇنىڭ (ئاياق) توزىنگى بىلەن كوزۇم ئەملىنىدۇ.]

شائىر سويۇملۇكنى تەرىپلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ

هوسنى - جامالى پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى ئووۇلىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىققان توزاڭ بىلەن كوزۇم ئەملىنىدۇ.

اِگْلَلْدِي igləldi يىگلىدى، كېسەل بولدى، ئاغرىدى.

تَكْما تُرْلُكْ ايِكْ اِگْلَلْدِي *təgmə türlüg ig igləldi* — ھەر تۈرلۈك كېسەللەر بىلەن ئاغرىدى (اِگْلَلُرْ - اِگْلَلْماكْ *iglələr - iglələmək*).

اَمْلَلْدِي əmləldi ئەملەندى، داۋالاندى. اِكْلِكْ اَمْلَلْدِي *iglik əmləldi* — كېسەل ئەملەندى (اَمْلَلُرْ - اَمْلَلْماكْ *əmlələr - əmləlmək*).

اِمْلَلْدِي imləldi ئىملاندى. كِشِي اِمْلَلْدِي *kixi imləldi* — كىشى ئىملاندى، يەنى كىشىگە كوز ياكى باشقا ئەزالار ھەركىتى بىلەن ئىشارەت قىلىندى (اِمْلَلُرْ - اِمْلَلْماكْ *imlələr - imləlmək*).

مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر

اَرْبَلَنْدِي arpalandï ئارپىلىق بولدى. اَتْ اَرْبَلَنْدِي *at arpalandï* — ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يەيدىغان ئارپىسى بار بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْبالَنُرْ - اَرْبَلَنْماقْ *arpalanur - arpalanmak*).

اُرْدُلَنْدِي ordulandï ئوردا قىلدى، قارارگاھ قىلدى.

بَاغْ بِيرْ يِيرِكْ اُرْدُلَنْدِى — *bag bir yərig ordulandī*
بەگ بىر يەرنى ئوزىگە ئوردا (قارارگاه) قىلدى
(اُرْدُلَنُرْ - اُرْدُلَنْمَاقْ *ordulanur - ordulanmak*).

اُتْرُلَنْدِى utrulandī ئوتتۇرىلاندى، يۇزەۋ - يۇز كەلدى.
اُلْ اَنْكَرْ اُتْرُلَنْدِى — *ol aŋar utrulandī* ئۇ ئاڭا
ئوتتۇرىلاندى(اُتْرُلَنُرْ - اُتْرُلَنْمَاقْ *utrulanur - utrulanmak*).

اَرْقَلَنْدِى arkalandī تاياندى، يولەندى، همات قىلدى.
اُلْ مَنِى اَرْقَلَنْدِى — *ol məni arkalandī* ئۇ مېنى همات
قىلدى. اُلْ تاغْنِى اَرْقَلَنْدِى — *ol taoŋnī arkalandī*
ئۇ تاقا يولەندى (اَرْقَلَنُرْ - اَرْقَلَنْمَاقْ *arkalanur - arkalanmk*).

اُزْمْلَنْدِى üzümləndi ئۈزمىلەندى. يِغاجْ اُزْمْلَنْدِى — *yïoqaq*
üzümləndi دەرەخ ئۈزمىلەندى، يەنى ئۈزمە دەردىخدە ئۈزمە
بولدى (اُزْمْلَنُرْ - اُزْمْلَنْمَاكْ *üzümlənür - üzümlənmək*).

بۇ باپتىكى باشقا تۈر

اُوتْلَنْدِى otlandī ئوت بولۇپ كەتتى، قىزىپ كەتتى. اَتْ اُوتْلَنْدِى
at otlandī — ئات (مېڭىپ) قىزىپ كەتتى. اَرْ اُوتْلَنْدِى

ər otlandï ـــ ئادەم قىزىپ كەتتى، يەنى غەزەپلەندى (اوتْلَنُور ـ اُوتْلَنْماقْ otlanmak ـ otlánur).

آازْلَنْدي āzlandï ئاز كوردى، ئاز ساندى. اَلْ بُو يَرماقِغْ آازْلَنْدي ol bu yarmakïoï āzlandï ـــ ئۇ بۇ يارماقنى ئاز كوردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (آازْلَنُرْ ـ آازْلَنْماقْ āzlanur ـ ālanmak).

اُوزْلَنْدي uzlandï ئۇزلاندى، ئۇستىلىق كورسەتتى. اَرْ اُوزْلَنْدي ər uzlandï ـــ ئادەم (ھۇنەر ـ سەنئەتتە) ئۇستەلىق كورسەتتى (اُوزْلَنُورْ ـ اُوزْلَنْماقْ uzlanur ـ uzlanmak).

ايشْلَنْدي ixləndi: اَرْ ايشْلَنْدي ər ixləndi ـــ ئادەم ئوزىنى ئىشلەۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى[1].

ايسْلَنْدي ïslandï ئىسلاندى. اَڤْ ايسْلَنْدي av ïslandï ـــ ئوي ئىسلاندى، يەنى ئىستىن قارايدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىستىن قارىيىشىغىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (ايسْلَنُرْ ـ ايسْلَنْماكْتى ïslanur ـ ïslanmak).

آاڤْلَنْدي āvlandï ئوۋلىدى، ئوۋ قىلدى. اَرْ اُوزِنكا آاڤْلَنْدي

---

[1] يازما نۇسخىدا «ايشْلَنْدى» سوزىنىڭ مەستەر شەكلى كەيىنكى «ايسْلَنْدى ïslandï» سوزى بىلەن قوشۇپلا «ايسْلَنُرْ ـ ايسْلَنْماكْتى» قىلىپ بېرىلگەن.

ئادەم ئوزى ئۆچۈن ئوۋ قىلدى — *ər əziŋə āvlandī* (ئاۋلىنۇر - ئاۋلىنماق *āvlanur - āvlanmak*).

ئوگلەندى *əgləndi* ھاردۇق چىقاردى، دەم ئالدى. ئەرق ئار ئوگلەندى *aruk ər əgləndi* — ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى. باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ (ئوگلەنمەك *əglənmək* - ئوگلەنۈر *əglənür*).

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

ئاۋتلادى *ażutladī* ئۇچۇملىدى. ئار يەرماق ئاۋتلادى *ər yarmaq ażutladī* — ئادەم يارماق ئۇچۇملىدى. سۆنى ئۇچۇم - لاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئاۋتلار - ئاۋتلاماق *ażutlar - ażutlamak*).

ئۈزتلادى *üzütlədi* بېخىل كوردى. ئۇ ئانى ئۈزتلادى *ol anī üzütlədi* — ئۇ ئۇنى بېخىل كوردى (ئۈزتلار - ئۈزتلامەك *üzütlər - üzütləmək*).

ئۆگتلادى *əgütlədi* ئۆگۈت - نەسىھەت قىلدى. ئۇ ئوغلىنى ئۆگتلادى *ol oƣlīn əgütlədi* — ئۇ ئوغلىغا ئۆگۈت - نەسىھەت قىلدى (ئۆگتلار - ئۆگتلامەك *əgütlər - əgütləmək*).

ئەگتلادى *əgətlədi* : ئۇ قىزنى ئەگتلادى *ol kīzīn əgətlədi* — ئۇ قىزنى ئېگەتلىك قىلدى، يەنى قىزغا ئايال خىزمەت -

چى قوشۇپ بەردى (اَكتلاڕ - اَكتلاماك *əgətlər - əgətləmək*).

اُلتلادى elütlədi جان تىكتى. اَر اُلتلادى *ər elütlədi* — ئادەم جان تىكىپ ئۇرۇشتى، يەنى ئۇرۇشۇپ بىر-بىرىنى ئولتۇرىدىغان دەرىجىگە يەتتى (اُلتلاڕ - اُلتلاماك *elütlər - elütləmək*).

اَمَجلادى amaqladī قارىغا ئالدى، نىشانلىدى. اَر قۇشغا اَمَجلادى *ər kuxuoʃ amaqladī* — ئادەم قۇشنى قارىغا ئالدى (اَمَجلاڕ - اَمَجلاماق *amaqlar - amaqlamak*).

اَنجلادى ənüqlədi : اُتاجى كۆزۈك اَنجلادى *otaqi køzüg ənüqlədi* — تېۋىپ كوز پەردىسىنى داۋالىدى، يەنى كوز پەردىسىگە دورا سۈردى (اَنجلاڕ - اَنجلاماك *ənüqlər - ənüqləmək*).

اَذَرلادى əżərlədi ئېگەرلىدى. اَر اَتْ اَذَرلادى *ər at əżərlədi* ئادەم ئات ئېگەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذَرلاڕ - اَذَرلاماك *əżərlər - əżərləmək*).

اَغرلادى aoqïrladī قەدىرلىدى، ئەزىز قىلدى. تَنكرى مَنى اَغرلادى *təŋri məni aoqïrladī* — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى. بىر - بىرىنى هورمەت قىلىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَغرلاڕ - اَغرلاماق *aoqïrlar - aoqïrlamak*).

اُغرلادى ooqurladī : اَر اِيشِن اُغرلادى *ər ixïn ooqurladī* —

ئادەم ئىشىنى دەل پەيتىدە قىلىدىغان (اُغْرلاَرْ - اُغْرلاماقْ *oǫu·lar - oǫurlamaq*). شۇنىڭدەك «اَرْ تَوارْ اُغْرلادى *ər tawar oǫu·ladī* —— ئادەم مال ئوغرىلىدى» مۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى ئوغرى ۋاقىت ۋە پۇرسەت كۈتىدۇ. بۇنداق مەنىدە كېلىشىگە باشقا بىر سەۋەپ بار، «اُغْرى *oǫrī*» سوزى «ئوغرىلىغۇچى» مەنىسىدە بولۇپ، يۇقۇرىدىكى پېئل ئەشۇ سۆزدىن ياسالغان، لېكىن يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئاخىرىدىكى «ى - يا» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئەھۋال ماڭا ناھايىتى ياقىدۇ، ئىككىلىسىمۇ چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكِمْ اُوزِنْ اُغْرْلادِى
يَرغ بيلب اُغْرْلادِى
اُلُغْ تَنْكْرِى اَغْرْلادِى
اِنِن قُت قَفْ تْرِى تَغْدِى

bəgim özin oǫurladī
yaraoǫ bilip oǫurladī
uluoǫ təŋri aoǫirladī
anin ḳut ·ḳiv təri tuoǫdī

[بېگىم ئۆزىنى داللىغا ئالدى،
پۇرسەتنى پايدىلىنىپ، ئىشنى دەل ۋاقتىدا قىلدى،
ئۇلۇغ تەڭرى ئەزىزلىدى،
شۇنىڭ بىلەن بەخت - سائادىتى تۇغۇلدى.]

تاگغوت بېگىنىڭ دۇشمەندىن يوشۇرۇنۇشىنى تەسۋىر-
لەپ شۇنداق دېيىلگەن: بېگىم پۇرسەت كۈتۈپ، ئەسكەر-
لەردىن ئوزىنى چەتكە ئېلىپ يېرىشۇرۇندى، تەگرى ئۇنى
غەلىبە بىلەن ئەزىز قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ
بەختى - دولىتى يۈكسەلدى.

آتِزْلادِي atïzladï ئېتىزلاشتۇردى. آر يېرِنْ آتِزْلادِي *ar yərin atïzladï* ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چونەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (آتِزْلارْ - آتِزْلاماقْ *atïzlar - atïzlamak*).

اُجُزْلادِي uquzladï كەمسىتتى، خارلىدى. بَكْ انِي اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* — بەگ ئۇنى كەمسىتتى (اُجُزْلارْ - اُجُزْلاماقْ *uquzlar - uquzlamak*).

اُذُزْلادِي użuzladï : اُلْ انِي اُذُزْلادِي *ol anï użuzladï* — ئۇ ئۇنىڭ قوتۇرىنى داۋالىدى (اُذُزْلارْ - اُذُزْلاماقْ *użuzlar - użuzlamak*)①.

---

① بۇ پېئىلنىڭ مەسترى يازما نۇسخا 152 - بەتتە «اُذُزْلارْ - اُذُزْلاماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 84 - بەتتىكى «اُذُزْلُغ *użuzluq* — قوتۇر كېسىلى بار» سوزدىكە ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 39 - بەتتىكى تومۇرىنى «*użuz*»، بۇ يەر-دىكى كەلگۈسى زامان ۋە مەسترىنى «*użuzlar - użuzlamak*» دەپ ئالدۇق.

اَغِزْلادِي aoqizladï : اُلْ اَرِقْنِي اَغِزْلادِي *ol arïqnï aoqïzladï* — ئۇ ئىپرىسقا ئېغىز (ئېچىق) ئىاچتى. اُلْ قُلِنْ *aoqïzladï* اَغِزْلادِي *ol kulïn aoqïzladï* — ئۇ قولىنىڭ ئىاغزىغا سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِزْلاڑ - اَغِزْلاماق *aoqïzlar - aoqïzlamak*).

اُغُزْلادِي ooquzladï: اُلْ مَنِي اُغُزْلادِي *ol mənï ooquzladï* — ئۇ مېنى ئوغۇزغا ئوخشاتتى (اُغُزْلاڑ - اُغُزْلاماق *ooquzlar - ooquzlamak*).

اُقِتْسادِي okïtsadï ئوقۇتقۇسى كەلدى. اُلْ بِتِكْ اُقِتْسادِي *ol bitik okïtsadï* — ئۇنىڭ خەت ئوقۇتقۇسى كەلدى. بىر كىمنى قىچقىرغۇسى كەلگەنگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُقِتْسارْ - اُقِتْساماقْ *okïtsar - okïtsamak*).

اُكِتْسادِي ügitsədi ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى. اُلْ تَرِغْ اُكِتْسادِي *ol tarïoq ügitsədi* — ئۇنىڭ بۇغداينى ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى (اُكِتْسارْ - اُكِتْسامَاكْ *ügitsər - ügitsəmək*).

اَكِرْسادِي əgirsədi ئېگىرسىرىدى، ئېگىر يىگۈسى كەلدى. اَرْ اَكِرْسادِي *ər əgirsədi* — ئادەم ئېگىرسىرىدى، يەنى ئېگىر بىلەن داۋالانغۇسى كەلدى (اَكِرْسارْ - اَكِرْساماكْ *əgirsər - əgirsəmək*).

اَگِرْسادي agirsədi : اُراغْت يِپْ اَگِرْسادي *uraoʃut yip* — *agirsədi* خوتۇنىنىڭ يىپ ئېگىرگۈسى كەلدى. بَاغْ كَنْدْ اَگِرْسادي *bəg kənd əgirsədi* — بەگنىڭ كەنتنى ئوراپ ئالغۇسى كەلدى (اَگِرْسارْ - اَگِرْسامَاقْ *agirsər - agirsəmək*).

اَجِغْسادي aqīoqsadī ئاچچىقلسرددى، ئاچچىق نەرسە يىگۈسى كەلدى. اَرْ اَجِغْسادي *ər aqïoqsadï* — ئادەمنىڭ ئاچچىق نەرسە يىگۈسى كەلدى (اَجِغْسارْ - اَجِغْساماقْ *aqïoqsar - aqïoqsamak*).

اُلُغْسادي uluoqsadī : اَرْ اَتّا اُلُغْسادي *ər atta uluoqsadï* — ئادەمنىڭ زور ئاتقا ئىگە بولغۇسى كەلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چوڭىنى ئىستەشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُلُغْسارْ - اُلُغْساماقْ *uluoqsar - uluoqsamak*).

اَرُكْسادي ərüksədi ئورۇكسرددى. اَرْ اَرُكْسادي *ər ərüksədi* — ئادەم ئورۇكسرددى، يەنى ئادەمنىڭ ئورۇك - شاپتۇل يىگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُكْسارْ - اَرُكْساماكْ *ərüksər - ərüksəmək*).

اُلُكْسادي ölügsədi ئولگۈسى كەلدى. اَرْ اُلُكْسادي *ər ölügsədi* ئادەمنىڭ ئولگۈسى كەلدى (اُلُكْسارْ - اُلُكْساماكْ *ölügsər - ölügsəmək*).

اُکْشْلادی üküxlədi کوپسندی، کوپ دەپ هسساپلدی.

اَر تَوارِنْ اُکْشْلادی *ər tawarïn üküxlədi* — ئادەم مېلىنى كوپ دەپ هساپلىدى (اُکْشْلارْ - اُکْشْلاماقْ - *üküxlər - üküxləmək*).

اَرِغْلادی arïoqladī : اُلْ قُزی اَرِغْلادی *ol kozï arïoqladī* — ئۇ قوزىنى پىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يَرْماقِغْ اَرِغْلادی *ol yarmakïoq arïoqladī* — ئۇ يارماقنى خىلىدى، يەنى پۇلىنىڭ ياخشىسىنى تاللىدى. بىر نەرسىنىڭ ياخشىسىنى تالىلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَرِغْلارْ - اَرِغْلاماقْ - *arïoqlar - arïoqlamaq*).

اَرِغْلادی arīoqladī ئېرىغلىدى. اُلْ كَبازْ اَرِغْلادی *ol kəpaz arïoqladī* — ئۇ كېۋەز ئېرىغلىدى، يەنى پاختىنى چىگدىن ئاجراتتى. ھەرقانداق مۇنىڭ ئۇرۇغىنى ئايرىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اَرِغْلارْ - اَرِغْلاماقْ - *arïoqlar - arïoqlamaq*).

اَزِغْلادی azïoqladī : تُنکُزْ اَتِغْ اَزِغْلادی *toŋuz atïoq azïoqladī* — توڭغۇز ئاتنى مەرگەن چىشى بىلەن ئۇرۇپ يارىلىدى. مَنْ تُنکُزْنی اَزِغْلادِمْ *mən toŋuznï azïoqladïm* — مەن توڭغۇزنىڭ مەرگەن چىشىغا ئۇردۇم. بۇ سوز ئىككى تەرد-

پیده مەرگەن چشی بار یەرتقوچ هایۋانلارغەمۋ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (*azïoqlar - azïoqlamak* اَزِغْلاقْ - اَزِغْلارْ).

اُلُغْلادِي uluoqladï ئۇلۇغلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اُلُغْلادِي — *təŋri məni uluoqladï* تەڭرى مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى ماڭا ئۇلۇغلۇقنى ئاتا قىلدى. بَكْ مَنِي اُلُغْلادِي — *bəg məni uluoqladï* بەگ مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى مېنى ئۇلۇغلار قاتارىدا كوردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلْغَنِي اُلُغْلاسا قُتْ بُلُورْ — *uluoqnï uluoqlasa kut bulur* ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا، بەخت تاپار (اُلُغْلارْ - اُلُغْلاماقْ - *uluoqlar - uluoqlamak*).

اَذَقْلادِي aẓakladï پۇتقا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَذَقْلادِي — *ol anï aẓakladï* ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى (اَذَقْلارْ - اَذَقْلاماقْ *aẓaklar - aẓaklamak*).

اَذُقْلادِي aẓukladï ئەجەپلەندى، قىزىقسىندى. اُلْ اَنِي اَذُقْلادِي — *ol anï aẓukladï* ئۇ ئۇنى (كوروپ) ئەجەپلەندى (اَذُقْلارْ - اَذُقْلاماقْ *aẓuklar - aẓuklamak*).

اَرُقْلادِي arukladï ھاردۇق ئالدى. بَكْ اَرُقْلادِي — *bəg arukladï* بەگ ھاردۇق ئالدى. بۇ سوز خاقانىيە تىلىدا «ئۇخلاش»نى بىلدۈرىدۇ. ئەسلىدە «ھارغانلىقتىن دەم ئالدى» دېگەن سوز (اَرُقْلارْ - اَرُقْلاماقْ *aruklar - aruklamak*).

اَشْقْلادِي axukladī ئوشۇغىغا ئۇردى. اۇ انى اَشْقْلادى *ol anī axukladī* — ئۇ ئۇنىڭ ئوشۇغىغا ئۇردى (اَشْقْلار - اَشْقْلاماق *axuklar - axuklamak*).

اَشَقْلادِي axakladī پەس كوردى، سەل چاغلىدى. اۇ انى اَشَقْلادى *ol anī axakladī* — ئۇ ئۇنى پەس كوردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يَغِيني اَشَقْلاسا بَشْقا جِقار *yaoyīnī axaklasa baxka qīkar* — پىغمنى سەل چاغلىسا، باشقا چىقار. بۇ ماقال «ھۇشيار بول، دۇشمەننى سەل چاغلىما، پىشكىنى يەيدۇ» دىگەن مەندە ئىشلىتىلىدۇ.

اُشَقْلادِي uxakladī ئۇششاقلىدى، بۇرمىلىدى. اۇ مَنِڭ سُوزْمْنِي اُشَقْلادى *ol mənin səzümni uxakladī* — ئۇ مېنىڭ سوزۇمنى بۇرمىلىدى (اُشَقْلار - اُشَقْلاماق *uxaklar - uxaklamak*).

اَنَقْلادِي anukladī تەيياز پېتى ئالىدى. اۇ اَنَقْلادى نانْكْنِي *ol anukladī nəŋni* — ئۇ نەرسىنى تەيياز پېتى تېپىۋالدى (اَنَقْلار - اَنَقْلاماق *anuklar - anuklamak*).

اِجْكْلادِي iqüklədi ئىچكىلىدى. اۇ تُونُغ اِجْكْلادى *ol tonuoɣ iqüklədi* — ئۇ تونىنى ئىچكىلىدى، يەنى تونىنىڭ ئىچىگە بۇلغۇن، تىپىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلدى (اِجْكْلار -

اِجْكْلاماكْ *iqüklər - iqükləmək*).

اَرُكْلادِي ərüklədi ئاشلىدى. اُلْ تَرِى اَرُكْلادِى *ol təri* —— *ərüklədi* ئۇ تېرە ئاشلىدى (اَرُكْلاڑ - اَرُكْلاماكْ - *ərüklər - ərükləmək*).

اُزَكْلادِي özəklədi ئوزەك تومۇرىنى كەستى. اُلْ قُويُغْ اُزَكْلادِى *ol koyuq özəklədi* —— ئۇ قويۇقنىڭ ئوزەك تومۇرىنى كەستى. گۈرەن تومۇرىغا ئۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُزَكْلاڑ - اُزَكْلاماكْ *özəklər - özəkləmək*).

اِسِكْلادِي isiglədi : اَرْ اِسِكْلادِى *ər isiglədi* —— ئادەم ئىسسىقتا يول يۈردى (اِسِكْلاڑ - اِسِكْلاماكْ *isiglər - isigləmək*).

اُسُكْلادِي əsüglədi : اُلْ كِرِتْلِكْ اُسُكْلادِى *ol kiritlik* —— *əsüglədi* ئۇ قۇلۇپنى ئاچقۇچ سالماي پەم بىلەن ئاچتى (اُسُكْلاڑ - اُسُكْلاماكْ *əsüglər - əsügləmək*). كەنچەكچە.

اَسِرْكادِي əsirkədi ئېسىركىدى. ئېچىندى. اُلْ اَسِرْكادِى نانْكْنِي *ol əsirkədi nəŋni* —— ئۇ نەرسىنى ئېسىركىدى. يەنى نەرسىنىڭ يوقالغىنىغا ئېچىندى (اَسِرْكارْ - اَسِرْكاماكْ *əsirkər - əsirkəmək*).

اُشِكْلادِي üxiklədi ئۇششۇك پېتى تۇتتى. اُلْ كَيِكْنِى اِشِكْلادِى

ol kəyikni üxiklədı ـــــ ئۇ كېيىكنى ئۈشۈپ تۇرغان ۋاقتىدا تۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشِكْلارْ - اُشِكْلاماكْ *üxiklər - üxikləmək*).

اَكَكْلادِي əkəklədi تىللىدى. اَر اُراغُتْنِي اَكَكْلادِي *ər uraoqutnï əkəklədi* ـــــ ئادەم خوتۇنىنى تىللىدى، يەنى ئۇنىڭ ئەسكىلىگىدىن نەپرەتلەندى (اَكَكْلارْ - اَكَكْلاماكْ *əkəklər - əkəkləmək*).

اُكَكْلادِي ükəklədi ئۈكەك سالدى. اُلْ تامِغْ اُكَكْلادِي *ol tamïoq ükəklədi* ـــــ ئۇ سېپىل ئۈستىگە ئۈكەك (قاراۋۇل تۇرا) ياسىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە ئۈكەك سېلىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اُكَكْلارْ - اُكَكْلاماكْ *ükəklər - ükəkləmək*).

اَلُكْلادِي əlüklədi زاگلىق قىلدى، مەسخىرە قىلدى. اُلْ اَنِي اَلُكْلادِي *ol ani əlüklədi* ـــــ ئۇ ئۇنى زاگلىق قىلدى (اَلُكْلارْ - اَلُكْلاماكْ *əlüklər - əlükləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ سُوسِنْ اَشكْلادِي
كِشِي ايشِنْ اَلُكْلادِي
اَرِنْ اَتِنْ بَلكْلادِي
بِلِنْ بُولِب بَشِي تَغدِي

taŋut süsin üxiklədi
kixi ixin ələklədi
ərin atïn bəliklədi
*bulun bolïp baxï tïoqdï*①

[تاڭغۇت قوشۇننى ئۇششۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىمەت ئالدى،
(تاڭغۇتلار) ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.]

چىنغا يېقىن بولغان تاڭغۇت ئېلىنىڭ قوشۇنى غەلىبە قىلالمىسۇن دەپ، قاتتىق سوغاقتا، ئۇلارغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىندى، ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى مەسخىرە قىلىندى، ئۇلار ئات ۋە ئەرلىرىنى بىزگە سوغا قىلدى، غەم - قايغۇغا پېتىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

اَمِكْلادِى əmiklədi : اَرْ اُراغْتْنِى اَمِكْلادِى *ər uraoqutni* —— *əmiklədi* ئىادەم خوتۇنىنىڭ ئەمچىگىگە ئۇردى (اَمِكْلارْ - اَمِكْلامَاكْ *əmiklər - əmikləmək*).

اَنُكْلادِى ənüklədi كۆچۈكلىدى. اِتْ اَنُكْلادِى *it ənüklədi* —— ئىت كۆچۈكلىدى. اَرْسْلانْ اَنُكْلادِى *arslan ənüklədi* ——

① بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىدىكى «تغدى» سۆزى بۇ يەردە ھەرىكەتسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 271 - بەتتىكى «تۇماق» *tïoqmak* — قايرىماق» پېئىلىغا ئاساسەن، «*tïoqdï*» دەپ ئالدۇق.

ئارسلان كۆچۈكلىدى (اَنُكْلارْ - اَنُكْلاماقْ - *ənüklər - ənükləmək*).

اَسَنْلادِي əsənlədi ئېسەنلەشتى. اُلْ مَنكا اَسَنْلادِي *ol* — *maŋa əsənlədi* ئۇ مەن بىلەن ئېسەنلەشتى(اَسَنْلارْ - اَسَنْلاماقْ *əsənlər - əsənləmək*).

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

اُذُولادِي užuladī ئەگەشتى. اُلْ اَنِي اُذُولادِي *ol anī* — *užuladī* ئۇ ئۇنى ئەگەشتى (اُذُولارْ - اُذُولاماقْ *užular - užulamak*).

اَرالادِي araladī ئارىلىدى، ئارىچىلدى، ياراشتۇردى. اُلْ اِكّي كشِي اُتْرا اَرالادِي *ol ikki kixi otra araladī* — ئۇ ئىككى كىشىنى ئارىچىلدى. ئىككى كىشى ياكى ئىككى نەرسە ئارىسىدىن ئارىلاپ ئوتۇشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. «ياراشتۇردى» سوزى بەزدە ئاۋام خەلقىنىڭ جانلىق تەلەپپۇزىدا «اَرِيلادِي *arīladī*» دېيىلسىمۇ، لېكىن «اَرالادِي *araladī*» شەكلى توغرا (اَرالارْ - اَرالاماقْ *aralar - aralamak*).

اُرِيلادِي urīladī ھۆررالىدى، ۋاقىرىدى. اَرْ اُرِيلادِي *ər* —

urïladï ئادەم ۋاقىرىدى، يەنى ھوكىرىدى (اُرِيلاڭ ـ اُرِيلاماق *urïlar - urïlamaq*).

اُرِيلادِي urïladï كورەكلىدى. اَڭ اُرِيلادى — *ər urïladï* ئادەم كورەكلەپ كەتتى (اُرِيلاڭ ـ اُرِيلاماق *urïlar - urïlamaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزُن اكنب اُرِيلادى
يِرَق يِيرك قرِيلادى
اتِغ كمشب اُرِيلادِى
اُفت بولب تُبو اغدِى

өzin өgnüp urïladï
yïrak yərig karïladï
atïoq kəmxip urïladï
ufut bolup tөpü aoqdï

[ئوزىنى ماختاپ كورەكلىدى،
يىراق يەرنى گەزلەپ كەلدى،
ئاتنى دېۋىتىپ ھۇررا سالدى،
رەسۋا بولۇپ توپە ئاشتى.]

ئوز ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بىر باتۇرنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلمدۇ: ئۇ كورەكلەپ، ھەددىدىن ئاشتى، ئوزىنى سالاپەتلىك كورسىتىپ، خۇددى يەرنىڭ

تاناۋنى تارتمدىنفائدەك، ئات بىلەن ھەمىلە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىرى شەرمەندە بولۇپ، دوڭدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى.

اُرُولادي örüladi ئورە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى. اُلْ قُونُغْ اُرُولادي *ol konuoq örüladi* — ئۇ قوينى ئورە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى (اُرُولارْ - اُرُولاماقْ *örülər - örüləmək*).

آغُولادي aquladi ئوغلىدى، زەھەرلىدى. اُلْ آشْنْ آغُولادي *ol axīn aoquladi* — ئۇ ئېشنى ئوغلىدى. باشقا نەرسىلەرنى زەھەرلەشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (آغُولارْ - آغُولاماقْ *aoqular - aoqulamak*).

آڤالادي avaladi ئولاشتى، توپلاندى. آنىكْ تَكْرا كشي آڤالادي *anīŋ təgrə kixi avaladi* — ئۇنىڭ چوردىسىگە كىشى ئولاشتى. «آڤالادي» سوزى ئاساسەن چۇقان - سۇرەن، ماجراغا قارىتىلىدۇ. باشقا ئورۇندا «آڤدي *āvdi*» سوزى ئىشلىتىلىدۇ (آڤالارْ - آڤالاماقْ *avalar - avalamak*).

آقيلادي akīladi سېخى ھىساپلىدى، سېخى كوردى. اُلْ مَنِي آقيلادي *ol məni akīladi* — ئۇ مېنى سېخى ھىساپلىدى (آقيلارْ - آقيلاماقْ *akīlar - akīlamak*).

آگالادي əgələdi ئاچلىدى، ئېگىچىلىدى، «ئېگىچە» ددى.

اُلْ اَنِي اَكالادِي *ol anï əgələdi* — ئُو ئُونى ئاچىلدى (اَكالاڑ - اَكالاماقْ *əgələr - əgələmək*).

اُكالادِي ögələdi كاتتا هساپلىدى. اُلْ اَنِي اُكالادِي *ol anï ögələdi* ئُو ئُونى يۇرت كاتتىسى هساپلىدى (اُكالاڑ - اُكالاماقْ *ögələr - ögələmək*).

آنالادِي analadï ئانىلدى. اُلْ اَنِي آنالادِي *ol anï analadï* — ئُو ئُونى ئانىلدى، يەنى ئانىسى ئورنىدا كوردى (آنالاڑ - آنالاماقْ *analar - analamak*).

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

اَنْكْدِيدِي aŋdïdï ماربدى، پىيىگە چۇشتى. اَڤْجِي كَيِكْنِي اَنْكْدِيدِي *avqï kəyikni aŋdïdï* — ئوۋچى كەيىكنىڭ پىيىگە چۇشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۇچۇن ماراپ يۇردى. اُلْ اَنِي اَنْكْدِيدِي *ol anï aŋdïdï* — ئُو ئۇنىڭ پىيىگە چۇشتى (اَنْكْدِيرْ - اَنْكْدِيماقْ *aŋdïr - aŋdïmak*).

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۇر

آنكِيلادِي aŋïladï هاگىربدى. اَشْياڤْ اَنكِيلادِي *əxyək* —

aŋïladï ئېشەك ھاگرىدى (ئەڭىلاڭ - ئەڭىلاماق *aŋïlar - aŋïlamak*).

بۇ باپتىكى يەنە بىر تۈر

ئۇنىكلەندى *өŋikləndi* چاچ سالدى. ئۇراغتۇنىكلەندى *uraoqut — өŋikləndi* خوتۇن چاچ سالدى، يەنى ئوچكە چۈپۈرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ تاقىۋالدى (ئۇنىكلەنۈر - ئۇنىكلىماق *өŋiklənür - өŋiklənmək*[1]).

بۇ باپتىكى بەش ھەرپلىكلەر

ئاغرىقەندى *aoqrïkandï* ئاغرىق تارتتى. ئار ئاغرىقەندى *ər — aoqrïkandï* ئادەم ئاغرىقىدىن زارلاندى (ئاغرىقەنۈر - ئاغرىقەنماق *aoqrïkanur - aoqrïkanmak*).

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «ئۇنكۈلىماق» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سوزنىڭ تەركىۋىدە «ك - *k*» تاۋۇشىنىڭ بارلىقىنى ۋە يازما نۇسخا 80 - بەتتە «ياسالما چاچ» مەنىسىدە كەلگەن «ئۇنكۈ» سوزىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*өŋiklənmək*» دەپ ئالدۇق.

بۇ باپتىكى ئىككى ساكىنلىقلار

اَنْدَغْرْدِمْ andoqardïm ئانت ئىچكۈزدۈم، قەسەم قىلدۇردۇم.

مَنْ اَنِي اَنْدَغْرْدِمْ *mən anī andoqardïm* — مەن ئۇنى قەسەم قىلدۇردۇم (اَنْدَغْرْمَنْ - اَنْدَغْرْماقْ *andoqarurmən - andoqarmak*).

بۇ باپتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

اَرْمُتْلَنْدِي armutlandï: يِغاچْ اَرْمُتْلَنْدِي — *yïoqaq armutlandï* ئامۇت دەرىخى مۇۋلىدى (اَرْمُتْلَنْرْ - اَرْمُتْلَنْماقْ *armutlanur - armutlanmak*).

اَرْتُجْلَنْدِي artuqlandï: تاغ اَرْتُجْلَنْدِي — *taoq artuqlandï* تاغ ئارتۇچ دەرىخى بىلەن قاپلاندى، يەنى تاغدا ئارتۇچ دەرىخى كۆپەيدى (اَرْتُجْلَنْرْ - اَرْتُجْلانْماقْ - *artuqlanur - artuqlanmak*).

اُرْكُجْلَنْدِي ərküqləndi ئورکەشلەندى. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِي — *suv ərküqləndi* سۇ ئورکەشلەندى (اُرْكُجْلَنْرْ - اُرْكُجْلَنْماكْ *ərküqlənür - ərküqlənmək*).

اُرْگُجْلَنْدِي ərgüqləndi ئورۇمە چاچلىق بولدى. قِيزْ اُرْكُجْلَنْدِي

kïz ərgüqləndi — قىزنىڭ چېچى ئورۇمگە كىردى، يەنى قىز ئورۇمە چاچلىق بولدى (اۇرگۈلەنمەك - اۇرگۈلەنۈ *ərgüqlənü*).

اۇرگۈلەندى ərküqləndi : اېشىڭ اۇرگۈلەندى *axïq ərküqləndi* — قازان ئۇچ پۈتلۈق ئوچاقتا ئېسىلدى (اۇرگۈلەنمەك - اۇرگۈلەنۈر *ərküqlənür - ərküqlənmək*).

تاي ئايغىرلاندى، يەنى ئايغىر قىلىغىغا كىردى. بايىتاللار ئايغىرلىق بولسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (اۇغرلاندۇ - اۇغرلانماق *aẓoqïrlanur - aẓoqïrlanmak*).

اۇغرلاندى aẓoqïrlandï : تاي اۇغرلاندى *tay aẓoqïrlandï* — ئادەم شاگىرتلىق بولدى. ار اۇمقلاندى *ər uẓmaqlandï* — شاگىرتلىق بولدى (اۇمقلانماق - اۇمقلانۇر *uẓmaqlanmak - uẓmaqlanur*).

ارتقلاندى artuqlandï ھەددىدىن ئاشتى. ار ارتقلاندى *ər artuqlandï* — ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (ارتقلانماق - ارتقلانۇر *artuqlanmak - artuqlanur*).

ازمقلاندى ïzmaqlandï شور ئورلىدى. تاز بشى ازمقلاندى *taz baxï ïzmaqlandï* — تازلىق بېشىدا شور ئورلىدى. يېر ازمقلاندى *yər ïzmaqlandï* — يەر شورلاشتى. باشقىلاردەك شۇنداق (ازمقلانماق - ازمقلانۇر *ïzmaqlanmak - ïzmaqlanur*).

اَغْرُقْلَنْدِي aoqruklandi ئېغىرسىنىدى. اۇل بۇ ايشغ اَغْرُقْلَنْدِى *ol bu ixioq aoqruklandi* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىرسىنىدى. يۇكنى ئېغىر كورۇشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اَغْرُقْلَنُر - اَغْرُقْلَنْماق *aoqruklanur - aoqruklanmak*).

اُغْرَقْلَنْدِي ooqraklandi ئوغراقلاشتى. اَر اُغْرَقْلَنْدِى *ər ooqraklandi* ئادەم ئوغراقلاشتى (اُغْرَقْلَنُر - اُغْرَقْلَنْماق *ooqraklanur - ooqraklanmak*). ئوغراق — بىر تۈرك قەبىلىسى.

اَتْمَكْلَنْدِي ətməkləndi نانلىق بولدى، نانغا ئىگە بولدى. اَر اَتْمَكْلَنْدِى *ər ətməkləndi* — ئادەم نانلىق بولدى (اَتْمَكْلَنُر - اَتْمَكْلَنْماك *ətməklənür - ətməklənmək*).

بۇ خىل پىتلار كوپ، بۇلار ئىسىمدىن ياسىلىدۇ. بۇنىڭغا ئەرەپ تىلىدىنمۇ مىسال كوپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن: ئەرەپچىدە «اَلْبِنُ الرَّجُلُ» دىگەن سوز «ئادەم سۈتلۈك بولدى»، «اَسْحى» دىگەن سوز «خەت - چەكلەرنى باغ - لايدىغان شوينىسى كوپەيدى» دىگەن بولىدۇ.

اِجْمَكْلَنْدِي iqməkləndi ئىچكىلىك بولدى. اَر اِجْمَكْلَنْدِى *ər iqməkləndi* — ئادەم ئىسچىكلىك بولدى، يەنى ئىچىك كىيدى. ئىچككە ئىگە بولۇشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (اِجْمَكْلَنُر - اِجْمَكْلَنْماك *iqməklənür - iqməklənmək*).

اَرْسَكْلَنْدِي ərsəkləndi ئەرسىرىدى. اِشْلاْر اَرْسَكْلَنْدِى *ixlər* —

ərsəkləndi خوتۇن ئەرسىرىدى. (ئەرسەكلەنمەك ـ ئەرسەكلەنمەك ـ ərsəklənür ـ ərsəklənmək).

ئۆكمەكلەندى ökməkləndi زېرىلىك بولدى، ھالقىغا ئىگە بولدى. ئۇراقۇت ئۆكمەكلەندى uraqut ökməkləndi —— خوتۇن زېرىلىك بولدى(ئۆكمەكلەنمەك ـ ئۆكمەكلەنمەك ـ ökməklənür ـ ökməklənmək).

ئاگرىملەندى agrimləndi ئەگرۇملەندى، قاينام ھاسىل قىلدى. سۇ ئاگرىملەندى suv agrimləndi —— سۇ ئەگرۇملەندى، يەنى سۇ قاينام ھاسىل قىلىپ، ئەگىلىپ ئاقتى (ئاگرىملەنمەك ـ ئاگرىملەنمەك ـ agrimlənür ـ agrimlənmək).

ئىختىلاندى ixtonlandi نەشتانلىق بولدى. ئار ئىختىلاندى ar —— ixtonlandi ئادەم ئىشتانلىق بولدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «ئىقتىلاندى iqtonlandi» بولۇپ، «ش ـ x» بىلەن «ج ـ q» تاۋۇشلىرىنىڭ چىقىش ئورۇنلىرى ھەر ـ بىرىگە يېقىن بولغاچقا «ج ـ q» ھەرپى «ش ـ x» غا ئالماشقان (ئىختىلانمەق ـ ئىختىلانمەق ـ ixtonlanur ـ ixtonlanmak).

بۇ باپتىكى مۇزائىفلەر

ئارقۇقلاندى arkuklandi باش تارتتى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. ئار

اَرْقُقْلَنْدِی *ər arkuklandi* — ئادەم بویۇنتاۋلىق قىلدى (اَرْقُقْلَنُرْ - اَرْقُقْلَنْماقْ *arkuklanur - arkuklanmak*).

اَمْگَكْلَنْدِی *əmgəkləndi* ئېغىر كوردى. اُلْ بُو ايشغْ اَمْگَكْلَنْدِی *ol bu ixioq əmgəkləndi* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىر كوردى (اَمْگَكْلَنُرْ - اَمْگَكْلَنْماكْ *əmgəklənür - əmgəklənmək*).

اَشْكَكْلَنْدِی *əxkəkləndi* ئېشەكلىك بولدى. اَرْ اَشْكَكْلَنْدِی *ər əxkəkləndi* — ئادەم ئېشەكلىك بولدى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە (اَشْكَكْلَنُرْ - اَشْكَكْلَنْماكْ *əxkəklənür - əxkəklənmək*).

اَرْكَكْلَنْدِی *ərkəkləndi* : سُوقْ اَرْكَكْلَنْدِی *suv ərkəkləndi* — سۇ مەۋجلەندى. اَنِكْ تِينِی اَرْكَكْلَنْدِی *anin yəni* — *ərkəkləndi* ئۇنسىڭ تۈكلىرى ھۇرپەيدى (اَرْكَكْلَنُرْ - اَرْكَكْلَنْماكْ *ərkəklənür - ərkəklənmək*). بۇ سوز «ئەركەكلىك قىلدى» دىگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى توت ھەرپلىكلەر

اَرْبالادِی *arpaladi* : اُلْ اَتِنْ اَرْبالادِی *ol atin arpaladi* — ئۇ ئېتىغا ئارپا بەردى (اَرْبالارْ - اَرْبالاماقْ *arpalar - arpalamak*).

اُرْتُولادِی *ortuladi* : اَرْ يـاشِنْ اُرْتُولادِی *ər yaxin* — *ortuladi* ئادەم ئوتتۇرا ياشلىق بولدى (اُرْتُولارْ - اُرْتُولاماقْ *ortular - ortulamak*).

ارْتالادي ərtələdi : ار ايشقا ارتالادي *ər ixka ərtələdi* — ئادەم ئىشقا ئەتىگەن كىرىشتى (ارْتالار - ارْتالاماق *ərtələr - ərtələmək*).

اَسْرِيلادي asrïladï : اُل كِدْزنى اَسْرِيلادي *ol kïžïzni asrïladï* — ئۇ كىگىزنى قاپلان رەڭگىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالا - چىپار گۈل باستى (اَسْرِيلار - اَسْرِيلاماق *asrïlar - asrïlamak*).

اُغْرِيلادي ooqrïladï ئوغرىلىدى. اُل نانْك اُغْرِيلادي *ol nəŋ ooqrïladï* ئۇ بىر نېمە ئوغرىلىدى. ئاۋام خەلقىنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ سوزدىكى «ر - *r*» ھەرپى ساقىنلىق، يەنى «اُغْرْلادي *ooqurladï*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس (اُغْرْلار - اُغْرْلاماق *ooqrïlar - ooqrïlamak*)[1].

اِكْتُولادي iktülədi باقتى، ئوت - بوغۇز بەردى. اُل قوى اِكْتُولادي *ol koy iktülədi* — ئۇ قوي باقتى. باشقا ھايۋانلارغا ئوت - چوپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (اِكْتُولار - اِكْتُولاماق *iktülər - iktüləmək*).

---

① بۇ سوزنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُغْرْلار - اُغْرْلاماق» شەكلىدە بېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «ر - *r*» نى ساقىنلىق ئۇقۇش توغرا ئەمەس دېگىنىگە قاراپ «*ooqrïlar - ooqrïlamak*» دەپ ئالدۇق.

آرْغُولادِي aroquladi يېرىپ ئوتتى. اُل اِكّي كِشِي آرا آرْغُولادِي
ol ikki kixi ara aroquladi — ئۇ ئىككى كىشى
ئارىسىدىن يېرىپ ئوتتى (آرْغُولاڤ - آرْغُولاماقْ، *aroqular-*
aroqulamak).

اُبْكَلادِي ebkələdi : اُل اَنَكْر اُبْكَلادِي — *ol aŋar ebkələdi*
ئۇ ئۇنىڭ كوكرىگىگە ئۇردى (اُبْكَلارْ - اُبْكَلاماكْ *ebkələr-*
ebkələmək).

اُبْكِيلادِي ebkilədi ئوپكىلىدى. اُل اَنْدِنْ اُبْكِيلادِي — *ol*
andin ebkilədi ئۇ ئۇنىڭدىن ئوپكىلىدى، يەنى يامانلاپ
قالدى (اُبْكِيلارْ - اُبْكِيلاماكْ *ebkilər - ebkiləmək*).

قائىدىلەر ئوز جايىدا سوزلىنىدۇ. خۇداغا شۈكرى،
ھەممىلەر بولۇمى تۈگىدى.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغۇچى، كويۇنگۇچى تەگرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

سالىم ئىسمالار بولۇمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تَبْ tap يېتەرلىك، كۇپايە. بُو اَشْ مَنكا تَبْ *bu ax maŋa tap* —— بۇ ئاش ماڭا يېتەرلىك. تَبْ بُلْدِي *tap boldī* —— يېتەرلىك بولدى.

تُبْ top بىر خىل يىمەكلىك. بۇغداي سۇدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ.

جَبْ جَبْ qap qap چېپ-چېپ. شوپ-شوپ. بىر نەرسە يىگەندە ياكى قامچا ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سوز. اُل اَرُكْ جَبْ جَبْ يِيدِي *ol ərük* ——

qap qap yədi ئۇ ئورۇكنى شوپۇلدىتىپ يىدى.

جُبْ qөp دۇغ، تىلىپ، ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، پەس كىشىلەرمۇ «جُبْ جَبْ كىشىلار» *«qөp qəp kixilər»* دېيىلىدۇ.

جِبْ qip چۈنۈق، ئىنچىكە ياش نوتا. بۇ سوز *«qibik»* سوزىدىن قىسقارتىلغان. خۇددى *«top»* سوزى *«topik»* سوزىدىن قىسقارتىلغانغا ئوخشاش.

جُبْ qөp چوپ، كەسمە. بِيرْ جُبْ بِيكِلْ *bir qөp yəgil* — بىر تال چوپ يىگىن. ئۇگرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

زَبْزَبْ zəp zəp شىپ-شىپ. تېز، يۇمشاق قەدەم تاشلىغاندا چىققان ئاۋاز. زَبْ زَبْ بَرْغِلْ *zəp* — *zəp baroɣil* شىپ-شىپ ماڭغىن، تېز ماڭ.

سَبْ səp سەپ. كېلىن بولغۇچى قىز ئۇچۇن تەييارلانغان ئوي جاھازلىرى.

سِبْ sip ئىككى ياشقا ماڭغان تاي.

شَبْ xap شاپ، پات، تېز، چاپسان. ئەرەپچىدىكى «ھَلاً» دىگەن سوزگە ئوخشاش. شَبْ كَلْ *xap kəl* — پات كەل.

قُبْ kop «خوپ، خوي، خېلى» دىگەندەك تەكتىلەش، ئاشۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارىمچى سوز. اُغْلْ قُبْ بَدُودِي

oqtul kop bədüdi — ئوغۇل خېلى چوڭ بولدى.

قُبْ اَذْكُو نانْكْ *kop əzgü nəŋ* — خوپ ياخشى نەرسە.

كُبْ kop : كُبْ نانْكْ *kəp nəŋ* — كوپ نەرسە، بۇك - باراقسان نەرسە. كُبْ سَجْ *kop saq* — كوپ (قويۇق، ئوسكىلەڭ) چاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُبْ سُكْتْكا قُشْ قُنارْ
كُرْكْلُوكْ كِشِىكا سُوزْ كَلِيرْ

kəp səgütkə kux konar
kərklüg kixigə söz kəlir

بۇك - باراقسان سوگەتكە قۇش قونار،
چىرايلىق قىزغا سوز كېلەر.

بۇنىڭ «يِغاجْ اُوجنكا يِيلْ تكير كُرْكْلُكْ كِشِيكا سُوزْ كَلِيرْ *yïoqaq uqiŋa yəl təgir kərklüg kixigə söz kəlir* — دەرەخ ئۇچىغا يەل تېگەر، چىرايلىق قىزغا سوز كېلەر» دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ ماقال ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بَتْ pat چوكمە، دۇر.

بَتْ pat پات، چاپسان. بَتْ كَلْ *pat kəl* — پات كەل. «شَبْ كَلْ *xap kəl*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە

«پاق» قىلىپ چۈشسە، ئۇمۇ «بَتْ تُشْدِي *pat tüxdi*» دېيىلىدۇ.

بِتْ pīt پىت. بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرۇتقا «تَرِغْ بِتِي *tarioɣ pīti*» دېيىلىدۇ.

جَتْ qat جاق-جۇق، جالاق-جۇلۇق. بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سوز. جَتْ جَتْ اُرْدِي *qat qat urdī* — جاق-جۇق ئۇردى، يەنى ئۇرغاندا جالاق-جۇلۇق قىلغان ئاۋاز چىقتى.

جِتْ qīt چىت. قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت.

شَتْ xat جۇرئەت، جاسارەت. اَنكْ نا شَتِي بارْ *anīŋ na xatī bar* — ئۇنىڭ نېمە جاسارىتى بار؟ بۇ سوز بىلەن بىرىكمىنىڭ يۇرەكسىز، جاسارەتسىز ئىكەنلىگىگە ئىما قىلىنىدۇ.

قَتْ kat قات، قەۋەت. تُونْ قَتِي *ton katī* — تون قېتى، قەۋىتى. تاغ قاتلاملىرىنى «قَدْراقْ *kadrak*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

قَتْ kat قات، قاش، يان. ئوغۇزچە. بَكْ قَتِنْدا *bəg katīnda* — بەگ قېشىدا، بەگ يېنىدا.

قُتْ kut قۇت، بەخت، دولەت. «قُتْلُغْ *kutluoɣ*» سوزىمۇ شۇنىڭدىن ياسالغان. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْ قُفُغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا
كُنْدا اِشِي يُكْسَبْنْ يُوقارْ اَغارْ

kut kuvīoʃ bərsə izim kulīŋa
kündə ixi yükʃəpən yukar aoʃar

[بەخت ـ دولەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۇندە ئىشى يۇكسلىپ يۇقۇرى ئورلەر.]

كُتْ kət كوت، قولۇ.

مَتْ mat// mət شۇنداق. تەكىت ئۇلانمىسى. اَنْدَغْ مَتْ *andaoʃ mat* ـــ ھەء، شۇنداق.

سَجْ saq چاچ.

سُجْ suq سۇس، گال. بىر نەرسىنىڭ ئىشقا يارامسىزلىغى.
قِلِجْ سُجْ قِلْدِى *kilīq suq kildi* ـــ قىلىچ گاللىق قىلدى.
اَرْ سُجْ قِلْدِى *ər suq kildi* ـــ ئادەم سۇسلۇق قىلدى، يەنى ئىشنى ئۇستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى.

قَجْ kaq قانچە. سوراق ئالماشى. قَجْ يَرْماقْ بِيرْدِى *kaq yarmaq bərdi* ـــ قانچە يارماق بەردى؟

قُجْ koq قوچقار. ئوغۇزچە. ئەسلى «قُجْنكارْ *koqŋar*».

قَجْ kaq قانچه. قَجْ قَتا اَيْدِمْ *kaq kata aydïm* — قانچه قاتا ئېيتتىم.

كُجْ køq كوچ. سُو كُجْتِي *sü køqti* — قوشۇن كوچتى.

كُجْ køq دەم ،پەيت، كەز. بِيرْ كُجْ كُدْكِلْ *bir køq küzgil* — بىردەم كۈتكىن، بىر ئاز كۈت.

هَجْهَجْ həq həq تىك-تىك. ئات بېشىنى تۇتقۇزماي شاشلىق قىلغاندا يۇڭاشلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سوز. بۇ ئەرەپچىگە ئۇيغۇن. چۈنكى بۇ سوزدە تۈركى تىل قائىدىسىگە يات «ھ-*h*» ھەرپى بار؛ تۈركى تىلدا بۇ ھەرپ يوق.

كَدْ kəd بۇ سوز «د-*d*» بىلەنمۇ، «ذ-*z*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىرەر نەرسىنى تەكتىلەش ۋە ئاشۇرۇپ كورسىتىش ئۈچۈن «قالتىس» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. كَدْ اَتْ *kəz at* — قالتىس ئات. كَدْ نانْكْ *kəz nəŋ* — قالتىس نەرسە.

بِرْ bir بىر. سانالىق سان. بِرْ يَرْماقْ *bir yarmak* — بىر يارماق. بۇ سوزنى مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، «بِيرْ *bïr*» دەپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىشمۇ مۇمكىن. مۇنداق سوزلەر ئاز ئەمەس. لېكىن تۈركى تىلدا سوز ئېيتىلىشتا ئەپلىك، يېزىلىشتا ئىخچام بولغىنى ياخشى.

تَرْ tər تەر، تېرىكىش. اَرْ تَرْ بُلْدِي *ər tər boldï* — ئادەم

تەر بولدى، يەنى تېرىكتى. بۇ سوز «ئىر بولدى *īr boldi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

جەر qər بەدەننىڭ ئېغىرلاشقانلىغىنى بىلدۈرىدىغان بىر سوز. ئەر جەرلەندى *ər qərləndi* ـــ ئادەمنىڭ بەدىنى ئېغىرلاشتى. خاقانىيە تىلىدا.

جەر qər ۋاقىت، چاغ. ئوغۇزچە. بۇ جەرلىك دا كەل *bu qərlikdə kəl* ـــ بۇ ۋاقىتتا كەل.

جەر qər يۈزمۇ - يۈز، ئۈدۈل. ئانىڭ ئەۋى بۇ جەرلىك دا *anīŋ əvi bu qərlikdə* ـــ ئۇنىڭ ئۆيى ئۈدۈل تەرەپتە. جەگدە بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى تىزىلغان سەپلەرمۇ «جەرىك *qərik*» دېيىلىدۇ.

جىر qir جىرت. كېيىم يىرتىلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. ئۇل تونىڭ جىر يىرتتى *ol tonïn qir yirttï* ـــ ئۇ تونىنى جىرت قىلىپ يىرتتى.

جۈر qür مەنپەئەت، نەپ. ئۇل ئەندىن نانىڭ جۈرلادى *ol andïn nəŋ qürlədi* ـــ ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۈندۈردى، نەپ ئالدى.

جەرجەر qor qor چور - چور. سۈت ساققاندا چىقىدىغان ئاۋاز. ھەرقاندىق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سوز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.

قِرْ qir ياغ. اَشْجْتا جِرْ يُوقْ axīqta qir yok — قازاندا ياغ يوق. بُو اَتّا جِرْ يُوقْ bu ətta qir yok — بۇ گەتتە (گوشته) ياغ يوق.

قَرْقُرْ qar qur شاپ - شۇپ. اُلْ قَرْقُرْ يِيدِى ol qarqur yədi — ئۇ شاپ - شۇپلا يەۋەتتى.

سِرْ sir چىر - چىر. چېكەتكىنىڭ ئاۋازى. سِرْ سِرْ اِتّى sir sir ətti چىرىلدىدى. قەلەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە-لەردىن چىققان ئاۋازمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِرْ sir سىر. چىنىلىقلار قاچىنى نەقىشلەپ سىرلايدىغان بىر خىل يېلىملىق بويياق. سِرْلِغْ اَيَاقْ sirliq ayaq — سىرلىق ئاياق (قاچا).

شَرْشَرْ xar xar شار - شار. قاتتىق يامغۇر ئاۋازى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سوز بىلەن بىلدۈ-رۈلىدۇ. بۇ سوزدىكى «ش - x» تاۋۇشى «ج - q» دىن ئالماشقان.

قَرْقُرْ kar kur : قَرْقُرْ اِتّى قَرِنْ kar kur ətti karin — قېرىن (قوساق) غورۇلدىدى. بۇ سوز ئېيتىلمىش جەھەتتىنمۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ئەڭ ئەپچىل سوزدەك قىلىدۇ.

قُرْ kur قۇر، مەرتىۋە. مَنِكْ قُرِمْ اُلُغ manik kurim uluq — مېنىڭ مەرتىۋەم ئۇلۇغ (يۇقۇرى).

قُرْ kur قۇر، بەلىۋاغ. اِچْ قُرْ *iq kur* — ئىشتانباغ، بوقۇچ.

قِرْ kir: قِرْ يَغِي *kir yaoji* — قىر يېغا، ئەھەددى ياۋ.

قِرْ kīr: قِرْ اَتْ *kīr at* — بوز ئات.

قِرْ kir قىر، تىرگەن.

قِرْ kir قىر، توپىلىك، دوك.

كُرْ kür جەسۇر. كُرْ اَرْ *kür ər* — جەسۇر ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كِمْ كُرْ بُلْسا كُفَازْ بُلُورْ *kim kür bolsa kəvəz bolur* — كىم جەسۇر بولسا، شۇ مەغرۇر بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْتِشْ سُفِي يِماكِي
سِتَغَبْ تُتَرْ بِلاكِي
كُرْمَتْ اَنِڭْ يُراكِي
كَلْكائِمَتْ اِرْكِشُورْ

ərtix suvī yəməki
sītoqap tutar biləki
kürmət aniŋ yürəki
kəlgəlimət irkixür

[ئېرتىش سۆيى (يويىدىكى) يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى شمايلاۋاتىدۇ،
(ئۇلار) يۈرەكلىرىنى قاپتەك قىلىشىپ،
(بىزگە) كەلگىلى توپلىنىشماقتا.]

يەمەك ـــ قىيچاقلارنىڭ بىر ئايىمغى. شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۆستىمىزگە ېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

بِزْ biz بىز. بِزْ كَلْدِيمِيزْ *biz kəldimiz* ـــ بىز كەلدۇق.

تُزْ tüz تۈز. تُزْ يِيرْ *tüz yər* ـــ تۈز يەر.

جُزْ qüz زەرياپ. چىسىدا ئىشلەنگەن، قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت.

قُزْ kuz قۇز، تەسكەي. قُزْ تاغْ *kuz taoq* ـــ تەسكەي تاغ، كۈن قايرىلغاندىن كېيىن ئاپتاپ تېگمەيدىغان تاغ. ئۇ كۈنلىك سول تەرىپىدە قالىدۇ، ئۇنىڭدا ھېچىشە قار ئۇكسۇمەيدۇ ۋە سوغاق بولىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُزْدا قارْ اَكْسُوماسْ قُويْدا ياغ اَكْسُوماسْ *kuzda kar əksüməs koyda yaoq əksüməs* ـــ تەسكەيدە قار ئوكسۇمەس، قويدا ياغ ئوكسۇمەس.

قِزْ kiz قىممەت. قِزْ نانْكْ *kiz nəŋ* ـــ قىممەت نەرسە. بُو اَتْ قِزْ اَلْدِمْ *bu at kiz aldim* ـــ بۇ ئاتنى قىممەت ئالدىم.

قِزْ kïz چورە. قِزْ قِرْقِنْ *kïz kïrkïn* — چورىلەر.

قِزْ kïz: مَنِكْ قِزِمْ *mən.ŋ kïzïm* — مېنىڭ قىزىم. اَوْ قِزِى *əw kïzï* — ئوي قىزى. يِنْجِكا قِزْ *yinqkə kïz* — بويە-غا يەتكەن قىز. بۇ سوز ئازات قىزلارغا قوللىنىلغانـدەك، سېتىۋېلىنغان چورىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دىگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئېيتىلغان كوچمە مەنىلەردۇر.

قِزْ kïz: قِزْ قُش *kïz kux* — كوكتاغاق. ئادەمنىڭ ئۈستىگە قونىدىغاندەك پەس ئۇچىدىغان قۇش.

قِزْ kïz: قِزْ كِشِى *kïz kixi* — بېخىل كىشى. ئىارغۇچى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِزْ كِشِى سافِى يُورِغْلِى بُلْماس *kïz kixi savï yorïoqlï bolmas* — بېخىل كىشىنىڭ داڭقى چىقماس. بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشى نام چىقىرىپ شوھرەت قازىنىش ئۈچۈن، سېخى بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

گَزْ kəz كېيىن، ئارقا. اُق گَزِى *ok kəzi* — ئوقنىڭ كەينى.

گَزْ kəz گەز. سۇت ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن قازان تېگىگە يېپىشىپ قالىدىغان گەز. اَشِجْ گَزِى *aʃïj kəzi* — *axïq kəzi* — قازان گېزى.

گَزْ kəz كەس. چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يېپەك رەخت.

كُزْ küz كۈز، كۈز پەسلى.

كِزْ kiz قۇتا، قاپچۇق، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەر. كِزْدا كىي كِزْ يِبارْ[1] *kizdəki kin yïpar* —— قۇتىدىكى كىندىك ئىپار، قۇتىدا ساقلانغان كىندىك ئىپار. بۇ ماقال خوتۇن-قىزلارنىڭ ئاغزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى ئىپارغا ئوخشاتقاندا ئېيتىلىدۇ.

مِزْ miz بىز. بۇ سوزدىكى «م ـ *m*» ھەرپى «ب ـ *b*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان، «ب ـ *b*» ھەرپى پەقەت سوز بېشىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: بِزْ بَرْدِمِزْ *biz bardimiz* —— بىز باردۇق؛ «كَلْدِمِزْ *kəldimiz*» سوزىمۇ «كەلدۇق» دېگەن بولىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە ئىسىملار ۋە پېئىللارغا بىردەك ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتِمِزْ *atimiz* ——(مىنىدىغان) ئېتىمىز» دېگەنگە ئوخشاش.

بِسْ bis دۇغ. تۇلۇم ۋە چاناچلارنىڭ تېگىگە ئولتۇرۇپ قالغان لايقا.

تَسْ təs ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار يۇمۇلاق

---

[1] بۇ سوز بۇ يەردە «كِزْ يِبارْ» شەكلىدە يېزىلىپ، «نافِجَةُ مِسْكْ—كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغان. بىز بۇ سوزنىڭ يازما نۇسخا 171 - بەت 12 - قۇردا «كِنْ يِبارْ» دەپ يېزىلىپ،يەنىلا «نافِجَةُ مِسْكْ—كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*kin yïpar*» دەپ ئالدۇق.

نەرسىنى مۇبالىغە قىلىپ سوزلىمەكچى بولسا، «تَسْ تَكْرما *təs təgirmə*» دەيدۇ. بۇ «يۇپ - يۇمۇلاق» دىگەن بو- لىدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. چۈنكى نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سوزلىمەكچى بولغاندا، سوزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ب - *p*» ھەرپىنى قوشۇش پۈتۈن تۈركى تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئوغۇزلار «ب - *p*» ئورنىغا «م - *m*» ھەرپىنى قوشىدۇ. قېنىق كوك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر «كُبْ كُوكْ *køp kok*» دىسە، ئوغۇزلار «كُمْ كُوكْ *køm kok*» دەيدۇ. يەنى تۈركىلەر «كوك» سوزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ب - *p*» ھەرپىنى قوشۇپ، «كُبْ *køp*» شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئاشۇرۇش قو- شۇمچىسى. بۇنىڭدىن كېيىن رەڭنىڭ ئىسمىنى كەلتۈرۈپ، «كُبْ كُوكْ» دەيدۇ. ئوغۇزلار «ب - *p*» ھەرپىنى «م - *m*» غا ئالماشتۇرۇپ، «كُمْ كُوكْ» دەيدۇ. بۇ «قېنىق كوك» دىگەن بولىدۇ.

سېرىق نەرسە «سَرِغْ *sariq*»، توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sariq*» دىيىلىدۇ. بۇنىڭدا «سَرِغْ» سوزىنىڭ «س - *s*» ھەرپى ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا «ب - *p*» ھەرپى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى ياسالغان. ئاندىن رەڭنى بىلدۈرىدىغان سوز كەلتۈرۈلگەن. خۇددى شۇنىڭدەك، بوش، ئوچۇق يەر «يَزى *yazi* — يېزىق» دىيىلىدۇ. بۇنىڭ سۈپىتىنى ئاشۇرۇپ كورسەتمەك -

چى بولغاندا، «يَبْ يَزِى *yap yazī*» دېيىلىدۇ. ھەممە ئاشۇرما سۆپەتلەر مۇشۇ يول بىلەن ياسىلىدۇ. لېكىن «ب ـ *p*» ھەرپىنى «س ـ *s*» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش قائىدىگە ياتتۇر.

تَسْ tas يامان، پەس نەرسە. ئوغۇزچە. بُو اَتْ تَسْ تَكُلْ *bu at tas təgül* ـــ بۇ ئات يامان ئەمەس.

تُسْ تُسْ tus tus تاس ـ تۇس. كىگىز ۋە تونغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسىلەرنى ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. تُسْ تُسْ اُرْدِى *tus tus urdi* ـــ تاس ـ تۇس ئۇردى.

كَسْ kəs كېسىم، توغرام. ھەرقاندىق نەرسىنىڭ پارچىسى. بِيرْ كَسْ اَتْمَاقْ *bir kəs ətmək* ـــ بىر توغرام نان.

كَسْ kəs كېسەك، چالما. تەرەت سىندۇرغاندا ئىشلىتىلىدۇ.

كِسْ kis خوتۇن، ئوي كىشىسى. اَنِكْ كِسِى *anïŋ kisi* ـــ ئۇنىڭ خوتۇنى. بەزىلەر بۇ سوزنى ئىزافەتلىك قىلىپ (تارتىم قوشۇمچىسى قوشۇپ)، «اُلْ كِسِى اَلْدِى *ol kisi aldī* ـــ ئۇ خۇتۇن ئالدى» دەپ ئىشلىتىدۇ.

بُشْ box بوش. بُشْ يِلْقِى *box yilkī* ـــ بوش يىلقا. بۇ سوزدىن ئېلىنىپ «اُلْ اِشْلارْ بُشْ *ol ixlər box*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ خوتۇن بوش، يەنى قويۇۋېتىلگەن»

دىگەن بولىدۇ. اۇل قۇل بۇش قىلدى — *ol kul box kildi* — ئۇ قۇلنى بوشاتتى، ئازات قىلدى. ئومۇمەن، «ئەركىن، ئازات» دىگەن مەنە «بۇش *box*» دىگەن سوز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بۇش نانۇك كا اذى بۇلماس *box nəŋgə iźi bolmas* — بوش (تۇرغان) نەرسىگە ئىگە بولماس. بۇ ماقال ئوز مېلىنى ئوبدان ساقلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

تۇش tüx تۇش ~ چۇش. سەپەردە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى ۋاقىت. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تۇش اوذى *tüx uźi*» دىيىلىدۇ. بۇ «چۇشۇش ۋاقتى»، «چۇش ۋاقتى» دىگەن بولىدۇ.

جەش qəx چەش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يەرتى يىلى جەش
سەۋرى ارنەك قەش
تىزلدى قرا قۇش
تۇن كۇن ازا يۇركۇنۇر

yarattï yaxïl qəx
savurdï ürüŋ kax
tizildi kara kux
tün kün üzə yərgənür

[يېشىل چەش (ئاسمان) يارىتتى،
(ئۇنىڭغا) ئاق قاشتېشىنى چاچتى،
قارا قۇش (مىزان يۇلتۇزى) تىزىلدى،
تۇن كۈنگە يۆگىلىدۇ.]

ئاسماننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تەڭرى ئاسمانىنى چەش رەڭگىدە يارىتتى، ئۇنى ئۇزۇككە كوز قىلمىشىدىغان ئۇرۇق قاش (تاش) تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى؛ مىزان يۇلتۇز (تۇركىلەر ئۇنى «قارا قۇش» دەيدۇ) تىزىلدى. كېچە بىلەن كۈندۈز بىر-بىرىنى يوگىدى، ئورنىۋالدى.

چِشْ چِشْ qix qix چىش-چىش. ئايالىلار بالىنى سىيدۇرمەكچى بولغاندا ئېيتىلىدىغان ئىملىق سوز. ئات مىنگەن كىشىمۇ ئاتنى مىنىپ كەلگەندىن كېيىن سىيدۇرمەكچى بولغاندا شۇنداق دەيدۇ.

سِشْ sīx شىش، زىخ. چوپ خېمىرى تىزىلىدىغان نەرسىمۇ «سِشْ *sïx*» دېيىلىدۇ.

قُشْ kux قۇش. بۇ تۇرداش ئىسىم، كېيىن ئايرىم سوزلەر قوشۇلۇپ ئۇلار بىر-بىرىدىن ئاجرىتىلىدۇ. ارْنَكْ قُشْ *ürüŋ kux* —— ئاق لاچىن. قَرا قُشْ *kara kux* —— قارىقۇش. تَقْى قُشْ *tavə kux* —— توگىقۇش. يُونْ قُشْ *yun küx* —— توز. اِيلْ قُشْ *əl kux* —— تاسقارا. ئاندىن قالسا، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ «قَرا قُشْ *kara kux*»

دىيىلىدۇ. مۇشتەرى يۇلتۇزى چىقسا، «قَرا قُشْ تُغدى *kara kux tuoqdi*» دىيىلىدۇ. بۇ يۇلتۇز ئۇ ياقلاردا تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. ئوغۇزلار توگە پۇتلىرىنىڭ ئۇچىنمۇ «قَرا قُشْ *kara kux*» دەيدۇ. قِزْ قُشْ *kïz kux* — پەيلىرىنىڭ رەڭگى خامىلىيونغا ئوخشاش ئوزگىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل قۇش.

قِشْ kïx قىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِشْ قَنْقِي اوْتْ *kïx konuki ot* — قىشنىڭ زىيانىتى ئوت.

تَفْ təf ھىلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَفْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ *avqï nəqə al bilsə aźioq yol bilir*[1] — ئوۋچى قانچە ھىلە بىلسە، ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ.

جِفْ qïf چىپ. شاراپ كوزىدا بۇزۇلداپ قاينىغاندا چىققان ئاۋاز.

قِڤْ kïv بەخت، دولەت.

تُقْ tok : تُقْ كِشِي *tok kixi* — توق ئادەم. تُقْ اَرْ *tok ər* — چېچىنى تۇركىدە قويغاندەك قويمىغان تېقىر باش ئادەم. تُقْ يِلْقِي *tok yïlki* — توقال (مۇڭگۈزسىز) ھايۋان.

---

① بۇ ماقال «تَفْ» سوزىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «تَفْ» ئورنىغا «ھىلە، ئالدام» مەنىسىدىكى «اَلْ *al*» سوزى يېزىلغان.

تُقْ تُقْ اَتِي *tok tok ətti* — (تاش تاشقا ئۇرۇلغاندەك) توق - توق قىلدى. اَرْ كِسِي بِرْلا تُقْ تُقْ بُلْدِي *ər kissi birlə tok tok boldi* — ئەر خوتۇنى بىلەن دوق قىلىشتى، يەنى تاكاللىشىپ قالدى.

جَقْ qak «دەل، خۇددى» دېگەنگە ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ نەق ئوزىنى بىلدۈرىدىغان سوز. جَقْ اُلْ اَتْنِي تُتْغِلْ *qak ol atni tutoʁil* — دەل شۇ ئاتنى تۇتقىن. جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ *qak amaqni uroʁil* — دەل نىشانغا ئۇرغىن.

جَقْ جُقْ qak quk چاق - چۇق، قارس - قۇرس. ئوتۇن، سوغەك ۋە ياكاقتا ئوخشاش نەرسىلەر سۇندۇرۇلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. «جَقْ جُقْ اَتِي *qak quk ətti* — چاق - چۇق قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

جَقْ qak غىڭ. بۇمۇ ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سوز. اُلْ اَنِي اُرْدِي جَقْ اَتْمَدِي *ol ani urdi qak ətmədi* — ئۇ ئۇنى ئۇردى، (ئۇ) غىڭ قىلمىدى.

زَقْ زَقْ zak zak زاق - زاق، جاق - جاق. قوچقارلارنى ئۇسۇشۇشكە ئۇندىگەندە ئىپتىلىدىغان ئىملىق سوز.

سَقْ سَقْ sak sak ساق بول، سەگەك بول. دۇشمەندىن قەلئە،

قورغان ۋە ئاتىلارنى ساقلايدىغان نوۋەتچى ۋە كۆ-زەتچىلەرنى سەگەك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدىغان سوز. «سَقْ سَقْ sak sak» دېگەن «ھۇشيار بولۇڭلار» دېگەن بولىدۇ. ھۇشيار، سەگەك ئادەممۇ «سَقْ اَرْ sak ar» دېيىلىدۇ.

سُقْ suk : سُقْ يَلْنُكُوسْ اَرْ suk yalŋus ar — ياپ - يالغۇز ئادەم، يارەمچىسى ۋە ھەمراسى يوق ئادەم.

بَكْ bək بەك، چىك. بَكْ نانْكْ bək nəŋ — بەك نەرسە.

بُكْ bük بۈك، بۇك - باراقسانلىق.

بُكْ bük بۈلۈك، بۇرجەك. ئارغۇچە.

تَكْ tək مۇنداقلا، ئانچىكىم؛ تېچ، شۇك. تَكْ كَلْدِمْ tək — kəldim ھېچبىر مەقسەتسىز، مۇنداقلا كەلدىم. تَكْ تُرْ tək tur — تېچ تۇر، شۇك تۇر. ئوغۇزچە.

جَلْ جُلْ qal qul جۇل - جۇل رەخت.

جُكْ جُكْ qək qək چوك - چوك. توگمنى چوكتۇرۇشتە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سوز.

جِكْ جِكْ qik qik چىك - چىك. ئوغلاقنى قىچقارغاندا ياكى ھەيدىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سوز.

جِكْ qik چىك، چىككە. ئوشۇق ئويۇنىدا ئوشۇق ئوگدا ياتسا،

«جاڭ تۇردى *qik turdī*» دېيىلىدۇ.

دۈك dük: دۈك ئۇردى *dük urdī* — دوك ئۇردى، مۇشت بىلەن ئاستا ئۇردى.

دۈك dük: دۈك مىڭ *dük mīŋ* — مىڭلارچە. دۈك مىڭ يەرماق *dük mīŋ yarmak* — مىڭلارچە يارماق.

دىك dik تىك. دىك تۇردى *dik turdī* — تىك تۇردى.

سىك sik ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى. مەھمۇت ئېيتىدۇكى: ئەدەپ ساقلاش ۋە ئۇلۇغ تەكرىنىڭ كىتاۋىغا هورمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قۇرئان ئوقۇغان كىشى «وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا»، «مَايَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ» ئايەتلىرىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سوزلەرنى ئوز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلۈۋېتىپ گۇناكار بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «اِنْ هٰذَا اِلَّا اخْتِلَاقٌ» ئايىتىنى ئوقوغاندىمۇ ئاۋازنى پەسەيتىش كېرەك. چۈنكى تۈركى تىلدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «تِلاق *tīlak*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىلىمسىز ئوغۇزلار يېنىدا «ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ

ٱلْمُنْزِلُونَ» ئايەتنىڭ ئوقۇغاندىمۇ سوراق قوشۇمچىسى بولغان «ٱمْ» سوزىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش كېرەك. چۈنكى ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا ئايالىلارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «ٱمْ *am*» دېيىلىدۇ. سوزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىدىغانلار ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداقلا ئوقۇسا بولىۋېرىدۇ.

شُكْ xük شۈك. تىنجىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سوز. تۈرك-لەر «جىم تۇر» دېگەنىنى «شُكْ تُرْ *xük tur*» دەيدۇ.

مُكْ mük مۈكچەيدى. اُلْ مُكْ تُرْدِي *ol mük turdi* — ئۇ مۈكچىيىپ تۇردى.

بُلْ bul بۇل. بُلْ اَتْ *bul at* — ئاق پاچاق ئات. پىشانە-سىدە قاشقىسى بار ئات «اُغَرْ بُلْ *uoqar bul*» دېيىلىدۇ. ئۇزۇن يىللار تۇرۇپ قېلىپ تەمى بۇزۇلغان بۇغداي «بُلْ تَرِغْ *bul tariq*» دېيىلىدۇ. يامغۇردا قېلىپ نەم ئوتۇپ كەتكەن بۇغدايمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. زامانىنىڭ ئوتۇشى بىلەن بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان نەرسىلەرمۇ «بُلْ *bul*» دېيىلىدۇ. بۇ سوز تەلەپپۇزدا ۋە مەنىدە ئەرەپچىگە يېقىن. چەرىگەن نەرسە ئەرەپچىدە «بَلِي» دېيىلسە، تۈركچىدە «بُلْ» دېيىلىدۇ.

تِلْ til تىل. اُلْ اَنكَرْ تِلْ تَكُرْدِي *ol anar til tegürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىل تەككۈزدى.

تِلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرْدَمْ بَشِي تِلْ *ərdəm baxī til* — ئەدەپ - ئەردەم بېشى تىل. بۇ ماقال ئەرەپچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسَانِهِ» دىگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە «ياخشى سوز» ئەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تِلْ til تىل، سوز، لۇغەت. مەسىلەن: «اُغُزْ تِلِي *oquz* — *tīlī* ئوغۇز تىلى»، «يَبَاقُو تِلِي *yabaku tili* — ياباقۇ تىلى» دىگەنگە ئوخشاش. بۇ سوز مەنە جەھەتتىن ئەرەپچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۇنكى ئەرەپچىدە «لسان» سوزى «سوز ۋە لۇغەت» مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن «اَنِّي اَتَتْنِي لِسَانٌ لَااُسَرُّ بِهَامِنْ عُلُوَ لَاعَجَبٌ فِيهَا وَلَاسَخَرٌ» دىگەن مىسالدا «لسان» سوزى «سوز» دىگەن مەنىدە كەلگەن.

تِل til تىل. دۇشمەنلەرنى ئېلىنغان ئەسىر. تِلْ تُتَيِّم *til tuttīm* — تىل تۇتتۇم، يەنى دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ئۇچۇن ئەسىر تۇتتۇم.

جِلْ qil كوك، تاياق ئىزى، تېرىگە چۇشكەن تاياق ئىزى.

شَلْ شُلْ xəl xül : شَلْ شُلْ اَلِكْلِكْ *xəl xül əliklig* — قولى قولاشمايدىغان ئادەم، يارامسز ئادەم.

قُلْ kul قۇل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُلْ يَغِي اِتْ بُرِي

kul yaoqī īt bəri — قۇل يېغا، ئىت بىرە. قۇل ئۆز ئىگىسىنىڭ مېلىنى قولغا كىرگۈزسە، يوقۇتىۋېتىدۇ؛ پۇرسەت تاپسىلا قېچىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئىتمۇ ئوي ئىگىسى ئۈچۈن بوربدۇر. چۈنكى ئۇ يەيدىغان نەرسە تاپسا، ئۇ-نىڭدىن ئۈزىنى تىيالمايدۇ. بۇ ماقال قۇلنىڭ خوجايىنىغا ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قِلْ kīl قىل، تۇك. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تۈكى.

قِلْ قُشْ *kīl kux* — ئەتىيازدا كېلىدىغان، ئودەككە ئوخشاش بىر خىل قۇش. بەگلەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر-بىرىگە سوغا قىلىدۇ. ئۇنى «قِلْ قُذُرُق *kil kuzruk* — قىل قۇيرۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.

كُلْ kül كۈل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُلْ اُرْكُنْجا كُوزْ اُرْسا يِيمَكْ *kül ürgünqə kəz ürsə yəg* — كۈل پۇۋلىگۈچە، چوغ پۇۋلىگەن تۈزۈك. بۇ ماقال كىشىلەرنى كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا تۆتۈش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَمْ təm دەم، تىرەك. قَبُغْ تَملتى[1] *kapuoq təmlədi* — قوۋۇق دەملىدى، يەنى ئىشككە دەم سالدى.

---

① بېسىم ئاتالايدىغان ئىزاھاتىغا قارىغاندا، بۇ سوز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «تَملدى» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن خاتا تۈزىتىلىپ «تَملتى» قىلىپ قويۇلغان.

تۇم tum سوغاق، توم ـ سوغاق. بۇ سوز ئەسلىدە «سوغاق» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، لېكىن «سوغاق ۋە سوغ نەرسە» دىگەن مەنىلەردە «تۇمۇلۇق tumluoq» سوزىمۇ قوللىنىلىدۇ.

تۇم tum توم. ھايۋانلارنىڭ رەڭگىنى بىلدۇرۇشتە «توق» دىگەن مەنىنى بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان يارىمچى سوز. تۇم قارا ات tum kara at — توم قارا ئات. تۇم تورۇق ات tum toruoq at — توم تورۇق ئات.

جىم qīm بەك، راسا. تازا. بىر نەرسىنىڭ ياش ياكى خام ئىكەنلىگىنى ئاشۇرۇپ كورسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سوز. جىم يىگىت qīm yik ət — بەك خام گوش؛ جىم ئۆل تون qīm öl ton — تازا ھول تون.

جىم qīm چىم. يەردىن ئورۇۋېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، تۇت-رۇق قىلىنىدىغان ئوت. جىم بىجتى qīm pïqtï — چىم چاپتىسى.

سۈم süm بەك. سۈم سۈجۈك نانۇك süm süqük nəŋ — بەك تاتلىق نەرسە. ئوغۇزچە.

قۇم kum قۇم. چىگىلىچە. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

كەم kəm كېسەل. ات كەملەندى at kəmləndi — ئات كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُمْ kəm كوك رەڭنى ئاشۇرۇپ كورستىش قوشۇمچىسى.

كُمْ كُوكْ kəm kək — كوپ - كوك. ئوغۇزچە.

كِمْ kim كىم. سوراق ئالمىشى. ئەرەپچىدە بۇنىڭ تەڭدىشى «مَنْ». بُو كِيمْ bu kim — بۇ كىم؟ بۇ سوز بىرلىك ۋە كوپلۇك ئۇچۇن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئوغۇزلار «بُوىْ كِيمْ boy kim» دەيدۇ. بۇ «قايسى قەبىلە» دىگەن بولىدۇ. «بُوىْ boy» سوزى تۇرداش ئىسىم.

بَنْ bən مەن. بَنْ بَرْدِمْ bən bardīm — مەن باردىم. ئوغۇزچە. تۇركلەر «مَنْ mən» دەيدۇ.

تُنْ tün تۇن، كېچە. تُونْلا كَلْدِمْ tünlə kəldim — تۇن بىلەن كەلدىم.

تِنْ tin تىن، تىنىق، نەپەس؛ روھ، جان. اَنِكْ تِنِي كَسِلْدِي anīŋ tīnī kəsildi — ئۇنىڭ تىنىغى كېسىلدى، يەنى ئۇ جان ئۇزدى.

تِنْ tin يۇگەن. تِنْ تِزْكِنْ tin tizgin — يۇگەن - تىزگىن.

جِنْ qīn چىن، راست. جِنْ سُوزْلارْ qīn səzlər — چىن سوزلەيدۇ، يەنى راست سوزلەيدۇ. جِنْ اَيْدِنْكْ qīn aydīŋ — راست ئېيتتىڭ.

سَنْ sən سەن. تۇركلەر بۇ سوزنى بالىلارغا، خىزمەتچىلەرگە، ياشتا ۆە مەرتىۋىدە ئۇزىددىن تۆۋەن كىشىلەرگە ئىشلىتىدۇ، ئۇزلىرىدىن چوڭ، ھورمەتلىك كىشىلەرنى «سِز siz» دەيدۇ. ئوغۇزلار بۇنىڭ تەتۇرسىچە، چوڭلارنى «سَن san»، كىچىكلەرنى «سِز siz» دەيدۇ. كوپلۈك ئۇچۇنمۇ «سِز siz» ئىشلىتىلىدۇ. قائىدىمۇ شۇنداق، چۇنكى «سِز siz» كوپلۈكنى بىلدۇرىدۇ.

قِنْ kin قىن. پىچاق ۆە قىلىچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قىنى. قِلِجْ قِينِي kilīq kīnī — قىلىچ قىنى.

كَنْ kən كۆنچىقىش تەرەپتىكى ھەربىر شەھەر نامىغا «كەن kən» سوزى قوشۇلىدۇ. بۇ سوز «كَنْدْ kənd» سوزىنىڭ قىسقارغان شەكلىدۇر.

كُنْ kün كۈن، قۇياش. كُنْ تُغْدِي kün tuoɣdī — كۈن تۇغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمَارْ küngə baksa kəz kamar — كۈنگە باقسا، كوز قامىشار.

كُنْ kün كۈن—كۈندۈز. بُو كُنْ بَرْغِلْ bu kün baroɣīl — بۇگۈن بارغىن. «كۈن — كۈندۈز» كۈننىڭ نۇرى بىلەن ھاسىل بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

كِنْ يِبارْ kin yīpar كىندىك ئىپار.

مَنْ mən مەن. تۇركچە.

مُنْ mün شورپا. مەن ياغملاردىن ئاگلىدىم: ئۇلار «شورپا كەلتۇر» دېيىشنىڭ ئورنىغا «مُنْ كَلْدُرْ *mün kəldür*» دەيدۇ ۋە ئۇگرىلىك شورپا كەلتۇرىدۇ.

بۇ ئىسىملارنى تۇركى يېزىق بىلەن يازغاندا، بىر ھەرپى ئىن قوشۇپ يېزىشقىمۇ بولاتتى. لېكىن جانلىق تىلدا مەن يازغاندەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئىككى ھەرپلىك سالىم سوزلەر تۇگىدى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْل fə'l، فُعْل fu'l، فِعْل fi'l شەكىللىرىدە باش ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك ۋە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى

بَرْت bart شاراپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇيۇق نەرسىلەرنى ئولچەيدىغان كەمچەن.

يَرْت part ①(yart?) سۇ ئىچىدىغان قاچا. ئوغۇزچە.

يرت يرت part purt (yart yurt?): يَرْت يُرْت تُتّي part purt tutti ـــ كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى.

برت burt قارا بېسىش. شۇنىڭدەك «كىتى② بُرْت» دېيىلىدۇ.

---

① بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سوزلەم يازما نۇسخىدا «يَرْت» شەكىلىدە يېزىلغان. بىز سوزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە كېلىشىگە ۋە مەنىسىگە ئاساسەن «بَرْت» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە «part» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ يېزىلىشى ئېنىق ئەمەس.

بِرْت bərt بېرىم. قۇلىنىڭ ھەر يىلى قۇل ئىگىسىگە بېرىدىغان بېرىمى. بۇ سوزنى «ى - يا» بىلەن «بِيرْتْ» شەكلىدە يازغان تۇزۇك.

تِرْت tirt تىرت. اَنِكْ تُونِنْ تِرْتْ تِرْتْ بِرْتِي *anïŋ tonïn tïrt tïrt yïrtti* ئۇنىڭ تونىنى تىرت - تىرت قىلىپ يىرتتى.

تُرْت tərt تۇت. تُرْتْ يَرْماق *tərt yarmak* — تۇت يارماق. بۇ سوزنى «و - ۋاۋ» بىلەن «تُورْتْ» شەكلىدە يازغان تۇزۇك.

جَرْت جرت qart qurt ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇششىقى، ئۇۋۇنغى.

جَرْت qart بىر ئاز، ئازراققىنا، كىچىككىنە. بِزْنِكْ اَنْدا بِيرْ جَرْتْ اَلْغُومِزْ بارْ *biznïŋ anda bir qart alqumïz bar* — بىزنىڭ ئۇنىڭدا ئازراققىنا ئېلىشىمىز بار.

جِرْت qirt چىرت. جِرْتْ سُوذْتِي *qirt sužti* — چىرت قىلىپ تۇكۇردى، يەنى بىركىم چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن «چىرت» قىلىپ تۇكۇردى.

سَرْت sart سودىگەر. بۇ سوز «سَرْتْ اَزْقِي اَرِغْ بُلْسا يُلْدا يِيرْ *sart azukï arïoʃ bolsa yolda yər* » دىگەن ما-

قالدىمۇ كەلگەن (بۇ ماقالىنىڭ مەنىسى بىر نەچچە قېتىم ئېيتىپ ئوتۇلدى).

سۈرت sart surt چوگىراق ئاياق كىيگەندە چىقىدىغان ئاۋاز. ئاياقنىڭ سۈرتى چىقىدى — *aniŋ ažaki sart surt kildi* ئۇنىڭ ئايىغى كولۇپ - كولۇپ قىلدى.

سىرت sirt قىل، يال. ئوغۇزلار توپە ۋە ئېدىر - جىلغىلارنىمۇ «سىرت *sirt*» دەيدۇ.

قارت kart يارا. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مەجەز - خۇلقى ئەسكى ئادەم «قارت ئار *kart ar*» دېيىلىدۇ.

قۇرت kurt قۇرۇت، ھاشارەت. تۇرك خەلقلىرىنىڭ كۆپچىلىگى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بورسنى «قۇرت *kurt*» دەيدۇ.

قارت قۇرت kart kurt قارس - قۇرس. ئالىكە قارت قۇرت ئاتتى *alik kart kurt ətti* — بارماقلار قارسىلدىدى.

قىرت kirt قىرت. قىرت ئوت *kirt ot* — قىسقا ئوت، پاكار ئوت. شۇنىڭدەك كالىتە چاچ «قىرت ساچ *kirt saq*» دېيىلىدۇ. بېخىل ۋە خۇلقى يامان ئادەم «قىرت كىشى *kirt kixi*» دېيىلىدۇ.

كۈرت kürt kürt كۈرت - كۈرت. ئات يەم يىگەندە

چىقىدىغان ئاۋاز. ئات ئەربانى كۈرت كۈرت يېدى *at arpani kürt kürt yədi* ــ ئات ئارپىسىنى كۈرت - كۈرت يىدى. شۇنىڭدەك ئادەم تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى يىگەندە چىقىدىغان ئاۋازمۇ مۇشۇ سوز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

كۈرت kürt ئىرغاي. تاغ دەرىخى. بۇنىڭدىن ئوقيا، قامچا سېپى ۋە ھاسىغا ئوخشاش نەرسىلەر ياسىلىدۇ.

قەرج قۇرج karq kurq گاچ - گاچ. ئەر تۇرمۇزنى قەرج قۇرج يېدى *ər turmuzni karq kurq yədi* ــ ئادەم تەرخەمەكنى گاچ - گاچ يىدى.

قۇرج kurq قۇيۇچ، پولات. قۇرج تەمۈر *kurq təmür* ــ قۇيۇچ. چىداملىق، پىششىق ئادەملەر «قۇرج ئەرەن *kurq ərən*» دىيىلىدۇ. ھەرقانداق چىڭ ۋە قاتتىق نەرسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

مۇرج murq مۇچ، قاردىمۇچ.

كەند kənd كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئىپلىنىپ قەشقەر «ئوردۇ كەند *ordu kənd*» دىيىلىدۇ. بۇ «خان تۇرۇدىغان شەھەر، مەركەز» دىگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان. بۇ يەر توۋەن چىنىدۇر. شەھەرنى مۇنداق كەلگەن:

كَلْنِكِزْ لَيُو اَقْتِمِزْ

كَنْدْلَرْ اُزا چِقْتِمِزْ

فُرْخَنْ اَڤِنْ يِقْتِمِزْ

بُرْخَنْ اُزا سِچْتِمِزْ

kəlŋizləyü aktïmïz
kəndlər üzə qïktïmïz
furhan əvin yïktïmïz
burhan üzə sïqtïmïz

[كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
بۇتخانىنى يىقىتۇق،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.]

ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىنغان جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كەلكۈندەك ئېقىپ باردۇق، شەھەرلەرنگە باستۇرۇپ كىردۇق، بۇتخانىلىرىنى بۇزدۇق، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتۇق. مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى شۇنداق، كاپىرلارنىڭ يۇرتىغا بېسىپ كىرگەندە، ھاقارەتلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇتلىرى بېشىغا تەرەت قىلىدۇ.

كَنْدْ kənd ئۇيغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا «يېزا ـ كەنت» دېگەن بولىدۇ، زور كوپچىلىك

تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «شەھەر» دىگەن بولىدۇ. شۇنىڭ-دىن ئېلىنىپ، فەرغانە شەھىرىگە «اُوْز كَنْدْ öz kənd» نامى بېرىلگەن، بۇ «ئوز شەھىرىمىز» دىگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك «سَمِزْ كَنْدْ samiz kənd» مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقىنى ئۇچۇن شۇنداق ئاتالغان. بۇنىي پارسلار «سَمَرْ قَنْدْ samər kənd» دەيدۇ.

بَرْسْ bars يولۋاس.

بَرْسْ bars بارس، يولۋاس. تۈرك خەلقلىرىدىكى ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى. تۈركىلەر ئون ئىككى خىل هايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان، ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن هىساپلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئوزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئوتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۇگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئوتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئوز خەلقى بىلەن كېڭەش ئوتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دىگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلىچەك ئەۋلاتلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، هەر بىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل هىساۋى شۇ يىللارنىڭ

ئايلىنىشى بىلەن ھىسابلانسۇن، بۇ ئارىسىدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقانىمىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە يەۋا ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئوزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇ-دىن ئۇزۇپ ئوتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋانىمىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋال «سِجْغَانْ *sīqoɣan* — چاشقان» ئوتكەن. شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، «سِجْغَانْ يِلِي *sīqoɣan yīlī* — چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇ-نىڭدىن كېيىن سۇدىن ئوتكەنلەر توۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قالغان:

أُودْ يِلِي *ud yīlī* — ئۆي يىلى(كالا يىلى).

بَرْسْ يِلِي *bars yīlī* — بارس يىلى (يولۋاس يىلى).

تَۋْشْغَان يِلِي *tavīxoɣan yīlī* — توشقان يىلى.

نَاكْ يِلِي *nak yīlī* — لەھەڭ يىلى (تىمساھ يىلى).

يِلَانْ يِلِي *yīlan yīlī* — يىلان يىلى.

يُنْدْ يِلِي *yund yīli* — ئات يىلى.

قُوىْ يِلِي *koy yīli* — قوي يىلى.

بِجِنْ يِلِي *biqin yīli* — مايمۇن يىلى.

تَقاغُو يِلِي *takaoqu yīli* — توخۇ يىلى.

اِتْ يِلِي *it yīli* — ئىت يىلى.

تُنكُزْ يِلِي — *toŋuz yīli* — توڭغۇز يىلى.

توڭغۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھساپ يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئېيتىپدۇكى: بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز توت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەن ئىدى. بۇ يىل ئوتۇپ توت يۈز ئاتمىش يەتتىنچى يىلىغا قەدەم قويغانىدا، ئات يىلى كىرىدۇ. يىل ھساۋى بىز كورسەتكەن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ.

تۈركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرىدە بىر خاسىيەت بار دەپ تەخمىن قىلىدۇ. مەسلەن: ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە، ئۇرۇش كوپىيىدۇ، چۈنكى ئۇي بىر - بىرى بىلەن كوپ ئۇسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق - تۈلۈك كوپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چونكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ داننى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋالارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەڭ يىلى كىرىش بىلەن ھول - يېغىن كو-

پىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەك سۈدا ياشايدۇ. توگىمۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كوپ ياغمىدۇ، سوغاق قاتتىق بولمىدۇ، پىتنە - پاسات كوپمەيدۇ. تۇركلەر ئەنە شۇ يو - سۇندا، ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشە - نىدۇ. تۇركلەردە ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىنىڭ ئېتى يوق. چۈنكى «ھەپتە» دىگەن ئۇقۇم ئىسلامدىن كېيىن مەلۇم بولدى.

ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەپچە ئاي ئىسىملىرى قوللىنىلمىدۇ. كوچىمەن تۇرمۇش كەچۈرىدە - غان، مۇسۇلمان بولمىغان تۇركلەر يىلنى توت پەسلىگە بولۇپ، ھەر ئۈچ ئاينى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئوتتۇرىسىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نوروزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «اَغْلاق اَى *ooqlaq ay*» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاينى «اُلُغ اَغْلاق اَى *uluoq ooqlaq ay*» دەيدۇ. چۈنكى بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاينى «اُلُغ اَى *uluoq ay*» دەيدۇ، چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر - يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال - ۋارانلار سەمرىيدۇ، سۈت كوپمەيدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. كوپ ئىشلىتىلمىگەچكە، قالغان ئاي ئىسىملىرىنى بۇ يەردە سوزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئوزەڭ بىلىۋال.

بَرْس bars قاپارتقۇ. پىت، پاشا چېقىشتىن ياكى يەل تې - شىشتىن پەيدا بولغان ئىشىق. اَنىڭ اَتى بَرْس بولدى *anïŋ əti bars boldï* —— ئۇنىڭ ئېتى (بەدىنى) قاپاردى.

تَرْسْ tərs تەس، قىيمەن. ھەرقانداق تەس ئىش «تَرْسْ ايِشْ tərs ix» دىيىلىدۇ.

جَرْسْ جَرْسْ qars qars چارس - چارس. اُلْ اَنِي جَرْسْ جَرْسْ اُرْدِي ol anī qars qars urdi — ئۇ ئۇنى چارس - چارس ئۇردى. «تَرْسْ تَرْسْ اُرْدِي tars tars urdi — تارس - تارس ئۇردى» تۇشمۇ - تۇشتىن تارسىلدىتىپ ئۇرسا، شۇنداق دىيىلىدۇ.

قَرْسْ kars يۇڭ چەكمەن چاپان، توگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم.

قَرْسْ قَرْسْ kars kars قارس - قارس. چاۋاك ئاۋازى. قَرْسْ قَرْسْ اَيا يَبْتِي kars kars aya yapti — قارسىلدىتىپ چاۋاك چالدى.

كُلْفْ kølf گۈپ. تامْ كُلْفْ يِقْلْدِي tam kølf yīqildi — تام گۈپ قىلىپ يىقىلدى.

بَرْقْ bark: اَقْ بَرْقْ av bark — ئوي - ۋاق. «بَرْقْ bark» سوزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، «اَقْ av» سوزى بىلەن جۈپ-لەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ.

تُرْقْ turk تۈرق، تەق - تۈرق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇن-لۇغى، بويى. بِيرْ سُنْكُو تُرْقِي bir süngü turki —

بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە ئۇزۇنلۇغىدا. يِيرْ اِينِي تُرْكِي *yər əni turkï* — يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى.

قُلْق qulk : جُلْق اَسْكُرُكْ *qulk əsgürük* — غەرق مەس، پۈتۈنلەي ھۇشسىز.

قَلْق قُلْق qalk qulk جالاق - جۈلۈق. ئىتتىرىش ياكى ئۇرۇشتىن چىققان ئاۋاز. قَلْق قُلْق يدرقلدى *qalk qulk yudruklïdï*① — جالاق - جۈلۈق مۇشتلىدى.

قِرْق kïrk قىرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِرْق يِلْقا تِكِينْ بايْ جِغايْ تُزْلِنُورْ *kïrk yïlka təgin bay qïoqay tüzlinür* — قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ. ئولۇم - يېتىم ياكى زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىپ قالىدۇ.

بَرْك bərk بەك، چىڭ. بَرْكْ نانْكْ *bərk nəŋ* — بەك نەرسە. ئەسلى «بَكْ *bək*» بولۇپ «ر - *r*» كېيىن قوشۇلغان.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا چېكتىسز ۋە ھەرىكسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سوزنىڭ بۇ يەردە «مۇشتلىدى» دىگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ۋە يازما نۇسخا 462 - بەتتە «يدرق *yudruk*» مۇشت»، 492 - بەتتە «يدرقلندى *yudruklandï*» مۇشتلاندى» دەپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك بىرمۇنچە تۈركى تىللاردا بۇ سوزنىڭ بارلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*yudruklïdï*» دەپ ئالدۇق.

بُرْكْ bərk بوك. تاتسز تُرْكْ بُلْماسْ باشسز بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz türk bolmas baxsïz bərk bolmas* — تاتسز تۈرك بولماس، باشسز بوك بولماس. باشسز بوك بولمه‌غانده‌ك، پارسلاردىن خالى تۈركمۇ بولمايدۇ.

تُرْكْ türk تۈرك. تۈرك شه‌هه‌رلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

تَرْكْ tərk تېز. تَرْكْ كَلْ *tərk kəl* — تېز كه‌ل. هه‌ر-قانداق بىر ئىشنى تېز قىلىشقا ئۇندەشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. مه‌سىله‌ن: تَرْكْ قِلْ *tərk kïl* — تېز قىل.

تُرْكْ türk تۈرك. ته‌گرى يارلىقىغۇچى نوهنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. بۇ — نوهنىڭ ئوغلى تۈرككه ته‌گرى ته‌رىپىدىن قويۇل-غان ئىسىم. ئۇنىڭ ئه‌ۋلادىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدۇ. ته‌گرىنىڭ «هَلْ اَتَى عَلَى الْاِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ» ئايىتىده «اِنْسانْ» سوزى «بىرلا ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كه‌لگه‌ن. «لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، ثُمَّ رَدَدْناهُ اَسْفَلَ سافِلِينَ. اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ» ئايىتىده بولسا، «اِنْسانْ» سوزى «كوپ ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كه‌لگه‌ن. بۇ يه‌رده ئىستىسنا بار، يه‌ڤه‌ت كوپلۇكتىنلا ئىستىسنا قىلىش مۇمكىن. «تۈرك» سوزى نوه ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كه‌لگه‌نده، بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نوه ئه‌ۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كه‌لگه‌نده، «بَشَرْ — ئادەمزات» سوزىگه

ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سوز ھەم بىر-لىك ھەم كوپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: «رۇم» سوزى تەگرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۇغا ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك، رۇم ئەۋلاتلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ، «تۈرك» سوزىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

بىز «"تۈرك" دىگەن ئىسمىنى ئۇلۇغ تەگرى ئوزى قويغان» دىدۇق. چۈنكى اَلشَّيْخُ الْاِمَامُ الزَّاهِدُ اَلْحُسَيْنُ بْنُ خَلَفٍ الْكَاشْغَرِيُّ — قەشقەرلىق خەلەق ئوغلى تەق-ۋادار ئىمام ئۇستاز ھۇسەيىننىڭ «اِبْنُ الْغَرْبِيّ» دىگەن ئاددىمدىن ئاگلاپ ماگا ئېيتىپ بېرىشىچە، «اِبْنُ اَبِي الدُّنْيَا» دىگەن نام بىلەن تونۇلغان اَلشَّيْخُ اَبُوبَكْرٍ الْمُفِيدُ الْجَرَجَرَائِيُّ — جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغان: «يَقُولُ اللّٰهُ جَلَّ وَعَزَّ اِنَّ لِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ التُّرْكَ وَ اَسْكَنْتُهُمُ الْمَشْرِقَ فَاِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ — ئۇلۇغ تەگرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇد-لاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن».

بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. چۈنكى ئۇلارغا تەگ-

رى ئوزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئوز قوشۇنۇم» دىگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈركلەر كورىكىم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھورمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددى - سادداء، كەمتەر، دادىل، مەرت ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان - ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

قَجَنْ كَرْسا اَنى تُرْكْ
بِذْنْ اَنْغا اَنَكْ اَيْدَجِي
مُنَكَر تَكْرِ اُلُغْلُقْ
مُنْدا نَرُو كَسْلِنُورْ

kaqan kərsə anï türk
božun anoqa anïŋ aydaqï
muŋar təgir uluoqluk
munda nərü kəslinür

[قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ:
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ.]

بىر كىشىنى ماختاپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا، خەلق جەزمەن «ئۇلۇغلۇق، ياخشىلىق بۇ ئادەمگە يارىشىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىغا ئاشمايدۇ» دەيدۇ.

«تۈرك» سوزى بىرلىك ھەم كوپلۈك مەنىلىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «كِىمْ سَنْ *kim sən* — كىم سەن؟» دېگۈچىگە «تُرْكْ مَنْ *türk mən* — تۈرك مەن» دەپ جاۋاپ بەرسە، بۇ بىرلىك بولىدۇ. «تُرْكْ سُوسِى اَتْلَنْدِى *türk süsi atlandi* — تۈرك قوشۇنى ئاتلاندى» دېسىدىگەندە، كوپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.

تُرْكْ türk ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سوز بولۇپ، «تازا پىتىلگەن ۋاقتى» دېگەن مەنىدە. تُرْكْ اُزُمْ اُودِى *türk üzüm ədi* — تازا ئۈزۈم پىشىشقى. تُرْكْ قِيَاشْ اُودِى *türk kuyax ədi* — تازا چىققا چۈش ۋاقتى. تُرْكْ يِكِتْ *türk yigit* — تازا ياش قۇرامىغا يەتكەن يىگىت.

سَرْكْ sərk چاق ـ چۇق. ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سُرْكْ sərk: اَنِكْ اَذاقِى سُرْكْ بُوزْتَكْ *aniŋ ažaki sərk buztəg* — ئۇنىڭ ئايىغى مۇزدەك سوغاق. بۇ سوز پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا ئىشلىتىلىدۇ.

كُرْكْ kürk كۈرك، جۈۋە.

كُرْكْ kərk كورك، گۈزەللىك. كُرْكْلُكْ *kərklüg* — كوركەم، چىرايلىق.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق سوزلەر بابى تۈگىدى.

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكەلمك فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدىكى سوزلەر بابى

كَلَبْ kələp كېلەپ. تۇرك يايلاقلىرىدا ئوسىدىغان بىر خىل ئوت؛ مالىلارنى تېز سەمرىتىدۇ.

بَسُتْ basut ياردەمچى، يولىگۈچى؛ كويۇنكۈچى.

بَسُتْ basut بوسۇت، پاردەم. اُلْ مَنكا بَسُتْ بِرْدِي *ol maŋa basut bərdi* — ئۇ ماڭا ياردەم بەردى. يۇقۇرقى ئىككى سوز بىر - بىرىگە يېقىن.

بُلِتْ bulit بۇلۇت. قَرا بُلِتْ *kara bulit* — قارا بۇلۇت. اَقْ بُلِتْ *ak bulit* — ئاق بۇلۇت. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: قَرا بُلِتغ يِيْل اَجارْ اُرُنْجْ بِلا اِيلْ اَجارْ — *kara bulitiŋ yəl aqar urunq bilə əl aqar* قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار، ھوكۇمەت ئىشىگىنى پارا ئاچار. قارا بۇلۇتلار ئاسمانىنى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ، ھوكۇمەت ئىشىگىنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى پۇتتۇرۇش ئۈچۈن مال - مۈلۈكنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ

ئېيتىلمىدۇ. قويۇق چاچمۇ بۇلۇتقا ئوخشىتىلمىدۇ. بُلِتْ تَكْ سَجِي *bulït təg saqi* — بۇلۇتتەك چېچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْدى بُلِتْ كُكْرَيُو
يَغْمُر تُلِي سَكْرِيُو
قَلِقْ اَنِي اُكْرِيُو
قَنْجا بَرِيرْ بَلْكُسُوزْ

aoqdï bulït kökrəyü
yaoqmur tolï səkriyü
kalïk anï ügriyü
kanqa barïr bəlgüsüz

[بۇلۇت گۈلدۈرلەپ (چاقماق چېقىپ) ئورلىدى،
يامغۇر، تولى سەكرىشىپ (ياغدى)،
شامال ئۇنى تەۋرىتىپ (قوغلىدى)،
نەگە بارار؟ بەلگىسىز.]

چاقماق چېقىپ، بۇلۇت كوتىرىلدى، يامغۇر ۋە تولى ياغماقتا، شامال بۇلۇتلارنى قوغلاپ سۈرمەكتە، ئۇلارنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

تۈبۈت tübüt تۈبۈت. تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. بۇ كېيىكنىڭ

كىندىگى كېسۈپلىنىدۇ. ئەنە شۇ نەرسە «كىندىك ئىپار» دېيىلىدۇ. تۇبۇتلەر «ئابِتْ» ئىسىملىك بىر ئادەم-نىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئولتۇرۇپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورنىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركلەر زىمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرپ تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇپ تەرىپى ھىند دېگىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەپچىنىڭ تەسىرى بار، «ئانا»نى «اُما *uma*»، «ئاتا»نى «اَبا *aba*» دەيدۇ.

تِكِتْ təgit «تَكِينْ *təgin*» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىنى ئىدى. كېيىن خاقان ئۇغۇللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قالغان. بۇنداق كۆپلۈك شەكلى قائىدىگە توغرا كەلمەيدۇ. اُكا تِكِتْ *oga təgit*—ئاددى خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئۇغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ. «اُكا *oga*» سۆزى زۇلقەرنەيىن زامانىدا، زۇلقەرنەيىن بىلەن تۈركلەر يارىشىشتىن ئىلگىرى، ئۇلار-نىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەر-گەندە مەيدانغا كەلگەن.

جُكْت qөküt پاكار، پەتەك. جُكْتْ كِشِي *qөküt kixi* — پاكار ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِكِتْ qigit چىگىت. ئارغۇچە.

سِبِتْ sipüt سۇۋۇت، يۇمشاقسۇت. قەشقەرچە.

سُغُتْ soqut سوغۇت، قېتىق پىشلىغى. قارلۇقچە.

سُغْتْ soqut ھېسىپ. ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گوش ۋە دورا-دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يىمەكلىك.

سِغِتْ siqit يىغا - زىرە.

سُكُتْ sөgüt سوگەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سُكُتْ سُولِنكا قَذْنْكْ قاسِنكا *sөgüt süliŋə kaziŋ kasiŋa* — سوگەتكە ئەۋرىشىملىك، قېيىنغا قاتتىقلىق يارىشار. بۇ ماقال «ھەر بىر نەرسە ئوز ئەسلىگە تارتقىنى ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قَجُتْ kaqut تۇتۇشۇش. جەڭدە ۋە غوغىدا يىگىتلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئېلىشىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِتْ karit ئوغرىلاش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش. تۈركمەنچە. بۇ سوز ئەرەبچە «غارتْ» سوزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.

قُرُتْ kurut قۇرۇت. سۈتتىن ئىشلەنگەن قۇرۇت.

قَنَتْ kanat قانات.

قُنَتْ konat قاياش، خولۇم ـ خوشنا. بىر ـ بىرى بىلەن ئوم ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلەر توپى. اُلْ مَنِكْ قُنَاتِمْ اُلْ ol mənin ——— konatim ol ئۇ مېنىڭ قاياشىم ئۇ.

كَبِتْ kəbit دۇكان، ھاراق دۇكىنى.

كُجَتْ kəqət كوچەت. خارەزمدە ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى.

كُجُتْ kəqüt ئات ـ ئۇلاق.

كَذُتْ kəžüt كىيىت. كۆپىنچە تۇيدا ئىشلىتىلىدىغان كىيىم ـ كېچەك، يەنى كۆيۈغۇلنىڭ ۋە كېلىننىڭ يېقىنلىرىغا سوغا قىلىپ كىيدۈرۈلىدىغان كىيىم ـ كېچەك. كَذُتْ بِرْدِي kəžüt bərdi ——— كىيىت قويدى.

كِرِتْ kirit كىلىت، ئاچقۇچ. بۇ سوز ئەرەپچىگە يېقىن كېلىدۇ. چۈنكى بۇنىڭ ئەرەپچىسى «اِقْلِيدْ» دۇر. بۇ سوزدىكى «ق ـ k» ھەرپى «ك ـ k» گە، «ل ـ l» ھەرپى «ر ـ r» غا، «د ـ d» ھەرپى «ت ـ t» غا ئالماشقان، «ا ـ ئىلىف» چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

كُلُتْ külüt كۈلكە. خەلق ئارىسىدا كۈلكە بولغان نەرسە.

بُقَجْ bukaq ساپال قاچا. اَشِجْ بُقَجْ axiq bukaq ——— قازان ـ قومۇچ. بۇ ئىككى سوز بىللە ئىشلىتىلىدۇ.

بَكَجْ bəkəq تېگىنىلىەرنىڭ لەقەمى. «بَكَجْ ئَرْسْلانْ تِكِينْ *bəkəq arslan təgin*» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سوز يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن ئېيتىلسا، «بەگ» سوزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىگى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى «ئەمىر» مەنىسىدىكى «بَكْ *bəg*» سوزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق «ك ـ g»دۇر.

بُلُجْ boluq بولۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

تُقُجْ tokuq توقاچ. بۇ سوز «تُقْ ئَرْ *tok ər* ـــ توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «تُقْ *tok*» سوزىدىن ياسالغان. چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ.

تِكُجْ tiküq تۈكۈچ، چەككۈچ.

جَنَجْ qanaq زەيپانە؛ جۇرئەتسىز، قورقۇنچاق ئادەم.

سَنَجْ sanaq چاناچ. سَنَجْ كِسِرْلُو[1] *sanaq kəsürgü* ـــ چاناچ ـ تۇلۇم.

قَقَجْ kakaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَقَجْ بُلْدِى *ton kakaq boldi* ـــ تون كىر بولدى.

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «كِسِرْلُو» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن دۇڭانىڭ يازما نۇسخا 245 ـ بېتىدە «كَسَرْكُو» شەكلىدە يېزىلىپ، يەنە «تۇلۇم» دەپ مەنە بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ سوزنى «*kəsürgü*» دەپ ئالدۇق.

قُلُچ kuluq قۇلۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

قُلَچ kulaq غۇلاچ. بۇنىڭ ئەسلى «قُل آچ *kol āq* — قولنى ئاچ» دىگەن بولىدۇ. بىر قُلَچ بَرچِن *bir kulaq barqin* بىر غۇلاچ تاۋار.

قِلِچ kīlīq قىلىچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُش قِلِچ قِنىقا سِغماس *kox kīlīq kīnka sioqmas* — قوش قىلىچ بىر قىنىقا سىغماس. بۇ ماقال ئىككى ئادەم بىر ئىشقا ئىنتىلگەندە ياكى ئىككى ئادەم بىر قىزنى ئالماقچى بولغاندا ئېيتىلىدۇ. خاقانىيە بەگلىرىگىمۇ مۇشۇ سوز بىلەن ئات قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «قِلِچ خان *kīlīq han*» دىگەندەك. بۇ «ئىش ـ ھەركەتتە قىلىچتەك ئوتكۇر خاقان» دىگەن بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَن اَلپى اُقشتيلَر

قِنكِر كُوزِن بَقشتيلَر

قَمغ تِلمَن تِقشتيلَر

قِلِچ قِنقا كُوچِن سِغدى

ərən alpï okïxtïlar
kïŋir køzin bakïxtïlar

kamuoq tolmun tokïxtïlar
kïlïq kïnka küqin sïoqdï

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) چاقىرىشتى،
قىڭغىر كوز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: باتۇرلار بىر - بىرىنى چاقىرىشتى، غەزەپلىك كوزلەر بىلەن قاراشتى، ھەممە قوراللارنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلدى، نۇرغۇن قان ئۇيۇپ قالغانلىقتىن، قىلىچلار قىنغا ئاران سىغدى.

قَمِجْ kamïq چومۇچ، ساپلىق.

كُتِجْ kətiq كوتلەش. ياش بالىلارنى تىللىغاندا ئىپتىلىدىغان سوز. بۇ «كوتكە ئوخشاش سېسىق» دېگەن بولىدۇ.

كُزَجْ kəzəq كوزا. بۇ سوز ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ، پەقەت «ج - q» ھەرپى «ھ - h» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئىالماشقان.

كُذَجْ kəżəq يۇقۇرقىغا ئوخشاش، «كوزا» دېگەن بولىدۇ. ئارغۇچە. «ذ - ż» بىلەن «ز - z» ھەرپلىرى خۇددى ئەرەپچىدىكىگە ئوخشاش بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەن. ئەرەپلەر «يازدى» سوزىنى «ذَبَرَ» دەپ يازغاندەك «زَبَرَ» دەپمۇ يازىدۇ. «شور سۇ»نى «ماءٌ ذُعاقٌ» دەپ يازغاندەك «ماءٌ زُعاقٌ» دەپمۇ يازىدۇ.

كُمَكْ kəməq كومەچ. كۆلگە كومۇپ پىشۇرۇلغان نان.

كُمُكْ kəmüq كومۇك، كومۇلگەن خەزىنە. اُل كُمُكْ بُلْدِي *ol kəmüq buldī* — ئۇ كومۇلگەن خەزىنە تېپىۋالدى.

مَشِكْ məxiq : مَشِكْ اُزُمْ *məxiq üzüm* — قارا ئۈزۈم.

بُتَرْ putar «بَرْدِي *bərdi*» دېيىلىدىغان رەختنى توقۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئورۇش يىپ.

بَدَرْ بَدَرْ bədər bədər : بَدَرْ بَدَرْ يُگُرْدِي *bədər bədər yügürdi* — پاقۇر - پۇقۇر يۈگۈردى، يەنى يۈگۈرگەندە پاقۇر - پۇقۇر ئاۋاز چىقتى.

بَسَرْ basar تاغ سامسىقى.

بَغِرْ baqīr بېغىر، جىگەر. ھەچكىمگە بويۇن ئەگمەيدىغان كىشى «بَدُكْ بَغِرْلِغْ *bədük baqīrlīq* — چوڭ بېغىرلىق» دېيىلىدۇ. بۇ «جىگىرى بار» دىگەن بولىدۇ. ئوقيانىڭ ئودىتۇرىسى «يا بَغْرِي *ya baqrī*» دېيىلىدۇ.

بَقِرْ bakīr مىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بار بَقِرْ يوق اَلْتُونْ *bar bakīr yok altun* — باردا مىس، يوقدا ئالتۇن. بار بولسا مىستەك قەدىرسىز، يوق بولسا ئالتۇندەك قەدىرلىك بولىدۇ. بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇققانلىرى ئارىسىدا خارلىنىپ يۈرگەن كىشى ئارىدىن يوقالغاندا، ئۇنىڭ قەدرى ئوتۇلگەنگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَقِرْ bakïr چندا قۇيۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ ئىسمى. ئېلىم - سېتىمدا ئىشلىتىلىدۇ.

بَقِرْ سُقِمْ bakïr sokïm باقىر سوقىم. مىرىخ (مارس) يۇلتۇزىنىڭ ئېتى. قىزغۇچلۇقتا مىسقا ئوخشايدۇ.

بَكْرْ bøgür بوره‌ك.

بُكْرْ bügür بۇگۈر. كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىدىغان تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا.

تَبَرْ tapar تاپار. قىپچاق خانلىرىدىن «اِنال اُوْز inal oz» نىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى.

تَتِرْ tatïr تېتىر، تېقىر. تَتِرْ يِبِرْ tatïr jïər ـــ تېتىر يەر، سۇسىز ۋە دەرەخسىز يەر.

تِتِرْ titir ھەنگان توگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

تَقِرْ تَقِرْ takïr takïr تاقىر - تۇقۇر. اَتْ اَذاقِى تَقِرْ تَقِرْ اِتِّى at ażakï takïr takïr ətti ـــ ئات ئايىقى تاقىر - تۇقۇر قىلدى.

تِكِرْ تِكِرْ tikir tikir : «تِكِرْ تِكِرْ اِتِّى tikir tikir ətti» بۇنىڭ مەنىسى يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش.

تَمُرْ təmür تومۇر. بۇ سوز «كُوكْ تَمُرْ كِرُو تُرْماسْ kək təmür kərü turmas» دىگەن ماقالدىنمۇ كەلگەن. بۇ «كوك تومۇر بىكار تۇرمايدۇ، تەككەن يەرىنى يارىلايدۇ» دىگەن

بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىنقا كوندىلەڭ قويىدۇ- دە، «بۇ كوك كىرسون قىزل جقسون bu kök kirsün kïzïl qïksun» دەيدۇ. بۇ «ۋەدە بۇزۇلسا، قىلىچ قانغا بويالسۇن، تومۇر ئوچ ئالسۇن» دىگەن بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار تومۇرگە هورمەت قىلىدۇ.

تَمَر tamur تومۇر. ئوغۇزلار بۇ سوزدىكى «م-m» نى فەتهە- لىك قىلىپ سوزلەپ، «تَمَر tamar» دەيدۇ. ئۇلار سوز- نى هەمىشە يېنىكلىتىپ سوزلەيدۇ. فەتهە هەرىكىلەر ئىچىدە ئەڭ يېنىكى بولغاچقا، ئۇلار كوپىنچە فەتهە بىلەن سوزلەشكە مايىل كېلىدۇ.

تَفَر tavar تاۋار. جانلىق ۋە جانسىز مالىلار. ئوغۇزلار ۋە باشقىلار بۇ سوزنى «و-ۋاۋ» بىلەن «تَوَر tawar» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَفَرْ كِمِنْكْ اُكْلِسا بَكْلِكْ اَنكَر كَرْكَيُورْ
تَفَرْسِزِنْ قَلِبْ بَكْ اَرَنْسِزِنْ اَمْكَيُورْ

tavar kimiŋ üklisə bəglik aŋar kərgəyür
tavarsïzïn kalïp bəg ərənsizin əmgəyür

[كىمنىڭ مېلى كوپەيسە، بەگلىك ئاڭا يارىشىدۇ،
بەگ مالسىز قالسا، ئادەمسىزلىكتىن ئەمگىلىدۇ.]

كىمنىڭ مېلى كوپەيسە، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشىغا لايىقراق بولىدۇ؛ مالسىز قالغان بەگ ئوز ئەتراپىغا ئادەم يىغالماي قىينىلىدۇ، چۈنكى كىشىلەر ئۇنىڭغا مېلىنى دەپ خىزمەت قىلىدۇ.

جبر qupur چۇپۇر، ئوچكە چۇپۇرى. ھەچنەرسىگە ئەرزىمەيدىغان، كېرەكسىز نەرسىلەرنى «جبر جبر qupur qapur» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

جتر qutur بەتخۇي. جتر كشي qutur kixi — بەتخۇي ئادەم، مەجەزى ئەسكى ئادەم.

جغر qaoɣir شىرنە.

جغر qaoɣir ھاراق، شاراپ. بۇ ئىككى سوز بىر-بىرىگە قارىمۇ- قارشى ئىككى مەنىنى بىلدۇرىدىغان سوز.

جغر qaoɣir چىغىر يول.

جقر qakīr چېقىر، چېقىر كوز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:
ات جقرى اتقا تكير ات جقرى اتقا تكماس it —

qakirï atka təgir,at qakïrï ïtka təgməs چېقىر كوز ئۇت ئاتقا باراۋەر كېلەر، چېقىر كوز ئات ئىتقىمۇ بارا-ۋەر كەلمەس. چۈنكى، چېقىر كوز ئاتنىڭ كوزى ياخشى كورمەيدۇ. بۇ ماقال ئۇنداق ئاتقا يېقىن يولىماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

قِيِكِرْ جِكِرْ qigir qigir گىچىر-گىچىر. قۇم ئارىلىشىپ قالغان نانىنى چاينىغاندا چىقىدىغان ئاۋاز.

سُغُرْ suoqur سۇغۇر. بۇنىڭ تېرىسىدىن يامغۇرلۇق قىلىنىدۇ.

سِغِرْ sïoqïr خانلارنىڭ كوپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا، خانىنىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىر-لارغا تارقىلىپ، ياۋا هايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ، خان ئالدىغا كەلگەن هايۋانلارنى هېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ.

سِغِرْ sïoqïr سىيىر، كالا. سُوقْ سِغِرِي suv sïoqïrï — سۇ كالىسى.

قَتِرْ katïr قېچىر.

قَدِرْ kadïr قېيىن، جاپالىق. قَدِرْ نانْكْ kadïr nəŋ — قېيىن نەرسە. قَدِرْ يِيرْ kadïr yər — تاغلاردا قار ۋە مۇز قېلىن بولغانلىقتىن، ئوتۇش قېيىن بولغان يەر.

قَدِرْ kadir : قَدِرْ قِشْ *kadir kix* — قارا قش، قەھرىتان قىش.

قَدِرْ kadir قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قَدِرْخانْ *kadirhan*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سوز مەنە جەھەتتىن ئەرەپچىگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ ـ قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر، كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشىنى قىلالايدىغان كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ.

قِسِرْ kisir قىسىر. تۇغمايدىغان خوتۇن ياكى ھايۋان. «قىسىر بايتال» مەنىسىدىكى «قِسِرْ قِسْراقْ *kisir kisrak*» سوزى شۇنىڭدىن كەلگەن.

كَلَرْ kələr كېلەر.

بُغَزْ booqaz بوغۇز، كىكىرتەك.

تَبِزْ təpiz شورتاك يەر. تَبِزْ كِشِي *təpiz kixi* — ھەسەتخور ئادەم، ئىچى قوتۇر ئادەم.

تُبُزْ topuz : تُبُزْ يُكْ *topuz yük* — ئۇستىگە مىنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كېلەڭسىز ئارتىلغان يۈك.

تِتِزْ titiz : تِتِزْ نَانْكْ *titiz nəŋ* — قىرتاق نەرسە، ھېسلەدەك قىرتاق نەرسە.

تُكُزْ tüküz : تُكُزْ اَتْ *tüküz at* — پىشانىسىدە تەگكەندەك ئىپقى بار ئات، قاشقا ئات.

سَغِزْ saoɋiz سېغىز، چاينايدىغان سېغىز. سَغِزْ تُبْراقْ *saoɋiz toprak* سېغىز توپراق، سېغىز توپا.

سَقِزْ sakīz كىيىمگە يۇققان شالتاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر، داغ.

سَكِزْ səkiz سەككىز. بۇ «سَكِزْ *səkkiz*» نىڭ يېنىكلىتىلگەن شەكلى.

سَمِزْ səmiz سېمىز. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ سېمىزى. بۇ سوزدە ئەرەپچىگە ئوخشاشلىق بار. بىرلا يەرقى ئەرەپچىدىكى «ن - *n*» ھەرپى تۈركچىدە «ز - *z*» غا ئالماشتۇرۇلغان. بۇ تۈركى تىللاردا بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال. «سَن *sən*» ۋە «سِز *siz*» سوزلىرىدە «ز - *z*» ھەرپى «ن - *n*» بىلەن ئالماشقىنىغا ئوخشاش.

قُبُزْ kubuz قۇبۇز. ئۇد (باربىت) قا ئوخشايدىغان تارلىق چالغۇ ئەسۋابى.

قُتُزْ kotuz قوتاز.

قُتُزْ اِتْ kutuz it قۇتۇرغان ئىت، غالجىر ئىت.

قَذِزْ kaźīz قوۋزاق، دەرەخ پوستى.

قُذُز kuzuz چوكان، سپكىلەك.

قِمِز kimiz قىمىز. تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى.

قِمِز اَلْمِلا *kimiz almila* — قىمىز ئالما، بىر خىل ئاچ-چىق - چۇچۇك ئالما.

كُكُز köküz كوكس، كوكرەك.

كِذِز kiziz كىگىز.

كِفِز kiviz گىلەم.

كُفُز küviz (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) قېرى سوگەتكە ئوخشاش ئوتتۇرىسى چىرىگەن پور دەرەخ.

كُفُز küviz : كُفُز تُرما *küviz turma* — پور تۇرما، يەنى سېسىپ، تەمى بۇزۇلغان تۇرۇپ. تەمى بۇزۇلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرُس tarus تورۇس.

تَلَس talas ئات بەيگىسىدە ۋە چوگەن ئويۇنىدا مەيدانىنىڭ چېكىگە تارتىلغان ئارغامچا.

تَلَس talas تالاس. «طِراز *tiraz*» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شاھانە نامى. بۇ شاھانە ئىككى بولۇپ، بىرى

«اُلُغ تَلاس *uluoq talas* ـــ چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «كَمى تَلاس *kami talas* ـــ كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ.

تُلَسْ tulas : تُلَسْ يُوز *tulas yüz* ـــ تاتارغان يۈز، سوروڭ چىراي.

پِچِشْ pīqīx يىرتىش. چوڭلارنىڭ زىيانپەتكە ياكى بوشۇك توپىغا كەلگەنلەرگە تارتۇق قىلىش ئۈچۈن يىرتىلغان يىپەك رەخت.

بُرِشْ bürix پۈرۈم. تېرىدە ۋە كىيىمدە پەيدا بولغان قورۇق.

بَغِشْ baqīx بېغىش. بارماقلارنىڭ ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى. قومۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بوغۇممۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقِشْ bakīx بېقىش، قاراش، بىر-بىرىگە قاراش.

بِلِشْ bilix بىلىش، تونۇش-بىلىش. بۇ سوز بۇ يەردە سۇپەت، مەستەر ئەمەس.

بُلُشْ bulux پايدا. قىلغان ئىشتىن ئېلىنغان پايدا.

بُلُشْ bolux بولۇشۇش، سوز بىلەن ياردەم قىلىش. اُل مَنكا بُلُشْ قِلدِى *ol maŋa bolux kīldī* ـــ ئۇ ماڭا بولۇشتى.

تَبِشْ tapix تاپىلاش. كىككى ئادەمنىڭ بىر-بىرىگە ئىش

تاپشۇرۇشى، ھاۋاله قىلىشى.

تۇتۇش tutux كايىش، قاتتىق گەپ قىلىش. بۇ سوز قاتتىق-راق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

تۇتۇش tutux تۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

تەۋشە tavux ھىس-تۇيغۇ؛ تەۋرىش، شەپە.

تۇقۇش tokïx توقۇنۇش، ئۇرۇش، جەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُقِيشْ اِجْرا اُرِشْتِمْ
اُلُغْ بِرْلا قَرِشْتِمْ
تُكُزْ اَتِنْ يَرِشْتِمْ
اَيْدِمْ اَمْدِى اَلْ اُتَارْ

tokïx iqrə urïxtïm
uluoɣ birlə karïxtïm
tüküz atïn yarïxtïm
aydïm əmdi al utar

[توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،
ئۇلۇغ بىلەن قېرىشتىم،
قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،
ئۇتارا! ئەمدى ئال، دېدىم.]

جەڭدە ئەلىنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا

ئاتقا مەنمپ جەڭگە كىردىم؛ «ئەي، ئىۇتار! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم. ئۇتار ـــ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى.

تُقِشْ tokïx توقىش. ئادەم ئىسمى.

تَكِشْ təgix ئاش ئېتىش، بىر ـ بىرىگە لوقما يىدۇرۇش.

تَكِشْ təgix ھەر نەرسىنىڭ ئاخىرى، تۈگىشى.

تَكِشْ təkix تەكشى. ئەرلەر ئىسمى.

جَبِشْ qəbix چۈشى. ئالتە ئايلىق چىشى ئوغلاق.

جَقُشْ qavux چاۋۇش. جەڭگىدە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلىدىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقىقە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئەمەلدار.

جِقِشْ qïkïx چىقىش، پايدا، مەنپەئەت. اُلْ ايشْتا جِقِشْ يُوقْ *ol ïxta qïkïx yok* ـــ ئۇ ئىشتا پايدا يوق، بۇ ئىش چىقىش قىلمىدى.

جَلِيشْ qalïx چېلىش، كۆرەش.

سُرُشْ sürüx چۈرۈش. بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋۆتىلىپ، ئوتتا پۈچۈلاپ، يانچىپ يېيىلىدىغان يىمەكلىك.

سِقِشْ sïkïx سقىق، بىر ـ بىرىنى ئىتتىرىش، تارچىلىق، تىقىلما تىقىلىق.

سُكُشْ søküx سوكۈش، تىللاش.

سُگُشْ sügüx (يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن) كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان قوزا ۋە ئوغلاق گوشى. ئوغۇزچە.

سِكِشْ sikix سكىش، جىنسىي ئالاقە.

قَبِشْ kapïx بۇلاش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش.

قَبُشْ kapux قاپۇش. ئارغۇ ئېلىدە بىر يەر نامى.

قَجِشْ kaqïx قېچىش، قاچ ـ قاچ. خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ھۈركۈش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن. قَجِشْ بُلْسا قِيا كُرْماسْ *kaqïx bolsa kïya kørməs* — قاچ ـ قاچ بولسا، ھىچكىم بىر ـ بىرىگە قارىماس.

قُجُشْ kuqux قۇچۇش، قۇچاقلاش.

قَذَشْ każax قاياش، يېقىن تۇققان.

قَذِشْ każïx قېيىش. ھايۋان تېرىسىدىن تىلىنغان تاسما.

قَرِشْ karïx غېرىچ. بِيرْ قَرِشْ *bir karïx* — بىر غېرىچ.

قُغُشْ kooqux ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە.

قُغْشْ kooqux قوغۇش، قوش، نور. تَكِرْمانْ قُغْشِي *təgirmən kooquxi* — تۇگمەن نورى.

قُغْش kuoqux ئوقنى سلىغلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئولچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋاۋى.

قَمِشْ kamix قومۇش.

كَجِشْ kəqix دەريا ۋە ئېقىندىن ئوتىدىغان كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُلْ كَجِشْنِي سُوقْ اِلَتّى *ol kəqixni suv ələtti* ئۇ كېچىكنى سۇ ئېلىپ كەتتى. بۇ ماقال «بولار ئىش بولۇپ بولدى، ئەمدى ئورنىغا كەلمەيدۇ» دىگەن مەنىنى ئىپادىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇستىگە چىققىلى بولمىدىغان تاغ چوققىسى. ئوغۇزچە.

كَرِشْ kərix ئاتنىڭ گەجگىسى، ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كَرِشْ يَغِرِي اُغْلْقا قَلِيرْ *kərix yaqïrï oqulka kalïr* — گەجگە يېغىرى ئوغۇلغا قالار. بۇ سىگىرلار توپىلانغان يەر بولغاچقا، بۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ. بۇ ماقال شۇنداق يېغىردىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇرۇش ۋە جاگجالدا تاقابىل تۇرۇش، قارشىلىق كورسىتىش.

كُرُشْ kərüx كوز تىكىشىش.

كِرِشْ kirix كىرىچ، ئوقيا كىرىچى.

كِرِشْ kirix كىرىش، كىرىم. بىر ئادەمنىڭ ئوز مۇلكىدىن كىرگەن كىرىمى.

گَرِشْ kərix تىركىشىش، ئۇرۇشۇش. نالِكْ كَرِشْتِنْاكْ *nəlik* ـــ *kərixtiŋ* نىمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭ؟

كَلِشْ kəlix كېلىش. كَلِشْ بَرِشْ *kəlix barïx* ـــ كېلىش ـ بېرىش. مېھمانخانىسىنى «كَلِشْ لِكْ بَرِشْلِغْ اَقْ *«kəlixlig barïxlïoq əv* دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْپْ اَرَنْنِي اَذْرْدُمْ
بُيُنْنْ اَنِكْ قَذْرْدُمْ
اَلْتُنْ كُمُشْ يُذْرْدُمْ
سُوسِي قَلِنْ كِيمْ اُتَارْ

alp ərənni əžürdüm
boynïn anïŋ kažïrdïm
altun kümüx yužurdum
süsi kalïn kim ətər

[باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،
ئۇنىڭ بويىنىنى قايرىدىم،
ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئالدىم،
قوشۇنى كوپ كىم ئوتەلەيدۇ؟]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: دۇشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايرىدىم، غەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئالدىم، دۇشمەن ئەسكىرى كىشى ئوتەلمەستەك دەرىجىدە كوپ ئىدى.

كُمُشْ kümüx تەڭگە. چۈنكى تەڭگىنىڭ تەركىۋىدە كۈمۈش بار.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. دىدەكلەر ئىسمى.

بَتِغْ patïoq پېتىق. دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ چوڭقۇر يېرى.

بِجِغْ pïqïoq پىچىم، ۋەدە، ئەھد. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِجِغْ قِلْدِي *ol mənïŋ birlə pïqïoq kïldï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن پىچىمغا كەلدى.

بَرِغْ barïoq : اُلْ بَرِغْ بَرْدِي *ol barïoq bardï* — ئۇ ھېچنىمگە قارىماي بېرىۋەردى.

بَرِغْ barïoq سېپىق نەرسە. بۇ سوز يالغۇز ئىشلىتىلمەي، «سَسِغْ بَرِغْ *sasïoq barïoq*» شەكلىدە جۈپ سوز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «سېپىق، پىخسىقان» دېگەن بولىدۇ.

بَسِغْ basïoq كېچىسى قونىدىغان جاي. اُلْ اَنِي بَسِغْدا تُتْتِي *ol anï basïoqïnda tutti* — ئۇ ئۇنى قونغان يېرىدە تۇتتى.

بسغ pusuoq بوكتۇرمە، پىستىرما.

بُشۇغ boxuoq رۇخسەت. خان تەرىپىدىن ئەلچىنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەت (قەغەزى). ئەلچىگە بېرىلگەن سوۋغىمىنى مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سوز ئەرەپچە «سُفْرَة» دىگەن سوزگە ئوخشايدۇ. «سُفْرَة» ئەسلىدە «مېھمانغا تەييارلانغان تاۋام» دىگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، كېيىنچىرەك يىمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان «تېرە سۇپرا» (داستىخان) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك ئوز قېرىنداشلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن يىراقتىن كەلگەن ئادەم قايتىپ كېتىدىغان چاغدا هەممە ئۇرۇق - تۇققانلىرىنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ، ئاندىن بىرمۇنچە سوغاتلار بىلەن ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلىدۇ، ئەنە شۇ زىيارەتكىمۇ «بُشۇغ اَشِي boxuoq axi ـــ رۇخسەت ئېشى» دىيىلىدۇ.

بِشِغْ pïxïoq پىششىق. بِشِغْ اَشْ pïxïoq ax ـــ پىششىق ئاش. پىششان هەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. بِشِغْ كَرْبِجْ pïxïoq kərpiq ـــ پىششىق كىرپىچ، پىششىق خىش. بِشِغْ سُجُوكْ pïxïoq süqük ـــ قاينىتىلغان شاراپ.

بَقِغْ bakïoq بېقىمىش، قاراش، كورۇش. اَنِكْ بَقِغِي كُرْ anïŋ bakïoqï kər ـــ ئۇنىڭ بېقىشىنى كور.

مېنىڭ تىلىگىم، بۇ كىتابتا بۇ خىلدىكى مەستەرلەرنىڭ هەممىسىنى ئەمەس، پەقەت كوپ قوللىنىلىدىغانلىرىنىلا بېرىشتۇر.

بشۇق puxuoq ئىچ پۇشۇغى. بشۇق بشدى *puxuoq puxdï* — ئىچى پۇشتى، يەنى كوگلى بارام بولدى، خاپا بولدى.

تبۇق tapuoq خىزمەت، خىزمەت قىلماق.

تبۇق tapuoq تېۋىنىش، تائەت ـ ئىبادەت. تەڭرى تبۇغى *təŋri tapuoɣï* — تەڭرىگە تېۋىنىش.

تتۇق tutuoq تۇتۇق، گوره، رەنە.

تتۇق tutuoq تۇتقاقلىق. اَنىڭ تتۇغى بار *anïŋ tutuoɣï bar* — ئۇنىڭ تۇتقاقلىغى بار.

تزىغ tïzïoq تىيىق، بىر ئىشتىن تىيىش، توسۇش، مەنئى قىلىش.

تَرِغ tarïoq ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمى ئىسمى.

تَرِغ tarïoq بۇ كوپچىلىك تۇرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دىگەن بولىدۇ، يالغۇز ئوغۇزلار بۇ سوزنى «تېرىق» دىگەن مەنىده قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغداينى «اَشلِق *axlïk*» دەيدۇ.

ترۇق turuoq تۇراق؛ تۇرا، تاغ تۇرا.

ترۇق toruoq تورۇق. بۇ اغلانغ بىر ترۇغقا اَلدىم *bu oɣlanïoɣ bir toruoɣka aldïm* — بۇ بالىنى بىر تورۇق (ئات) قا ئالدىم. بەزىده كىنايە تەرىقىسىده تۇغە ۋە كالىلارمۇ مۇشۇ ئىسىم بىلەن يۇرگۈزۈلىدۇ. ترۇغ اَت

toruoq at — تورۇق ئات.

تُرِغْ torïoq : تُرِغْ اَرْتْ تِيزْ *torïoq art təz* — تورغات. قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى①.

جَقِغْ qavïoq قامچا ئۇچى.

سَبِغْ sapïoq چېدىرنىڭ ئېتىگى.

سَتِغْ satïoq سېتىق، سودا - سېتىق.

سِزِغْ sïzïoq پەش، كىيىمنىڭ پېشى. سِزِغْ يَپْ اُلْتُرْدِي *sïzïoq yapïp olturdi* — پېشىنى يېپىپ ئولتۇردى، يەنى يەكتەكنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇردى. مۇنداق قىلىش نازاكەت ھىساپلىنىدۇ.

سِزِغْ sïzïoq چىش ئاردىچى. بىرەر ئادەمگە سىر ساقلاشنى تاپىلىغاندا، «بُو سُزْنِي سِزِغْدِنْ سِزْتْما *bu sözni sïzïoqdïn sïzïtma* — بۇ سوزنى چىشىڭنىڭ ئاردىچىدىن چىقارما» دېيىلىدۇ.

سَرِغْ sarïoq سېرىق. توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sarïoq* دېيىلىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان ئوت كېسىلى يەنى سەپرامۇ «سَرِغْ *sarïoq*» دېيىلىدۇ.

---

① ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەريا سىنىڭ بويى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار.

سَرِغْ sarïoq: سَرِغْ سُوْق *sarïoq suv* — سېرىق سۇ، قېرىندا توپلىنىدىغان سېرىق سۇ. سېرىق رەڭلىك ھەرقانداق نەرسە «سَرِغْ سُرِغْ *sarïoq surïoq*» دېگەن جۈپ سوز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

سُرُغْ soruoq سۇرۇشتە. سُرُغ قِلْدِى *soruoq kïldï* — (يۇتكەن نەرسىنى) سۇرۇشتە قىلدى.

جَلِغْ qalïoq بۇ سوزمۇ يوقالغان نەرسىنى «سۇرۇشتۇرۇش، ئاختۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەگلەرنىڭ يېڭا خەلقى ۋە كوچمەنلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بىر مۇھىم ئىشقا چاقىرىشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبُغْ kapuoq قوۋۇق، قاپقا، ئىشىك.

قَتِغْ katïoq قاتتىق. ھەر نەرسىنىڭ قاتتىقى.

قَذِغ kaźïoq قېيىق، قېيىپ تىكىش.

قُذُغْ kuźuoq قۇدۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُذُغْدا سُوْق بارْ اِتْ بُرْنِى تَكْماسْ — *kuźuoqda suv bar it burnï təgməs* قۇدۇقتا سۇ بار، ئىت بۇرنى تەگمەس. بۇ ماقال ئارزۇ قىلغان ئىشنىڭ قولى يەتمەيدىغان ياكى بىركىمنىڭ قولىدىكى ئاشقا كوزى چۈشسىمۇ، ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قِذِغْ kïžïoq قىرغاق. دېڭىز، دەريا، ئوستەڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ قىرغىقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چېتى، قىرغىقىمۇ مۇشۇ سوز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. اَرِقْ قِذِغِي *arïk kïžïoqï* ــــ ئېرىق قىرغىقى. اَيَقْ قِذِغِي *ayak kïžïoqï* ــــ ئاياق (قاچا) قىرغىقى. يارْ قِذِغِي *yar kïžïoqï* ــــ يار قىرغىقى.

قُرُغْ kuruoq قۇرۇق، بوش. قُرُغْ اَقْ *kuruoq av* ــــ (ئادەم ئولتۇرمايدىغان) قۇرۇق ئوي. ئىچىدە نەرسە ـ كېرەك يوق ئويمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قُرُغْ اُلْما *kuruoq ulma* ــــ قۇرۇق كوزا. ئىچى بوش قاچىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

قُرُغْ kuruoq قۇرۇق (ھولنىڭ ئەكسى). ئاۋالقى ئۇقۇم شۇ ـ نىڭدىن كېلىپ چىققان.

قُرِغْ korïoq قورۇق. بەگلەرنىڭ مال باقىدىغان مەخسۇس يايـ ـلىغى. قورۇغدىلىدىغان ۋە كۇزىتىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَسِغْ kasïoq قوۋۇز. ئېغىزنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى بوشلۇق.

قِسِغْ kïsïoq قاماقخانە، تۇرمە. اُلْ بَكْ قِسِغْنِدا قَلْدِي *ol bag kïsïoqïnda kaldï* ــــ ئۇ (بىر ئىش سەۋىبىدىن) بەگـ ـنىڭ قاماقخانىسىدا قالدى.

قُسِغْ kusïoɣ قۇسۇق. اَنِي قُسِغْ تُتِي — *anï kusïoɣ tutti*
ئۇنى قۇسۇق تۇتتى، يەنى ئۇنىڭ قۇسقۇسى كەلدى.

قُشْغ koxuoɣ قوشاق، شېرە، قەسىدە. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

تُرْكَنْ قَتُنْ قَتِينكا تَكُرْ مِنْدِنْ قُشْغ
اَيْغِلْ سِزِنْكْ تَبْغجِي اُتْنُرْ يَنْكِي تَبْغ

türkən katun katïŋa təgür məndin koxuoɣ
ayoɣïl sizïŋ tapuoɣqï ətnür yaŋï tapuoɣ

[تۇركەن خوتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۈز،
سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئوتۇنىدۇ، دېگىن.]

خانىنىڭ خوتۇنى ھۈزۈرىغا مەندىن قوشاق (قەسىدە) يەتكۈز، سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتلەرنى ئۈمىت قىلىدۇ، دېگىن.

قَقِغْ kakïoɣ ئاچچىق، غەزەپ، قېرىنىش. مَنْ اَنِكْ قَقِغِنْدا بُو ايْشْ قِلْدِمْ — *mən anïŋ kakïoɣïnda bu ix kïldïm*
مەن ئۇنىڭ بىلەن قېرىنىپ بۇ ئىشنى قىلدىم.

قَمُغْ kamuoɣ ھەممە. قَمُغْ كِشِي تُوزْ اَرْماسْ — *kamuoɣ kixi tüz ərməs*
ھەممە كىشى تەكشى بولماس.

قَنِغْ kaniɣ تەشنالىق، ئارزۇ - ئارمان. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

تُتْجِي يَغَرْ بُلِيتِي اَلْتُنْ تَمَارْ اَرِغْ

اَقْسا اَنِنْكْ اَقِينِي قَنْدِي مَنِكْ قَنِغْ

tutqï yaoqar bulïtï altun tamar arïoq

aksa anïŋ akïnï kandï mənïŋ kanïoq

[(ئۇنىڭ) بۇلۇتى ئۇزۇلمەي يېغىۋاتىدۇ،
(ئۇنىڭدىن) ئېرىغ (ساپلا) ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،
ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىغىم قانىدى.]

ئايال پادىشانىڭ ئىھسانلىرىنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ساخاۋەت بۇلۇتىدىن ساپ ئالتۇن ياغىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ سەل - ئېقىنى بىزگە قاراپ كەلسە، شاتلىغىم تېشىپ، تەشنالىغىم قانىاتتى.

بُتِقْ putïk پۇتاق، شاخ. ھەر نەرسىنىڭ پۇتىغى.

بُتِقْ putïk كىچىك تۇلۇم. قەشقەرچە.

بُتِقْ putïk ئاتنىڭ شراق تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئۇنىڭدا قىمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ساقلىنىدۇ.

بُتَقْ putak پۇتاق. بىر دىالېكتتا. بۇ سوزدىكى «ت - ا» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك ئوقۇلىدىغان تۇرى بولغانىدەك، كەسرىلىك ئوقۇلىدىغان تۇرىمۇ بار. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

كِمْ اَيِبْ اِشْتُرْ قُلاقْ
اَيْ اَقْيِ اَرْتُجْ بُتاقْ

kim ayïp əxtür kulaḳ
ay əvi artuq putaḳ

[كىم ئېيتىپ، (قانداق) قۇلاق ئىشىتكەنكى،
ئايىنىڭ ئويى ئارتۇچ پۇتمىغى، (دەپ).]

شائىر سويۇملۇقنىڭ يۈزىنى ئايغا، بويىنى ئارتۇچ دەرىخىگە ئوخشىتىپ مۇنداق دەيدۇ: ئايىنىڭ ئويىمۇ، تۇرار جايىمۇ ئارتۇچ دەرىخىنىڭلا پۈتمىغى دەپ‌كىم ئېيتقان ۋە ئۇنى قايسى قۇلاق ئىشىتكەن؟

بُجْقْ puquk پۇچۇق، كەمتۈك، كېسىلگەن، پۈچۈلغان نەرسە. هەرقانداق نەرسىنىڭ يېرىمىمۇ «بُجْقْ *puquk*» دېيىلىدۇ. بُجْقْ يَرْماقْ *puquk yarmaḳ* — پۇچۇق يارماق.

بِذِقْ bïžïk بۇرۇت.

بَرَقْ barak يۇگى پاخپايغان ئوۋ ئىتى. تۈركىلەرنىڭ ئېيتقا-دىچە، بۇركۈت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ، ئۇلارنى باسارمىش؛ تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كىچىك چىقارمىش. ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۈگۈرىدىغىنى ۋە هەممە-دىن ئوبدان ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولار-

مش. ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۇركۈتنىڭ چۇجىسى چىقار-
مش، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چۇجىسى بولارمىش.

يُرِقْ yorïk يورۇق، خۇي - پەيل، يۇرۇش - تۇرۇش، خۇلق.
بَكْ يُرِقِي نَتَكْ *bəg yorïkï nətəg* — بەگنىڭ خۇي -
پەيلى قانداق؟

بِرُقْ bïruk بۇيرۇق. خانىڭ يېنىدا چوگلارنى جاي - جايغا
ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى، پەرمانچى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى
«بُيْرُقْ *buyruk*» تۇر، چۈنكى بۇ ئادەم ئۇلارنى شۇ-
نىڭغا بۇيرۇيدۇ.

بُزْقْ buzuk بۇزۇق، بۇزۇلغان. بُزْقْ اَقْ *buzuk av* — بۇ-
زۇق ئوي. بۇزۇلغان، يىقىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ
مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

بَشَقْ baxak باشاق. ئوق ۋە نەيزە ئۇچىدىكى توپۇر.

بَشَقْ baxak باشماق، كەش، پوپۇچ. چىگىلچە. ئوغۇز ۋە قىپ-
چاقلار بىر «م - *m*»نى قوشۇپ «بَشْمَقْ *baxmak*» دەي-
دۇ. مۇنداق ھەرپ قوشۇش ئەرەپ تىلىدىمۇ بار. مەسىلەن:
«تَمَدْ رَعَتِ الْمَرْأَةُ» دىگەن ئىبارىدىكى «تَمَدْ رَعَتْ»
سوزى ئەسلىدە «تَدَرَّعَتْ» بولۇپ، «دِرْع» سوزىدىن كەل-
گەن. «تَمَسْكَنَ الرَّجُلُ» دىگەن ئىبارىدىكى «تَمَسْكَنَ»

سوزىمۇ ئەسلىدە «تَسَكَّنَ» بولۇپ، «سُكُوْن» سوزىدىن كەلگەن.

بُشَقْ puxak غەمكىن، ئىچى پۇشقاق. بُشَقْ اَر *puxak ər* — ئىچى پۇشقاق ئادەم. ئوغۇز ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا.

بِشِقْ pīxīk پىششىق. بِشِقْ اَتْ *pixīk ət* — پىششىق گوش. ياغمىلار «بَشِقْ *baxīk*» دەيدۇ.

بَلِقْ balīk بېلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بَلِقْ سُڤدا كُوزِي تَشْتِنْ *balīk suvda kəzi taxtīn* — بېلىقنىڭ ئوزى سۇدا، كوزى تاشقىرىدا. بۇ ماقال بىر ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسكە سالىدىغان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَلِقْ balīk لاي. ئارغۇلار ۋە بىر قىسىم ئوغۇزلار تىلىدا. ئارغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇچ ساكىنلىق تاۋۇشنى يانمۇ-يان كەلتۈرۈپ، «بالِقْ *balīk*» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا پەقەت ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلەلەيدۇ. ئارغۇلارنىڭ تىلى سەل بۇزۇلغان.

بَلِقْ balīk ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىلىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرى-دىن بىرى «بِيشْ بَلِقْ *bəx balīk*» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر

شەھری «يَنكِي بَلِق yaŋī balīk» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

بُلَقْ bulak : بُلَقْ اَتْ bulak at — بويى قىسقا، ئۇچىسى كەڭ ئات.

بُلَقْ bulak بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنى قىپچاقلار ئەسىر ئالغان ئىدى، كېيىن ئۇلۇغ تەگرى ئۇلارنى قوتقازدى ۋە ئۇلار «اَلكا بُلَقْ alkə bulak» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ سوز «بُلَقْ» ۋە «بُلاقْ» شەكىللىرىدە يېزىلىشىمۇ مۇمكىن.

بَمُقْ pamuk پاختا. ئوغۇزچە.

تُبِقْ topīk توپۇق. چوگەن بىلەن ئۇرۇپ ئويناىدىغان توپۇق توپ.

تُبِقْ topīk توپۇق. تُبِقْ سُنكُوكْ topīk səŋük — قويىنىڭ توپۇق سوڭگىدىن قىلىنىدىغان غىزا.

تُتُقْ tutuk پىچۇپتىلگەن، ئاختا.

تُرُقْ turuk ئورۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئورۇغى.

اَرُقْ aruk : اَرُقْ تُرُقْ aruk turuk — ئارۇق تۇرۇق. قەشقەر بىلەن فەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئوتكەل، داۋان.

تُزَقْ tuzak تۇزاق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِكْلَدِى مانِڭْ اَذاقْ
كُرْمَذِبْ اُغْرِى تُزاقْ
اِكْلَدِمْ اَنْدِنْ اُزاقْ
اَمْلَكِلْ اَمْدِى تُزاقْ

iglədi mənıŋ ažak
kərməžip oqrī tuzak
iglədim andīn uzak
əmləgil əmdi tuzak

[مېنىڭ ئايىغىم ئاغرىدى،
يوشۇرۇن توزاقنى كورمەي (ئىلىنىپ قېلىپ)،
ئاندىن ئۇزاق ئاغرىق ئارتتىم،
سويۇملۇگۇم، ئەمدى ئەملىگىن.]

يوشۇرۇن تۇزاقنى كورمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىنىدى، مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇزاق ئاغرىدىم، ئەي سويۇملۇگۇم، ئەمدى مېنى ئوزەڭ ئەملىگىن.

تُزَقْ tuzak ئوزىگە يېقىن كورۇپ ئېيتىلىدىغان سوز. بۇ سوز «سويۇملۇگۇم» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، ئاخىرىغا «ى-يا» قوشۇلۇپ، «تُزاقِى *tuzakī*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

تَشَقْ taxak تاشاق. بىر - بىرىگە يېقىن جايلاشقانلىقنى سەۋەب - ۋىدىن زەكەرمۇ «تَشَقْ *taxak*» دېيىلىدۇ.

تُتُقْ tutuk تۇتۇق. ئەرلەر ئىسمى.

تَنُقْ tanuk تونۇق، گۇۋا.

جَبَقْ qabak تۇرك كولىدە بولىدىغان بىر خىل كىچىك بېلىق. شۇنىڭغا ئوخشىتىپ پەسكەش ئادەملەرمۇ «جَبَقْ اَر *qabak ər*» دېيىلىدۇ.

جِبِقْ qībīk چۈنۈق، هول چۈنۈق.

جُجُقْ qoquk تورۇشەن، چوچقا كۆچۈگى.

جَرُقْ qaruk چورۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يَذاغْ اَتِي جَرُقْ كُوجِي اَزُقْ *yažaoq ati qaruk küqi azuk* — ياياقنىڭ ئېتى چورۇق، كۈچى ئۇزۇق. بۇ ماقال يولدا پۈتمىنى قاپارتمۇبلىشتىن ۋە هالسىزلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىككى نەرسىنى تەييارلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرُقْ qaruk چارۇق. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار «بَرْجُقْ *barquk*» شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. «بَرْجُقْ *barquk*» ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئۇ يەردە «بُخْتُ نَصَّرْ *buhtu nəssər*»نىڭ ئوغلى «بَتْزَنْ *bətzən*» قامالغان.

جُلُقْ qoluk چولاق.

جُلِقْ qulïk چۇلغۇق. چوگلۇغى پاختەكچىلىك كېلىدىغان، سۇدا ياشايدىغان ئالا قۇش.

جُمَقْ qomak چوماق، توقماق.

جُمَقْ qomak ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى «جُمَقْ اَرِى qomak əri» دەيدۇ. بۇ «مۇسۇلمانلاردىن بىر ئادەم» دېگەن بولىدۇ.

جَنَقْ qanak چاناق. ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۇزلۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاچىلار.

جَنَقْ qanak چاناق، قاچا. ئوغۇزچە،

سَجُوقْ saquk چېچىق. سَجُوقْ نانْكْ saquk nəŋ — چېچىق نەرسە.

سُذُقْ sużuk تۇكۇرۈك.

سِرُقْ sïruk تىرەك، چېدىر تىرىگى.

سَسِقْ sasïk تەشتەك، ساپال قاچا. ئۇچ ۋە ئۇنىڭ ئېغىزىغى تەرىپىدە تۇرىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

سُسِقْ susïk سوغا، ياغاچ چېلەك. بۇ سوزنى پەقەت بىر قەبىلىدىلا ئاڭلىدىم.

قَبَقْ kapak قاپاق. كُوزْ قَبَقِي *köz kapaki* — كوز قاپقى.

قَبَقْ kapak قاپاق. قاتمقان ۋاقتدا يىيىلمدىغان هول قاپاق.

قَبَقْ kapak قىزلىق، قىزنىڭ قىزلىغى. قِيزْ قَبَقِي سِيدِي *kiz kapaki sidi* — قىزنىڭ قىزلىغى ئېلىندى.

قَتِقْ katik تۇتماچ (چوپ) قا قېتىلمدىغان قېتىق، سىركە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

قَتِقْ katik قېتىق. هەرقانداق نەرسىگە قېتىلغان (قوشۇلغان) نەرسە.

قُجَقْ kuqak قۇچاق. بِيرْ قُجَقْ بُوزْ *bir kuqak böz* — بىر قۇچاق بوز.

قَذِقْ kaźik قېيىق. ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان نەرسە. ئارغۇچە.

قَرَقْ karak قاراق. كوز قارىغى. قَرا قَرَقْ *kara karak* — كوز قارىسى. اُرُنْكْ قَرَقْ *ürüŋ karak* — كوز ئېقى. اُوتْ قَرَقْ *ot karak* — كوز قارىچۇغى.

قِرُقْ kiruk : قِرُقْ اَرْ *kiruk ər* — قولى سوغۇلۇپ كەتكەن ئادەم. قِرُقْ اَذاقْ *kiruk ażak* — سوغۇلۇپ كەتكەن ئاياق.

قَزُقْ kazuk : قَزُقْ اَرِقْ *kazuk arik* — قېزىلغان ئېرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَسُوق kasuk تورسۇق. ئات تېرنىشىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئىچىگە سۇت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەر قاچىلىنىدۇ.

قَسُوق kasuk قاسراق، دەرەخ پوستى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قَس kas» بولۇپ، ئاخىرىدىكى «ق ـ k» كېيىن قوشۇلغان.

قِسِوق kosik چىلغۇزا. بۇ سوز ئايالالارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَشَق kaxak بىر خىل قومۇش.

قَشُق kaxuk قوشۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُرُق قَشُق اَغزِقا يَرَماس قُرُق سُوز قُلاقا يَقْشَماس kuruk kaxuk — aoʒizka yaramas kuruk soz kulakka yakixmas قۇرۇق قوشۇق ئېغزىغا يارىماس، قۇرۇق سوز قۇلاققا يېقىماس. بۇ ماقال بىركىمدىن بىرەر ياردەم سورىماقچى بولغاندا، ئۇنىڭغىمۇ بىرەر پايدا يەتكۈزۈش زورۇرلۇقىنى تەكتىلەش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قَقَق kavak : قَقَق اَرتْ kavak art — قاۋاق ئارت. ئۇزكەندە بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئوتۇش قىيىن بولغان بىر داۋان.

قُقُق kovuk : قُقُق نانْك kovuk nəŋ — كاۋاك نەرسە.

قَقُق kavuk قووۇق، دوۋسۇن.

قَقِق kavik قووۇق، كېپەك. قوناق ۋە تېرىق كېپىگى.

قَلِق kalïk هاۋا، هاۋا بوشلۇغى؛ ئاسمان.

قُلَق kulak قۇلاق. بەزىلەر «قُلْخاق *kulhak*»، بەزىلەر «قُلْقاق *kulkak*» دەيدۇ. ئاۋالقىسى (قُلَق) توغرا.

قُلَق kulak : قُلَق تُون *kulak ton* ـــ قىسقا يەڭلىك تون.

قِلِق kïlïk قىلىق، مىجەز، خۇي. ئادەملەر بىلەن مۇئامىلە تەرزى. «ل - *l*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنىپ «قِلْق *kïlk*» مۇ دېيىلىدۇ.

قُمُق komuk قومۇق. بەگلەردىن بىرىنىڭ ئىسمى. مەن بىر چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان.

قَمُق kamuk ئات تېزلىگى. بۇ سوز پەقەت شۇنىڭغىلا خاس.

قَنَق kanak قايماق. ئارغۇ ۋە بۇلغار تىلىرىدا. بۇ سوزدە «ن - *n*» ھەرپى «ى - يا» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قُنُق konuk مېھمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِى اَرَنْ قُنُقْ بُلُبْ قُتْقا سَقَارْ
قَلْدِى اَلِغْ اُيُقْ كُرُبْ اَڤْنِى يِقَارْ

bardï ərən konuk bulïp kutka sakar
kaldï alïoɣ uyuk kərüp əvni yïkar

[مهمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى، قارا كورۇپ ئويىنى چۇۋار پەسلەر قالدى.]

مهمان كېلىشنى بەخت - سائادەت دەپ بىلدىغان ئەرلەر دۇنيادىن ئوتتى، يىراقتىن بىر قارا كورۇنسە، مهمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ كىگىز ئويىنى چۇۋۇپ كوچۇپ كېتىدىغان پەس ئادەملەر قالدى.

قُنَقْ konak چۆرگۈن قونىاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُنَقْ بَشِي سَذْرَكِي يِيكْ yağ sağrəki baxī konak — قونىاق بېشىنىڭ سىيرەك بولغىنى ياخشى. چۈنكى سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ - چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۇششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۇتكەن مەقسەتكە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِتِكْ bitik پۈتۈك، كىتاپ، مەكتۇپ، يېزىلغان نەرسە.

بِتِكْ bitik يېزىش. بۇ سوز مەستەردۇر. اَنِكْ بِتِكِي بَلْكُولُكْ aniŋ bitiki bəlgülüg — ئۇنىڭ يېزىقى (خېتى) بەلگىلىك.

بِتِكْ bitik تۇمار. ئوغۇزچە.

بِجَكْ piqək پىچاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: نَجا بِتِكْ بِجاكْ اَرْسا اُوز سابِنْ يُنُوماسْ nəqə yitig piqək ərsə oz sabin yonumas — پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، ئۆز سېپىنى يونۇيالماس. بۇ ماقال ئۆز ئىشىنىڭ ھوددە-

سىدىن چىقالماي تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشى ھەققىدە چوڭ گەپ قىلغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَدُكْ bədük بۇيۇك، چوڭ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. بَدُكْ تَفِي *bədük təvi* — چوڭ توگە.

بُرُكْ bürük خالتىنىڭ ئاغزىنى بوغىدىغان بوۋۇچ، ئىشتانباغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

بَزَكْ bəzək بېزەك، نەقىش. بىر شۇنداق.

بَزِكْ bəzik بەزگەك، تىترەك. اُلْ بَزِكْ بَزْدِى *ol bəzik bəzdi* — ئۇ قاتتىق تىترىدى.

بُسُكْ püsük : اُلْ قَلِنْ بُسُكْ بُسْدِى *ol kulin püsük püsdi* — ئۇ قۇلنى قاتتىق بېكىندۇردى. قۇلنى قاتتىق ئۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُلُكْ bəlük بولۇك، بولۇم. ھايۋانلارنىڭ بىر بولۇگى، توپى. بِرْ بُلُكْ قُوىْ *bir bəlük koy* — بىر بولۇك قوي. بِرْ بُلُكْ كِشِى *bir bəlük kixi* — بىر بولۇك كىشى، يەنى بىر توپ كىشى. بۇ سوز «خەلق، توگە» دىگەن سوزلەر-گە ئوخشاش ئوز ئالدىغا توپنى بىلدۈرىدىغان تۈرداش ئىسىمدۇر.

بِلَكْ bilək بىلەك.

بَلَكْ bələk بولەك. سەپەرگە چىققان كىشى ئوز تۇققانلىرىغا

ئېلىپ بارىدىغان ياكى بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە كەلتۈرۈلمىدىغان سوغا ـ سالام.

بَلِكْ bəlik پىلىك، چىراق پىلىگى.

بَلِكْ bəlik پىلىك. يار١ تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلمىدىغان پەلكۈچ.

بِلِكْ bilik بىلىم، ئىلىم. بِلِكْ اُكْرَنْ *bilik øgrən* — بىلىم ئۆگەن.

بِلِكْ bilik ھىكمەت. اُزاقىِ بِلْكالارْ *ozakï bilgələr* — بۇرۇنقى ھېكىملەر (دانىشمەنلەر).

بِلِكْ bilik ئەقىل. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اُغْلانْ بِلِكْسِزْ *oqlan biliksiz* — بالا ئەقىلسىز، يەنى بالىدا ئەقىل يوق.

بَنَكْ bənək پىنەك، دان، ئۇرۇق. ئارغۇ ۋە بەزى قەبىلىلەر تىلىدا.

بَنَكْ bənək يارماق، مىس پۇل.

تَبُكْ təpük تەپكۈچ. دۇگدەك قوغۇشۇننىڭ توشۇگىگە ئوچكە چۈپۈرىنى ئوتكۈزۈپ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق.

تَبُكْ təpük تېپىك. اُلْ قِلِنْ تَبُكْ تَبْدِى *ol kulïn təpük təpdi* — ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى.

تِتِكْ titik ئاغرىق. باشْ تِتِكْ تِتِى *bax titik titti* — يار١ بەك ئاغرىدى. بۇ شەكىلدىكى سوزلەر پەقەت تەكىتلەش

مەنسىدە ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَرِكْ اَرْغْ اَرْدى *ol ərig* — *uruoq urdï* ئۇ ئادەمنى قاتتىق ئۇردى. اُلْ قَجِغْ قَجْدِى *ol kaqïoq kaqdï* — ئۇ قاتتىق قاچتى.

تُتَكْ tütək ئىۋرىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تِتِكْ titik لاي، پاتقاق.

تِرِكْ tirig تىرىك. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ تىرىگى.

تَزَكْ təzək تېزەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكو اِيسيزْ قَتْماسْ *təzək karda yatmas əzgü əsiz katmas* — تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس. چۈنكى، تېزەك ئوز ئىسسىغى بىلەن قارنى ئېرىتىۋېتىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، بىر - بىرىگە ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى بىلەن يامان بىر - بىرىگە قېتىلمايدۇ.

تَزِكْ təzik تېزىپ كەتمەك. خەلق ئارىسىدا يۇز بەرگەن تېزىش، ۋەھىمە. تَزِكْ كِشِي *təzik kixi* — ئىشتىن قاچىدىغان كىشى.

تِزِكْ tizik تىزىق، قاتار، سەپ. بِيرْ تِزِكْ تِراكْ *bir tizik* — *tərək* بىر قاتار تېرەك. بِيرْ تِزِكْ يِنْجُو *bir tizik yinqü* — بىر تىزىق ئۇنچە.

تَزِكْ təzik تاجىك (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن).

تَشُكْ təxük توشۇك، يېرىق؛ سېرىق ئىت يېرىغى، چىقىۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَشُكْ سُۇدا بَلْگُرارْ *təxük suvda bəlgürər* — توشۇك سۇدا بىلىنەر. بۇ ماقال بىرەر ئىشنى قىلىشتا ماختانغۇچى ئادەمگە قارىتا «ئىشنىڭ ياخشى - يامانلىقى كېيىن بىلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئىپتىلىدۇ.

تَشِكْ təxik ئاچكوز. قارنى تويسىمۇ، كوزى تويمايدىغان ئادەم.

تُشُكْ tüxük چۈشكۈن، هورۇن، لامزەللە. تُشُكْ كِشِي *tüxük kixi* — هورۇن كىشى.

تُشَكْ təxək توشەك، ئورۇن - كورپە.

تِشَكْ tixək ئىككى چىشلىق قوي.

تُلَكْ tələk ئېغىر بېسىق، خاتىرجەم، بىغەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَجْ اِيقَكْ تَقْ تُلَكْ *aq əvək tok tələk* — ئاچ ئالدىراڭغۇ، توق بىغەم. ئوغۇزچە.

تُلَكْ tülək هايۋانلار تۇلەيدىغان ۋاقىت. اُلْ قُوىْ تُلاكِنْدا كَلْدِى *ol koy tüləkində kəldi* — ئۇ قوي تۇلەيدىغان چاغدا كەلدى.

تَلِكْ tälik ئېغىز، توشۇك؛ جىرا.

تُفَكْ tüvək تۈپەك. سوگەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دەرەخلەر-نىڭ نوتىسىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئويۇنچۇق ملتق. بالىلار نوتىنىڭ ياغىچىنى پوستىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، نەيچىسىگە كۆمۈلاچ تىقىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇشقاچ ئېتىپ ئويناىدۇ. قۇشقاچ ئاتىدىغان ملتق. ئۇ ياغاچنىڭ ئىچىنى كاۋاك قىلىپ ئويۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. چىگىلچە.

جُبَكْ qübək چوچاق. بالىلارنىڭ چوچىغى.

جِبَكْ qibək: جِبَكْ قُرْغُوْ *qibək kuroquy* — چىۋ قۇرغۇي.

جَتُكْ qətük مۇشۇك. ئوغۇزچە. كُوكْ جَتُكْ *küwük qətük* — ئەر-كەك مۇشۇك.

جَجَكْ qəqək چېچەك، گۈل.

جَكَكْ qəkək چېچەك كېسىلى. چىگىلچە.

جَرِكْ qərik ئۇرۇش سېپى؛ قوشۇن، چېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلْبْ جَرِكْدا بِلْكا تِيرِكْدا *alp qərikdə bilgə tərikdə* — باتۇر سەپتە سىنىلار، دانا يىغىندا.

جَرِكْ qərik ھەر نەرسىنىڭ قارىشىسى، قارشى تەرىپى. ئوغۇزچە. ھەر نەرسىنىڭ ۋاقتى، نوۋتى.

جُرَكْ qərək توقاچ.

جِلِكْ جِلِكْ qilik qilik چىك - چىك. ئۇچكىنى قىچقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىملىق سوز.

جُنُكْ qünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى.

جُشَكْ qüxək يەم - خەشەك. سوغدىچە.

دُلَكْ dülək ئاغزى پۈچۈلغان ساپال قاچا، ئاغزى كەمتۈك كوزا.

سِبَكْ sibək سوۋەك. تۇگمەننىڭ كېنى، تۇگمەن تېشىنى چوگە - لىتىدىغان تومۇر.

سِبَكْ sibək شۇمەك. سۇيدۇك يېيىلىپ كەتمىسۇن دەپ بالا بوشۇگىگە قويۇلىدىغان نەيچە.

سِدُكْ sidük سۇيدۇك. بۇ سوز سۇيدۇكنىڭ ھەممە تۇرى ئۈچۈن ئورتاق.

سِزِكْ sizik چاپاننىڭ بىر پېشى. بۇ سوز «سِزِغْ sizioq» سوزىگە قارىغاندا چىرايلىقراق ئاگلىنىدۇ.

سُرُكْ sürük سۇرۈك. ھايۋانلار توپى. بِيرْ سُرُكْ قُوى bir sürük koy — بىر توپ قوي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُكُرْ سُرُكْ قُوىْ تَقِي يِنْدِي بِلا
يِمرلِيو اَرْكَنِنْ سُوتِنْ سَغارْ

ügür süzük koy təvi yundi bilə
yumurlayu ərkənin sütin saoɟər

[ئۈيۈر - سۈزۈك قوي، توگه، يىلقا بولسا گەر،
يىغىپ كېلىپ ئوز ئەركىچه سۈتنى ساغار.]

بىر كىشىنىڭ قوي، توگه، يىلقا پادىلىرى بولسا، ئۇلار-
نى ئوزى خالىغانچه يىغىپ كېلىپ، سۈتىنى ساغىدۇ.

سۈزۈگ süzüg سۈزۈك. سۈزۈك سۇ süzüg suv —— سۈزۈك سۇ.
سۈزۈلگەن، تازىلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيە-
لىدۇ. ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ
«سۈزۈگ süzüg» دېيىلىدۇ.

سەخۈگ səxüg شېشىك ـ يېشىك. باغلاقتىن بوشتىلغان جانۋار.
سەخۈگ ات səxüg at —— يېشىك ئات، باغلاقتىن بوشتىل-
غان ئات، بوش ئات.

سەۋۈگ səvüg : سەۋۈگ نانىڭ səvüg nəŋ —— سويۇلمۇك نەرسە.

سىلىك silik سىلىق. سىلىك ار silik ər —— سىلىق ئادەم؛ پاكىزە،
زىرەك، يېقىملىق، شىرىن سوزلۈك ئادەم.

شۆپۈك xөpik شوپۇك. يىيىلگەن مېۋىنىڭ تاشلاندۇق قىسمى.
بۇ سوزدە «ش - x» ھەرپى «ج - q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا
ئالماشقان.

شۈتۈك xütük كالا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ مۈگىزى-
دىن ياسالغان ھۈۋەت.

xütük : شُتُكْ سَقَالْ *xütük sakal* — ئوچكه ساقال. بۇ سوز يۇقۇرىدىكى «دۇۋەت» كه ئوخشىتىپ ئېيتىلغان.

xünük شُنُكْ چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى. بۇ سوزده «ش ـ x» هەرپى «ج ـ q» هەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

kəpək كَبَكْ كېپەك. ئۇششاق مەرۋايىت «كَبَكْ يِنْجُو *kəpək yinqü*» دىيىلىدۇ.

kəpək كَبَكْ كېپەك. باش كېپىگى.

köpük كُبُكْ كوپۈك ~ كوۋۇك. سۇ كوۋۇگى.

köpük كُبُكْ كوپۈك ~ كوۋۇك. قازان قاينىغاندا سۇنىڭ يۈزىگه ئورلەپ چىقىدىغان كوپۈك، شورپا كوپۈگى.

kəqik كَجِكْ كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَيْنَارْ اُكْزِ كَجِكْ سِيزْ بُلْمَاسْ *kaynar ögüz kəqiksiz bolmas* — قاينام دەريا كېچىكسىز بولماس. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا چارىسىزلىقتىن تېڭىرقاپ قالغان كىشىگه تەسەللى بېرىش ئۈچۈن «بۇ ئىشنىڭمۇ چارىسى تېپىلىپ قالار» دىگەن مەنىده ئېيتىلىدۇ.

köqük كجك ساغرا؛ منگىشش.

kiqik كِجِكْ كىچىك. هەر نەرسىنىڭ كىچىگى.

kəžük كَذُكْ يامغۇرلۇق.

كَدُكْ kədük يۈگدىن توقۇلۇپ، دوبۇلىغىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئىچىگە دوبۇلغا ئوخشايدۇ.

كُدُكْ küdük : ايشْ كُدُكْ *ix küdük* — «ئىش - كۈش» دېگەن مەنىدىكى جۈپ سوز بولۇپ، بۇ ئىككى سوز ھەر ۋاقىت بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرَكْ kərək كېرەك. «بُو كَرَكْمُو *bu kərəkmu* — بۇ كېرەك-مۇ» دېگەن سوزگە جاۋاپ بولۇپ كېلىدىغان سوز.

كُرُكْ kərük كورۈك ~ كويەك. تومۇرچىنىڭ كورۈگى.

كَزَكْ kəzək كامان. بوز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئورۇشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاپ.

كَزِكْ kəzik كېزىك. بەدەنده تىترەك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل ئىسسىتما.

كَزِكْ kəzik : سَرِغْ كَزِكْ *sarïoɣ kəzik* — سېرىق كېسەل.

كَزِكْ kəzik كېزەك، نوۋەت. سَنِكْ كَزِيكِينْكْ كَلْدِى *sənïŋ kəzikiŋ kəldi* — سېنىڭ كېزىگىڭ كەلدى.

كَزِكْ kəzik جۈرئەت. بُو ايشْتا سَنكا كَزِكْ كَراكْ *bu ïxta saŋa kəzik kərək* — بۇ ئىشتا ساڭا جۈرئەت كېرەك. بۇ يەردىمۇ ئاساسىي مەنە يەنە يۇقۇرىدىكىدەك «كېزەك، نوۋەت» دېگەندىن ئىبارەت.

كُزِكْ küzik كوكۈلا چاچ. ئارغۇچە.

كَسَكْ kəsək كېسىك، توغرام. بىر نەرسىنىڭ بولۇگى.
بِرْ كَسَكْ اَتْماكْ *bir kəsək ətmək* — بىر توغرام نان.

گَفَكْ kəvəg (يۇمشاق «ك - g» بىلەن) بۇرۇن كومۇرچىگى.

كُفُكْ küvük : كُفُكْ مُوشْ *küvük mux* — ئەركەك مۇشۇك. چىگىلچە.

كُلُكْ külük : كُلُكْ نانْكْ *külük nəŋ* — ئوتنە ئېلىنغان نەرسە.

كُلُكْ kəlük ئۇچا، دۇمبە؛ كولۇك. يۇك ئارتىلىدىغان ئۇلاق.

كَمَكْ kəmək بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

كُنَكْ kənək ئۇرۇق.

مَزَكْ məzək (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن): اِتْ مَزَكِي *it məzəki* — ئىت پوقى.

نَتَكْ nətəg «قانداق» دىگەن سوراق ئالمىشى. نَتَكْ سَنْ *nətəg sən* — قانداق سەن؟

نَجُكْ nəqük نېچۈك، نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. نَجُكْ بَرْدِنْكْ *nəqük bardıŋ* — نېمە ئۈچۈن باردىڭ؟ يابا قۇچە.

نَلُكْ nəlük نېمە ئۇچۇن، نېمىشقا. باشقا قەبىلىلەر تىلىدا.

نَرَكْ nərək نېمىگە كېرەك، نېمە ئۈچۈن كېرەك. بُو سَنكا نَرَكْ *bu saŋa nərək* — بۇ ساڭا نېمە ئۈچۈن كېرەك. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «ناكَراكْ *nə kərək*» بولۇپ، ئىككى ھەرپ چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

بَجَلْ pəqəl پىچىلغان. سۈننەت قىلىنغان خوتۇن، ئاختا قىلىنغان ئەركەك، پىچىپ تاشلانغان ئات ۋە باشقا ھايۋانلار.

بَشِلْ baxïl ئالا باش. بَشِلْ قُوىْ *baxïl koy* — ئالا باش قوي. بىر شۈندە.

بَدَلْ اَرْتْ bədəl art بەدەل ئارت. ئۇچ بىلەن بارسغان ئاردىلىغىدىكى بىر داۋان①.

تَسَلْ tasal چوگەن ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق. بۇ سوز «تَلاسْ *talas*» دىگەن سوزدىن ئوزگەرگەن. بۇ خۇددى ئەرەپچە «مافِي الْاَرْضِ عَلاقٌ» دىگەن ئىبارىدىكى «ئوتلاق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «عَلاقْ» سوزىنىڭ «لَعاقْ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ.

تَگُلْ təgül تۈگۈل. ئوغۇزچە. بۇ سوز ئارغۇلارنىڭ «داغْ الْ

① ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتى بىلەن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىدىكى داۋان.

daoq ol» دېگەن سوزنىڭ كەلگەن. ئوغۇزلار بۇ سوز-
دىكى ئىككى «ا - ئېلىق» نى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە «د -
d» ھەرپىنى «ت - t» غا، «غ - oq» ھەرپىنى «ك - g»
گە ئالماشتۇرۇپ قويغان.

جِغِلْ تِغِلْ qīoqīl tīoqīl : اُق كِيشْ اِجْرا جِغِلْ تِغِلْ قِلْدِى *ok kix iqrə qīoqīl tīoqīl kildī* — ئوق ساداق ئىچىدە چىغىل - چىغىل (غىچىر - غىچىر) قىلدى.

جِگِلْ qigil چىگىل. ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى بارسغاننىڭ توۋەن تەرىپىدىكى «قُيَاشْ *kuyas*» شەھەر-چىسىدە ياشايدىغان كوچمەنلەر. ئىككىنچىسى، «طراز — تا-لاس» شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلار-مۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ «چىگىل» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ مۇنداق ئىمىش: زۇلقەرنەيىن ئارغۇ ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماگىغۇسىز دەرىجىدە پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەيىن پارس تىلىدا «اين چەكل است — نېمىدېگەن يامان پات-قاق» دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سال-دۇرۇپتۇ، بۇ قورغان «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ، «جِگِلِي *qigili*» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپلارغا يېيىلغان ئىكەن. ئوغۇزلارمۇ شۇ ئەتراپلاردا ياشىغان ۋە چىگىللەر بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان، ئۇ-لارنىڭ ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلا-

نمپ كەلگەن. ئوغۇزلار چىگىل شەكلىگە كىرىۋالغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ «جِكِلْ *qigil*» دەپ ئاتايدۇ. ئوغۇزلار يەنە جەيھۇندىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «جِكِلْ *qigil*» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خاتا. ئۇچىنچىسى، قەشقەردىكى بىر-مۇنچە يېزا - قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ «جِكِلْ *qigil*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارمۇ بىر يەردىن تارقالغان.

جُمْل qomul چومۇل. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

سُكَلْ sogəl كېسەل، ئاغرىق. ئوغۇزچە.

سِكِلْ sigil سوگەل.

قِزِلْ kizil قىزىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِلْنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بِلْسا يَشِلْ كَذارْ *kilinu bilsə kizil* — *kəžər yaranu bilsə yaxil kəžər* قىلىقلىنىڭ دەسلە قىزىل كېيەر، يارىڭ دەسلە يېشىل كېيەر. يەنى خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا، قىزىل يەپەك كېيىم كېيىدۇ؛ غىلىجىگىلىق قىلماقچى بولسا، يېشىل يىپەك كېيىم كېيىدۇ. بۇ ماقال خوتۇنلارنى ئېرىگە دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

قِزِلْ kizil قىزىل. قەشقەرنى كېسىپ ئوتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِـزِلْ سَرِغْ اَرْقَـشْـبْ
يِـبـكِـنْ بَـشِـلْ يُـزْكَـشْـبْ
بِـرْ بِـرْ كَـرُو يُـرْكَـشْـبْ
يَـلِـنـكُـقْ اَنِـي تَـنْـكْـلَـشُـورْ

kizil sariɵ arkaxip
yipkin yaxil yüzkəxip
bir bir kərü yərgəxip
yalīŋuk anī taŋlaxur

[قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر - بىرىگە يولىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كوتىرىلىپ چىقىپ،
بىر - بىرىگە يوگىشىپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.]

قىزىل، سېرىق چېچەكلەر قات - قات ئېچىلىپ، يېشىل رەيھانلار بىر - بىرىگە يوممشىپ كەتتى، كىشىلەر ئۇلارغا قاراپ تاڭ قېلىشتى.

كَفَلْ kəvəl يورغا. كَفَلْ اَتْ *kəvəl at* — يورغا ئات.

پِيچِمْ pīqïm پىچىم، تىلىم. بِيرْ پِيچِمْ قاغُونْ *bir pïqïm kaoɣun* — بىر تىلىم قوغۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُغِمْ booqïm بوغۇم. بارماقلارنىڭ بوغۇمى، قومۇش ۋە بامبۇكنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُكُمْ büküm : بُكُمْ اَتُكْ *büküm ətük* — ئايالچە ئوتۇك.

ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى بۇ سوزنى «مُكِمْ *mükim*» ياكى «مُكِنْ *mükin*» دەيدۇ. بۇنىڭدا «ب ـ *b*» ھەرپى ئورنىغا «م ـ *m*» ھەرپى، «م ـ *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن ـ *n*» ھەرپى ئالمىشىپ كەلگەن. مەنىسىچە بۇ سوز ساپ تۈركچە ئەمەس. لېكىن قىپچاق ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاۋام خەلقى بۇ سوزنى شۇنداق ئىشلىتىدۇ.

تَرِمْ tarïm تېگىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ-ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سوز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقۇرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سوز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا-خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «اَلْتُن تَرِمْ *altun tarïm*» دېگەن سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِمْ tarïm كول ۋە قۇملۇقلارغا قۇيۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا).

تَرِمْ tarïm تارىم. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى «كُجا *kuqa*—كۇچا» دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر «اسمى تَرِمْ *usmï tarïm*»مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ «تَرِمْ *tarïm*» دېيىلىدۇ.

تُرُم turum بويلام. ئادەم بويى كېلىدىغان ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلۇق ئولچىمى. بِيرْ اَرْ تُرُمِي سُوقْ — *bir ər turumi suv* (چوڭقۇرلۇغى) ئادەم بويى كېلىدىغان سۇ. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق.

تُرُم torum بوتا، بوتسلاق. تِشِي تُرُمْ *tixi torum* — چە-شى بوتسلاق.

تِزِمْ tizim تىزىم، تىزىق. بِيرْ تِزِمْ يِنْجُو *bir tizim yinqü* بىر تىزىق ئۇنچە.

تُقُمْ tokum سويۇلىدىغان مال. بۇ سوز كوپىنچە سويۇلىدە-غان ئاتقا ئىشلىتىلىدۇ.

تِكِمْ təgim تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكِمْ تُرْماكْ *bir təgim türmək* بىر پارچە تۇرمەل.

تَلِمْ təlim تولا، كوپ. تَلِمْ يَرْماقْ *təlim yarmak* — كوپ يارماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ بَشْلَرْ يُقْلَدِيمَتْ
يَغِي اَنْدِنْ يَقْلَدِيمتْ
كُجِي اَنِنْكْ كَقْلَدِيمَتْ
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي

təlim baxlar yuvaldïmat
yaoʃï andïn yavaldïmat
küqi anïŋ kəvəldimət
kïliq kïnka küqün siоʃdï

[تالاي باشلار دومۇلىدى،
يېڭا ئاندىن يۇۋاشلاندى،
كۈچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۇزىگە قاتقان قانىنىڭ كوپلۇگىدىن قىنغا تەستە سىغدى.

تُلُمْ tolum ئۇرۇش قورالىرى. بۇ كوپلۇكنى بىلدۇرىدىغان ئىسىم.

تِلِمْ tīlïm تىلىم. بِيرْ تِلِمْ اَتْ *bir tïlïm ət* —— بىر تىلىم گوش. ئۇزۇنغا كېسىلگەن ياكى تىلىنغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغات، تاج.

سَرِمْ sarïm سۇزگۈچ. ئىۋرىشقا ۋە كوزىغا ئوخشاش قاچىلاردىكى ئىچىملىكنى سۇزۇپ قۇيۇش ئۈچۈن، شۇ قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان يىپەك سۇزگۈچ.

سَغِمْ saoqīm سېغىم. بىر سَغِمْ سُوتْ — *bir saoqim süt* بىر سېغىم سۈت.

سُقِمْ sokïm ئوقيا ئوقىنىڭ ياغاچتىن قىلىنغان قۇيرۇغى. بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: بىر پارچە ياغاچ ئۇچى ئۇچلۇق، تۈۋى توم قىلىپ يونۇلۇپ، ئۇچى كاۋاك قىلىنىدۇ ۋە ئوچ تەرىپىدىن تېشىپ ئوقنا كىيدۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋىڭلداپ ئۇچىدىغان بولىدۇ.

بَقِرْ سُقِمْ bakïr sokïm «مەرّىخ *mirrih* — مارس» يۇلتۇزىنىڭ ئېتى.

قُجَمْ kuqam قۇچاق. بِيرْ قُجَمْ نانْكْ — *bir kuqam nəŋ* بىر قۇچاق نەرسە.

قُرُمْ korum قورام تاش، قىيا تاش. توپلانغان مال - مۈلۈكمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُرُمْ بُلْدِي — *ol korum buldï* ئۇ نۇرغۇن مال - مۈلۈككە ئىگە بولدى، يەنى نۇرغۇن مال تاپتى.

كَرَمْ kərəm گەرەم، گەمە. يۇقۇرى ۋە توۋەن چىنلىقلار تىلىدا.

كَرِمْ kərim تامغا تارتىلىدىغان گۇللۇك چارشاپ. تامْ كَرِمِي — *tam kərimi* تام چارشىپى.

پُتُنْ pütün ئىشەنچلىك، چىنپۇتكىلى بولىدىغان. جِينْ بُتُن

كِشي *qïn pütün kixi* — چىنپۈتكىلى بولىدىغان كىشى.

بۈتۈن pütün پۈتۈن، ساق، مۈكىمەل. بۈتۈن يَرماق *pütün yarmak* — پۈتۈن يارماق، پۈچۈلمىغان يارماق.

بۇزۇن bozun خەلق، ئامما، ئاھالە. چىگىلچە.

بۇرۇن burun بۇرۇن.

بۇرۇن burun بۇرۇن، تۇمشۇق. تاغ بۇرنى *taoq burni* — تاغ تۇمشۇغى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ باش بۇرنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بۇرۇن burun بۇرۇن، ئىلگىرى. اُل مَندِن بُرُن بَرْدى *ol məndin burun bardi* — ئۇ مەندىن بۇرۇن كەتتى. بۇ سوز پەقەت مەنە جەھەتتە ئەرەپچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بۈزۈن buzïn (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بىر خىل زەھەرلىك ئوتنىڭ ئىسمى.

باسَن basan ئارقا ئاش، ئولۇك كومۇلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، نەزىر ئېشى «يوُغ بَسَن *yoof basan*» دېيىلىدۇ.

بوغۇن booqun بوغۇم. قومۇش بوغۇمى، بارماق بوغۇمى. بۇ سوزدىكى «ن - *n*» ھەرپى «م - *m*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ قائىدىگە ماس كېلىدۇ. شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

يَارَبَّ جَعْدِ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينَ
يَضْرَبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيمَ

خۇددى ئەرەپ تىلىدا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان «لَمْ»نىڭ «لَنْ» بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش.

بَقَنْ bakan بويۇن ھالقا، چەمبەر. ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان بويۇن ھالقا «اَلْتُنْ بَقَنْ *altun bakan*» دىيىلىدۇ.

بِقِنْ bīkīn بىقىن.

بُكِنْ bükin ئەرلىگى يوق ئادەم، ئەرلىگى زەئىپ كىشى.

بُگَنْ bügən سوقۇر ئۇچەي.

بُكَنْ bükən ھىند قوغۇنى.

بُلُنْ bulun تۇتقۇن، ئەسىر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَبَنْكْ قُلْسَامْ اُذُو بَارِبْ
تُتَرْ اَرْدِمْ سِنِنْ تَارِبْ
بُلُنْ قِيلِبْ بَشِي يَارِبْ
يُلُغْ بَرْجَا مَنكَا يِغْدِي

abaŋ kɵlsam uźu barïp
tutar ərdim süsin tarïp
bulun kïlïp baxï yarïp
yuluɵ barqa maŋa yïɵdï

[ئەگەر خالسام قوغلاپ بېرىپ،
قوشۇنىنى تارمار قىلىپ تۇتاتتىم،
ئەسىر قىلىپ بېشىنى يارااتتىم،
ماڭا بار-يوق نېمىسىنى تولەم مال قىلىپ قويدى.]

يېگىلگەن بىر كىشى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئەگەر مەن خالسام، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇنىنى تارمار قىلار ئىدىم ۋە ئوزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش-كۆزىنى يارار ئىدىم؛ لېكىن، جېنىنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا نۇرغۇن مال قويدى، مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ ئوزەمدىن مىننەتدار قىلدىم.

تَبَنْ tapan توگىتاپىنى (ئوسۇملۇك).

تَبُنْ tüpün ئاشىنىڭ تۈۋى، قازان تۈۋى. غىزا - تاماقنىڭ قالدۇغى. ئۈچلۈقلار تىلىدا.

تَذُنْ taźun تايىنچا. ئىككى ياشلىق كالا. بۇنىڭ چىشىنى «تىشى تَذُنْ *tïxï taźun*» دېيىلىدۇ.

تُذُنْ tuźun يېزا ئاقساقلى، يېزا باشلىغى؛ كوكۆپشى.

تُتُنْ tütün تۈتۈن، ئىس. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اُوتْ

تۈتۈن سۈز بۇلماس يىگىت يازۇق سۈز بۇلماس *ot* —— *tütünsüz bolmas yigit yazuksuz bolmas* ئوت تۈ-تۈنسىز بولماس، يىگىت گۈناسىز بولماس.

تۈگۈن tügün تۈگۈن.

تىكەن tikən تىكەن. بۇ سوزنىڭ يېپىنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق. قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سوز ئىككى «ك» بىلەن «تىككەن *tikkən*» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى بۇ سوز «تىكمەك، قادىماق، سانچىماق» مەنىلىرىدىكى «تىكىدى *tikdi*» سوزىدىن ئېلىنغان. «تىككەن *tikkən*» سوزىدىكى بىرىنچى «ك» سوزنىڭ ئەسلى تومۇرىدىكى «ك» بولۇپ، ئىككىنچى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بول-غىنى ئۈچۈن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: «گوشنى زىققا تارتتى» مەنىسىدىكى «تەۋدى ئاتنى *təvdi ətni*» دە-گەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرىمىز دىسەك، «ئاتنى تەۋكان *ətni təvgən*» دەيمىز.

دىمەك، بىر سوزدىن سۈپەت ياساشتا، ئۈنىڭغا بىر «ك» ھەرپى قوشۇلىدۇ. «ئار جۇمدى سۇقدا *ər qəmdi suvda* —— ئادەم سۇغا چومىدى» جۈملىسىدىكى «جۇمدى *qəmdi*» سوزىدىن سۈپەت ياسىغاندا «سۇقىقا جۇمكان ئار *suvka qəmgən ər*» بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ سوزنىڭ تومۇ-

ربنا بىر «ك» قوشۇلغان. ئەگەر سوزنىڭ ئوزىدە «ك» بولغان تەقدىردىمۇ، سۆيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، يەنە بىر «ك» قوشۇپ، قاتلاپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُراغْتْنِي سِكْتِي *ər uraoɣutnï sikti* — ئەر خوتۇنىنى سكتى» دىگەن جۈملىنى سۆيەتلەشتۈرمەكچى بولساك، «سِكْكَانْ اَرْ *sikkən ər*» دەيمىز. «تِكَّنْ *tikkən*» سوزىمۇ شۇنداق. يېنىكلىتىش ئۈچۈن كېيىنكى «ك» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

تُلُنْ tulun چېكە. ئادەمنىڭ چېكسى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

تُلُنْ tulun يۇگەننىڭ ئوڭ ۋە سول چېكىلەكلىرىدىكى نەرسىلەر.

تُلُنْ tolun تولۇن. تُلُنْ اَيْ *tolun ay* — تولۇن ئاي، ئون توت كۈنلۈك ئاي.

تُمَنْ tümən تۈمەن. قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئوتمدىغان دەريانىڭ نامى.

تَمَنْ təmən تومۇنە. تَمَنْ يِنْكْنا *təmən y.iŋnə* — تومۇنە.

تُمَنْ tümən تۈمەن، كوپ، نۇرغۇن. تُمَنْ تُرْلُكْ سُوزْلادِي *tümən türlüg sɵzlədi* — تۈرلۈك - تۈمەن سوزلەرنى قىلدى.

تُمَنْ tümən تۈمەن. تُمَنْ مِنْكْ *tümən miŋ* — مىڭ كەررە مىڭ، يەنى بىر مىليون. تُمَنْ مِنْكْ يَرْماق *tümən miŋ yarmak* — بىر مىليون يارماق.

تُسُنْ tosun توسۇن. مىنىلمىگەن تاي.

جُبَنْ qoban يېزا ئاقساقلىنىڭ ياردەمچىسى.

جِقَنْ qīkan جىيەن بالا. ھامماچىنىڭ ئوغلى.

جَكُنْ qəkün مولۇن ئاسلىنى.

جُكَنْ qəgən چوگەن، چوگەن ئويۇنى.

سَبَنْ sapan ساپان، قوش.

سَبَنْ sapan تېرىقچىلىق، يەر تېرىش. ماقالدا مۇنداق كەلـ گەن: سَبَنْدا سَنْدرِشْ بُلْسا اُرْتْكُنْدا اِرْتَشْ بُلْماس — *sapanda sandīrīx bolsa ertkündə irtəx bolmas* ساپان ۋاقتىدا پۇختىلىق بولسا، خامان ۋاقتىدا جاگجال بولماس. بۇ ماقال كېيىن جاگجال چىقماسلىقى ئۈچۈن، ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَغُنْ saoqun قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوگلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. تۈرك تېۋىپلىرى «اتا سَغُنْ *ata saoqun*» دېيىلىدۇ.

سِغَنْ sioɣan : سِغَنْ سَجْ *sioɣan saq* — سلىق چاچ، بۇدرە ئەمەس چاچ.

سُكَنْ sükən سۈكەن.

قَجَنْ kaqan قاچان. قَجَنْ كَلْدِنْكْ *kaqan kəldiŋ* — قاچان كەلدىڭ؟ بۇ سوز بەزىدە ۋاقىت ياكى شەرت يار-دەمچىسى مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجَنْ بَرْسا سَنْ *kaqan barsa sən* — قاچان بارىدىغان بولساڭ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سوز يەنە «ناۋادا» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. لېكىن ئاساسىي مەنىسى بىرىنچى مەنىدۇر.

قَذِنْ kaẓīn «قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا» دېگەن سوزلەردىكى «قېيىن». قىپچاقلار بۇ سوزنى «ز - z» بىلەن ئېيتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَدَشْ تِيمِيشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِيشْ قَيْمِيشْ *kadax təmix kaymaduk kaẓīn təmix kaymix* — قېرىنداش دىسە قارىمىغان، قۇدا دىسە قاراپتۇ. بۇ ماقال تۇققانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھورمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرِنْ karīn قېرىن. قَرِنْ اَتْماقْ *karīn atmak* — قېرىن ئاتماق: قېرىننى قارىغا ئېلىپ ئېتىش. بۇنىڭدا سويۇلغان مالنىڭ قېرىننى نىشان قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئوق ئېتىلىدۇ. تەككۈزەلمىگەن كىشى گوشتىن بىر پارچە ئالىدۇ.

قُرُنْ korun قۇرۇم. تـۇرخۇن، تام ياكى ئوچاقـقـا چاپـلـشـپ قالغان ئىس.

قُقُنْ kokun ئوچـقـۇن.

قَلِنْ kalīn قـېـلـىـن؛ ئۇرغۇن. قَـلِـنْ سُو *kalīn sü* — ئۇر-غۇن قوشۇن.

قُلُنْ kulun قۇلۇن.

قُلَنْ kolan توشلۇك، توشۇاغ. قُلَنْ اَتِي *kolan əti* — ئاتنىڭ توشلۇك تۇرىدىغان يېرى.

كَتَنْ kətən جاپا - مۇشەققەت، قىينىچىلىق، يوقسۇللۇق. جاپا-مۇشەققەت چەككەن كىشىگە «كَتَنْ كُرْدِي كَرَاكُو يُذْتِي *kətən kərdi kərəgü yüzti*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «كەمبەغەللىكىدىن شۇنچىلىك جاپا - مۇشەققەت تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئويىنى ئوزۇڭ يۇدۇپ يۇرىدىغان ھالغا يەتتى» دىمەكتۇر.

كُدَنْ küdən بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى.

كُبَنْ kübən توگىنىڭ چوڭى، ئاتنىڭ ئېگەر - توقۇمى قاتار-لىق ئات - ئۇلاق جابدۇقلىرى. ئوغۇزچە.

كُرِنْ kürin كوشۇك. قوغۇن - تاۋۇز، تەرخەمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېۋىلەرنى تۇشۇيدىغان كاجۇۋا.

كُزَنْ küzən سېسىق كۆزەن. قۇچقاچ، ئېتىز چاشقىنى. ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاش جانداراڭرنى ئۇۋلايدىغان، چاشقان جىنسى-دىن بولغان بىر خىل ھايۋان.

كُسَنْ küsən كۆسەن. «كۆچا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان.

كَلِنْ kəlin كېلىن.

مۇشۇ باپلاردىكى بۇ خىل ئىسىملارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى فەتھەلىك بولغانلىرىنى تۈركى يېزىقتا يازماقچى بولساق، فەتھەنى «ا-ئېلىف» بىلەن يېزىش لازىم ئىدى. مەسىلەن: «توگىتاپىنى» دېگەن سوز «تَبَنْ tapan» شەكلىدە يېزىلغىنىدەك « تا با ن tapan» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا بۇ سوزنى ئەرەپچە يېزىق بىلەن يازغاندا لازىم بولمايدىغان ئىككى «ا-ئېلىف» قوشۇلغان بولىدۇ. بۇ «ا-ئېلىف»لار فەتھەلەرنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملىدىن، ئوتتۇرىسى زەممىلىك بولغان «تُبَنْ tüpün ـــ غىزا-تاماق قالدۇغى» دېگەن سوز ئىككى «و-ۋاۋ» قوشۇلۇپ « تو بون tüpün» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن.

«كَلِنْ kəlin»سوزى تۈركى يېزىق بىلەن يېزىلغاندا « كا ل ى ن kəlin» بولىدۇ. قائىدە شۇنداق. مەن ھەممىنى سوزلەپ ئولتۇرمايمەن. ھەرپى مەد بىلەن ھەرپى لىنىدىن

بىرەرسىنى قوشۇش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى ۋە تۈزۈكى كىتابتا كورسىتىلگىنىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «فَعَلْ»سوزى «فَعَالْ» سوزىنىڭ، «فُعَلْ» سوزى «فُعَالْ» سوزىنىڭ «فِعَلْ»سوزى «فِعَالْ» سوزىنىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش سوزنىڭ ئەسلىدىن ئۇزاقلىشىپ كەتكەنلىك بولمايدۇ؛ قىسقارتىلسا، سوز يېنىكلەشىدۇ. يېنىك بولغىنى تېخىمۇ توغرا.

مۇجەررەت سوزلەر① باپلىرى تۈگىدى.

① مۇجەررەت سوزلەر — ئەسلى تەركىۋىدە ھەچقانداق ھەرپ قوشۇلمىغان سوزلەر.

بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى ئاساسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان سوزلەر باپلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

قاغُتْ kaoqut تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۇگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ.

جاتِرْ qatīr چىدىر.

جاتِرْ qatir نوشۇدۇر. كۆچا شۇنسىدە.

جاجِرْ qaqir چىدىر. ئوغۇزلار بۇنى «جاشِرْ *qaxir*» دەيدۇ.

ساتِرْ satir «ھوي ھارمى» دىگەن مەنىدىكى تىل.

ساغِرْ saoɟir ساغىر. تۆۋى تار، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ساقلىنىدۇ.

سِيبِزْ sibiz : سِيبِزْ كِشِي sibiz kixi ـــ قېرىلمقتىن دوتلىشىپ كەتكەن كىشى.

تُودَشْ tüdəx : تُودَشْ نانْ tüdəx nəŋ ـــ تۇرداش نەرسە، بىر ـ بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنىستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سوز «تۈك» مەنىسىدىكى «تۈ tü» سوزىدىن كەلگەن. ھايۋان ئۇچۇن «بُو اَتْ نا تُولُكْ bu at nə tülüg ـــ بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «دَشْ dax‖dəx» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قَرِنْدَشْ karïndax» دېيىلىدۇ. چۈنكى «قَرِينْ karïn» سوزىگە «دَشْ dax» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «اَمِكْ əmik» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «اَمِكْدَشْ əmikdəx» دېيىلىدۇ. بىر يەرلىك بولغان ئىككى كىشى «يِيرْدَشْ yərdəx» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇققان «قَدَشْ kadax» دېيىلىدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قاچا» دېگەن مەنىدىكى «قا ka» سوزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «دَشْ dax» قوشۇلغاندا، «بىر قاچا-

دا یەنسی ئانسنىڭ قارىسدا «اللە ياتقان» دىگەن بولىدۇ.

«كۆڭۈلدەش köŋüldəx» سوزىمۇ شۇنداق بولۇپ، «قەلب داش، يۈرىگى بىر» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقۇرىدىكى «تۈدەش tüdəx» سوزىمۇ شۇنداق ياسالغان بولۇپ، «رەڭگى بىر»، «تۇرداش» دىگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

تىدىش tidix تىنىش، توسقۇنلۇق، توسقۇن بولۇش.

كاكۈش kəküx ئىشتىققا سۈرۈلىدىغان دورا، دېۋىرقاي.

بالىغ balïoq يارىدار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْمِشْ اَزُنْ بُسُوغِنْ قِلْمِشْ اَنِي بالِغْ
اَمْ سَمْ اَنَكَرْ تِلانِبْ سِزْدا بُلُرْ يَقِغْ

urmïx azun pusuoqïn kïlmïx anï balïoq
əm səm aŋar tilənip sizdə bulur yakïoq

[دۇنيا تۇزىغىنى قۇرۇپ، ئۇنى يارىدار قىلدى،
ئۇنىڭغا دورا - دەرمان ئىزلىسە، داۋانى سىزدىن تاپىدۇ.]

ئۇزىنىڭ ھالىنى ئېيتىپ شۇنداق دەيدۇ: زامان مېنى جاپا - مۇشەققەت تۇزىغىغا ئىلىندۇرۇپ، يارىدار قىلدى؛ كېيىن چارىسىنى ئىستىدى ۋە سېنىڭ يېنىڭدا دورا - داۋا تاپتى.

تاتِغْ tatïoq تاتىق ~ تېتىق؛ تاتلىق. بۇ سوز «تاتِغ تالِغ *tatïoq talïoq*» دەپ قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

بِيشِكْ bəxik بوشۇك.

دِيدَكْ dədək كېلىنىڭ يات كىشىلەرگە كورۇنمەسلىك ئۇچۇن بېشىغا ئارتقان پۇركەنچىسى.

بِيلَكْ bələk بولەك، سوغات، تارتۇق.

تُونَكْ tünək قاماقخانە، زىندان. بارسىغانچە.

سُوجِكْ süqik چۇچۇك، تاتلىق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تاتلىغى.

سُوجِكْ süqik ھاراق، مەي. بۇ سوز بۇ يەردە يۇقۇرقى سوز-نىڭ ئەكسىچە بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى ھاراقنى «قِزِل سُوجِكْ kïzïl süqik» دەيدۇ.

سِيزِكْ səzik سېزىك، گۇمان؛ پىكىر.

كُوبِكْ küpik پاختىلىق تون.

كُوشِكْ kəxik پۇركەنچە، پەردە؛ پانا.

كُولِكْ kəlik كولەگگە، سايە.

قاغِلْ kaqïl ئۇزۇم نوتىلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قل ساڤي قَلماسْ قاغِلْ باغي

يَزلماس *kal savï kalmas kaoïl baoï yazïlmas* —
قېرىلار سوزى بىكار كەتمەس، تال چۈنۈق باغ يېشىلمەس.

بِيرِمْ bərim بېرىم، قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلِمْجِي
اَرْسْلانْ بِيرِمْجِي سِجْغانْ *alïmqï arslan bərimqi siqoqan* —
ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

بِيجِنْ biqin مايمۇن.

بِيجِنْ biqin بىچىن (مايمۇن). تۇركىلەردە ئون ئىككى مۇچەل
ناملىرىدىن بىرى.

تِيمِنْ təmin ھېلى، بايا. تِيمِنْ كَلْدِمْ *təmin kəldim* —
ھېلى كەلدىم.

جُوذِنْ qozïn جەز. بىر خىل مىس. جُوذِنْ اَشِجْ *qozïn axïq* —
مىس قازان.

سُوغُنْ sooqun پىياز. بۇ سوز «سوغن *sooqan*» دەپمۇ
ئېيتىلىدۇ.

سُوغَنْ sooqan: سُوغَنْ يِلانْ *sooqan yïlan* — بوغما يىلان.

سِيغُنْ sïoqun بۇغا. يېلىتسىزى ئادەمگە ئوخشايدىغان،
جىنسىي ئاجىزلىقتا داۋا بولىدىغان گىيا «سِيغُنْ اَتِي
sïoqun otï — ئادەمگىيا» دەپ ئاتىلىدۇ. پارسچە

«ئاستىرنىك» دېيىلىدۇ. بۇ ئوتنىڭ ئەركىگى ۋە چىشسىز بولۇپ، ئەركىگى ئەرلەرگە، چىشسىز ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ.

سِيغُنْ siqun سۇغۇن. سِيغُنْ سَمُرْ *siqun samur* — سىغۇن سامۇر. بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى.

جادَنْ qaẓan چايان.

لاجِنْ laqīn لاچىن. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ «لاجِنْ *laqīn*» دېيىلىدۇ.

فاعولْ faul شەكلىدىكى سوزلەر بابى

قاتُونْ katun خوتۇن، خېنىم. ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغىلا خاس نام. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: خانْ اِيشِي بُلْسا قاتُونْ اِيشِي قَلِيرْ *han ixi bolsa katun ixi kalir* — خاننىڭ ئىشى بولسا، خېنىمنىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار. بۇ ماقال ئەرەپلەرنىڭ «اِذَا جَاءَ نَهْرُاللّٰهِ بَطَلَ نَهْرُ عِيسٰى» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

قاغُونْ kaoqun قوغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قاغُونْ قَرْما

بُلْسا اِذِیسی اِکّی اَلکِنْ تَکِیرْ — *kaoqun karma bolsa*

izisi ikki əlkin təgir قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار. بۇ ماقال مال ئىگىسىنىڭ ئوز مېلىغا بولغان ھېرىسلىنىنى كورسىتىشكە ئىشىتىلىدۇ.

لاغُونْ laoqun ئىچى چوچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق. ئۇنىڭ بىلەن سۇت، قېتمق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىچىلىدۇ.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى هەرپلىرى ئاردىسىغا مەد ۋە لىن هەرپلىرى قوشۇلغان سوزلەر باپلىرى

فَعْالْ fəal، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىلـ لىرىدە هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

بُقاجْ اَرْتْ bukaq art بۇقاچ ئارت. بىر داۋانىڭ نامى.

بُقاجْ bukaq ساپال قاچا. «اَشْجْ بُقاجْ *axiq bukaq* — قازان - قومۇچ» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تَتارْ tatar تاتار. تۈرك خەلقلىرىدىن بىرى.

تَغارْ taqar تاغار. ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچـ لىنىدىغان قاپ.

تَمْارْ tavar تاۋار، مال.

جَمْارْ qavar چاۋار، تۈتروق. بۇ سوز «جَمْارْ جُمْارْ *qavar* —

quvar چاۋار - چاتقال »شەكلىدە جۇپ سوز بولۇپ كېلىدۇ.

سُقارْ sokar مۇگىگۇزسىز ھايۋان؛ ئايىياك باش ئادەم. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مۇگىگۇزى يوق قوي، »سُقارْ قُوىْ *sokar koy*« دېيىلىدۇ.

خُزارْ hozar خوزار. تۈرك ئەللىرىدە بىر يەرنىڭ نامى.

كُفازْ küfəz تەكەببۇر، ھاكاۋۇر.

مَرازْ maraz قاراڭغۇ كېچە.

مَرازْ maraz مەدىكار، كۈنلۈكچى. بۇ سوز ئارغۇ ۋە ياغما تىلىرىدا »خِيارْ مَرازْ *hïyar maraz*« دېيىلىدۇ.

تَشُوغْ taxuoq توشۇق. توشۇشقا بولىدىغان مال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

تُشاغْ tuxaoq تۇشاق ~ چۇشەك، ئات چۇشىگى. ئاتنىڭ ئالدى پۇتىنى چۇشەپ قويىدىغان چۇشەك.

بَجاقْ baqak خىرىستىيانلارنىڭ روزىسى.

تَلاقْ talak تال. ئادەمنىڭ تېلى.

تِلاقْ tïlak ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. چىگىلچە.

سُلاقْ sulak تال. قىپچاقچە. بۇ سوزدىكى »س - د« ھەرپى

«ت ـ t» هەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەرەپچىدىكى «سِتّ» ۋە «سُدْس» سوزلىرىنىڭ «طَسْتْ» ۋە «طَسّ» سوزلىرىدىن ئوزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ. نەھۇ ئالىملىرى بۇنداق ئوزگىرىشكە توۋەندىكى شېئرنى مىسال قىلىپ كور-سىتىدۇ: جَزَى اللّٰهُ بَنِي السَّعْلَاتِ عَمْراً وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ. بۇ يەردىكى «نات» سوزى «ناس» ئورنىدا كەلگەن.

بُدِيكْ büdik ئۇسۇل. ئويناپدىغان ئۇسۇل.

بَزَاكْ bəzək بېزەك. زىننەت. بۇ سوز «بَزَكْ *bəzək*» دەپمۇ يېزىلىدۇ.

تِرَاكْ tərək تېرەك.

تِلَاكْ tilək تىلەك.

تُلَاكْ tülək تۇلەك. تُلَاكْ يِلْقِي *tülək yilki* — تۇلىگەن يىلقا. تۇلىگەن مال.

تُكَالْ tügəl تۇگەل. تولۇق. پۈتۈن بولغان نەرسىمۇ «تُكَالْ *tügəl*» دېيىلىدۇ. تُكَالْ اَلْغِلْ *tügəl aloɣil* — تۇگەل ئالغىن.

قِمَالْ kival: قِمَالْ بُرُنْ *kival burun* — قاڭشارلىق، چىرايـ-

لىق قىز بۇرۇن. مۇنداق بۇرۇن هەممە كىشىگە ياقىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِی سَنِی قِیز
بُودِی اَنِیْڭ تال
يَيْلِرْ اَنِیْڭ اَرْتُجِی
بُرْنِی تَقِی قِبَال

ardï sənï kïz
bodï anïŋ tal
yaylïr anïŋ artuqï
burnï takï kïval

[هارغۇزدى سېنى قىز،
بويى ئۇنىڭ تال،
يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى،
بۇرنى تېخى قىز بۇرۇن.]

بىر قىزنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: زىلۋا بويلۇق قىز سېنى ئالداپ كەتتى، ئۇنىڭ بويى خۇددى ئارتۇچ دەرىخىدەك ئېگىلەتتى؛ بۇرنىمۇ قاگشارلىق، كېلىشكەن بۇرۇن ئىدى.

جُرامْ quram يېنىك ئوق ئېتىش. بۇ ئۇسۇلدا ئېتىلغان ئوق ئادەتتىكى ئوقلاردىنمۇ يىراققا بارىدۇ. ئاتقان ئادەم

ئوگدىسىنغا يېتىپ ئاتىدۇ. مۇنداق ئېتىلغان ئوق «جُرامْ اُقِي quram oki» دېيىلىدۇ.

قُرامْ kuram : قُرامْ كِشِيلارْ kuram kixilər — خۇددى خاقانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغاندەك، دەربجىلىرىگە قاراپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرغان كىشىلەر. «كِشِيلارْ قُرامْ اُلْتُرْدِيلارْ kixilər kuram olturdilar — كىشىلەر قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇشتى» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

بُلانْ bulan بۇلان. قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشى ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ، چىشىسى چوكىسە ئەركىگى، ئەركىگى چوكىسە چىشىسى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.

تِكِينْ təgin بۇ سوزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ قۇل «كُمُشْتِكِينْ kümüxtəgin»، قەھرىمان قۇل «اَلْبْ تِكِينْ alp təgin»، ئايىغى ياراشقان قۇل «قُتْلُغْ تِكِينْ kutluoq təgin» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سوز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە، بۇ سوز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋانىنىڭ نامى يېكى شۇنداق سوز بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن:

«جَغْرِی تِکِینْ *qaqrī təgin* — قارچىغا تېگمن»، «كُجْ تِکِینْ *küq təgin* — كۆچلۈك تېگمن» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بۇ سوزنىڭ ئافراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچەلىنىگىنى كەلسەك، ئۇلار ئوز ئاتىلىرىنى كوپ ھورمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كورەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئوزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۈنى ئۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سوز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قۇللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سوزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر نەرسە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

تُزُونْ tüzün تۈزۈتلۈك، مۇلايىم، يۇۋاش ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تُزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُوتُونْ بِرْلا تِرَشْما — *tüzün birlə urux utun birlə tiraxmə* يۇۋاش بىلەن ئېپىشىش، ئېغىرنىڭنى كوتىرەر، ئەسكى بىلەن تەڭ بولما، سېنى يەرگە قارىتار. چۈنكى سېنىڭدىن ئوتۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ يۇۋاش ئادەم كوتىرىپ كېتىدۇ؛ ئاما ئەسكى ئادەم ساڭا زادى يول قويمايدۇ.

تُكُنْ tökün داغ، تامغا.

تُمانْ tuman تۇمان.

جَرُونْ qarun چىنار. ياغمىچە.

جِكِينْ qikin چۈڑگۈن ئوت. ئۈزۈملۈك باغلاردا ئوسىدىغان بىر خىل باشاقلىق ئوت. ئۇنى ھايۋانلار يەيدۇ.

جِكِين qəkin : جِكِينْ يِيى *qəkin yīpi* — چېكىم يىپى، مەشۇت يىپ.

جِكِين qəkin چەكمە. يىپەك رەختكە زەر بېسىش.

جِكِينْ جِكْنادِى *qəkin qəkəndi* — (يىپەك رەختكە) زەر بېسىلدى.

سَمانْ saman سامان. چىگىلچە.

قُلانْ kulan قۇلان. ياۋا ئېشەك.

قَبانْ kaban قابان. ئەرلەر ئىسمى.

قُتانْ kutan قۇتان. ئەرلەر ئىسمى.

كُكانْ kəgən كوگەن. سېغىن ۋاقتىدا موزاي ياكى ئوغلاقنىڭ بوينىغا باغلايدىغان ئارغامچا. يل كُكانْ *yəl kəgən* — ھەسەن ـ ھۈسەن.

ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سوزلەر

فَعْلى fə'la، فَعْلُو fə'lu، فَعْلِي fə'li شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىتسىز سوزلەر بابى

تُرْبِي turbī ئەگەشكۈچى، يارىدەمچى.

كُرْبا kərpə: كُرْبا اُوتْ *kərpə ot* ـــ كورپە ئوت، قايتا ئوسـ
كەن ئوت. كُرْبا يِمِشْ *kərpə yəmix* ـــ ئىككىنچى پىشـ
شقىتىكى يېمىش. يازدا تۇغۇلغان ئوغۇلىمۇ «كُرْبا اُغْل
kərpə oqul» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ۋاقتىدىن كېيىن
تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاق ۋە موزايغىمۇ «كُرْبا *kərpə*» سوزى
قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

كِرْبِي kirpi كىرپە. كىرپىنىڭ چوكى «اُقْلاغْ كِرْبِي *okluq kirpi*» دېيىلىدۇ.

قَتْبا qatpa يېزا ئاقساقلىنىڭ ئېرىق-ئوستەڭ قېزىشقا،
توغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن ئالىدىغان سېلىقى.
چىگىلچە.

گَنْپا kənpə كامپا. بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى. كەنچەكچە.

بَرْتو bartu كەمزۇل، قىسقا پەلتۇ.

بُرْتا burta ئالتۇن ۋەرەق، زەر ۋەرەق.

تَخْتو tahtu ئېگىرىلمىگەن مەشۇت.

سُكْتِي səkti كېپەك. بارسىغانچە.

سُقْتو soktu ھېسسىياتنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گوش دورا-دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇ-رۇپ يېيىلىدۇ.

قِفْتو kiftu قايچا. چىگىلچە.

كِرْتو kirtü قەسەم.

كِرْتو kirtü ئىشەنچلىك، ھەقىقى، راست؛ توغرىلىق، راستلىق. ئولگەن كىشى توغرىسىدا «اُل كِرْتو يِيْردا اُل *ol kirtü yərdə ol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ راستلىق جايىدا، ئۇ توغرىلىق يالغان ئېيتىشقا بولمايدۇ» دېمەكتۇر. شۇنىڭ-دىن ئېلىنىپ، «اُل تَنْكْريكا كِرْتِنْدِي *ol təŋrigə kirtindi* ئۇ تەڭرىگە ئىشەنىدى، پەيغەمبەرنى تەستىقلىدى» دېيىلىدۇ.

بَرْجا barqa بارچە، ھەممە. بَرْجا كَلْدِيلاْر *barqa kəldilər*—

همممسنی کەلدی. ماقالدا مۇنداق کەلگەن: قُلْدَجِيقا مِنگ يَغاق بَرْجا بِلا اَيْرُقْ تَياق — *koldaqïka miŋ yaoqak barqa bilə ayruk tayak* تىلەمچىگە بەر مىڭ ياڭاق، تايانغىلى بەر تاياق. تىلەمچىگە مىڭ ياڭاق بېرىش مېنىڭ بۇرچۇم، ئۇنىڭ ئۇستىگە تايانغىلى ھاسا تاياقمۇ بېرىمەن.

تَرْجِي tərqi كۇنلۇكچى، مەدىكار.

تُنْجُو tunqu لوقما.

جُمْجا qəmqə چومۇچ. ئوغۇزچە.

جِنْجُو jinqü ئۇنچە، مەرۋايىت. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. بۇ سوزنىڭ بېشىدىكى «ج-j» ھەرپى «ى-يا» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

جَنْجُو qanqu نوغۇچ. خېمىر يايىدىغان ئەسۋاپ.

سِنْجُو sinqü گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان. خۇيلىما.

شَنْجُو xənqü شەنچۇ. يۇقۇرى چىن يولىدىكى بىر شەھەر. بۇ سوزنى «ش-x» ھەرپىنى سوزۇپ «شانْجُو *xənqü*» ئوقۇش تېخىمۇ توغرا بولىدۇ.

قَمْجِي kamqi قامچا. قِلِجْ قَمْجِي *kïliq kamqi* — قىلىچلىق قامچا، ئىچىدە قىلىچى بار قامچا.

قَمْجِي kamqi ئات، كالا ۋە توگە قامچىسى، چىۋنسى. بۇ سوز تولاراق «اَتْ قَمْچِيسِي at kamqisi ـــ ئات قامچىسى» نى بىلدۇرىدۇ.

كَمْجِي kəvqi كەمچەن. قەشقەردىن ئۇيغۇر ئېلىگە قەدەر بولغان جايلاردا ئاشلىق ئولچەشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئولچەم. بىر كەۋجى ئون رىتىلگە[1] تەڭ.

كُمْجُو kəmqü كومۇك، دۇنيا دەپىنە، كومۇلگەن ياكى توپلانغان بايلىق. تَفْغاجْ كُمْجُوسِي tavoqaq kəmqüsi ـــ تاۋغاچ خەزىنىسى، قەدىمقى خەزىنە.

مَنْجُو manqu مانجۇ ـ مانچا. كاسىپلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى. باشقا ئىش ھەقلىرىگە مۇنداق دېيىلمەيدۇ.

بُكْدا bəgdə خەنجەر.

بَلْدُو baldu پالتا.

تَمْدُو tamdu ئوت، تۇتۇرۇق. بۇ «تَمْدُق tamduk»مۇ دېيىلىدۇ.

جُكْدِي qəkdi : جُكْدِي اُلْخسا qəkdi uluhsa ـــ زاگاق.

سَمْدا samda سەندەل. پۇتقا كىيىدىغان سەندەل. چىگىلچە.

---

① رىتىل ـــ 306 گىرامغا تەڭ ئېغىرلىق ئولچىمى.

سِنْدُو sīndu قايچا. ئوغۇزچه.

قَمْدُو kamdu بويى توت گەز، ئېنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچه بوز، ئۇنىڭ ئۈستىگه ئۈيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا - سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بوز كونىرسا، هەر يەتته يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ، ئۈستىگه باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ.

قَنْدا kanda «قەيەردە، نەدە» دېگەن مەنىدىكى سوراق ئالماش. «قَنْدا اَرْدِينْڭ *kanda ərdiŋ* — قەيەردە ئىدىڭ؟»

بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قَيْدا *kayda*» بولۇپ، بۇ يەردىكى «ن - *n*» هەرپى «ى - يا» هەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. «قَيْدا *kayda*» سوزى بولسا «قَيُودا *kayuda*»دىن كېلىپ چىققان.

قَرْدُو kardu قارا سوغاق كۈنلىرى ئېقىن سۇ يۈزىده پەيدا بولىدىغان ئۇششاق مۇز دانچىلىرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرْدُونِي يِنْجُو سَقِنْمانْڭ
تُزْغُونِي مَنْجُو سِزِنْمانْڭ
بُلْمادُقْ نانْڭ كا سَقِنْمانْڭ
بِلْكالارْ اَنِي يِسْرارْ

kardunï yinqü sakïnmaŋ
tuzoqunï manqu səzinməŋ
bulmaduk nəŋgə səvinməŋ
bilgələr anï yərər

[مۇز دانىچىسىنى ئۇنچە ھىساپلىماڭ،
سوغاتنى مانچا دەپ سەزمەڭ،
ئېرىشمىگەن نەرسىگە سويۇنمەڭ،
بىلىملىك (كىشى) لەر ئۇنى ياقتۇرمايدۇ.]

سۇ يۇزىدە لەيلەپ يۇرىدىغان ئۇششاق مۇز دانىچىلىرىنى ئۇنچە - مەرۋايىت دەپ يۇرمە، سوغات قىلىنغان يىمەكنى ئىش ھەققى دەپ سانىما؛ تاپالمىغان نەرسىگە سويۇنۇپ يۇرمە، مۇنداق قىلىشنى دانىشمەنلەر ياقتۇرمايدۇ.

كَنْدُو kəndü ئۇزى. اُلْ كَنْدُو اَيْدِى *ol kəndü aydï* — ئۇ ئۇزى ئېيتتى.

كُنْدِى kündi پەس، پەسكەش، رەزىل. ئوغۇزچە. اُلْ كُنْدِى كِشِى *ol kündi kixi ol* — ئۇ پەسكەش كىشى ئۇ. «اُلْ *ol*» سوزى يەزىدە جۇملە ئاخىرىدا تەكىت ئۇلانمىسى بولۇپ كېلىدۇ.

مُنْدا munda مۇنداق، بۇ يەردە. اُلْ مُنْدا اُلْ *ol munda ol* — ئۇ مۇنداق ئۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَمْكَسْكْ سِزَنْ تُرْغُو يُوقْ مُنْدا تَمُو
اَزْكُولُكْكْ كُرْمَذِبْ اَزُنْ قِيَار

əmgəksizin turoqu yok munda tamu
əzgülükügg kөrməžip azun qīkar

[بۇ جاهاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
هالاۋەتنى كورمەي تۇرۇپ دۇنيا تۇگەر.]

بۇ دۇنيادا جاپا ـ مۇشەققەتسىز ياشاش هىچ مۇمكىن ئەمەس، هالاۋەت كورگۈچە، دۇنيا (ئومۇر) تۈگەپ قالىدۇ.

مَنْدا məndə مەندە.

مَنْدُو mandu بىر خىل تۇرك سىركىسىنىڭ ئېتى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇزۇم شىرنىسىنى كۈپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ هاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

بُغْرا buoqra بۇغرا. توگىنىڭ بۇغرىسى. «بُغْراخان buoqra han — بۇغراخان» دىگەن ئات شۇنىڭدىن كەلگەن.

بُكْرِي bügri بۇگرى، ئەگرى - بۇگرى.

تَتْرُو tətrü تەتۇر. هەر نەرسىنىڭ تەتۇرى.

تُغْرُو tuoqru قىلىچ، پىچاق ۋە خەنجەرگە ئوخشاش نەرسىلەر-

ئىك سېپىنى چىگىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تىقىپ قويۇلىدىغان ئىنچىكە تومۇر زىخچە.

تَكْرا təgrə چوڕە، ھالقا، دائىرە، كاجۇۋا. قُدُغْ تَكْرَسِي *kužuoq təgrəsi* — قۇدۇقنىڭ كاجۇۋىسى.

جُبْرا qupra كونا كېسىم.

جَغْرِي qaoqrï قارچىغا. جَغْرِي بَكْ *qaoqrï bəg* — چاغرى بەگ. ئەرلەر ئىسمى.

جِغْرِي qïoqrï چىغرىق، چاق. كُوكْ جِغْرِيسِي *kək qïoqrïsï* — پەلەك چاقى.

جِغْرِي qïoqrï تۇگمەن چاقى، چىغرىق. چاقپىلەك، يىپەك ئېگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غالتەكلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرى اَلِب اَرْقَنْ مُنْبْ اَرْقَرْ يَتَارْ

اَقْلَرْ كَيِكْ تَيْغَنْ اِذِبْ تِلْكُو تُتَارْ

qaoqrï alïp arkun münüp arkar yətər
*avlar kəyik tayoqan izïp tilkü tutar*①

---

① بۇ شېئىر مۇشۇ سوزدىن بىر سوز ئالدىن كەلگەن «جَغْرى *qaoqrï* — قارچىغا» سوزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال ئىكەنلىكى ئۈزلۈكسىز ئوقۇلغان مەلۇم. ئەمما، يازما نۇسخىدا مۇشۇ ئورۇندا بېرىلگىنى ئۇچۇن بىز ئۇزگەرتمىدۇق.

[قارچىغا ئېلىپ، ئارقۇن (شالغۇت ئات) مىنىپ ئارقارغا يېتەر، كېيىك ئوۋلار، تايغان قويۇپ تۇلكە تۇتار.]

قارچىغىسىنى قۇشلىتىپ، ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ؛ ئۇزۇن قولاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كېيىك ۋە تۇلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.

سَغْرِي saoqrī ساغرا، تېرە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يەرنىڭ يۈزى ياكى تېرىسى «يِيرْ سَغْرِيسِي *yər saoqrīsi*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «كِشِي سَغْرِيسِي يُوزْ *kixi saoqrīsi yüz* — كىشى ساغرىسى يۈز» دېيىلىدۇ. چۈنكى ئادەمنىڭ يۈزى ئىسسىق ـ سوغاقتا كوپ ئۇچراپ تۇرغاچقا، يۈزنىڭ تېرىسى چىڭ ۋە چىداملىق بولىدۇ.

سغْرا sioqra ساي. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ ۋادا. ئوغۇزچە.

سُفْرِي süvri قىلىچ، نەيزە، مۇنار ۋە زىققا ئوخشاش ئۇچلۇق نەرسىلەر.

سُقْرُو sukru سۇقۇنۇپ، رۇخسەتسىز. اَفْكا سُقْرُو كِرْدِمْ *avgə* — *sukru kirdim* ئويگە سۇقۇنۇپ كىردىم.

كُسْرِي küsri قوۋۇرغا.

كُفْرا küvrə ئولگەن ھايۋاننىڭ ئىچى ـ قارنى تۇگەپ، گوشى سوگەككە يېپىشقان ھالدا قۇرۇپ قالغان گەۋدىسى.

كَكْرا kəkrə كەكرە. توگە يەيدىغان ئاچچىق ئوت.

بَنْزِي banzī ئۇزۇم ئۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بېدىشتا قېپقالغان ئۇزۇم. كەنچەكچە.

سُنْزِي sunzī بۇرگە جىنسىدىكى بىر جانۋار. مەن ئۇنى «پىت» مىكىن دەپ ئويلايمەن.

جَفْزُو qavzu تاغدا ئوسىدىغان، غولى، شېخى ۋە مېۋىسى قىزىل بىر خىل دەرەخ. مېۋىسى ئاچچىق بولىدۇ. خوتۇنلارنىڭ بارماقلىرى قىزىللىقتا شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ.

كَنْزِي kənzi قىزىل، سېرىق، پېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى بىر خىل چىن دۇردۇنى.

بُخْسِي buhsī بىر خىل يىمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يىمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۇسىتىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۇت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۇيى ئىچىلىدۇ.

تُخْسِي tohsī توخسى. قۇياستا ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى. «تُخْسِي جِكِلْ *tohsī qigil*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تَفْسِي təvsi داستىخان، شىرە.

تُمْسا tümsə مۇنبەر. ئارغۇچە. بۇ سوز ساپ تۈركچە ئەمەس.

حَفْسِي hafsï قۇتىچاق، كىچىك قۇتا.

تُتْشِي tutxï تۇتاش، ياندىش، خوشنا. اَنِكْ يِرِي مَنِكْ يِرْكا تُتْشِي اُلْ *anïŋ yərï mənïŋ yərgə tutxï ol* — ئۇنىڭ يېرى مېنىڭ يېرىمگە تۇتاش. بۇ سوزده «ش - x» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرى ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. شۇڭا بەزى شۇنىلەردە «تُتْجِي *tutqï*» ۋە «تُتاشِي *tutaxï*»مۇ دېيىلىدۇ.

مَنْ سَنكا تُتاشِي بَرِيرْمَنْ *mən saŋa tutaxï barïrmən*— مەن ساڭا دائىم بارىمەن.

جَحْشُو qahxu كوز ئاغرىغىدا داۋا بولمىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ سوز ساپ تۇركچە ئەمەس.

قَرْشِي karxï خان ئوردىسى.

قَرْشِي karxï قارشى، ئەكسى، زىت. تُونْ كُونُكْ قَرْشِيسِي اُلْ *tün künüŋ karxïsï ol* — تۇن كۈننىڭ قارشىسى ئۇ.

قَرْشِي karxï ئىككى بەگ ئارىسىدىكى قارىمۇ - قارشىلىق.

اُلْ بَكْ اَنِكْ بِرْلا قَرْشِي اُلْ *ol bəg anïŋ birlə karxï ol* — ئۇ بەگ ئۇنىڭ بىلەن قارىمۇ - قارشى ئۇ.

قَفْشِي kavxï قوشۇما. قَفْشِي قاشْ *kavxï kax* — قوشۇما قاش.

بَتْغا patoqa تۇماق تىكىلدىغان تېرە ۋە كىگىزنى قويۇپ كېسىدىغان كېسىمچى تاختىسى.

تُزْغو tuzoqu يولغا چىققان تۇققان ياكى تونۇشلارغا يوللىۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان يىمەكلىك.

تَمْغا tamoqa تامغا. خاقان ۋە پاشقىلارنىڭ تامغىسى.

تَمْغا tamoqa تارماق. دېگىز، كول ۋە دەريالارغا قۇيۇلىدىغان سۇنىڭ بىر تارمىغى، قولتۇق. كېمە ياكى قېيىق توختايدىغان يەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَمْغا سُفِي تَشْرا جِقِبْ تاغْ اُتارْ
اَرْتُجْ لَرِي تَكْرا اُنُبْ تِزْكِنْ يَتارْ

tamoqa suvï tuxra qïkip taoqïoq ətər
artuqlarï təgrə ünüp tizgin yətər

[تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئوتەر،
ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئوسەر.]

تارماق ئېقىم سۇيى تېشىپ، تاغ ئارىلاپ ئوتىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئارتۇچ دەرەخلىرى تىزگىنلەك قاتار ـ قاتار ئوسىدۇ.

جُفْغا qufoqa تېز يۈرەر پوچتىچىنىڭ يولدا ئالماشتۇرىدىغان

ئېتى. مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا، ئورنىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ.

جُفْغا qufoqa باشلامچى، يول باشلىغۇچى. قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَلِنْ قُلانْ جُفْغاسِزْ بُلْماسْ *kalīn kulan qufoqasīz bolmas* — قۇلان پادىسى يول باشلىغۇچىسىز بولماس. بۇ ماقال بىركىمنى باشقىلارغا ئەگىشىش لازىم بولغان بىر ئىشتا شۇنداق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سُرْغُو soroqu شورىغۇچ، ھەجامەت. قان ئېلىش (شوراش) ئەسۋاۋى.

سَلْغا saloqa : سَلْغا اَتْ *saloqa at* — ئاغزى قاتتىق ئات.

قَبْغا kapoqa قاپقا، قوۋۇق، دەرۋازا.

قَذْغُو każoqu قايغۇ.

قُدْغُو kudoqu چۈشەن.

قَرْغا karoqa قارغا ~ قاغا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَرْغا قَرِيسِنْ كِمْ بِلِيرْ كِشِي اَلاسِنْ كِمْ تَبارْ *karoqa karïsïn kim bilir kixi alasïn kim tapar* — قارغىنىڭ قېرىسىنى كىم بىلەر، كىشىنىڭ ئالىسىنى كىم تاپار. قارغىنىڭ قېرىسىنى كىم تونۇيالايدۇ، ئادەمنىڭ ئىچىدىكىنى كىم بىلەلەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قالي بِلسا مُنكِنْ اُلْ بُزْ سُقارْ

اَڤْجي يَشْبْ تُزَقْ تَبا مَنْگْكا يَقارْ

karoqa kali bilsə muŋin ol buz sokar
avqi yaxip tuzak taba məŋgə yakar

[قارغا (ئاچلىق - تەشنالىق) دەردىنى بىلسە، ئۇ مۇز چوقۇيدۇ، ئۇۋچى يوشۇرۇنۇپ ياتسا، تۇزاقتىكى دانغا يېقىنلىشىدۇ.]

قارغا ئاچلىق - تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى چوقۇيدۇ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئۇۋچىنى كورمەي، ئۇنىڭ تۇزىدىكى دانىنى يەيمەن دەپ بالاغا قالىدۇ.

قُرْغُو kuroqu : قُرْغُو اَرْ *kuroqu ər* — تەنتەك ئادەم، پېنىك تەبىەتلىك ئادەم.

قَرْغُو karoqu قاراۋۇل تۇرا. ئېگىز دوڭلەرگە قۇرۇلغان تۇرا. دۇشمەن كورۇنگەن هامان هەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشي ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

قَشْغا kaxoqa قاشقا. قَشْغا قُوىْ *kaxoqa koy* — قاشقا قوي، پىشانىسىدە ئېقى بولغان قوي. قَشْغا اَتْ *kaxoqa at* — قاشقا ئات، پىشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. پىشانىسىدە ئېقى بولغان توگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَشْغا kaxoqa : قَشْغا بُغْرا *kaxoqa buoqra* — قاشقا بۇغرا. ئىككى يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى.

قَمْغِي kamoqi قىڭغىر - قىيسىق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۈزى قىيسىق ئادەمگىمۇ «قَمْغِي يُوزْلُكْ *kamoqi yüzlüg*» — دېيىلىدۇ.

تَلْڤا təlvə تەلۋە، سارالىق.

قَلْڤا kalva ئۇگەنگۈچىلەر ئوقى. تومۇر باشاق ئورنىغا بىر تال يۇمۇلاق ياغاچ بېكىتىلگەن ئوق.

بُرْقِي burkï پۇرۇك. بُرْقِي نَانْكْ *burkï nəŋ* — پۇرۇك نەرسە، ئادەمنىڭ قورۇق باسقان پىشانىسىگە ئوخشاش قورۇلغان ياكى تۇرۇلگەن نەرسە.

تَرْقا tarka تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. «تَلْقا *talka*» مۇ دېيىلىدۇ.

تُرْقُو torku تورقا. تاۋار - تورقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقْغاجْ خانْكْ تُرْقُوسِي تَلِمْ تَنْكْلامَذْبْ بِجْماسْ

tavoqaq hannïŋ torkusï təlim təŋləməžip pïqmas

تاۋغاچ خاننىڭ تورقىسى تولا، ئولچىمەي پىچماس. بۇ ماقال ھەرقانداق ئىشتا پۇختا بولۇپ، ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَلْقا talka تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. بۇ سۆزدە «ل - *l*» ھەرپى «ر - *r*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

تَلْقُو talku تولغانسىمان، گېپىنىڭ نەرسە. تَلْقُو يِشِغْ *talku yixiŋ* — تولغانغان تاماق.

جَنْقا qanka بىر خىل تۇزاق.

قَتْقِي katki : قَتْقِي كِشِي *katki kixi* — بويىنى قاتتىق كىشى.

قُتْقِي kutki : قُتْقِي اَرْ *kutki ər* — مۇلايىم گادەم، كەمتەر ئادەم.

بَرْكا bərgə ئوغرىنى ياكى ئېشەكنى ئوردىغان قامچا ياكى چۇۋۇق.

بُرْكا bürgə بۇرگە. بىر يەرده جەم تۇرمايدىغان تەنتەك كىشىمۇ «بُرْكا كِشِي *bürgə kixi*» دېيىلىدۇ.

بِيرْكُو bərgü بەرگۈ، بېرىش، قەرز. اَنِكْ مَنكا بِيرْ اَتْ بِيرْكُوسِي بارْ *aniŋ maŋa bir at bərgüsi bar* — ئۇنىڭ ماڭا بىر ئات بېرىشى بار.

بَلْكُو bəlgü بەلگە، نىشان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُتْ بَلْكُوسِي بِلِكْ *kut bəlgüsi bilik* — بەخت بەلگىسى بىلىم.

بِلْكا bilgə ھېكمەت، دانىشمەن، پەيلاسوپ.

بِلْكا bilgə ئالىم، بىلىمدان.

بِلْگا bilgə ئاقىل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْگا اَرِكْ اَدْكُو تُتْبْ سُوزِنْ اِشْتْ
اَرْذَمِنِي اُكْرَنِبْنْ اِشْقا سُرا

bilgə ərig əzgü tutup səzin əxit
ərzəmini øgrənipən ixkə sora

[بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سوزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.]

ئالىم، دانىشمەن ۋە ئاقىل كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل، ئۇلارنىڭ سوزىنى ئاڭلا، ئەردەم (پەزىلەت) لىرىنى ئۆگەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئىش يۈزىدە كورسەت.

بۇ سوز «بِلْگا بَكْ *bilgə bəg* — بىلگە بەگ» دەپ ئەرلەرنىڭ ئېتىمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ «بىلىملىك بەگ» دىگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر خانى «كُولْ بِلْگاخانْ *køl bilgə han*» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەقلى سۇ يىغىلغان يەرگە، يەنى كولگە ئوخشاش كەڭ دىگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭدەك، ئەقىللىق كىشى «بُكُو بِلْگا *bøgü bilgə*» دەپ ئاتىلىدۇ.

تِرْكُو tərgü مەزە. داستىخاندىكى ھەرخىل نازۇ-نېمەتلەر.

تِرْكِي tərgi داستىخان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تِلِنْ تِرْكِي كا تَكِيرْ *tilin tərgigə təgir* — تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىش

شەر، يەنى تىلى يۇمشاق ئادەم نېمەتكە ئېرىشىدۇ. بۇ ماقال «كىشىنىڭ پەزىلىتى ئۇزىنىڭ تىلى بىلەن بىلىنىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئىبارىچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» دېگەن ماقالغا ئوخشايدۇ.

تَزْكِي tə'gi : تَزْكِي بُلْدِي *təzgi boldī* — (يېغا كەلگەنلىكتىن) خەلق ئارىسىدا تىزىش يۈز بەردى.

تِلْكُو tilkü تۈلكە. بۇ سوز كىنايە تەرزىدە «قىز بالا» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «تِلْكُومُو تَغْدِي اَزُو بُرِيمُو *tilkümu tuoqdī azu bərimu* — تۈلكە تۇغدىمۇ ياكى بۇرىمۇ؟» دەپ سورىلىدۇ. بۇ «قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ؟» دېگەن بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۈلكىگە، ئوغۇل بالا ئۇزىنىڭ باتۇرلۇغى ئۈچۈن بورىگە ئوخشىتىلىدۇ.

تِلْكا tilgə : بِيرْ تِلْكا اَتْ *bir tilgə at* — بىر تىلسىم گوش. ئۇزۇنغا كېسىلگەن ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇنغا بولۇنگەن بىر پارچە يەرمۇ «بِيرْ تِلْكا يِيرْ *bir tilgə yər*» دېيىلىدۇ.

جَجْكا qəqkə بوزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تاغىقى.

جُرْكُو qürkü جو-جو. ئۇششاق بالىلاردىن «سىيگۈڭ بارمۇ؟»

دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «جۈركۈ بارمۇ *qürkü barmu*» دېيىلىدۇ.

بۈتكۈ pütkü چوڭ تەرەت. بۇ سوز پەقەت ئۇششاق بالىلارغىلا ئىشلىتىلىپ، «پوق ئېتەمسەن؟» دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «بۈتكۈ بارمۇ *pütkü barmu*» دېيىلىدۇ.

چىلكۈ qilgü : چىلكۈ ئات *qilgü at* ـــ شىرغا ئات.

سىركا sirkə سىركە. ئۈزۈم سىركىسى.

سىركا sirkə سىركە. باشتا بولىدىغان سىركە.

كەتكى kətki : كەتكى ئات *kətki at* ـــ توشلۇق ئات، بىلى ئىنچىكە، توشى كەڭ ئات.

كۆتكى kətki دومبەلچەك، توپا دوۋىسى.

كەجگۈ kəžgü كىيىم ـ كېچەك، ئۇستۈاش.

كۈلكۈ külgü كۈلكە. ئادەمنى تۇيۇقسىز ھۇشىنى كەتكۈزىدىغان تېلىقما (سەكتە) كېسىلىمۇ «كۈلكۈ *külgü*» دېيىلىدۇ. ئۇ كۈلكۈ بەردى *ər külgü bardī* ـــ ئادەمنى تېلىقما كېسىلى تۇتتى. بۇ سوز بەزىدە «كۈلتكۈ *kültkü*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

كەركى kərki كەكە.

كۆركا kərkə ياغاچ ئاياق، ياغاچ تاۋاق. كەنچەكچە.

بُتْلُو butlu بۇيلا، چۈلۈك. توگىنىڭ بۇرنىغا ئوتكۈزۈلىدىغان چۈلۈك.

بِرْلا birlə بىرلە، بىللە، بىلەن. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا اَرْدِي ol — *mənin birlə ərdi* ئۇ مېنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بەزىدە سوزنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ر-r» ھەرپى تاشلىنىپ، «بِلا *bilə*» دېيىلىدۇ.

بِبْلِي bibli پىلپىل.

تُبْلُو tuplu گور. بىركىمنى قارغىماقچى بولسا، «تُبْلُوقا تُلْ *tupluka tol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «گورگە كىر» دېمەكتۇر.

تُقْلِي toklī توقلا. ئالتە ئايلىق قوزا.

جَفْلِي qaflī لاچىن.

جَغْلا qaqla چاغلا. ئۇچ شەھەرنىڭ چېتىدىكى بىر يايلاقنىڭ ئېتى①.

شُغْلُو xooqlu ئىت ئۇزۇم.

بِجْما pīqma : بِجْما يُرِينْجَغا *pīqma yorīnqoqa* — ئورۇلغان بېدە. مەجھۇل دەرىجىدىكى سۆيەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا «م-m» ۋە «ا-ئېلىش» قوشۇلغاندىن كېيىن، پېئىللىقتىن

① ئاقسۇ ئاسۇقنىڭ غەربىدە ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا يېقىن يەر-دىكى ھازىرقى «چاغلاق» رايونى بولۇشى مۇمكىن.

چىقىپ، توغرىدىن - توغرا ئىسىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىمۇ بايان قىلدىم.

تۇتما tutma ساندۇق.

تۇرما turma تۇرما، تۇرۇپ. سَرِغ تُرْما *sarïoq turma* — سەۋزە. ئارغۇلار سەۋزىنى «كېزىرى *gizri*» دەيدۇ، ئۇلار بۇ سوزنى پارسچىدە سەۋزە مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كَزَر *gəzər*» دېگەن سوزدىن ئالغان ۋە بۇنىڭدا «ك» ھەرپى بىر ئاز يۇمشىتىلغان. ئوغۇزلار سەۋزىنى «كَشْر *gəxür*» دەيدۇ. بۇ سوزمۇ پارسلاردىن ئېلىنغان. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سوزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سوزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن: تۈركچە «قُمْغان *kumoqan*» دېگەن سوزنىڭ ئورنىغا ئۇلار پارسچىدىكى «اَفتابَه» سوزىنى «اَفْتَبى *aftabi*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ؛ تۈركچە «بَقَن *bakan* — بويۇن ھالقا» دېگەن سوزنىڭ ئورنىغا ئەرەپچىدىكى «قَلَادَه» سوزىنى «قَلِيدَه» شەكلىدە قوللىنىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ تىلى سىلىق تىل. باشقا تۈرك خەلقلىرى تىلىدا بىرى تۇپ، ئىككىنچىسى ئەگەشمە مەنىدە جۈپ سوز بولۇپ كېلىدىغان ئىسىم ۋە پېئىللارنى ئوغۇزلار جۈپ سوز شەكلىدە ئەمەس، تاق سوز قىلىپ قوللىنىدۇ، يەنى ئەگەشمە سوزنىلا ئىشلىتىدۇ. ھالبۇكى، باشقا تۈرك خەلقلىرى مۇنداق سوزلەرنى تاق ھالدا

ئىشلەتمەيدۇ. مەسىلەن: بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، تۈركىلەر «قَتّى قَرْدى *kattī kardī*» دەيدۇ. بۇ يەردە «قَتّى *kattī*» سۆزى تۈپ سۆز بولۇپ، «قَرْدى *kardī*» ئەگەشمە سۆزدۇر. بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، ئوغۇزلار پەقەت «قَرْدى *kardī*» دەيدۇ ـ دە، تۈپ سۆز بولغان «قَتّى *kattī*» سۆزىنى تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، تۈركىلەر «ياخشى ـ يامان» دېگەنىنى «اَذْكو يَڤْلاق *özgü yavlaq*» دەپ جۈپ سۆز شەكىلىدە قوللىنىدۇ، «يَڤْلاق *yavlaq*» سۆزىنى يالغۇز قوللانمايدۇ. ئوغۇزلار بولسا، بۇ سۆزنى يالغۇز قوللىنىدۇ.

تِزْما tizmə ئىشتانباغ. تورۇا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى يىغىپ باغلاش ئۈچۈن يېپتىن توقۇلغان بوقۇچ.

تَكْما təgmə ھەممە، ھەرقانداق، ئۈچرىغانلا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَكْما كِشى اُوْز بُلْماس يات يَغْق تُوْز بُلْماس — *təgmə kixi öz bolmas yat yaqıq tüz bolmas* ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس، يات بىلەن تۇققان تەڭ بولماس. ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ سىرلىشىپ كېيىتىۋەرمە، يات بىلەن تۇققانمۇ تەڭ بولمايدۇ.

تُكْما tügmə تۈگمە. كويىنەك، چاپان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۈگمىسى.

تِكْما tikmə : تِكْما نانْكْ *tikmə nəŋ* — تسكمه نەرسه.

جَلْما qalma چالما. قوي، توگه ۋه شۇلىگفا ئوخشاش ماللارنىڭ قىضىدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قۇرۇتۇلغان تېزەك.

سَتْما satma ساتما. كېچىسى باغنى قورۇش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قارا ۋۇللۇق ساتمىسى.

سُزْما süzmə سۈزمە. قېتىق سۈزمىسى.

قَتْما katma : قَتْما يُوغا *katma yuƣa* — قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلمىدىغان نېپىز نان.

قَرْما karma بۇلاڭ ـ تالاڭ. نانْكْ قَرْمالادى *nəŋ karmaladī* — بىر نېمىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى.

قِرْما kirma قىرما، كونۇس. ئۈچى ئۈچلۇق، تۆۋى دۇگلەك نەرسە. قِرْما تُبِقْ *kirma topik* — ئۈچى ئۈچلۇق، تۆۋى دۇگلەك پىلدىرلىغۇچ.

كَسْما kəsmə ياپىلاق ئۈچلۇق نەيزە ياكى ئوق باشىغى.

كَسْما kəsmə كەسمە، كوكۇلا. شېردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا بَسْتِمِزْ
تَكْما يَنكَقْ بُسْتِمِزْ

كَسْمالَرِنْ كَسْتِمِزْ
مِنْكْلَقْ اَرِنْ بِجْتِمِزْ

tünlə bilə bastīmīz
təgmə yaŋak pustīmīz
kəsmələrin kəstimiz
mīŋlak ərin pīqtīmīz

[تۇن بىلەن باستۇق،
ھەر تەرەپتىن بوكتۇرمە قۇردۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۇللىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.]

ئۇيغۇرلار ئۇستىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇم تۇغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن موكۇپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇللىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئولتۇردۇق. «مىڭلاق» بىر يەرنىڭ نامى.

بَكْنِي bəgni بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك.

بَغْنا baoɣna ۋاخىنا، شوتا بالدىنى.

تَغْنا taoɣna : تَغْنا يَڤا *taoɣna yava* ـــ كاسىن دەرىخىنىڭ پوستى. بەزى كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ؛ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيقاشقا سالسا، ئاشنىڭ رەڭگى تۇزۇلىدۇ.

تَكْنا təgnə تەگنە.

جُرْنِي qurnī تۇرك تىۋۈپلىرى ياساشقان بىر خىل سۇرگىچ دورىسى.

جِكْنا qignə چىنە (باغ تارتىدىغان چىنە). ياغمىچە.

خَسْنِي hasnī بالىلارنى سەمرتىش ئۈچۈن يالتىلدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ.

قُشْنِي koxnī خوشنا ~ قوشنا. ئوغۇزلار «ن-n» ھەرپىنى «ش-x» ھەرپىدىن ئالىدىن قويۇپ، «قُنْشِي konxī» دەيدۇ. ھەر ئىككىسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا.

فَعْلانْ fə'lan، فُعْلانْ fu'lan، فِعْلانْ fi'lan شەكىللىرىدىكى سوزلەر بابى

تُرْبُنْ turbun ئاختۇرۇش، سۇرۇشتۇرۇش. اَنِكْ اَڤِنْ تُرْبِنْلا *anīŋ əvin turbunla*① ـــ ئۇنىڭ ئويى (نەدە ئىكەنلىگى) نى سۇرۇشتۇر.

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «تُرْبِنْلا» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، تۈپ سوزنىڭ «تُرْبُن» شەكلىدە كەلگەنلىگى ۋە يازما نۇسخا 405-بەتتىكى «تُرْبِنْلِنْدِي»گە ئاساسەن «turbunla» دەپ ئالدۇق.

تَرْبِينْ tarbïn تاربىن. تۇركلەردىن بىر گۈرۇھ خەلقنىڭ نامى. ئۇلار ئوزىنىڭ بىر چوڭقا بويىسۇنمىدۇ.

تَرْتِينْ tartïn سۇنۇلغان ئاش، باشقا ئويدىن كىرگەن تاماق، بىرەر سەۋەپ بىلەن كەلگەن تاۋاق.

تَشْتِينْ taxtïn : اَر تَشْتِينْ بَرْدِى *ər taxtïn bardï* — ئادەم سىرتقا كەتتى.

جِكْتانْ qiktən ئېگەر يوپۇغى.

قَفْتانْ kaftan تون.

بَرْجانْ barqan بارچان. بىر جاينىڭ نامى.

تَبْجانْ tapqan ئۇچايىق، ئۇستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. قول يەتمەيدىغان يەردە قالغان ئۇزۇمنى شۇنىڭغا چىقىپ تۇرۇپ ئۇزىدۇ.

جُرْجانْ qurqan چەرچەن. چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرا-سىنىڭ بىرى.

بَرْخانْ barhan بارخان. توۋەنكى چىننىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۇستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار.

بُرْخانْ burhan بۇت. ھەيكەلمۇ «بَزَرْ بُرْخانْ *bəzər burhan*» دېيىلىدۇ.

تَرْخَانْ tarhan تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋال «بەگ» مەنـ
سىدىكى بىر مەنسەپ نامى. ئارغۇچە.

جِنْدَانْ qīndan چىندان، سەندەل. بىرخىل خۇش پۇراق ياغاچ.
جِنْدَانْ آتْ *qīndan at* — جەدە ئات.

تَقْرَانْ tavran تارلانغان يىپ. ئىشتانباغ ۋە سالـغا تـوقـۇش
ئۈچۈن تەخلەپ قويۇلغان يىپ.

سَبْرَانْ sapran ساپران. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.
كىشىلەر ئۇ يەرنى «صبران» دەيدۇ. ھالبۇكى تۈركى
تىلدا «ص» ھەرپى يوق.

سُيْرَانْ suyran مۇنار ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئېگىز نەرسە.
ئوغۇزچە.

تُكْسِينْ tügsin توت بۇرجەكلىك قىلىپ تۈگۈلىدىغان بىر خىل
توگۈچ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما جَجاكْ اُكْلْدِي
بِـقْقَلَـنْبْ بُكْلْدِي
تُكْسِينْ تُكُونْ تُكْلْدِي
يَرْغالِمَتْ يُرْكَشُورْ

təgmə qəqək ügüldi
bokuklanïp büküldi
tügsin tügün tügüldi
yaroţalïmat yərgəxür

[هەممە چېچەك يىغىلدى،
پوقاقلىنىپ پۇكۈلدى (غۇنچىلىدى)،
(خۇددى) توت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،
ئېچىلىپ (بىر - بىرىگە) يوگىلىشىۋاتىدۇ.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەرخىل گۈل-چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلىرى خۇددى توت بۇرجەكلىك تۈگۈنلەردەك بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى ۋە ئېچىلاي دەپ قالدى.

تُكْسِينْ tüksin ئاددى خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى.

تُقْسُونْ toksun توقسەن. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «تُسقُوزْ اُونْ *tokuz on* — توققۇز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سوز بىرلىشىپ كەتكەن.

سَخْسِينْ sahsïn ساخسىن. بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «سُوارْ *suwar* — سۇۋار» مۇ دېيىلىدۇ.

سَكْسُونْ səksün سەكسەن. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «سَكِزْ اُونْ *səkiz on* — سەككىز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سوز بىرلىشىپ كەتكەن.

كُبْسُونْ köpsün كورپه، توشمك.

كِمْسانْ kimsən زننەت ئۇچۇن دوپپا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە تاقىلىدىغان ئالتۇن قاداق.

كِرْشانْ kirxən قوغۇشۇن ئۇپا.

كُكْشِينْ kökxin كوكۇش. كُكْشِينْ نانْكْ — *kökxin nəŋ* كوكۇش نەرسە.

بَرْغانْ baroqan مېرسىن (ئاس) دەريخىنىڭ مىۋىسى.

بَشْغانْ baxoqan ئېغىرلىقى ئەللىك-يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىقنىڭ نامى. يۈرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «بُدُنْ بَشْغانِي *bodun baxoqani*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلنىڭ باشلىغى» دېگەن بولىدۇ.

تُتْغُونْ tutoqun تۇتقۇن، ئەسىر.

تَدْغُونْ tadoqun تازغۇن[1]. فىرات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر دەريا ۋادىسى (ئېقىنى). بۇ سوز «دەريا» دېگەن مەنىدىكى «اُكُز *öguz*» سوزىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

تَلْغانْ taloqan : تَلْغانْ ايِكْ *taloqan ig* — تۇتقاق كېسىلى.

سِجْغانْ siqoqan چاشقان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلْدَجِي

[1] تازغۇن — قەشقەر يېڭىشەر بىلەن يېڭسار ئارىلىغىدىكى ئېقىن.

سِجغانْ مُوشْ تَشْقِي قَشِيرْ - *oldəqi siqoqan mux taxa* — *ki kaxir* ئولگۈسى كەلگەن چاشقان مۇشۇكنىڭ تاشقىنى قاشلايدۇ [چاشقاننىڭ ئولگۈسى كەلسە، مۇشۇكنىڭ قۇيرۇغىنى ئېسىلىپتۇ]. بۇ ماقال ئەرەپچىدىكى «اَلْبَاحِثُ عَنِ الْمُدْيَةِ» دىگەن ماقالغا ئوخشاش، ئولۇمى بىر نەرسىگە باغلىق بولۇپ قالغان كىشىنىڭ شۇ نەرسە ئەتراپىدا چوگلەپ يۈرۈشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِجْغانْ sīqoqan : سِجْغانْ يِلِي *siqoqan yīli* — چاشقان يىلى. تۈركلەردە ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

سَرْغانْ saroqan سارىغان. شورتاڭ يەرلەردە ئۇسىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ ئوت ئۇنۇمگەن يەر «سَرْغانْ يِيرْ *saroqan yər*» دىيىلىدۇ. قومۇشلىرى قۇرۇپ كەتكەن چاغلىرىمۇ «سَرْغانْ قَمِيشْ *saroqan kamix*» دىيىلىدۇ.

قَزْغانْ kazoqan : قَزْغانْ يِيرْ *kazoqan yər* — يېرىق ۋە ئېگىز - پەس بولغان پاتقاقلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ يَقْزِي سَغْزِغان
يِغاج يَقْزِي اَزْغانْ

يېرْ يَقْزِى قَزْغانْ
بُدُنْ يَقْزِى بَرْسْغانْ

kux yavuzï saoʃziʃan
yïoʃaq yavuzï azoʃan
yər yavuzï kazoʃan
bodun yavuzï barsoʃan

[قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزخان،
ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان،
يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.]

قۇشلارنىڭ ئەڭ ئەسكىسى سېغىزخان بولسا، ئوسۇملۇكلەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى ئازغاندۇر. ئازغان — سېرىق ۋە ئاق چېچەكلەيدىغان، هالقىغا ئوخشاش ساڭگىلاپ تۇرىدىغان قىزىل مېۋىسى بار بىر خىل ئوسۇملۇك. بىزنىڭ تەرەپلەردە ئۇنى باغنىڭ چورىسىگە تېرىيدۇ. ئۇ ئوتۇن قىلىشقا يارىمايدۇ، چۈنكى كويگەندە ئۇچقۇنلىرى چاچراپ كېتىم - كېچەك ۋە ئوي بىساتلىرىنى كويدۇرىدۇ. يەرنىڭ ئەسكىسى ئويمان - دوڭ ۋە پاتقاق يەر هىساپلىنىدۇ. چۈنكى مۇنداق يەرلەردە چېدىر تىككىلى ۋە زىرائەت تېرىغىلى بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر. چۈنكى ئۇلارنىڭ خوي ئەسكى ۋە ئوزلىرى بېخىل كېلىدۇ.

قزغون kuzoqun قۇزغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بۇرنىڭ

ارتق قوغونڭ يغاچ باشىندا — *borining ortak kuz* — بورىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇنىڭ *ojunnuŋ yïoqaq baxïnda* دەرەخ بېشىدا. قاغا - قۇزغۇن بورىنىڭ تاپقىنىغا تەڭ شېرىك بولدۇ؛ ئوزىنىڭ تاپقىنىنى بولسا، دەرەخ بېشىدا ئولتۇرۇپ يەيدۇ. بۇ ماقال ئەرەپلەرنىڭ «يَرْبِضُ حُجْرَةً وَ يَرْتَعِي وَسَطًا» دىگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قشغون kuxoqun قۇرغۇن. مال يەيدىغان هول قومۇش.

قشغون kuxoqun رەۋەن. بۇ سوز «اشغون *uxoqun*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قمغان kumoqan قۇمغان.

منغان munoqan : منغان كشي *munoqan kixi* — تولا سوزلەيدىغان كىشى، ۋالاقتەككۇر.

برقين barkïn : برقن كشي *barkïn kixi* — ئوز يولىدىن قايتمايدىغان يولۇچى.

ترقون turkun تۇرغۇن. ترقون سوق *turkun suv* — تۇرغۇن سۇ.

تلقان talkan تالقان. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

اغلم اكت الغل بلك سزلك كتار
تلقان كمنك بلسا انكر بكمس قتار

ooqlum egüt aloqïl biliksizlik kətər
talkan kimiŋ bolsa aŋar bəkməs katar

[ئوغلۇم تۇگۈت ـ نەسىھەت ئالغىن، بىلىمسىزلىكنى (ئوزەگدىن)كەتكۈز، كىمنىڭ تالقىنى بولسا، ئۇنىڭغا شىرنا قاتمىدۇ.]

ئەي ئوغلۇم تۇگۈت ـ نەسىھەتنى قوبۇل قىل، ئوزەگدىن نادانلىقنى نېرى كەتكۈز؛ تالقىنى بولغان كىشى ئۇنىڭغا شىرنا قاتمىدۇ، ئەقلى بولغان كىشى ئۇگۈت ـ نەسىھەتنى قوبۇل قىلىدۇ.

جَلْقَنْ qalkan يارىنىڭ ئەردىشى، بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە تارقىلىشى. مەسىلەن: ئادەمنىڭ پۇتلىرى ئىششىغاندا، تېقىمغا بەز چۈشكەندەك.

قَلْقَانْ kalkan قالقان. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِيقْرِبْ اَتِيغْ كَمْشَلِمْ
قَلْقَنْ سُنْگُونْ جُمْشَلِمْ
قَيْنَبْ يَنَا يُمْشَلِمْ
قَتِيغْ يَغِي يُقْلُسُونْ

kïkrïp atïoq kəmxəlim
kalkan süngün jumxalïm
kaynap yana yumxalïm
katïoq yaoqï yuvïlsun

[قىقىراپ ئاتنى سالايلى،
قالقان - نەيزە ئۇرايلى،
قاياپ يەنە يۇمشايلى،
قاتتىق يېغا بوشىسۇن.]

دۇشمەننىڭ ئۇستىگە سۇرەن - شاۋقۇن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ بارىمىز، قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۇشمەن يارىشىش - نى سورىسا، ئاندىن توختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۇشمەن بوشايدۇ.

تەركەن tərkən تەركەن. بىرەر ۋىلايەت ھوكۇمدارىغا خاقانلار تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ «ھەي، ئىتائەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سوز بولۇپ، ۋىلايەت ھوكۇمدارلىرىدىن باشقىلارغا ئېيتىلمايدۇ.

تەركىن tərkin تېز، چاپسان. تەركىن كەل *tərkin kəl* — چاپسان كەل. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «تېزلىك» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغان «تەرك *tərk*» سوزىدۇر.

تەركۈن tərkün توركۈن. ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ يىغىن ئۇرۇق - تۇققانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئويى. قىز تەركىنكا كەلدى *kiz tərküniga kəldi* — قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئويىگە كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ
اَتِلْكَمَتْ تُرْكُنِمْ
يَذْلْمَغَى تَرْكِنِمْ
اَمْدِى جَرِكْ جَرْكَشُورْ

kəlsə abaŋ tərkənim
ətilgəmət tərkünim
yažilmaoqay tərkinim
əmdi qərik qərkəxür

[ئەگەر تەركەنم كەلسە،
تورگۇنۇم ئوگشىلىدۇ،
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

خاقانىنى ياباقۇ ئۇرۇشقا يارىمم قىلىشقا چاقىرىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقاننىڭ يارىمى كەلسە، ئىشىمىز ئوگشىلىدۇ، ئايماقنىڭ ئويلىرى يېقىلمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى، ھەي تەركەنم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

تَرْكِنْ tərkin : تَرْكِنْ سُوْ *tərkin suv* — تۇرغۇن سۇ، توختام سۇ.

تَرْكِنْ tərkin : تَرْكِنْ سُو *tərkin sü* — توپلانغان قوشۇن.

هەرقانداق توپلانغا نەرسىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشْكَنْ taxkən تاشكەنت. شاش شەھىرىنىڭ نامى. ئەسلى نامى «تاش كَنْد *tax kənd*» بولۇپ، «تاش شەھەر» دىمەكتۇر. اَبُوبَكْرِ القَفَّالُ الشَّاشِي شۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئوسكەن.

تُشْكُنْ tüxkün چۈشكىنە. بىر خىل تىكەنلىك دەرەخ.

جَتْكَانْ qətkən تىزگىن.

جُمْكَانْ qümgən چىمەنلىك.

جِقْكِنْ qivgin : جِقْكِنْ اَشْ *qivgin ax* — قوساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۇۋەتلىك ئاش. مالنى سەمرىتىدىغان ئوتمۇ «جِقْكِنْ اُتْ *qivgin ot*» دىيىلىدۇ.

سِتْكُونْ sitkün ستكۈن. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

سُزْكُنْ süzgün سۈزگۈن. رەڭگى قارا، ئوزى تىكەنلىك بىر خىل تاغ دەرىخى.

كِرْكِنْ kirkin توگمىنىڭ بۇغرىغا كىرگەن ۋاقتى. بُغْرا كِرْكِنِي كِرْدِي *buqra kirkini kirdi* — توگە بۇغرىغا كىردى.

كَفْكِنْ kəvgin : كَفْكِنْ اَشْ *kəvgin ax* — قوساقتا تۇرمايدىغان، قۇۋۇۋەتسىز ئاش. مال يىسە سەمرىمەيدىغان ئوتمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سوز «جِڤْكِنْ *qivgin*» سوزى بە-لەن قارىمۇ - قارشىدۇر.

كَلْكِنْ kəlkin كەلكۇن. چوڭ دەريا ياكى دېڭىز سۇلىرىنىڭ تېشىشى. بۇ «سەل»گە ئوخشاش.

لِمْكَنْ limkən سېرىق بەگە.

بَقْلانْ baklan پاقلان. بَقْلانْ قُزِى *baklan kozi* — پاقلان بولغان قوزا.

بَگْلانْ bəglən بەگلەن. ئەرلەر ئىسمى.

جُغْلانْ quqlan چۇغلان. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوگلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

سُگْلِينْ süglin قىرغاۋۇل. بۇ سوز «سُۋْلِينْ *süvlin*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بَتْمانْ patman پاتمان. بِيرْ بَتْمانْ اَتْ *bir patman ət* — بىر پاتمان ئەت (گوش).

جُقْمِينْ qukmīn هور ناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىگىش-لىك كېلىدۇ.

سُكْمانْ səkmən سوكمەن. باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋانلار-نىڭ بىرى. مەنسى «جەگدە سەپلەرنى يارغۇچى قىران

كىشى» دىمەكتۇر. بۇ سوز «سُكْتِي نانْكْنِي *sɵkti* —
nəŋni بىر نېمىنى سوكتى» دىگەن ئىبارىدىكى «سُكْتِي
sɵkti» سوزىدىن ئېلىنغان.

سِقْمانْ sīkman سقىم ۋاقتى. كۈز كۈنلىرى ئۇزۇم سقىلە-
دىغان چاغ.

قُرْمانْ kurman ساداق. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. كېيىش
قُرْمانْ *kix kurman* — ئوقيا خالتىسى، ئوق ۋە ياىنى
سالىدىغان قاپ. بۇ سوز «بەلگە كەمەر باغلا» دىگەن
مەنىدىكى «قُرْمانْ *kurman*» سوزىدىن ئېلىنغان.

كَتْمانْ kətmən كەتمەن.

كُوزْمانْ kɵzmən كومەچ.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ياكى لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سوزلەر باپلىرى

فَعالا fəala شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكەلىك سوزلەر بابى

ياماتا yamata(?) قىۋىماق خېمىرنىڭ ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گوشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ.

قَراجِي karaqi قاراچى، ئىشىكمۇ - ئىشىك يۈرىدىغان تىلەمچى، قەلەندەر.

كَلاجُو kələqü سوز. ئوغۇزچە.

كُميجا kümiqə كۆمۈتا.

تَبارُو tabaru : اُلْ مَنِڭْ تَبارُو كَلْدِي — *ol mənin tabaru kəldi* ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى. اُلْ اَنِڭْ تَبارُو بَرْدِي

ol aniŋ tabaru bardī — ئۇ ئۇنىڭ تەرىپىگە كەتتى. بۇ ئەسلىدە «تەرەپ، يان» دېگەن مەنىلەردىكى «تَبا *taba*» سوزى بولۇپ، «ر - *r*» بىلەن «و - ۋاۋ» (رو) ھەرپلىرى كېيىن قوشۇلغان.

خُمارُو humaru مىراس. بُونِي اَتَمْدَنْ خُمارُو بُلْدِمْ *buni atamdan humaru buldīm* — بۇنى ئاتامدىن مىراس قىلىپ ئالدىم.

خُمارُو humaru يادىكار. ئەسلىك ئۈچۈن بىرىلگەن مال ياكى نەرسە. چوڭلاردىن بىرى ئولگەندە، تۇركىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۇنىڭ مېلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ. بۇ سوز ئەر ۋە ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇققانلىرىغا يادىكارلىققا قالدۇرغان نەرسىمۇ «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ.

نَمِيژا namīza باجا. خوتۇنىنىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىڭىلچە.

شَلاشُو xalaxu شالاشۇ. چىن رەختلىرىنىڭ بىر خىلى.

شَمُوشا xamuxa شۇمشە. يىگىلى بولمىغان بىر خىل خۇش پۇراق ئوت.

قَراغُو karaoqu زاك. بىر خىل قارا بويىاق.

قَراغُو karaoqu قارغۇ.

قُرِيغُو kurïoqu : قُرِيغُو نانْكْ *kurïoqu nəŋ* — قۇرۇۋاتقان نەرسە. بىر نەرسىنىڭ قۇراي دەپ قالغان ۋاقتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِراغُو kïraoqu قىرو.

بُزاغُو buzaoqu موزاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَۋْداكِي بُزاغُو اُكُوزْ بُلْماسْ *əvdəki buzaoqu öküz bolmas* — ئويدىكى موزاي ئوكۇز بولماس. بۇ ماقال ئوز پەزىلىتى بىلەن يۇقۇرى مەرتىۋىگە يەتسىمۇ، قېرىنداش ۋە تۇققانلىرى نەزىرىدە هامان ياش بالا سانالغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

بُزاغُو buzaoqu : بُزاغُو تِلِي *buzaoqu tïlï* — كۆسۈتكە.

بُشُوغُو boxuoqu : اَتْ بُشُوغُو بُلْدِي *at boxuoqu boldï* — ئاتنى باغلاقتىن بوشاتقىش ۋاقتى بولدى. باشقا مالالارنى بوشاتقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تُشاغُو tuxaoqu : اَتْ تُشاغُو بُلْدِي *at tuxaoqu boldï* — ئاتنى چۈشەش ۋاقتى بولدى. باشقالاردىمۇ شۇنداق.

بُقاغُو bukaoqu بۇقۇغۇ. ئوغرىنىڭ پۇتىغا سېلىنىدىغان قوۋۇق.

تَقاغُو takaoqu توخۇ. توخۇ جىنسىنىڭ ئومۇمى نامى. كېيىن

خوراز «ارکەك تقاغو *arkək takaoqu*»، مسکیان «تیشی تقاغو *tixī takaoqu*» دەپ پەوقلەندۇرۇلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يَزيداقي سۆلين اَذَرْكَلي اَقْداكي تَقاغو اِچْغِنْما *yazïdakï süvlin əzərgəli əvdəki takaoqu ïqoïnma* — قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئۇۋلايمەن دەپ، ئويدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما. بۇ ماقال يوق نەرسىنى دەپ، قولدىكى نەرسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَقاغُو takaoqu: تَقاغُو يِلي *takaoqu yïlï* — توخۇ يىلى. تۇركىدە ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

تَلاغُو talaoqu: ئوتكۇر ئوغا، تېز ئولتۇرىدىغان زەھەر. تولغاق كېسىلىمۇ «تَلاغُو *talaoqu*» دېيىلىدۇ.

تُماغُو tumaoqu تۇمۇ، زۇكام.

قَناغُو kanaoqu قانالغۇ، نەشتەر. قان ئالىدىغان سايمان.

بُتُوكا bütügə پىدىگەن ~ پەتىنگان.

بِلاكُو biləgü بىلەي.

تِراكُو tirəgü تىرەك ~ تىرگەك. ئومۇمەن بىرەر نەرسىنى تىرەپ تۇرالايدىغان تۇۋرۇك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

كَرَاكُو kərəgü تۈركمەنلەر چېدىرنى، كۇچمەنلەر قىشلىق ئۆيىنى «كَرَاكُو *kərəgü*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُكْ كُرْدِي كَرَاكُو يُذْتِي *kək*① *kɵ:di* ـــ *kərəgü yüzti* شۇنچىلىك جاپا تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۈزى يۇدۇپ ماڭىدىغان ھالغا يەتتى.

كُزَاكُو kəzəgü كۆسەي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُزَاكُو اُزُوْنْ بُلْسا اَلِكْ كُيْماسْ *kəzəgü uzun bolsa əlik* ـــ *kəymas* كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كويمەس. بۇ ماقال «ئىشقا يارايدىغان بالا - چاقىلىرى كوپ ئادەم راھەتتە ياشايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىپتىلىدۇ.

كُشِيكَا kəxigə سۈس كولەڭگە.

كَلَاكُو kələgü لەگمەنتاقتاق. چاشقانسىك بىر خىلى.

كُلِيكَا kəligə قويۇق كولەڭگە.

جُمالِي qüməli چۈمۈلە. چىگىلچە.

---

① بۇ سوزدە «ك» ھەرپىنىڭ ئۇستىدىكى زەممە فەتھىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىش قويۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى يېزما نۇسخا 241 - 407 - بەتتىكى «كَكْ *kək*» دېگەن سوزلەم قىيىنچىلىق دەپ ئىزاھلانغان. شۇڭا بىز بۇ سوزنى «*kək*» دەپ ئالدۇق.

قُمِيلِي qumīli قىزىق ئاپتاپتا كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قايغان كىشىگە «قُمِيلِي بُلْدِي *qumīli boldi*» دېيىلىدۇ.

كَبالِي kəpəli كېپىلە، كېپىنەك.

فَعالانْ fəalan، فَعِيلانْ fəilan شەكىللىرىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَرِيزانْ karīzan قېرىسال. قېرىپ كۆچتىن قالغان كىشى.

جِبِقانْ qīpīkan چىلان.

جِيقانْ qīpīkan چىقان. بەدەنگە چىقىدىغان بىر خىل يارا. ئۇنىڭ رەڭگى چىلانغا ئوخشاش قىزىل بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتىلىدۇ.

قَراقانْ karakan قاراغان. تاغدا ئوسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

قُلِيمانْ qulīman چىگىش. قُلِيمانْ ايشْ *qulīman ix* — چىگىش ئىش. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «يىغىلىپ قالغان سۇ» دېمەكتۇر. كەنچەكچە.

فَعَنْلِي fəənli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

تَتِنْدِي tatïndï : تَتِنْدِي سُوتْ *tatïndï süt* — تېتىملىق سۈت.

سَجِنْدِي saqïndï : سَجِنْدِي نانْكْ *saqïndï nəŋ* — چېچىلغان نەرسە.

تَزِنْدِي tïżïndï[1]: تَزِنْدِي نانْكْ *tïżïndï nəŋ* — تىيىلغان نەرسە، مەنئى قىلىنغان نەرسە.

كَذِنْدِي kəżindi : كَذِنْدِي تُونْ *kəżindi ton* — كوپ كىيىلگەن تون.

سرِنْدِي sürüŋdi : سرِنْدِي اَرْ *sürüŋdi ər* — سۈرۈندى (قوغلاندى) ئادەم، ئۇياقتىن بۇياققا قوغلىنىپ يۈرگەن ئادەم.

قِرِنْدِي kïrïndi قىرىندا. ھەر نەرسىنىڭ قىرىندىسى.

---

[1] بۇ سوز بۇ يەردە «تَزِنْدِي» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 340 - بەتتە «تِذِنْدِي *tïżïndï*» شەكلىدە كەلگەن. بىز ئەڭ ئاخىرقى مەنىسىنىڭ «تىيىش» ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tïżïndï*» دەپ ئالدۇق.

زَرَنْزا zaranza زاراگزا. زَرَنْزا اُرْغِي — *zaranza uruoji* زاراگزا ئۇرۇغى.

سُزُنْدِي süzündi : سُزُنْدِي سُوْق — *süzündi suv* سۇزۇندى سۇ، سۇزۇلگەن سۇ.

قَزِنْدِي kazïndï : قَزِنْدِي تُبْراق — *kazïndï toprak* قېزىلغان توپا.

بُغُنْدِي boqundï دوۋساق، هايۋانلارنىڭ دوۋسىغى (ئىنسانىنىڭ ئەمەس)، سۇيدۇكلۇك.

سَلِنْدِي salïndï : سَلِنْدِي اُتْنَمْ — *salïndï otuŋ* سەل ئېقىتىپ كەلگەن ئوتۇن.

سَلِنْدِي salïndï : سَلِنْدِي نَانْمْ — *salïndï nəŋ* تاشلانغان نەرسە، تاشلاندۇق نەرسە.

سُلُنْدِي sulundï ئەر كىشىدىنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالغان چېچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَلِنْدِي نَانْمْ — *salïndï nəŋ* ساڭگىلىغان نەرسە» بولۇپ، بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس.

تَمِنْدِي tamïndï : تَمِنْدِي سُوْق — *tamïndï suv* تامغان سۇ.

كُمُنْدِي kəmündi : كُمُنْدِي نَانْمْ — *kəmündi nəŋ* كومۇلغان نەرسە.

پېئل يىلتىزىغا «ن، د، ى» ھەرپلىرى قوشۇلسا، ئۇ

پېل ئىسمغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ئىسىم بەرەر نەرسىنىڭ ئېشىندىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ياكى مەجھول دەرىجەدىكى سۈپەتداش بولىدۇ. بۇ ئەرەپچىدىكى «فُعالَة fualə» ۋەزنىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر شەكلىمۇ بار كى، بۇيرۇق پېئلىنىڭ يېتىزى بىلەن ئوتتەن زامان پېئلىنىڭ قوشۇمچىسى بولغان «دى ـ di // di» ھەرپلىرى ئارىسىغا «ن ـ n» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېل ئوزلۇك دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «سۇۋْنى سۈزْتى suvni süzti سۇنى سۈزدى» دېگەن جۈملىدىكى «سۈزْتى» پېئلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ز ـ z» بىلەن ئوتتەن زامان پېئلىنىڭ بەلگىسى بولغان «ت ـ t» ياكى «د ـ d» ھەرپىنىڭ ئارىسىغا بىر «ن ـ n» ھەرپى قوشۇلسا، «سۈزْنْدى سُوۋْ süzündi suv» شەكلى ھاسىل بولۇپ، «سۈزۈلگەن سۇ» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىش ـ ھەرىكەت شۇ ئىسىمنىڭ ئوزىگە قايتىدۇ، يەنى پېئلىنىڭ ئوزلۇك دەرىجىسى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ يەردە مەن ئېيتىمغان باشقا نەرسىلەرنىمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن قىياس قىلىش مۇمكىن.

فُعْلِي fu'luli شەكلىدىكى سوزلەر بابى

بُسْتُلِي püstüli لۈيلا. يىگىلى بولمىغان بىر خىل كوكات.

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى. ئەمدى (ئۇچ ـ تىن) ئارتۇق ھەرپلىك سوزلەر كېلىدۇ.

ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەر باپلىرى

فَعْلَلْ fə'ləl، فَعْلَالْ fə'lal، فُعْلُلْ fu'lul
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك
سوزلەر بابى

بُشغُت boxoqut شاگىرت. ھۈنەر ئۆگەنگۈچى شاگىرت.

تَرمُت tarmut جىرا. تاغ تَرمُت كَجتِم taoi tarmut — kəqtim تاغ - جىرا كەزدىم.

تَكْشُت təgxüt تەشكۈت. بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل؛ ساختا پۇلنى بېرىپ، ئورنىغا راست پۇلنى ئالغاندەك ئىش.

رَبْجَت rəpqət ئالۋاڭ، ھاشار. مەسىلەن: بەگنىڭ خەلقىنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، ھەقسىز ئىشلەتكىنىگە ئوخشاش. كەنچەكچە.

جَبغُت qapoqut كورپە، توشەك.

قَرْشُت karxut قارىمۇ - قارشىلىق، كېچە بىلەن كۈندۈزدەك بىر - بىرىگە زىتلىق.

قِزْغُت kīzoqut ئىبرەت. باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن خەلقنىڭ كوز ئالدىدا بېرىلىدىغان جازا.

قَقْشُت kavxut قوۋۇشماق. يۇرتنىڭ تېچلىغى ئۈچۈن ئىككى خانىنىڭ بىر - بىرى بىلەن قوۋۇشۇشى (كېلىشىپ قېلىشى).

قَقْشُت kavxut قاۋشۇت. ئەرلەر ئىسمى.

لُجنُت lüqnüt لۇچنۇت، لاپقۇت. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانچىشتا يېزا خەلقنىڭ بىر- بىرىگە ياردەم بېرىشى. ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر - بىرىگە بىرەر ئۇلاق بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ. كەنچەكچە.

بِجغُوج pīqoquq قايچا. نەرسىلەرنى كېسىدىغان ئەسۋاپ.

بُذراج bużraq بۇدراچ. يابا قۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. «بَكَجْ اَرْسْلاَنْ تكِينْ bəkəq arslan təgin» زا- مانىدا بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەن ئىدى.

يَرْكُوج yərküq يەر تونۇرىدىكى نانىنى ئورۇپ - چورۇپ تۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قىلىچقا ئوخشاش ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق قىلىپ ياسالغان ياغاچ پالاق.

بُسْكاج püskəq كاكچا.

تُتْماج tutmaq چوپ. تۇركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن

بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەين ۋاقتىدا پەيدا بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەين قاراڭغۇلۇق-تىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇغى تۈگەي دەپ قال-غان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىده «بِزْنِي تُتْما اَجْ *bizni tutma aq*» دەپ خىتاپ قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرت-لىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەين دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۇزنى قىزارتىدۇ ۋە قوساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئوزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كورۇپ، ئۇنى «تُتْماجْ *tutmaq*» دەپ ئاتىغان. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «تُتْما اَجْ *tutma aq*» بولۇپ، ئىككى «ا-ئېلىف»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىده «تُتْماجْ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئوزەكنى ئاچ تۇتما، موشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دىمەكتۇر.

تُتُغوجْ tutoquq رەسمىي تاماق ئالدىدا يىيىلىدىغان ئىشتەي ئېچىش غىزاسى.

تُدرِجْ tudriq قىغ، مايماق، تېزەك. ئارغۇچە.

تَلُغوجْ taloquq ئولغام، ئولغۇماچ. ئۇلاققا ئارتىلغان يۇكنى چىگىتىش ئۈچۈن، يۇك بىلەن ئارغامچا ئارىسىغا قىستۇ-رۇلىدىغان كالتەك. بۇنىڭ بىلەن ئارغامچا بىر قانچە

قېتىم تولغانسا، تېگىق چىگىدۇ ۋە ئاغمايدىغان بولىدۇ.

تَمْغاج tavoɣaq تاۋغاچ. «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن تۇت ئايلىق يول ئۇزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئۇچكە بولۇنىدۇ: بىرىنچى، يۇقۇرى چىن. بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، «تَمْغاج *tavoɣaq*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، «خِطاى *hītay*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، توۋەن چىن بولۇپ، «بَرْخانْ *barhan*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەشقەردە. لېكىن ھازىر «تَمْغاجْ» «ماچىن» دەپ، «خِطاىْ» «چىن» دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ.

تَمْغاجْ tavoɣaq تاۋغاچ. تۈركلەرنىڭ بىر بولۇگى. ئۇلار «تَمْغاجْ» يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سوزدىن ئېلىنىپ «تَتْ تَمْغاجْ *tat tavoɣaq*» دەپ ئاتىلىدۇ. «تات» ئۇيغۇر دىمەكتۇر؛ «تاۋغاچ» چىنلىق دىمەكتۇر.

تَمْغاجْ tavoɣaq ھەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە «تَمْغاجْ اَذِى *tavoɣaq əzi*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەپچىدىكى «شَىْءٌ عادِىٌّ ــــ ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ سوز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ؛ «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تَمْغاجْ خانْ *tavoɣaq han*» دېيىلىدۇ.

تَتْ تَمْغاجْ tat tavoɣaq بۇ جۈپ سوز، بۇ ئورۇنىدا «تَتْ *tat*»

سوزی «پارس» دىگەن مەنىدە، «تَقْغاجْ» سوزی «تۈرك» دىگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە، مەن بەرگەن تەبىر توغرا-راقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۈشەنچە مۇشۇنداق؛ ئۇ يەرلەردە ئۇنداق. ھەر ئىككىسى تۈزۈك.

تَقْغاجْ tavoqaq : تَقْغاجْ يُداسى *tavoqaq yudasi* —— يوپۇرماقلىرى سەۋسەن گۈللىنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە دورا بولىدىغان بىر خىل دەرەخ.

سَرْقَجْ sarkaq كاسىنى، كوكچېچەك.

سُرْقَجْ ①surkuq سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى. بۇ يېلىم قىلىچ ۋە خەنجەر دەستىلىرىنى چاپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سَرْنِجْ sarniq توگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇلۇم؛ ياغاچ چىلەك.

سَغْدِجْ saoqdiq دوست، بۇرادەر.

سُغْدِجْ suoqdiq قاتار بەزمە. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ.

سَفْدِجْ səvdiq سېۋەت. ياش نوتىلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە.

---

① بۇ سوز بۇ يەردە «سُرقَج» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخىنىڭ 402 - ۋە 598 - بەتلىرىدە «سُرقَج» شەكلىدە يېزىلىپ، ئوخشاش مەنە بېرىلگەن. شۇڭا بىز «*surkuq*» دەپ ئالدۇق.

سَنْكَجْ sənkəq سەركەچ ئالما. فىندىق ياكىنى چوكىنۇغدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ.

قَتْقِجْ katkiq چايانغا ئوخشاش چاقىدىغان بىر خىل قۇرۇت. ئارغۇچە.

قِسْغاجْ kisoqaq قىسقاچ.

قُسْغاجْ kusoqaq ئوزى كىچىك، رەڭگى قارا بىر جانىۋار. ئادەمنى چىشلەيدۇ. ئوغۇزچە.

قُشْغاجْ kuxoqaq قۇشقاچ.

كَرْپِجْ kərpiq كىرپىچ، خىش. بِشِغْ كَرْپِجْ *pixiq kərpiq* — پىششىق خىش.

كِرْتُجْ kirtüq : كِرْتُجْ كِشِي *kirtüq kixi* — ھەيۋەتسىز ۋە خۇلقى يامان كىشى.

بَشْتَرْ baxtar ئوغاق. ئارغۇچە.

بَكْتُرْ bəktür بەكتۇر. ئەرلەر ئىسمى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «بَكْ تُر» *bək tur* — بەك تۇر، چىڭ تۇر دۇر.

بُكْتِرْ boktir بوكتەر. تاغنىڭ ئېگىز - پەس يېرى. شېردا مۇنداق كەلگەن:

اَغا بُكْتِرْ اُزا يُرْدِمْ
بَرِقْ ياقِبْ قيا كُرْدِمْ
اَنِي بِيلِبْ تَقِي بَرْدِمْ
تُكَلْ ياغِي تُرِي تُغْدِي

aoqa bəktir üzə yürdim
barïk yakïp kïya kərdim
anï bilip takï bardïm
tügəl yaoqï təri tuoqdï

[(تاغنى) بوكتۇرگىلەپ يۈردۇم،
يېقىن بېرىپ قارا كوردۇم،
ئۇنى بىلىپ (تونۇپ) يېقىن باردىم،
دۇشمەننىڭ چاڭ-توزىنگى كوتىرىلدى.]

ئېگىز - پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كوردۇم، ئۇنىڭ دۇشمەن ئىكەنلىگىنى بىلىپ، تۇرغان يېرىمدە تۇرۇپ قالدىم، دۇشمەننىڭ چاڭ-توزاڭلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

بَلْدِرْ baldïr تۇمشۇق. تاغنىڭ بۇرۇنغا ئوخشاش ئۇسۇپ چىققان يېرى. تاغ بَلْدِرِي *taoq baldïrï* — تاغ تۇمشۇغى.

بَلْدِرْ baldïr ئوگەي. بَلْدِرْ اُغْلْ *baldïr ooqul* — ئوگەي ئوغۇل. بَلْدِرْ قِيزْ *baldïr kïz* — ئوگەي قىز.

بَلْدِرْ baldir بالدۇر. بَلْدِرْ تَرِغْ *baldir tariq* — بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق. ئەگەر ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بَلْدِرْ *baldir*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تول ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بَلْدِرْ قُزِي *baldir kozi*» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ توت سۆزنىڭ ھەممىسىدە «ب» ھەرپى قېلىن ۋە قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ buldur buldur گۇلدۇر - گۇلدۇر. تاشْ قُدُغْقا تُشْتِي بُلْدُرْ بُلْدُرْ اتِي *tax kuzuoqka tüxti buldur buldur ətti* — تاش قۇدۇققا گۇلدۇر - گۇلدۇر قىلىپ چۈشتى.

بِلْدُرْ bildur بۇلتۇر، ئوتكەن يىل.

بُلْغارْ buloqar بۇلغار. ھەممىگە تونۇلغان بىر تۈرك شەھىرى.

تُلْفِرْ tülfir كوشۇگە. ئايالالارنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە. بۇ بوز ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدۇ.

جَلْدِرْ جَلْدِرْ qaldir qaldir چالدۇر - چۈلدۇر، شالدۇر - شۇلدۇر. اق كِيشْتا جَلْدِرْ جَلْدِرْ اتِي *ok kixtə qaldir qaldir ətti* — ئوق ساداقتا شالدۇر - شۇلدۇر قىلدى. شامالدا قۇرۇق ئوتلاردىن چىقىدىغان ئاۋازغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جَغْمُر qaoqmur چامغۇر.

جَمْغُر qamoqur چامغۇر. بۇ سوزده «م - m» هەرپى بىلەن «غ - oq» هەرپىنىڭ ئورنى ئالماشقان.

سَرْكَر sərkər قاراقچى، يول توسار. قارلۇقچە.

قَنْدِر kandīr سېرىق ئەت. ئاشلاشقا ياراپدىغان تېرە سويۇۋېلىش - غاندىن كېيىن قالغان گوشنىڭ پوستى.

كَسْتَر kəstər تەشتەك. ئۇچ تىلدا.

كَشْمِير kəxmir كەشمىر. تۇرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەكرى يارلىقىغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان.

مَنْدار mandar ماندار. دەرەخلەرگە ئورۇلۇۋېلىپ، كوپ چاغ - لاردا دەرەخنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بىر خىل ئوسۇملۇك. ئوغۇزچە.

بُرْدُز burduz باغ، باغچە، بوستان. بۇ سوز ئەسلى تۇركچە ئەمەس.

بَلْدِز baldīz قېيىن سىڭىل، خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى. ئەرنىڭ سىڭلىسى «بَلْدِز baldīz» دېيىلمەي، «سِنِكِل sinil» دېيىلىدۇ.

تَرْمَز tarmaz تەرخەمەك.

قُتْسُز kutsuz بەختسىز، ئىشى ئارقىغا كەتكەن ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قُتْسُز قَذْغَقا كِرْسا قُمْ يَغار — *kutsuz kužuoqka kirsə kum yaoqar* بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە، قۇم ياغار. بۇ ئەرەپلەرنىڭ «اِذا اَقْبَلَ وَ اِذا اَدْبَرَ دَمَّرَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قِرْقِز kirkiz قىرغىز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قَلْبُز kalbuz قوۋۇز، يۇتۇم. قَلْبُزْلادى نانْكْنِي — *kalbuzladi nəŋni* بىرنېمىنى يۇتتى.

قُنْدُز kunduz قۇندۇز.

قُنْدُز kunduz : قُنْدُز قَيْرِي — *kunduz kayri* قۇندۇز قېيىرى، قۇندۇز تاشقىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

كُنْدُز kündüz كۈندۇز.

مُنْدُز munduz ئاخماق، دوت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: نَجا مُنْدُز اَرْسا اِيْش اَذْكو نَجا اَكْرِي اَرْسا يُولْ اَذْكو — *nəqə munduz ərsə əx əžgü nəqə əgri ərsə yol əžgü* ھەر قانچە ئاخماق بولسىمۇ، ھەمرا ياخشى؛ ھەر قانچە ئەگرى بولسىمۇ، يول ياخشى. يالغۇزلۇقتىن كورە، ئاخماق بولسىمۇ ھەمرا ياخشى؛ چولدە بېشى قېيىپ

يۇرگەندىن كورە، ئەگرى - توقاي بولسىمۇ يول ياخشى. چۈنكى، يول بولمىسا، مەنزىلگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مُنْدُزْ munduz : مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akin* — تۆيۇقسىز كەلگەن سەل، كەلكۈن.

مُنْدُزْ munduz : مُنْدُزْ يُرِيغا اَتْ *munduz yorioqa at* — يورغىلاشتىن باشقا يۇرۇشى بولمىغان ئات.

بِجْغاسْ piqoqas پۇتۇم. ئەل ئارىسىدا قىلىنغان ۋەدە، ئەھدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِجْغاسْ بِتِكْ قِلُرْلَرْ
اند كَى يَما بِرُورْلَرْ
خانْدِنْ بَسْتْ تِلَرْلَرْ
بَسْمِلْ جمْلْ تِرْكَشُورْ

pīqoqas bitik kilurlar
and kəy yəmə bərürlər
handīn basut tilərlər
basmil qomul tirkəxür

[ئەھدىنامە (پۇتۇم) تۈزۈشىدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،
خاندىن يارەم تىلىشىدۇ،
(ئەمدى) باسمىل، چومۇللار (بىز بىلەن) تىركەشمەكتە.]

یاباقۇ جېگىدە خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ، پۈتۈم تۈزۈلدى، خەلق خاقاندىن يارەم سورىدى. باسمىل بىلەن چومۇلىلار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى توكۈپ، ئۇزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

بَكْمَسْ bəkməs شىرنە. ئوغۇزچە.

قِرْباسْ kirbas : قِرْباسْ اَرْ *kirbas ər* — تېقىر باش ئادەم.

يُرْباشْ yurbax : يُرْباشْ ايشْ *yurbax ix* — چىگىش ئىش، يەنى باش ـ ئايىغىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

بَتْرُشْ patrux : بَتْرُشْ سُوقْ *patrux suv* — لاي سۇ، دۇغلاشقان سۇ. سۇيى ئازلاپ، قويۇلۇپ كەتكەن سۇيقاش ـ قىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

بُلْغاشْ buloqax تەشۈش. يېڭا كېلىش ئالدىدا خەلق ئىچگە چۈشكەن ۋەھىمە.

تِرْكاشْ tirkəx قىستا ـ قىستاڭچىلىق، قىستاڭچىلىقتىن ماڭالماي قېلىش. ئېرىق ـ ئوستەكلەردىن ساقىپ چىققان سۇ توختاپ قالغان يەر «سُوقْ تِرْكاشِي *suv tirkəxi*» دېيىلىدۇ.

قُلْبُشْ qulbux شالتاق. كىيىم ـ كېچەككە ۋە قولغا يېپىشىپ قالىدىغان مۇۋە شىرىسى.

سَرْمَشْ sarmax چرماش. نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ ياكى چىرمىشىپ كېتىشى. بىرەر يېپلىق ۋاقتىدا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىشى «سَرْمَشْ بُلْدِي *sarmax boldi*» دېيىلىدۇ.

سُوْسُشْ suvsux بوزىنىڭ قۇۋۇتى كەتكەن قالدۇق سۈيى. سۇ قوشۇلغان قېتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتْلِشْ katlix قېتىلىش. سۇ ئېقىنلىرى ئوز يولىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتسە، «سُوْقْ قَتْلِشْتِي *suv katlixti*» دېيىلىدۇ.

قَتْمِشْ katmix قاتمىش. ئەرلەر ئىسمى.

قِرْتِشْ kirtix ئىنسان ياكى باشقا نەرسىلەرنىڭ يۇزى، چەرايى، رەڭگى. كُرْكَلُكْ قِرْتِشْلِغْ كِشِي *kerklüg kirtixliq kixi* — يۇزىنىڭ رەڭگى چىرايلىق كىشى. يەرنىڭ يۇزىمۇ «يِيرْ قِرْتِشِي *yər kirtixi*» دېيىلىدۇ. لېكىن ھەممە نەرسىنىڭ يۇزى «قِرْتِشْ *kirtix*» دېيىلمەيدۇ.

قَرْغِشْ karoqix قارغىش، لەنەت. تَنْكْرِي قَرْغِشِي اَنِكْ اُزا *təŋri karoqixi aniŋ üzə* — تەڭرىنىڭ قارغىشى ئۇ-

ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: قَـرْغِـشْ كِـشِـي *karoɣix kixi* —— قارغىش ئادەم، يەنى قارغىش تەككەن ئادەم.

قُلْدَشْ koldax قولداش. بۇ سوز كوپىنچە چوگىلارنىڭ خادىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ.

كِرْدَشْ kirdəx بىر هويلىدا بىللە ياشايدىغان خوشنا.

يُرْبَاغْ yurbaoɣ ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئىشنى ئارقىغا سوزىش.

بِرْقِغْ bīrkiɣ پۈرقۇق. ئات ياكى ئېشەكنىڭ پۈرقۇشى. اَتْ بِـرْقِغِي *at birkiɣī* —— ئاتنىڭ پۈرقۇغى.

بُرْقُغْ burkuoɣ پۈرلىشىش. تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۈرلىشىشى.

بَشْلاغْ baxlaoɣ : بَشْلاغ نانْك *baxlaoɣ nəŋ* —— بېشى بوش نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، بېشى بوش، باغلانمىغان ياكى تاشلاپ قويۇلغان ئات ـ ئۇلاق «بَشْلاغْ يِلْقِي *baxlaoɣ yilkī*» دېيىلىدۇ.

بِغْرِغْ bīoɣriɣ تولدۇرۇلغان تاغار، تۇلۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

تَبْلاغْ taplaoɣ رازىلىق. بُو ايِشْدا سَنِكْ تَبْلاغِنْكْ بارْمُو

bu ïxda sənïŋ taplaoqïŋ barmu — بۇ ئىشتا سېنىڭ رازىلىقىڭ بارمۇ؟

تَبزُغْ tapzuoq تېپىشماق. تَبزُغْق تَبزُدُم *tapuzoquk* — *tapuzdum* تېپىشماق تاپقۇزدۇم.

تتسُغْ tutsuoq ۋەسىيەت. مَنْ اَنكَرْ تتسُغ تتزُدُم *mən* — *aŋar tutsuoq tutuzdum* مەن ئاڭا ۋەسىيەت قىلدىم.

تَرْتِغْ tartïoq تارتىق. يۇكنىڭ تارتىغى.

تَرْتِغْ tartïoq خاقان چاقىرىغى. خاقاننىڭ بىرەر ئىش سەۋدىسىدىن چىقارغان چاقىرىغى. بَكْدَنْ تَرْتِغْچِي كَلْدِي *bəgdən tartïoqqï kəldi* — بەگدىن (خاندىن) چاقىرغۇچى كەلدى.

تُرقُغْ turkuoq تارتىنىش، ئىزا تارتىش. اُلْ مَنْدَنْ تُرقُغ بُلْدِي *ol məndən turkuoq boldï* — ئۇ مەندىن تارتىندى.

تُغْراغْ tuoqraoq خاقاننىڭ موھرى (تامغىسى)؛ خان يارلىغى. ئوغۇزچە. بۇنى تۈركلەر بىلمەيدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلىنى مەنمۇ بىلمەيمەن.

تُغْزاغْ tuoqzaoq ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان تەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات.

تِلْداغْ tïldaoq بانا، سەۋەپ. اُلْ اَنكَرْ تِلْداغْ قِلُورْ *ol* —

aŋar tïldaoŋ kïlur ئۇ ئاڭا بىلىنا قىلىدۇ. بۇ سوزنىڭ پارسچىسى «بهانه».

تۇغسۇق tuoŋsuoq : كۈن تۇغسۇق *kün tuoŋsuoq* — كۈنچىقىش، شەرق.

بَتْسِغْ patsïoq : كُونْ بَتْسِغْ *kün patsïoq* — كۈنپېتىش، غەرپ.

تَلْقِغْ talkïoq تاغلارنىڭ تۈتاشقان يېرى.

تَلْقِغْ talkïoq بەرەر ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئارقىغا سورەش.

تُمْلِغْ tumlïoq سوغاق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمْلِغْ كَلِبْ قَبْسَدِى
قُتْلُغْ يايِغْ تَبْسَدِى
قَرْلَبْ اَزْنْ يَبْسَدِى
اَتْ يِنْ اُشْبْ اَمْرِشُورْ

tumlïoq kəlip kapsadï
kutluoq yayïoq təpsədi
karlap azun yapsadï
ət yən üxüp əmrixür

[سوغاق كېلىپ قاپسىدى،
قۇتلۇق ياز نى قوغلىدى،

قار يىغىپ دۇنيانى قاپلىدى،
ئەت - يان ئۇششۇپ تىترىشەر.]

سوغاق كېلىپ ھەممە يېقنى بېسىپ كەتتى؛ ئۇ قۇتلۇق يازغا ھەسەت قىلىپ، قار ياغدۇردى؛ قار جاھاننى قاپلاپ كەتكىلى تۇردى، بەدەن سوغاقتىن چۈمۈلە ماكىنا-دەك چىمىلداپ كەتتى.

«تۇملۇق tumluoq» سوزىنىڭ ئەسلى «تۇم tum» دۇر. «ئۆلۈك يۈزى تۇملۇق ölüg yüzi tumluoq — ئولۇكنىڭ يۈزى سوغاق». بۇ «كىشى ئولگەندىن كېيىن، يېقىنلىرى ئۇ-نىڭدىن يىراقلىشىدۇ» دىگەن بولىدۇ.

سِرْتِغْ sirtïoq سىرتىق، خەۋەر، دەرەك؛ مەزمۇن، مەنە. سوزلە-گۈچىنىڭ سوزىدىن ئاڭلىشىلغان يېكى چۈشىنىلگەن تۈپ مەنە. مَن بۇ سُوزْدَن سِرْتِغْ بُلْدُم man bu sözdən sirtïoq buldum — مەن بۇ سوزدىن خەۋەر تاپتىم، يەنى بۇ سوزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندىم.

سَجْلِغْ saqlïoq چاچلىق. سَجْلِغ اَر saqlïoq ər — چاچلىق ئادەم.

سَرْسِغْ sarsïoq سېسىق. سَرْسِغ سُوز sarsïoq söz — سېسىق سوز. بۇ سوز قوپال ئىش - ھەركەت ۋە يۈرۈش - تۇرۇشقە-جۇ ئىشلىتىلىدۇ.

سِزْلاغْ sïzlaoq سىزلاش. سوغاق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز چىشلىگەندە چىشنىڭ سىزلاپ كېتىشى.

سِغْزِغْ siɵqziɵq زىغزىق. مەيسە ۋە ئوتۇككە ئوخشايدىغان نەرسىلەرنى تىكىشتە ئىككى تىكىش ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان تېرە تىلىمى.

سِغْزِغْ siɵqziɵq قاداق. ئىككى نەرسىنى جۇپلەشتۈرگۈچى قاداق.

سِغْزاغْ siɵqzaoq ئاراج. تىشْ سِغْزاغِي *tix sīɵqzaoqī* — چىش ئارىچى.

سَغْلِغْ saoqliɵq ساناقلىق. بۇنىڭ ئەسلى «ساغْلِغْ *saoqliɵq*» دۇر.

سُوْلاغْ suvlaoq سۇلاق. مال سۇغۇرۇلىدىغان يەر.

سُوْلاغْ suvlaoq سۇللاغ①. بىر يەرنىڭ نامى.

قُتْلُغْ kutluoq قۇتلۇق. قُتْلُغْ نانْكْ *kutluoq nan* — قۇتلۇق نەرسە. بۇ سوز ئەرلەرگە ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَرْشاغْ karxaoq كىيىمنىڭ ئولچىمى، غېرىچى. اَنِكْ قَرْشاغِي كُورْ *anīŋ karxaoqī kor* — ئۇنىڭ تونىنىڭ ئولچىمىنى كور.

قُرْشاغْ kurxaoq قۇر باغلاش، بەلۋاغ باغلاش.

① قەشقەر كونىشەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار.

قُرْشاغْ kurxaoq قۇر، باغ، كاشا. اَقْ قُرْشاغِ *av kurxaoqī* — يۇگدىن بەلۋاققا ئوخشاش قىلىپ توقۇپ، كىگىز ئوينىدىغان چوڕىسىنى قورشاپ باغلاشقا ئىشلىتىلىدىغان باغ.

قِشْلاغْ kĭxlaoq قىشلاق، قىشلايدىغان جاي. مىقالدا مۇنداق كەلگەن: اُوزْ كُوزِ ايرْ قِشْلاغْ *oz köz ər kĭxlaoq* — ئوز ئىشىغا پۇختا، باشقىلارغا يولەنمەيدىغان ئادەم قىشلاققا (تاغنىڭ ئوتى مول، قارى ئاز بولغان كۈنگەي تەرىپىگە) ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشايدۇ. مانْ قِشْلاغْ *man kĭxlaoq* — مانقىشلاغ. ئوغۇز يۇرتىدا بىر يەرنىڭ نامى.

قُشْلاغْ kuxlaoq قۇشلاق. ئۇچار قۇشلار كوپ بولىدىغان جاي. مۇنداق جايدا ئوۋ قىلىنىدۇ.

قَرْقاغْ karkaoq قېقىر يەر، قاقاس يەر، ئوت-سۇيى يوق يەر، چول.

قُلْسِغْ kulsĭoq قۇلسىمان. قُلْسِغْ اَرْ *kulsĭoq ər* — قۇلسىمان ئادەم، قىلىقلىرى قۇلغا ئوخشايدىغان ئادەم.

نِزْداغْ nĭzdaoq (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) بىلەي تاش.

بَتْراقْ batrak بايراق. ئۇچىغا بىر پارچە يىپەك رەخت چىگىلگەن تاياق بولۇپ، جەڭ ۋاقتىدا ئەسكەر ئوزىنى شۇنىڭ بىلەن تونۇتىدۇ.

بُجغاق puqoqak دائىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئوتكەن سىزىق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «يېر بُجغاقى *yər puqoqaki* — دۇنيانىڭ تەرەپلىرى» دېيىلىدۇ.

بُجغاق puqoqak بۇلۇڭ، بۇلۇڭ - پۇچقاق.

بُجغاق puqoqak پۇچقاق تېرە. بۇنىڭدىن ئاياق كېيىمى ياكى چورۇق قىلىنىدۇ.

بُخسۇق bohsuk ئەسىر ۋە قۇللارنىڭ بويىنىغا سېلىنىدىغان زەنجىر.

بُغسۇق boqsuk «بُخسۇق *bohsuk*» سوزى مەلۇم شۇندە مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا «خ - *h*» ھەرپى «غ - *q*» غا ئالماشقان. بۇ ئەرەپچىدىكى «خىر» سوزىنىڭ «غەدر» سوزىگە ئوزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ.

اَخسَقبُخسَق ahsak buhsak ئاقساق - چولاق. ئىككى سوز بىرىكىپ قوشما سوز ياسالغان.

بَدرَق badruk بادرۇق. ئەرلەر ئىسمى.

بَرجَق barquk بارچۇق①. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر.

① بارچۇق — ھازىرقى مارالۇبشىنىڭ ئەسلى نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۇگۈنگىچە ئاھالە تەرجىمىسى بويىچە «巴楚 — *bachu*» شەكلىدە ساقلانغان.

ئۇ يەردە «بُخْتُ نَصَّر *buhtu nassar*» ئىسمى ئومىلى «بِيزَنْ *bəlzən*①» قاماللغان.

بُرْجَقْ burqak پۇرچاق.

بُرْجَقْ burqak تەر تامچىسى. تَرْ بُرْجَقْلَنْدِى *tər burqaklandi* — تەر پۇرچاقتەك تامچىلىدى.

بُزْلُقْ buzluk مۇزلۇق، مۇزخانا.

بَسْرُقْ basruk باستۇرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يِيرْ بَسْرُقِي تاغْ بُدُونْ بَسْرُقِي بِاكْ *yər basruki* — *taoq bozun basruki bəg* يەر باستۇرۇغى تاغ، خەلق باستۇرۇغى بەگ. بۇ ماقال يەر تاغلار بىلەن، خەلق بەگلەر بىلەن تېچ تۇرىدۇ، چۈنكى خەلقنى بەگلەر يولغا سالىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

بَشْنَقْ baxnak : بَشْنَقْ اَرْ *baxnak ər* — بېشىدا دۇبۇلغىسى، ئۇچىسىدا ساۋۇتى بولمىغان ئادەم.

بَشْمَقْ baxmak باشماق، كەش، پوپۇچ. ئوغۇزچە.

بُغْمَقْ booqmak بوغماق. كوينەك بوقۇچى.

---

① بۇ ئورۇندا بۇ سوز «بِيزَنْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 191 - بەتتە «بَتْزَنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكى-سىنى ئاساس قىلدۇق.

بُغمَق booqmak بوغماق. بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ئۇستىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ، نىكا كېچىسى ياسانغان كېلىنگە تاقاپ قويۇلىدۇ.

بَلْچِق balqïk پالچىق ~ پالچۇق، پاتقاق. ئوغۇزچە.

بُلْغاق buloqak تەشۋىش، داۋالغۇش، ئەنسىزلىك، پىتنە - پاسات. دۇشمەن كېلىش بىلەن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەنسىزلىك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْغاقْ اُكُشْ بُلْسا قَجَنْ بِلِكِنْكْ يِتارْ
يَنْكْشَقْ تَلِمْ سَيْرَبْ اَنِي تَمْغَقْ قَتارْ

buloqak üküx bolsa kaqan bilikiŋ yitər
yaŋxaq təlim sayrap ani tamoqak katar

[قاچانكى ئەنسىزلىك كوپ بولسا، بىلىمىڭ يوقىلىدۇ، قۇرۇق گەپنى تولا قىلساڭ، تاماق قاتىدۇ (قۇرۇيدۇ).]

ئەلدە ئەنسىزلىك كۆپەيسە كەتسە، ئەقىل ئازىيىپ، توغرا يولدىن تايىدۇ؛ بەھۇدە گەپنى قىلىۋەرسەڭ، ئېگىگىڭ تېپلىپ، ئاغزىڭ قۇرۇيدۇ. بۇ ماقال سوزنى ئاز قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ①.

① بۇ شېئىر ئەسلىدە مۇشۇ ئورۇندا بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى ئۇ «پىتنە - پاسات» دېگەن مەنىدىكى «بُلْغاقْ *buloqak*» سوزىگە مىسال قىلىنغان. ئامما يازما نۇسخىدا كېيىنكى سوزلەمگە ئۇلاپ، ئورنى ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان. بىز بۇنى تۈزىتىپ ئوز ئورنىغا قويدۇق.

بُلْغاقْ buloqak بۇلغاق. ئەرلەر ئىسمى.

تُبْراقْ toprak توپراق، توپا.

تَبْلُوقْ tapluk يەر يېرىقلىرى.

تُتْغاقْ tutoqak تىل تۇتقۇچى. كېچىسى دۇشمەنلىك كۆزەتچىلىرى بىلەن ئىالدىنقى ئىايغاقچىلىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئاتلىق قىسىم.

تَرْتُقْ tartuk تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى.

تَرْغاقْ taroqak تاغاق.

تُرْلاقْ turlak ئورۇقلاپ كەتكەن مال ياكى ھايۋان. ئادەم قېرىپ، ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تَرْماقْ tarmak تارماق. يىرتقۇچ ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ چاڭگىلى. «قَرْغاقْ تَرْماقِي *karoqak tarmaki*» دېيىلىدىغان بىر خىل ئوسۇملۇكمۇ بار.

تُزْلُقْ tuzluk تۇزلۇق، تۇز قاچىسى.

تُغْراقْ tooqrak توغراق.

تِغْراقْ tioqrak : تِغْراقْ آرْ *tioqrak ar* — تايماس، غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْراق آرِی تِغْراق
یِیمِی اَنِاڭ اُغْلاق
سُوتِی اُزا سَغْراق
یِیرِی تَقِی اَغْلاق

oqrak ərі tīoqrak
yəmi anīŋ oqlak
süti üzə saoqrak
yəri takï aoqlak

[ئوغراق ئەرلەری باتۇر،
ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،
سۈتى ئۈستىدە قاچىلىرى تەييار،
يېرى بولسا قاقاسلىق.]

ئوغراق قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى مەرت ۋە باتۇر كېلىدۇ، ئوغلاق گوشى يەيدۇ، قىمىز تۇلۇمىنىڭ يېنىدا چىنە - ئاياقلىرى دائىم تەييار تۇرىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇلار - نىڭ يېرى ئونۇمسىزدۇر. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ مەرتلىگى ۋە باتۇرلۇغى ماختالغان.

تُغْساقْ tuoqsak تۇل، تۇل خوتۇن. بۇ سوز كوپ هاللاردا «تُولْ تُغْساقْ *tul tuoqsak*» شەكلىدە جۈپ سوز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

تَفْراقْ tavrak تېز، چاپسان؛ چاقماق. تَفْراقِنْ كَلْ

tavrakin kəl — چاپسان كەل. بۇ سوز سۆپەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: تَقْراقْ ايشْجِي *ixqi tavrak* — چاققان ئىشچى، تېز ئىشلەيدىغان ئىشچى.

تُقْلُقْ tokluk توقلۇق، بايىاشاتلىق.

تُقْلُقْ tokluk ئادەمنىڭ ئايپاگلىغى، ھايۋانلىنىڭ مۇڭگۈزسىزلىگى.

تَلْغُوقْ taloquk پالتىنىڭ سېپىنى چىڭىتىدىغان شىنا ياكى مىخ.

تُمْشُقْ tumxuk تۇمشۇق، قۇش تۇمشۇغى.

تَمْغاقْ tamoqak تاماق.

جَحْشاقْ qahxak چوخچا تاشلىق. تاغ چوققىلىرىدىكى غىلاڭ تاشلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: جَحْشاقْ اُزا اُتْ بُلْماسْ جَغْرَقْ بِلا اُتْ بُلْماسْ *qahxak üzə ot bolmas qaoqrak bilə uvut bolmas* — چوخچا تاشتا ئوت بولماس، تازچاقتا ئۇيات بولماس.

جَحْشاقْ qahxak ئورۇك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى. قارلۇقچە.

جارْ حَرْمَقْ qar qarmak بالا-چاقا. بۇ ئىككى سوز بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

جَمْرَقْ qamrak «جارْ جَرْمَقْ *qar qarmak*» نىڭ باشقا بىر شەكلى.

جَغْرُق qaoqruk : جَغْرُق يِيرْ *qaoqruk yər* — دەسسەپ چىگدىلىپ كەتكەن يەر.

جَقْماقْ qakmak چاقماق. ئوت يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چاقماق تاش. بۇ سوز ئىسىم بولغىنىدەك مەستەرمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئەرەپچىدىكى «جَمَدَتْ» سوزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» ۋە «جَمَدَالْماءُ» سوزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» سوزلىرىگە ئوخشايدۇ.

جَلْبَقْ qalpak چالپاق، پاسكىنا؛ چىگىش. جَلْبَقْ ايِشْ *qalpak īx* — گىچماچ ئىش.

جُمْغُقْ qomoquk چومگەك. قاغا تېپىدىكى بىر خىل قۇش. ئوغۇزلار «غ - *oq*» نى تاشلاپ، «جُمْقْ *qomuk*» دەيدۇ. توت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ۋە تەركىۋىدە «غ - *oq*» ياكى «ك» ھەرپلىرى بولغان ھەممە سوزدە مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ بىلگىن.

جَمْغُقْ qamoquk چېقىمچى. غەيۋەتچى ئادەم «جَمْغُقْ اَرْ *qamoquk ər*» دېيىلىدۇ.

بَشْغاقْ baxoqak قازان سوگەك.

سَبْلِقْ saplīk ساپلىق، دەستىلەك. قىلىچ، پىچاققا ئوخشاش نەرسىلەرگە ساپ بولۇشقا يارايدىغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ سېپى «سَبْلِقْ *saplīk*» دېيىلىدۇ.

سَجْغاقْ saqoqak چاچقاق. دۇنياسنى چاچىدىغان، ئىسراپ قىلىدىغان كىشى «سَجْغاقْ كِشِى *saqoqak kixi*» دېيىلىدۇ.

سِجْغاقْ siqoqak چىچقاق. بۇ سوز قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، قائىدە بويىچە «ق-*k*» ھەرپىنىڭ ئورنىدا «ن-*n*» بولۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى بىر ئىشنى ئۇزمەي قىلىشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھەممىنىڭ ئالدىغا ئوتۇپ كېتىدىغان ئات «اُزْغانْ اَتْ *ozoqan at*» دېيىلىدۇ. جق ئىش كور-گەن كىشىمۇ «اُلْ ايِشْ قِلْغانْ اُلْ *ol ix kiloqan ol*—— ئۇ جق ئىش قىلغان ئۇ» دېيىلىدۇ.

سُسْغاقْ susoqak ئۇسقاق. چومۇچ ۋە نوگايغا ئوخشاش سۇ ئۇسىدىغان ئەسۋاپ. قارلۇق، قىپچاق ۋە پۇتۇن كوچمەنلەر تىلىدا شۇنداق.

سُغْداقْ sooqdak سوغداق. بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋم. بۇلار «سُغْدْ *sooqd*»لاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەر-قەند ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن.

سَغْراقْ saoqrak سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچى-دىغان قاچا، قەدەھ، كاسا. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: ساۋِنْ سَغْراقْقا تَكِيرْ *savin saoqrakka təgir* —— ياخشى سوز قەدەھكە ئىگە قىلىدۇ. كىشى چىرايلىق سوز بىلەن

بەگلەرنىڭ ئىنتىلمىغا ئىگە بولمىدۇ، يەنى ھورمەتلىنىدۇ.

سِرْماقْ sirmak سرماق. ئېشەكنىڭ توقۇمى.

سُغْناقْ suoqnak سۇغناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

سَغْلِقْ saoqlik ساغلىق. بۇ ئەسلىدە «سېغىلىدىغان ھايۋان» مەنىسىدىكى سوزدۇر.

سُوْلُقْ suvluk قوليا غلىق.

سَقْلِقْ saklik ساقلىق، سەگەكلىك، ئىشتا ھۇشيارلىق.

سُقْلُقْ sokluk تويمىغۇرلۇق. يىمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقىلاردىكى ئاچكوزلۇك.

قَبْغاقْ kapoqak قاپقاق. ساداقنىڭ قاپقىغى.

قَبْجَقْ kapqak قوشلاش. سۇ تارماقلىرىنىڭ قوشۇلغان يېرى.

قَدْراقْ kadrak تاغ ئورگەشلىرى، تاغنىڭ يانلىرى.

«قَتْ قَدْراقْ *kat kadrak* ـــ تاغنىڭ قاتلاقلىرى» دېگەن سوز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُدْرُقْ kudruk قۇيرۇق. پۇتۇن ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇغى. قويـ نىڭ قۇيرۇغى «قُوىْ قُدْرُقِي *koy kudruki*»، ئات قۇيـ رۇغى «اَتْ قُدْرُقِي *at kudruki*» دېيىلىدۇ. شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

قُدْرُق قَتِغْ تُگْدُمِزْ
تَنْگْرِيكْ اُكْشْ اُگْدُمِزْ
كَمْشِبْ اَتِغْ تَگْدِمِزْ
اَلْدَبْ يَنا قَجْتِمِزْ

kudruk katïoq tügdümiz
təŋrig üküx ɵgdümiz
kəmxip atïoq təgdimiz
aldap yana kaqtïmïz

[(ئات) قۇيرۇغىنى قاتتىق تۇگدۇق،
تەڭرىگە كوپ ھەمدۇ-سانا ئېيتتۇق،
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق (ھۇجۇم قىلدۇق)،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.]

ئاتلارنىڭ قۇيرۇغىنى قاتتىق تۇگدۇق، تەڭرىگە جىق ھەمدۇ-سانا ئېيتتۇق، يەنى كاپىرلاغا ھۇجۇم قىلىشتا تەكبىر ئېيتتۇق، ئۇزەڭگىگە قاتتىق دەسسەپ ھۇجۇم قىلدۇق، ئۇلارنى ئالداپ ئارقىمىزغا چۈشۈرۈپ يوقىتىش ئۈچۈن قاچقان بولدۇق.

قُدْرُق kudruk : قُشْ قُدْرُقِي *kux kudruki* — قۇش قۇيرۇغى.
ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تُقُمْ بِزْبْ قُدْرُقتا بِجَكْ

سیما *tokum yüzüp*① *kudrukta piqək sīma* —— مالنی سویۇپ قۇیرۇغىغا بارغاندا پىچاقنى سۈندۇرۇپ قويما. بۇ ئەرەپلەرنىڭ «شَوّى اَخُوكْ حَتّى اِذَا اَنْضَجَ رَمَّدَ» دىگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُدْرُق kudruk قۇيرۇق. قوڭ، پۇرۇك سوزلىرىنىڭ سىلىق ئېيتىلمىشى.

قُدْرُقِي اُتْكَانْ كِشِي *kudrukī ötkən kixi* —— پەجمى (پۇرۇگى) بوشاپ كەتكەن كىشى.

قَرْساقْ karsak قارساق. تۇلكە جىنسىغا كىرىدىغان بىر خىل ھايۋان.

قَرْلُقْ karluk قارلۇق. ئۇلار كوچمەن تۇركلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئۇغۇزلاردىن باشقىدۇر. ئۇلارمۇ تۇركمەن ھىسابلىنىدۇ.

قُرْلُقْ korluk تورسۇق. قىمز قاچىلىنىدىغان كىچىك تۇلۇم.

قَرْناقْ karnak قارناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

قَرْناقْ karnak : قَرْناقْ اَرْ *karnak ər* —— يوغان قوساق ئادەم.

قِرْناقْ kirnak دىدەك، چورە. ياباقۇ، قاي، چومۇل، باسمىل، ئوغۇز، يەمەك ۋە قىپچاق تىللىرىدا.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ بېتىدە «بِزْب» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 470 - بېتىدە «بِزْدِي» دەپ يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

قِزْلاقْ kizlak : كُتى قِزْلاقْ *kəti kizlak* — «قىزىل ئىشتان» دىيىلىدىغان بىر قۇش. ئۇنىڭ قۇيرۇغى قىزىل بولىدۇ.

قِسْراقْ kisrak تۇغمىغان بايتال. ئۇغۇزلار ھەرقانداق بايتالنى «قِسْراقْ *kisrak*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِيز بِرْلا كُرَشْما قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما *kiz birlə kürəxmə kisrak birlə yarixma* — قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما. قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يىقىتىپ قويىدۇ؛ تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئوتۇپ كېتىدۇ. بۇ — خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكا كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يىقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن خاقانىيىلىكلەر ئاردىدا سۇلتان مەسئۇد توغرىلىق چىقىرىلغان بىر ماقال.

قِسْماقْ kismak ئۈزەڭگىتىۋاغ. ئۈزەڭگىنىڭ ئىككى يېنىدىكى قېيىش. ئۈزەڭگە مۇشۇ قېيىشلارنىڭ ئاردىدا بولىدۇ.

قِسْماقْ kismak قىسماق، تۆزاق.

قُشْلُقْ kuxluk ئاشۋاقتى، چاشكا. ئۇغۇزچە.

قِشْلِقْ kixlik قىشلىق، قىشلىق ئوي. قىش ئۈچۈن تەييارلانغان ھەرقانداق نەرسە شۇنداق دىيىلىدۇ.

قُغْشاقْ kooqxak : قُغْشاقْ نانْكْ *kooqxak nəŋ* — پور، ئىچى قوغۇش (كاۋاك) نەرسە.

قِفْجاقْ kïfqak قىپچاق. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قِفْجاقْ kïfqak قىغچاق. قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى①.

قُلْباقْ kulbak قۇلباق. تۈركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى. ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارا تاشقا «تَنْكْرِي قُلِي قُلْباقْ *təŋri kuli kulbak*» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا، قارا بولۇپ چىقىدىكەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.

قَلْتُقْ kaltuk ياۋا كالىنىڭ مۈڭگۈزى. ئىچى ئويۇلۇپ قىمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قُلْتِقْ koltïk قولتۇق.

قِلْتِقْ kïltïk قوماق، باش كېپىگى. باشتا بولىدىغان كېپەك.

قَمْغَقْ kamoqak قامىقاق.

قُمْلاقْ kumlak قۇلماق. قىپچاق يۇرتلىرىدا ئوسىدىغان، ھەشقىپىچەككە ئوخشايدىغان بىر ئوسۇملۇك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ شاراپ ياسىلىدۇ. بۇ ئوسۇملۇك كېمىگە چۈشۈپ قالسا، دېڭىز دولقۇنلىنىپ، كېمە چايقىلىپ، ئىچىدىكىلەر ھالاكەت خەۋىپىدە قالارمىش.

① ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىغىدىكى يېزا.

قَنْجِقْ kanqïk قانجىق ~ قانجۇق، چىشى ئىت. ئايالالارنى تىللىغاندا شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «قَنْجِقْ *kanqïk* — قانجۇق» دېيىلىدۇ.

مُنْجُقْ monquk مونچاق. زىننەت ئۈچۈن بويۇنغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاشلار.

مُنْجُقْ monquk ئاتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاش، ئارسلان تىرنىغى ياكى تۇمارغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مَنْجُقْ manquk ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، تورۇا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مُنْغَانْ munoqan : مُنْغَانْ كِشِي *munoqan kixi* — ۋالاقتەك-كۆر، تولا سوزلەيدىغان كىشى.

بُرْجَكْ bürqək ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچى، ئاتنىڭ كوكۇلىسى.

بِتْرِكْ pitrik جىگدىلەك.

بِتْرِكْ pitrik پىستە. ئارغۇچە.

بِسْتِكْ pistik ئېگىرىش ئۈچۈن ئېتىپ تەييارلاپ قويۇلغان پىلتە، ئوچ، چىگىلچە.

بستك pistik پىلىك، چىراق پىلىگى. ئارغۇچە.

بُكْسَكْ bəksək ئايالالارنىڭ كوكسى.

بُكْسَكْ boksək كوكره‌كنىڭ يۇقۇرى قىسمى، بويۇن بىلەن كوكره‌كنىڭ ئارىلىقى.

تُتْسُكْ tütsük : تُتْسُكْ كِشِي *tütsük kixi* ـــ ئادەتتە تۈتە-دىغان كىشى.

تَحْجَكْ təhqək بىر خىل چىن يىپىگى.

تُرْبِكْ türpik تۇرپىك، چوپسا. «تُرْبِكُو *türpigü*»مۇ دىيىلىدۇ.

تَرْلِكْ tərlik تەرلىك. تەرنى سۈمۈرۈۋېلىش ئۈچۈن توقۇ-لىدىغان ئاستىغا سېلىنىدىغان كىگىز.

تُرْلُكْ türlüg تۈرلۈك. قَچْ تُرْلُكْ نانْكْ *kaq türlüg nəŋ* ـــ بىرقانچە تۈرلۈك نەرسە. قَچْ تُرْلُكْ سُوزْ اَيْدِمْ *kaq türlüg səz aydim* ـــ بىرقانچە تۈرلۈك سوز ئېيتتىم.

تُرْماكْ türmək تۈرمەل.

تِرْناكْ tərnək دەرنەك. خەلق مەسلىھەت ئۈچۈن يىغىلىدىغان ئورۇن.

تُشْلُكْ tüxlük : تُشْلُكْ اُوذِي *tüxlük özi* ـــ چۈشكۈن ۋاقتى، يولۇچىنىڭ قونالغۇ ۋاقتى.

تَكْرَكْ təgrək ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ چورىسى، ئەترابى.

قُذُغ تَكْرَكِي *kuzuoq təgrəki* — قوْدوُق چورىسى، قوُ-
دوُق كاجوُوْسى.

تُكْلُكْ tüklüg قارغوُ، كور. تُكْلُكْ كُزْلُكْ *tüklüg közlüg* —
كوزى قارغوُ (كىشى).

تَقْلُكْ təvlüg ئالدامچى، هىلىگەر.

جَكْرَكْ qəkrək : جَكْرَكْ قَبا *qəkrək kapa* — يوُكْ رەختتىن
تىكىلگەن يانچوُقسىز تون. ئوُنى قوُللار كىيىدوُ.

جَرْلِكْ qərlig : كُوزِى جَرْلِكْ *közi qərlig* — كوزى چار-
لاشقان ئادەم. كىچىسى كوروُپ كوُندوُزى كورمەيدىغان،
تۇتوُق كوُندە كوروُپ ئوچوُق كوُندە كورمەيدىغان ئادەم.

جَلْبَكْ qəlpək چاپاق، كوز چاپىغى.

جِلْدَكْ qildək ئاتنىڭ كوكسىگە چىقىدىغان بىر خىل چىقان.
ئوُنىڭدىن سېرىق سوُ بىلەن يىرىڭ ئاقىدوُ، داغلىسا
ساقىيىدوُ.

سُرْتُكْ sürtüg : سُرْتُكْ اِشْلارْ *sürtüg ixlər* — سوُركىش-
دىغان خوتوُن. هەر قانداق ئېزىلىدىغان، سوُركىلىدىغان
نەرسىمۇ «سُرْتُكْ *sürtüg*» دىيىلىدوُ.

سَذْرَكْ səžrəg سىيرەك، شالاڭ. سَذْرَكْ بُوْز *səžrəg bəz* —
شالاڭ بوز.

سَذْرَكْ səżrəg : سَذْرَكْ قَبْغْ *səżrəg kapuoq* —— چاخسا ئىشىك.

سُرْجُكْ sürqük مەشرەپ، كېچىلىك ئولتۇرۇش. ئوغۇزلار «ج - *q*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «سُرْجَكْ *sürqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

سَلْجُكْ səlqük سەلچۈك. سالجۇق سۈلتانلىرىنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى. ئۇ «سَلْجُكْ سُو باشِي *səlqük sü baxi*» دەپ ئاتىلاتتى.

سِكْرِكْ səkrik سەكرەتمە. تاغلاردىكى سەكرەپ ئوتىدىغان يەر.

سُگْرُكْ sügrük خوتۇنلارنىڭ جان يېرى.

كُبْرُكْ köprük كۆۋرۈك.

كُتْلُكْ kətlük كوتلەش. تىللاش ئۈچۈن قوللىنىدىغان سوز.

تُمْرُكْ tümrük داپ. ئوغۇزچە.

كُبْجُكْ köpqük كوپچۈك. ئوغۇزچە.

كِرْبِكْ kirpik كىرپىك.

كَرْتُكْ kərtük كەرتىك. ياغاچقا ئويۇلغان كەرتىك. «كَرْتُكْ كَمْرُكْ *kərtük kəmrük* —— كەرتىك - كەمتۈك» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

گَرْتِكْ kərtik قىناق. نان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سانىنى بىلدۈرۈچۈن ياغاچقا ئويۇلغان بەلگە.

كُرْشَاكْ kürxək سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق.

گَزْلِكْ kəzlik خوتۇنلار كىيىملىرىگە تاقايدىغان ياكى يېپىنما ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك پىچاق.

كُزْلُكْ kəzlük كوزلۈك. بۇ ئات قۇيرۇغىدىن توقۇلغان بىر خىل تور بولۇپ، كوز ئاغرىغان ياكى قاماشقاندا، كوزگە تارتىۋېلىنىدۇ.

كُسْرُكْ kəsrük چۈشەك. كُسْرُكْ تُشَاغْ *kəsrük tuxaq* — ئاددىي نەرسىلەرنى ئالدى پۈتىغا سېلىنغان چۈشەك.

كَفْرِكْ kəvrik ئېگىز ئوسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

كُفْرُكْ küvrük ناغرا، دۇمباق.

كَفْرَكْ kəvrəg كاۋاك. كَفْرَكْ نَانْكْ *kəvrəg nəŋ* — ئابدىسىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غولى بوش ۋە كاۋاك نەرسىلەر.

كَفْشَكْ kəvxəg : كَفْشَكْ نَانْكْ *kəvxəg nəŋ* — يۇمشاق نەرسە. يۇپقا كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُفْشَكْ køvxəg : كُفْشَكْ اَتْ *køvxəg ət* — يۇمشاق ئەت (گوش).

كُفْشَكْ køvxəg : كُفْشَكْ اَتْماكْ *køvxəg ətmək* — بولدۇرغان نان.

كُفْلُكْ küvlük لاي ساقا. بۇ هول پېتى ياكى قۇرۇتۇلۇپ سالغدا ئېتىلىدۇ.

كَكْلِكْ kəklik كەكلىك.

كَكْمَكْ kəkmək : كَكْمَكْ اَرْ *kəkmək ər* — بېشىدىن ئىسسىق ـ سوغاق كوپ ئوتكەن، قىينىچىلىقلاردا پىشقان ئادەم. ئەسلى «كَكْ *kək*» بولۇپ، «قىينىچىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سوز سۇپەت بولۇپ، ئاز ئۇچرايدۇ، قالغان دېگە ئاساسلانغاندا «كَكْمانْ *kəkmən*» بولۇشى كېرەك.

كَمْرُكْ kəmrük : كَمْرُكْ سُنكُوكْ *kəmrük səŋük* — گوشى شىلىۋېلىنغان سوڭەك.

كُنْجُكْ kənqük كونچۇك، ياقا. ئوغۇزلار «ج ـ q» ھەرپىنى قەدىمىي قىلىپ «كُنْجَكْ *kənqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

كَنْجاكْ kənqək كەنچەك. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

كَنْجاكْ سَنكِرْ kənqək səŋir كەنچەك سەگىر. تىراز‌غا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.

كَنْدُكْ kəndük كوندۇك. ساپالدىن ياسالغان، كۆپكە ئوخشايدىغان قاچا. بۇنىڭغا ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدۇ. كەنچەكچە.

كُنْلُكْ künlük كۈنلۈك. كۈن ھىساۋى بىلەن قىلىنغان ئىش.

كُنْلُكْ künlük : كُنْلُكْ يِمْ *künlük yəm* — كۈنلۈك يەم، كۈنلۈك ئوزۇق. بۇ سوز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

مَرْدَكْ mərdək ئېيىق كۆچۈگى. «اَذِغْ مَرْدَكِي *aźioq mərdəki* ئېيىق كۆچۈگى» مۇ دېيىلىدۇ. بەزى تۈرك خەلقلىرى توڭغۇز تورۇشىنىڭ «تُنكُزْ مَرْدَكِي *toŋuz mərdəki*» دەيدۇ.

مَلْدَكْ məldək مالتاق. مَلْدَكْ نانْكْ *məldək nəŋ* — مالتاق نەرسە، چىگىشلىشىپ، كاللەك بولۇپ قالغان نەرسە.

بِجْغِلْ pïqoqïl قول ۋە پۇتتىكى يېرىقلار. يەرنىڭ يېرىقلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَسْبَلْ basbal بىر قېتىم يىپ.

يَسْمِلْ basmïl① باسمىل. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «يَسْمِلْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، توغرىسى «بَسْمِلْ» بولغاچقا، بىز «*basmïl*» دەپ ئالدۇق.

بَشْغِلْ baxoqïl ئاق باش. بَشْغِلْ يِلْقِي *baxoqïl yïlki* — ئاق باش يىلقا (چارۋا مال).

بَتْمُلْ batmul پىلپىل.

بُشْكَالْ pøxkəl پوشكال. بىر خىل يۇپقا نان. خاقانىيە تىلىدا.

بُغْرِلْ booqrïl بوقۇرۇلغان يەر. تولدۇرۇلغان تۆلۈم ۋە تاغارغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

بُغْرُلْ booqrul بورۇل. بُغْرُلْ قوي *booqrul koy* — بورۇل قوي، بوغىزى ئاق قوي.

بُكْتَلْ büktəl : بُكْتَلْ اَرْ *büktəl ər* — گەۋرى ئادەم. بُكْتَلْ اَتْ *büktəl at* — ساغرىسى كەڭ ئات.

بُگْرُلْ bøgrül : بُگْرُلْ اَتْ *bøgrül at* — ئىككى بىقىنى ئاق ئات. ئالا قوي ۋە باشقا هايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بندال[1] bandal ياغاچتىن چىقىدىغان، تاغاق سوقىلىدىغان ئوخشاش تارىشا. بۇنىڭ ئۈچىنى ياندۇرۇپ، كېچىسى باللار بىر-بىرىگە ئېتىپ ئويناىدۇ. بۇ «اُوتْ بندال *ot bandal*» دېيىلىدۇ. چوقەن ئويۇنىدا ئويىنىلىدۇ.

تَرْغِلْ taroqïl تاغىل. تَرْغِلْ يِلْقِي *taroqïl yïlki* — تاغىل

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىدا هەرىكسىز يېزىلغان. بىز بىروككېلمان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىگە ئاساسەن، «*bandal*» دەپ ئالدۇق.

هـايۋان، دۇمبىسى ئالا - تاغىل مال. ئاتتىمن باشقا هايۋانـلارنىڭ هەممىسىگە مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تُغْرِلْ tooqrïl توغرۇل. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش بولۇپ، مىڭ ئۇدەكنى ئولتۇرۇپ بىرنىلا يەيدۇ. بۇ سوز ئەر كىشىنىڭ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

تُغْرِلْ tooqrïl قېزا. ئىچىگە دورا - دەرمەكلىك گوش تىقىلغان ئۇچەي. كەنچەكچە.

جَشْكَالْ qəxkəl ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سَنِكِلْ sənil سەپكۇن. يۇزدىكى سەپكۇن، داغ.

سَرْسَالْ sarsal سوسەر. بۇلغۇننىڭ بىر خىلى.

قَرْتَالْ kartal : قَرْتَالْ اَتْ *kartal ət* — پارچىلانغان ئىت (گوش).

قَرْتَالْ kartal : قَرْتَالْ قُوىْ *kartal koy* — ئالا قوي.

قِرْغِلْ kïroqïl : قِرْغِلْ اَرْ *kïroqïl ər* — ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم.

قِزْغُلْ kïzoqul : قِزْغُلْ اَتْ *kïzoqul at* — قىزىل بورۇل ئات.

بَجْكَمْ pəqkəm بەلگە، نىشان. جەڭ كۇنلىرى باتۇرلار جەڭ بەلگىسى سۇپىتىدە تاقىۋالىدىغان يىپەك رەخت ياكى قوتاز قۇيرۇغى. ئوغۇزلار بۇنى «بَرْجَمْ *bərqəm*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَجْكَمْ اُرُبْ اَتْلَقا
اُيْغُرْدَقِي تَتْلَقا
اُغْرِي يَاُقُزْ اِتْلَقا
قُشْلَرْ كَبِي اُجْتِمِزْ

pəqkəm urup atlaqa
uyoqurdakī tatlaqa
ooqrï yavuz ïtlaqa
kuxlar kəbi uqtïmïz

[ئاتلارغا بەلگە تاقاپ،
ئۇيقۇر (ئېلى) دىكى تاتلارغا،
ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ)،
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.]

ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيقۇر ئېلىدىكى تاتلارنىڭ يەنى ياۋۇز ئىتلارنىڭ ئۈستىگە خۇددى قۇشتەك ئۇچۇپ باردۇق.

بَجْكَمْ pəqküm ئويىنىڭ سۇپىسى.

بَذْرَمْ bəžrəm بەيرەم ~ بايرام. كىشىلەر ئارىسىدىكى شات-خورام-لىق، ئويۇن-تاماشا. نۇر ۋە گۈل چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ «بَذْرَمْ يِيرْ *bəžrəm yər* ـــ كوگۈل ئاچىدىغان يەر» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى نىمە ئىكەنلىگىنى بىلمەيمەن، چۈنكى مەن بۇنى پارسلاردىن ئاڭلىدىم. ئوغۇزلار

هېيت كۈنىنى «بَيْرَمْ bəyrəm» دەيدۇ. بۇ «شات-خو-راملىق ۋە ئويۇن-تاماشا كۈنى» دىگەن بولىدۇ. ئۇغۇزلار «ذ-ż» ھەرپىنى «ى-يا» غا ئالماشتۇرغان؛ يۇقۇرىدىكى-گە ئاساسلانغاندا، بۇ ئايرىم سوز بولىدۇ.

بِرْتَمْ birtəm بىراقلا. اُلْ يُمْشْقا بِرْتَمْ بَرْدى ol yumuxka birtəm bardi ئۇ ئەلچىلىككە بىراقلا، گويا قايتىپ كەلمەيدىغاندەك كەتتى.

بَغْرَمْ baqram : بَغْرَمْ قُمْ baqram kum — چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى. قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىغىدىكى قۇملۇقمۇ «بَغْرَمْ قُومى[1] baqram kumi» دىيىلىدۇ.

بُخْسُمْ buhsum بوزا. تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك.

تُمْرُمْ tomrum : تُمْرُمْ يِغاجْ tomrum yiqaq — موزدۇزلارنىڭ ئىش گۈندىسى (تاختىسى) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش توغرىسىغا كېسىلگەن ياغاچ گۈندا.

تُشْرُمْ tüxrüm ئېگىرىلگەن بىر كاللەك يىپ. ئارغۇچە.

زُنْكُمْ zünküm چندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.

سِدْرِمْ sidrim تاسما، كەمەر. ئوغۇزچە. سِدْرِمْ اِشْلِغْ اَر

① قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىغىدا ھازىر «بۇغراقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار.

sidrim ixliof ər ـــ ئىشنى باشقىلارغا قالدۇرماي سېرىپ ئىشلەۋېتىدىغان ئادەم.

سَرْقِمْ sarkim قىرو.

كُتْرُمْ kətrüm كوتەرمە، سۇپا.

كُجْرُمْ kəqrüm كوچ-كوچ. بىرەر ۋەھىمە سەۋەبىدىن يېزا خەلقىنىڭ ھەممىسىگە كوچۇپ كېلىشى.

گَدْرِمْ kədrim : كَدْرِمْ اَتْ kədrim ət ـــ تېرىدىن ئاجرىتىلغان ئەت (گوش).

گَسْتَمْ kəstəm كېچىسى ئوزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت.

ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سوزلەر بابى

تَرْتَرْ tartar پاختەككە ئوخشايدىغان بىر قۇش.

جُرْجُرْ qorqor : تَفِي اَمِكِي جُرْجُر təvi əmiki qorqor ـــ توگە سېغىلغاندا، سۇتىنىڭ چىلەككە چۈشكەن ئاۋازى.

قُرْقُرْ kurkur : قَرِنْ قُرْقُرْ اِتِّي karin kurkur əttі ـــ قوساق غولدۇرلىدى.

سُكْسُكْ səksək سوكسوك.

سُمْلِمْ sumlīm : سُمْلِمْ تَتْ *sumlīm tat* ــــ تۇركچه بىلمەيدىغان پارس. گۇمۇمەن تۇركچە بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ «سُمْلِمْ *sumlīm*» دېيىلىدۇ.

كُرْكُمْ kürküm زەپىرەك. بۇ سوز ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ. ئەرەپلەرمۇ زەپىرەگنى «كُرْكُمْ» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكْلَرْ اَتِنْ اَرْغُرْبْ
قَذْغُو اَنِي تُرْغُرْبْ
مَنْكْزِي يُزِي سَرْغَرْبْ
كُرْكُمْ اَنَكَرْ تُرْتُلُورْ

bəglər atīn aroqurup
kəżoqu anï turoqurup
məŋzi yüzi saroqarīp
kərküm aŋar türtülür

[بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭزى، يۈزى سارغايدى،
خۇددى زەپىرەك سۇرتۇلگەندەك بولدى.]

ئافراسىياپنىڭ ئولۇمىگە ئېچىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى، ئۇلارنى قايغۇ باستى، يۈزلىرى زەپىرەگدەك سارغايدى.

فَعْلَلْ fəalal، فَعْلُلْ fəalul، فَعْلِلْ fəalil

شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سَرَاغُجْ saraoquq سارىغۇچ. خوتۇنلار رومىلىنىڭ بىر خىلى.

سِپَاقُرْ sïpakur تورۇ. بۇ سۆز «غۇنان ئوقۇرى» دىگەن مەنىدىكى «سِبْ اَقُرِي sïp akurï» سۆزىدىن كەلگەن.

قُلَابُزْ kulabuz يولباشچى، يېتەكچى، باشلامچى؛ قوللانما، دەستۇر. بۇ سۆزدىكى «ب ـ b» ھەرپى «و ـ ۋ ـ ۇ» نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: قَلِنْ قَازْ قُلَاوُزْسُوزْ بُلْمَاسْ kalïn kaz kulawuzsuz bolmas غاز توپى باشلامچىسىز بولماس. بۇ ماقال ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلىدىغان كىشىگە بويسۇنۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِجَالَقْ qïqalak چىچىناق ~ چىمچىلاق.

جِجَامُقْ qïqamuk چىچامۇق، ئاتسىز بارماق، ئۇزۇك سالىدىغان بارماق. بۇنى بىلىدىغان ئادەمنەر ئاز.

سُلَامُقْ solamuk سولىخاي، تەتۇر.

قَراجُقْ karaquk قاراچۇق. فاراپ شەھەرلىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر.

قَرامُقْ karamuk قارىمۇق.

قَمِجاقْ kamīqak قۇمچاق.

تُنارِكْ tünərik : تُنارِكْ يِيرْ *tünərik yər* — قاراڭغۇ يەر. گورنىمۇ «تُنارِكْ *tünərik*» دەيدۇ. اَرْ تُنارِكْكا كِرْدِي *ər tünərikkə kirdi* — ئادەم گورگە كىردى.

قُمارُكْ qümərük شەلۋە كوز. قُمارُكْ كِشِي *qümərük kixi* — كوزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى.

خُجُوناكْ həqünək خوچۇنەك. قوغۇننىڭ بىر خىلى، خۇش پۇراق، چىپار قوغۇن.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. رۇمغا يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرى. بۇ سوز «بَجَنَكْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ.

فَعْلَعَلْ fəəl'əl، فَعَلْلُو fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، توتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

تَقْلُغوج tavīloquq تېۋىلغا.

بُغْرُدا buoqurda بۇدرە. بُغْرُدا سَج buoqurda saq — بۇدرە چاچ.

جِنَخسِي qīnahsī چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك رەخت.

تَبْزُغو tapuzoqu : تَبْزُغو نانْك tapuzoqu nəŋ — تېپىشماق.

تُتْرُغو tuturoqu : تُتْرُغو نانْك tuturoqu nəŋ — تۇتۇرۇمى بولغان نەرسە.

سِبْزُغو sībīzoqu سىبزغا، نەي.

سِرِجْغا sīrīqoqa ئەينەك، شىشە.

سَرِجْغا sarīqoqa چېكەتكە. ئاجىز ئادەم بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «سَرِجْغا اَر sarīqoqa ər» دېيىلىدۇ.

قُبُرْغا koburoqa ھۇقۇش.

تِرِرْقُو tīrīrku : تِرِرْقُو يِيرْ *tīrīrku yər* — تېقىر يەر، ئوتى ئاز يەر.

تَتِرْغا tatīroqa ئاشلانغان ئاق تېرە.

تَفِلْقُو tavīlku تېۋىلغا. «تَفِلْغُوچْ *tavīloquq*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَفِلْقُو avīlku قىزىل مىسۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ. مىۋىسىنىڭ سۇيى ئاشقا قۇيۇلىدۇ، پوستى بىلەن كوز ئاغرىغىدا داۋالىنىدۇ ۋە كېسىلەر بويىلىدۇ.

تقرقا tokurka ئىۋرىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تقرقا tokurka توقۇرقا. قەشقەر يايلىغىدىكى بىر يەرنىڭ نامى.

سقِرقُو sakīrku ساقاتقا، كانا.

قسِرقُو kasīrku قۇيۇن.

تشركو tüxürgü چۈشۈرگە. كىچىكرەك سۇنىڭ دەرياغا قوشۇلغان يېرى، تۇگمەن سۇيىنىڭ دەريىاغا قوشۇلغان يېرى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جَكْرَكا qəkürgə چېكەتكە. ئوغۇزچە. تۇركىلەر بۇ سوزنى ئۇنىڭ ئۇچۇشتىن ئىلگىرىكى ھالىغا قارىتىپ ئېيتىدۇ. ئۇششاق بالىلارنىڭ كوپلۇگى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ جىقلى-

غىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: جَكْرَكاتَكْ سۇ qəkürgətəg su — چېكەتكىدەك كوپ ئەسكەر.

سۈپۈرگە süpürgü سۈپۈرگە.

كەتۈرگۈ kətürgü كوتەرگۈ. بىرەر نەرسىنى كوتىرىدىغان ئەسۋاپ.

كەسۈرگۈ kəsürgü قاپ، خالتا.

كۈسۈرگە küsürgə كۈسۈتكە. ئېتىز چاشقىنىنىڭ بىر تۈرى.

دۈنۈشكە dünüxkə بېسىلغاق. بىر خىل سېسىق ئوت. كەنچەكچە.

كىمىشكە kimixkə قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاز.

تەگىرمە təgirmə : تَكْرما نانْكْ təgirmə nəŋ — دۇگلەك نەرسە. توقاچ، تۇگمەن تېشى ۋە تەگمىگە ئوخشاش دۇگلەك نەرسە.

سەكىرمە səkirmə سەكىرمە. خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

قۇتۇرما kuturma : قُتْرما بُرْكْ kuturma bərk — قايرىما بوك. ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق.

كۆچۈرمە køqürmə : كُجْرما اُجْقْ køqürmə oquk — كوچۇرمە ئوچاق، بىر يەردىن ئىككىنچى يەرگە يوتكىگىلى بولىدىغان ئوچاق. كۆچۈرمە ئويۇن køqürmə oyun — «ئون توت»

دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئويۇن. يەرگە قورغان شەكلىدە توت سىزىق سىزىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئون ئىشىك ئېچىلىپ، يۇمۇلاق تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىشلىتىلىدۇ.

ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر

مىندەتۈ mindətü يىپەك رەختنىڭ نامى.

قۇلنەچى kulnaqī : قُلْنَجِي قِسْراق *kulnaqī kīsrak* — بوغاز بايتال.

قارنۇ karnaoqu : قَارْنُو اَر *karnaoqu ər* — يوغان قوساق ئادەم.

سۇغنۇ saoqnaoqu قۇرۇق قاپاق.

قۇندۇغۇ kundïoqu قىتلىغۇچ، پاقىراتقۇچ.

قامچىغۇ kamqïoqu قاپارتقۇ. كالپۇكقا، بارماقلارغا چىقىدىغان قاپارتقۇ، ئادەتتە ئاغرىتىپ ۋە قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

تۈرپىكۈ türpigü تۇرپىك، چوپسا.

تەمرەكۈ təmrəgü تەمرەتكە.

سۈگنەگۈ sügnəgü سەينۇگە ~ سەينەك. تىرناق بىلەن گوشنىڭ ئارىسىغا چىقىدىغان يار١.

كەرشكۈ kərxəgü : كَرْشَكُو اَتْ *kərxəgü at* — گەجگىسى يېغىر ئات.

بۇلغاما buloqama ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق.

جۇقرما qokrama : جُقْرَما يُلْ *qokrama yul* — سۇيى ئېتىلمىپ چىقىدىغان بۇلاق.

بۇلغۇنا buloquna بۇلغۇن ~ بالغۇن ~ مالغۇن. يۇلغۇنغا ئوخشاش پوستى قىزىل بىر خىل چاتقال. بۇنى توگە يەيدۇ. ئۇ «مۇلغۇنا *muloquna*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

فۇللى fu'luli شەكلىدىكى سوزلەر بابى

بۇلدۇنى bulduni ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھول ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يىمەكلىك. كەنچەكچە.

سۇندۇرى sunduri دېگىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَيْر بَشْم بُلْسا سُنْدُرِيدا سُوْ اِجْكَاى مَنْ *əxyək* — *ayur baxïm bolsa sundurïda suv iqkəymən* ئېشەك

«بېشىم ئاغان بولسا، دېگۈزدىن سۇ ئىچمەن» دەيدىكەن. بۇ سوز مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزۈن ئومۇر كورۈش- نى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

مَنْدُرِي munduri① كۆيۈغۇل بىلەن كېلىنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە.

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يىگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

كُزْكُنِي küzküni يالتىراق قوگۈز. كېچىسى غوگۈلداپ ئۇچىدۇ.

فُعْلُنْدِي fu'lundi شەكىلدىكى سوزلەر بابى

سُبْرُنْدِي süpründi سۈپۈرۈندە، ئەخلەت.

سَرْقِنْدِي sarkïndï ساقىندا. سَرْقِنْدِي سُوْ sarkïndï suv —— ساقىندا سۇ.

قُجْغُنْدِي kuqoqundï پىياز. چىگىلچە.

توت ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.

---

① ۋەزن ئېتىۋارى بىلەن بۇ سوزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر باپلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

سُقَرْلَجْ sukarlaq : سُقَرْلَجْ بُرْكْ *sukarlaq bərk* — كۆلاھ، ئۇزۇن قالپاق.

قُغُرْماجْ kooqurmaq قوماچ، قورۇلغان بۇغداي. بۇ سوز بىر شۇندە يۇمشاق «ق-v» بىلەن «قُڤُرْماجْ *kovurmaq*» مۇ دىيىلىدۇ.

يُغُرْغُوجْ yuoquroquq نوغۇچ. خېمىر ۋە باشقىلارنى يېيىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

جِغِلْقارْ qioqilvar : جِغِلْقارْ اُقِي *qioqilvar oki* — كىچىك قىسقا ئوق. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْرُو تُرْبْ يَغْدِي اَنكَرْ كِيشْ اُقِي جِغِلْقارْ

اَيْدِمْ اَسِغْ قِلْغُو اَمَسْ سَنْ تَقِي يَلْقارْ

utru turup yaoqdī aŋar kix okī qīoqīlvar
aydïm asïoq kïloqu əməs sən takï yalvar

[ئۇتتۇرا تۇرۇپ ئۇنىڭغا ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى ياغدۇردۇم، سەن ئەمدى يالۋۇرساڭمۇ پايدىسى يوق، دىدىم.]

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دىيىلىدۇ: ماڭا يۇزلەن-گەندە ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى يامغۇردەك ياغدۇردۇم، ئەمدى سېنىڭ يېلىنىپ - يالۋۇرۇشۇڭمۇ پايدىسىز دىدىم.

سەمرتغ samurtuoq : سَمُرْتُغْ اِيْشْ *samurtuoq ix* — چىگىش ئىش، باش - ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

قۇرتلۇغ kurutluoq : قُرْتْلُغْ كِشِي *kurutluoq kixi* — قۇرۇت-لۇق كىشى، (يەيدىغان) قۇرۇتى بار كىشى. بۇ ئەرەپچە-مدىكى «رَجُل تَامِر وَلَابِن — خورمىسى ۋە سۈتى بار ئادەم» دىگەنگە ئوخشاش.

تىتىرلىغ tatïrlïoq : تَتِرْلِغْ يِيرْ *tatïrlïoq yər* — تېتىر يەر، تۇز ۋە قاتتىق يەر.

قىتىرلىغ katïrlïoq : قَتِرْلِغْ اَرْ *katïrlïoq ər* — خېچىرلىق ئادەم، خېچىرى بار ئادەم.

باسارلىغ basarlïoq : بَسَرْلِغْ تاغْ *basarlïoq taoq* — سامساقلىق تاغ، سامساق كوپ بولغان تاغ.

باغىرلىغ baoqïrlïoq : بَغِرْلِغْ اَرْ *baoqïrlïoq ər* — جىگەرلىك

ئادەم، ھەچكىمگە باش ئەگمەيدىغان ئادەم. بۇ سوز ئەرەپ-چىدىكى «اِنّا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْباداً مِنَ الْاِبِلِ» دىگەنىگە ئوخشايدۇ.

جَغِرْلِغْ qaoqīrlīoq : جَغِرْلِغْ اَرْ *qaoqīrlīoq ər* — چاغىرى (شارابى) بار ئادەم.

سۇغۇرلۇق suoqurluoq : سُغُرْلُغْ تاغْ *suoqurluoq taoq* — سۇغۇر-لۇق تاغ، سۇغۇر كوپ بولغان تاغ.

سِيقِرْلِغْ siōqīrlīoq : سِيقِرْلِغْ اَرْ *siōqirlīoq ər* — سيىرلىق ئادەم، سيىرى بار ئادەم.

تَۋَرْلِغْ tavarlīoq : تَۋَرْلِغْ اَرْ *tavarlīoq ər* — تاۋارلىق ئادەم، مېلى بار ئادەم.

قَۋَارْلِغْ qavarlīoq : قَۋَارْلِغْ يِيرْ *qavarlīoq yər* — چاۋارلىق يەر، چاۋار كوپ يەر.

بَقِرْلِغْ bakirlīoq باقىرلىغ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى.

بَقِرْلِغْ bakirlīoq : بَقِرْلِغْ تاغْ *bakirlīoq taoq* — مىسلىق تاغ، مىس چىقىدىغان تاغ.

تَمِرْلِغْ tamirlīoq : تَمِرْلِغْ اَتْ *tamirlīoq ət* — تومۇرلۇق، سىگىرلىق گوش، بۇلجۇڭ گوش.

قُبُزْلُغ kobuzluoq : قُبُزْلُغْ كِشِي *kobuzluoq kixi* — قۇبۇزلۇق كىشى، قۇبۇزى بار كىشى.

قتزلغ kotuzluoq : قُتْزُلْغ اَرْ *kotuzluoq ər* — قوتازلىق

ئادەم، قوتمزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoqïzlïoq : سَغِزْلِغْ اَرْ *saoqïzlïoq ər* — سېغىزلىق

ئادەم، (چاينايدىغان) سېغىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoqïzlïoq : سَغِزْلِغْ يِيرْ *saoqïzlïoq yər* — سېغىزلىق

يەر، سېغىز توپىلىق يەر.

سَقِزْلِغْ sakïzlïoq : سَقِزْلِغْ تُونْ *sakïzlïoq ton* — داغ تەكـ

كەن تون.

قَمِشْلِغْ kamïxlïoq : قَمِشْلِغْ يِيرْ *kamïxlïoq yər* — قومۇشـ

لۇق يەر، قومۇش كوپ بولغان يەر.

تَبغلغ tapuoqluoq : تَبْغَلْغْ اَرْ *tapuoqluoq ər* — خىزمەتلىك

ئادەم، خىزمىتى بار ئادەم.

قَبغلغ kapuoqluoq : قَبْغَلْغْ اَقْ *kapuoqluoq əv* — قوۋۇقلۇق

ئوي، قوۋۇغى بار ئوي.

تَتِغْلِغْ tatïoqlïoq : تَتِغْلِغْ نَانْكْ *tatïoqlïoq nəŋ* — تاتلىق

نەرسە. بۇ سوزنىڭ ئەسلى يېزىلىشى «تاتِغْلِغْ *tatïoqlïoq*»دۇر.

تتغلغ tutuoqluoq : تُتْغَلْغْ يِيرْ *tutuoqluoq yər* — جىنلىق يەر،

جىن بار يەر، ئوتكەن كىشىلەرگە جىن چاپلىشىدىغان يەر.

تِزْغِلْغْ tïzïoqlïoq : تِزْغِلْغْ نانْڭ *tïzïoqlïoq nəŋ* — تىيىقلىق نەرسە، يېنىغا بېرىش چەكلەنگەن نەرسە.

قِدْغِلْغْ kïzïoqlïoq : قِدْغِلْغْ بُرْكْ *kïzïoqlïoq bœrk* — قىيقلىق بۇك، جىيەكلىك بوك.

قُدْغُلْغْ kuzuoqluoq : قُدْغُلْغْ اِقْ *kuzuoqluoq əv* — قۇدۇقلۇق ئوي، قۇدۇغى بار ئوي.

تَرِغْلاغْ tarïoqlaoq تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق.

تۇرغلاغ turuoqlaoq : تُرْغْلاغْ يِيرْ *turuoqlaoq yər* — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر.

تَرِغْلِغْ tarïoqlïoq : تَرِغْلِغْ يِيرْ *tarïoqlïoq yər* — تېرىقلىق يەر. ئېكىنزارلىق. ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سَرِغْلِغْ sarïoqlïoq : سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïoqlïoq ər* — سېرىق كېسىلى بار ئادەم.

قُرغُلغ kuruoqluoq : قُرْغُلغْ يا *kuruoqluoq ya* — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا.

بسغلغ pusuoqluoq : بسغلغْ يغِي *pusuoqluoq yaoqï* — يوشۇرۇنۇغلۇق يېغا.

قَبَقْلِغْ kapaklïoq : قَبَقْلِغْ قِيزْ *kapaklïoq kïz* — بويىغا يەتكەن، قىزلىغى بار قىز.

قَتِقْلِغْ katïklïoq : قَتِقْلِغ اَرْ *katïklïoq ər* — شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم. قېتىقلىق ئادەم يەنى قېتىمغى بار ئادەمگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

برَقْلِغْ baraklïoq : برَقْلِغْ كِشِي *baraklïoq kixi* — باراقلىق كىشى، باراق ئىتى (ئوۋ ئىتى) بار كىشى.

جرقلغْ qarukluoq : جَرُقْلُغْ اَرْ *qarukluoq ər* — چورۇقلۇق ئادەم، چورۇغى بار ئادەم.

جرقلغْ qarukluoq چارۇقلۇغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇغى.

قَرَقْلِغْ karaklïoq كوز قارىغى بار. قَرَقْسِزْتَكْ كِرُورْ- *karaksïz- təg kirür* كوزى يوقتەك (جەگگە) كىرىدۇ. بۇ سوز باتۇر-لارنىڭ جەگدە قارشىسىدىكى قىلىچ، نەيزىلەرگە پەرۋا قىلماي، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.

قسقلغ kasukluoq : قَسُقْلُغْ اَرْ *kasukluoq ər* — تورسۇقلۇق ئادەم، قىمىز تورسۇغى بار ئادەم.

قِسِقْلِغْ kosïklïoq : قُسِقْلِغْ اَرْ *kosïklïoq ər* — چىلغۇزلىق ئادەم، چىلغۇزىسى بار ئادەم.

بَشَقْلِغْ baxaklïoq : بَشَقْلِغْ سُنْكُو *baxaklïoq süngü* — (تو-مۇر) باشاقلىق نەيزە. تومۇر باشاقلىق ئوققىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تشقلغ taxaklïoq : تَشَقْلِغْ اَرْ *taxaklïoq ər* — تاشاقلىق ئادەم، تاشىغى بار ئادەم.

قشقلغ kaxukluoq : قَشْقُلْغْ اَيَاقْ *kaxukluoq ayak* — قوشۇق-لۇق ئاياق، قوشۇغى بار ئاياق.

بققلغ bokukluoq : بُقْقُلْغْ اَرْ *bokukluoq ər* — پوقاق ئادەم، پوقىغى بار ئادەم.

تققلغ takukluoq : تَقْقُلْغْ اَرْ *takukluoq ər* — توخۇلۇق ئادەم، توخۇسى بار ئادەم. ئوغۇزچە.

سققلغ sokakliоq : سُقَقْلِغْ تاغْ *sokakliоq taoq* — بوكەنلىك تاغ، بوكەن كوپ تاغ.

بلقلغ balïkliоq : بَلْقِلْغْ اُكُوزْ *balïkliоq өgüz* — بېلىقلىق دەريا، بېلىقى بار دەريا. ئارغۇلار پاتقاقلىققىمۇ بۇ سوزنى ئىشلىتىدۇ.

قلاقلغ kulakliоq : قُلاقْلِغْ نانْكْ *kulakliоq nəŋ* — قۇلاقلىق نەرسە، قۇلىغى بار نەرسە.

قنقلغ konukluoq : قَنْقُلْغْ اَقْ *konukluoq əv* — مېھمانلىق ئوي، مېھمنى بار ئوي.

ترملغ torumluoq : تُرْمُلْغْ اَرْ *torumluoq ər* — بوتىلاقلىق ئادەم، بوتىلىغى بار ئادەم.

قورملوق korumluoq : قورملوق تاغ *korumluoq taoq* — قورام-لىق تاغ، قورام تاشلىق تاغ.

تولملوق tolumluoq : تولملوق ار *tolumluoq ər* — قورالىق ئادەم، قورالى بار ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُونكُدُن نَلُك يَلقَرمَدِنك قَچ قتا بِردِنك تقار

تُلملوغ بلب قتندِنك قانِك امدى يِير سُقار

oŋdün nəlük yalvarmadiŋ kaq kata bərdiŋ tavar
tolumluoq bolup katīndīŋ kanīŋ əmdi yər suvar

[باشتا نېمشقا يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قېتىم تاۋار (مال) بەردىڭ، قورالىنىۋېلىپ غادايىدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەرنى سۇغارسۇن.]

بىرنەچچە قېتىم سېلىق تولەشتىن بۇرۇن نېمشقا يالۋۇرمىدىڭ؟ ئەمدى قورالىنىپ غادىيىۋالدىڭ. بېرىدە-غان نەرسەڭنى تېز تەييارلا، بولمىسا، قېنىڭنى يەر ئىچىدۇ.

تَبَنلِغ tapanlīoq : تَبَنلِغ تَقِي *tapanlīoq təvi* — تاپانلىق توگە، پاپاقلىق توگە.

تبنلغ topunluoq : تبنلغ تَرِغ *topunluoq tarïoq* — توپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي.

بدنلغ بقنلغ bodunluoq bokunluoq : بدنلغ بقنلغ كِشِي *bodunluoq bokunluoq kixi* — ئۇرۇق - جەمەتلىك كىشى.

بَقَنْلِغْ bakanlïoq : بَقَنْلِغ قَذْش *bakanlïoq kažïx* — هالقىلىق قېيىش.

قَرِنْلِغْ karïnlïoq : بَدُك قَرِنْلِغْ اَر *bədük karïnlïoq ər* — يوغان قوساق ئادەم.

قرنلغ kurunluoq : قُرُنْلُغْ اَق *kurunluoq əv* — قۇرۇملۇق ئوي، قۇرۇم باغلاپ كەتكەن ئوي.

سَغِنْلِغْ saoqïnlïoq : سَغِنْلِغْ اَر *saoqïnlïoq ər* — سېغىن مېلى بار ئادەم.

سغنلغ soqunluoq : سُغُنْلُغْ تاغ *soqunluoq taoq* — سوغۇنلۇق تاغ، ياۋا پىياز ئوسىدىغان تاغ.

سَمَنْلِغْ samanlïoq : سَمَنْلِغْ اَر *samanlïoq ər* — سامانلىق ئادەم، سامانى بار ئادەم.

قَغنلغ kaoqunluoq : قَغُنْلُغْ اَر *kaoqunluoq ər* — قوغۇنلۇق ئادەم، قوغۇنى بار ئادەم.

قققنلغ kokunluoq : قُقُنْلُغْ اوت *kokunluoq ot* — ئۇچقۇنلۇق ئوت، ئۇچقۇنى بار ئوت.

قلنلغ kulunluoq : قُلُنْلُغْ قِسْراق *kïsrak kulunluoq* — قۇلۇنلۇق بايتال، قۇلۇنى بار بايتال.

ئاخىرىغا «لِغْ *lïoq*» ئۇلىنىپ كەلگەن سوزلەر ئىگە

لىك (مەزكۇر نەرسىنىڭ ئىگىسى) مەنسىدىمۇ كېلىدۇ، مەفئۇل (قىلىنغان، بېجىرىلگەن ئىش) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. بۇ يەنە بىرقانچە تارماقلارغا بولۇنىدۇ. بۇلار ئېيتىپ ئوتۇلمىسە، چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇ تۇركۈمگە كىرىدىغان سوزلەر ئورۇن - جاي مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ.

بىرىنچى، ئىگىلىك مەنىسىدە كېلىشى: بَدَكْ تَرِنْلِغْ اَرْ *bədük karïnlïoq ər* — يوغان قوساق ئادەم؛ سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïoq ər* — ساماناللىق ئادەم، سامانى بار ئادەم دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىككىنچى، مەفئول مەنىسىدە كېلىشى: سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïoqlïoq ər* — سېرىق كېسەلى بار ئادەم؛ قُرُغْلُغْ يا *kuruoqluoq ya* — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، ئورۇن - جاي مەنىسىدە كېلىشى: تَرِغْلاغْ *tarïoqlaoq* — تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق؛ تُرُغْلاغْ *turuoqlaoq* — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان . يەر دېگەنگە ئوخشاشلار.

بىلىش كېرەككى، بەش ھەرپلىك سوزلەرنىڭ كوپ-چىلىگى ئۈچ ھەرپلىك تۈپ ئىسىملاردىن (ھەرپلەرنى ئارتتۇرۇش يولى بىلەن) ياسالغان.

«غ - *oq*» بىلەن «ق - *k*» ھەرپلىرىنىڭ ھوكمى باشقا. «ق - *k*» بىلەن ئاياقلاشقانلىرى مەن كورسەتكەن مەنىلەردە كېلىدۇ؛ «غ - *oq*» بىلەن ئاياقلاشقانلىرى پەقەت

ئورۇن - جاينىلا بىلدۇرىدۇ. تېرغىلىغ اق tarïoqlïoq —
av بۇغدايلىق ئوي ۋە تېرغلىغ tarïoqlïoq — ئامبار؛
قۇرۇغلۇق يا kuruoqluoq ya — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا ۋە
قۇرۇغلۇق kuruoqluoq — يانى سېلىپ قويىدىغان قاپ،
دىگەنگە ئوخشاشلار.

بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم سوزلىگەنلىگىمنىڭ سەۋەۋى
ئۇلارنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. تۈپ ئىسىم بولمىغان
سوزلەردە «لىغ lïoq» قوشۇمچىسىنى ئايرىپ يازسىمۇ
بولىدۇ. «بالىقلىغ اكز balïklïoq øgüz — بېلىقلىق دەريا»نى
«بالىقلىغ اكز» شەكلىدە؛ «بارقلىغ ار barakïlïoq ər —
باراقلىق ئادەم» دىگەن سوزنى «بارقلىغ ار» شەكلىدە
يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق شەكىل ياخشىراق، چۈنكى ۋەز-
نىمۇ، يېزىلىشىمۇ يېنىكلىشىدۇ.

بۇرۇندۇق burunduk بۇرۇندۇق، چۈلۈك.

باسىنقاق basïnqak: بىسنجق ار basïnqak ər — بېسىنچاق
ئادەم.

سىغرچق sïoqïrqïk قارىغۇجا.

قابرحاق kabïrqak ساندۇق. بۇ سوز كوپىنچە ئولۇك سالىدىغان
ساندۇقنى بىلدۇرىدۇ.

قۇزۇرجۇق kużurquk قوچاق. بالىلار ئويناىدىغان قوچاق.

قارىنجاق karīnqak چۇمۇلە. ئىنغۇزچە. «قارىنجا *karīnqa*»مۇ دىيىلىدۇ.

باغىرجاق baoïrqak ئۇچۇلۇق.

تولارسۇق tolarsuk سۇك، سونجاق. ئادەتتە ھايۋانلارنىڭ سۈت-جىنى شۇنداق دىيىلىدۇ.

باغىرساق baoïrsak : باغىرساق كىشى *baoïrsak kixi* — باغرى يۇمشاق كىشى، ئاق كوڭۇل كىشى.

باغىرسۇق baoïrsuk ئۇچەي.

باغىردەك baoïrdak باغرداق، لىپتىك.

قۇرۇغسۇق kuruoqsak قوساق. قۇشلارنىڭ پوكىنىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

بۇتۇرۇاق buturoqak بۇدۇشقاق. بۇ پىستە چوڭلۇغدىكى تىكەن بولۇپ، كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەرگە چاپلىشىۋالىدۇ.

تاپۇزۇق tapuzoquk تېپىشماق.

تۇبۇلاق tobuloqak بىر خىل دورا ئوت.

تۇبۇلاق tobuloqak يەل تولغاق، قولۇنجى. ئاشقازان، ئۇچەيدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل.

سِدِرْغاق sidiroqak سيراق. ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇيمغى.

قُدُرْغاق kuduroqak چاپانىنىڭ ئارقا پەشلىرىدىن بىرى.

قَذِرْغاق kaẓiroqak قاپىرىق. كوپ ئىشلەش جەريانىدا قولدا پەيدا بولغان قاپىرىق.

بَدِجْلِق badiqlik : بَدِجْلِق يِغاج *badiqlik yiɣaq* — بېدىشلىق ياغاچ، ئۇزۇم بارىكى ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

جَقَلَق qaqalak (?) چېچىلاڭغۇ، پەرىشان[1].

بَغِرْلَق baqirlak بېغىرتاق.

تَوَرْلُق tavarluk مال قويۇلىدىغان جاي، خەزىنە.

تُرُقْلُق turukluk ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق.

تَرِغْلِق tariqlik ئاشلىق ئامبىرى.

جُبُلْمَق qobulmak ئالمىنىڭ بىر پارچىسى، پېرىمى. ئىشلىق قەبىلىسىنىڭ تىلىدا.

جُمُشْلُق qomuxluk چومۇلىدىغان يەر.

جَرُقْلُق qarukluk چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە.

---

① بۇ سوزنىڭ ئىملاسىدىمۇ، ئىزاھاتىدىمۇ ئېنىقسىزلىق بار.

تَنُقلُق tanukluk تونۇقلۇق، گۇڭالىق.

تُغاقلِق tuoqaklïk تىقىنلىق. ئىشۇرىقىنىڭ ئاغزىنى بېكىتىدىغان تىقىن ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

سَتِغْلِق satïoqlïk : سَتِغْلِق نانْك *satïoqlïk nəŋ* — سېتىلىدىغان نەرسە.

سَرِغْلِق sarïoqlïk سېرىقلىق.

سِرُقلُق sïrukluk : سِرُقلُق يِغاچ *sïrukluk yïoqaq* — تۇڭرۇك- لۈك ياغاچ.

سُغُقلُق sooqukluk : سُغُقلُق نانْك *sooqukluk nəŋ* — سوغاق- لىق نەرسە، سوغاقلىق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە.

قَبَقْلِق kapaklïk قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر.

قَدَشْلِق kadaxlïk قاياشلىق.

قُرُغْلُق kuruoqluk قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق.

قُرُغلُق kuruoqluk ساداق، ئوق خالتىسى. بۇ سوزدىن ئېلىنغان «كِيشْ قُرُغْلُق *kix kuruoqluk*» سوزىمۇ ساداقنى بىلدۈرىدۇ.

قَشِقْلِق kaxïklïk : قَشِقْلِق مُنكُز *kaxïklïk müŋüz* — قوشۇق-

لۇق مۇڭگۇز، قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۇڭگۇز.

سَرَنْلِقْ saranlīk بېخىللىق، پىخسىقلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَنِكْن تُتَرْ بَكْلَيُو اُوزِي يِيماس
سَرَنْلِقِنْ يِيغْلَيُو اَلْتَنْ يِغارْ

nəŋin tutar bəkləyü özi yəməs
saranlīkin yīoqlayu altun yīoqar

[نەرسىسىنى چىڭ تۇتىدۇ، ئۆزى يىمەيدۇ،
بېخىللىق بىلەن يىغلاپ ـ قاخشاپ ئالتۇن يىغىدۇ.]

بەزى كىشىلەرنىڭ مىجەزى ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆزى يىمەي، پىخسىقلىق قىلىپ، مېلىنى قاتتىق تۇتىدۇ، بېخىللىق بىلەن مال ئۈستىدە يىغلايدۇ، ئالتۇن توپلاپ ئاخىرى تاشلاپ كېتىدۇ.

قَغُنلُق kaoqunluk قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر.

قُنُقْلُقْ konukluk : قُنُقْلُقْ اَقْ *konukluk əv* —— قوناقلىق ئوي، مېھمانخانا.

تَغُزْمَقْ taoquzmak : تَغُزْمَقْ اَرْ *taoquzmak ər* —— دېقىماق ئادەم. بۇ سوزدىكى «غ ـ *oq*» ھەرپى «ق ـ *k*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

مغزغق muoquzoqak ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشايدىغان بىر خىل چۆدىن. ئارغۇچە.

بۇ بايتىكى سوزلەر بەش خىلغا بولۇنىدۇ:

بىرىنچى، پېشلىدىغان ياسىلىدىغان ئىسىم: «بۇيۇكلۇك» مەنىسىدىكى «اُلُغْلُق uluoqluk» سوزى «ئۇلغايدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُلُغاذتى uloqaztī» سوزىدىن ئېلىنغان؛ «قۇرۇقلۇق» مەنىسىدىكى «قُرُغْلُق kuruoqluk» سوزىمۇ «قُرُنْدى نەنْگ kurundi nəŋ — قۇرۇغان نەرسە» سوزىدىن ئېلىنغان.

ئىككىنچى، باشقا بىر نېمە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمى: «سُرُقْلُق يِغاجْ surukluk yïoqaq — تۇقۇرۇكلۇك ياغاچ»، «تُقاقْلِق يِغاجْ tukaklïk yïoqaq تىقمىلىق ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، بىر نەرسە ئوسۇپ يېتىلىدىغان يەرنىڭ ئىسمى: «قَبَغْلِق kapaoqlïk — قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر»؛ «قَغُنْلُق kaoqunluk — قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تۆتىنچى، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىچىگە ئالغاي، ساپ ئىسىم مەنىسىدىلا كېلىدىغان سوزلەر: «بَغْرَلَق baoqïrlak — بېغىرتاق»؛ «سِغْرْجُق siоqïrquk — قارىغۇجا» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بەشىنچى، مەستەر ئورنىدا كېلىدىغان سوزلەر:

«تۇرقلۇق turukluk ـــ تۇرۇقلۇق، ئاجىزلىق» دىگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەر شۇ شەكىلدىكى سان ـ ساناقسىز ئىسىملار ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. ئىنچىكىلەپ قارىساق، ھېچقايسى سوز بۇ قائىدىدىن چەتكە چىقمايدۇ.

كىرىتلىك kiritlig ئېتىكلىك، قۇلۇپلاقلىق. كىرىتلىك قېپ kiritlig qapuoj ـــ ئېتىكلىك قوۋۇق.

كۆزەتلىك kəzətlig : كۆزەتلىك نانك kəzətlig nəŋ ـــ ساقلاقلىق نەرسە، كۈزىتىلگەن نەرسە.

جەكتۈلۈك qəkütlük پاكارلىق.

سەگۈتلۈك səgütlük سۆگەتلىك، سوگەت ئوسكەن يەر. سوز ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «سۆگەت ئىگىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كۆزۈلۈك kəzüqlük : كۆزۈلۈك تىتىك kəzüqlük titik ـــ كوزا ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان سېغىز لاي. سوز ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «كوزا ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تەمۈرلۈك təmürlük تومۇر ئېرىتىلىدىغان يەر. سوز ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «تومۇر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

كُمُرْلُكْ kəmürlük كومۇر قىلمىش ئۇچۇن كويدۇرۇلگەن ياغاچ ۋە كومۇر قويىدىغان يەر. سوز ئاخىرى يۇمشاق «ك - g» بىلەن كەلسە، «كومۇر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَبِزْلِكْ təpizlik كورەلمەسلىك، ھەسەت. اَنِكْ تَبِزْلِكِي كِمْكا تَلْقار anïŋ təpizliki kimgə talkar — ئۇنىڭ كورەلمەسلىگى كىمگە زىيان يەتكۈزەركىن.

تِتِزْلِكْ titizlik قىرتاقلىق، قاگسىقلىق. ھېلىلىنىڭ تەمىدەك تەم.

بُشْنْجَكْ büxinqək چىرىك، ئۇزۇم سېپى. كەنجەكچە.

تَكِرْمَكْ təgirmək كاجۇۋا. تۇغقىنى ئارتىلىدىغان كاجۇۋا. ئۇغۇزلار بۇنى «اُكْرْمَكْ ügürmək» دەيدۇ.

شَكِرْتُكْ xəkirtük پىستە.

كَبَزْلِكْ kəpəzlik كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئېيتىلسا، «كَبَزْلِكْ اَر kəpəzlig ər — كېۋەزى بار ئادەم» دېيىلىدۇ.

بَذِزْلِكْ bəžizlig : بَذِزْلِكْ اَفْ bəžizlig əv — بېزەكلىك ئوي.

كِذِزْلِكْ kižizlik : كِذِزْلِكْ يُونْكْ kižizlik yuŋ — كىگىزلىك يۇك. سوزنىڭ ئاخىرى يۇمشاق «ك - g» بىلەن كەلسە، «كىگىز ئىگىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تَكُزْلِكْ təküzlik قاشقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَتْ تَكُزْلِكِي اَيْ بُلْماسْ *at təküzliki ay bolmas* — ئات قاشقىسى ئاي بولماس. بۇ ماقال كىچىك ئىشنى چوڭ ئىش ئۇرۇنىدا كورگۈچىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَمِزْلِكْ səmizlik سېمىزلىك.

كُفَزْلِكْ kəvəzlik كوزەگلىك، مەغرۇرلۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِشْتِبْ اَتا اَنانْكْنِكْ سَقْلَرِنِي قَدِرْما
نَنْكْ قُبْ بُلُبْ كُفَزْلِكْ قِلْنِبْ يَنا قُتُرْما

əxtip ata anaŋniŋ savlarīnī kadīrma
nəŋ kut bulup kəvəzlik kilnïp yana kuturma

[ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، (ئۇنى) قايتۇرما، دۇنيا ۋە بەخت تېپىپ قالساڭ، تەكەببۇرلىشىپ، قۇتۇرما.]

ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، ئۇلارغا سوز يانـدۇرما، مال ـ مۈلۈك ۋە بەخت تاپساڭ، ھەددىـدىن ئېشىپ قۇتـرما.

جَجَكْلِكْ qəqəklik چېچەكلىك، گۈلزارلىق.

كَبَكْلِكْ kəpəklik كېپەكلىك، خامپا. كېپەك قويـۇلغان يەر.

ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g»بىلەن كەلسە، «كىچىك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تۈۋەكلىك tüvəklik تۈۋەكلىك، پاختۇرمەك، پاختىسۇەن مىلىتىق.

بىتىكلىك bitiklik : بىتىكلىك نانك *bitiklik nəŋ* ـــ خەت پۈتۈشكە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە. ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «خەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كەدۈكلۈك kədüklük : كەدۈكلۈك كىشى *kədüklük kişiz* ـــ يامغۇرلۇق كىگىز، يامغۇرلۇق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان كىگىز. ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «يامغۇرلۇق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كۈزۈكلۈگ küzüklüg : اشلىغ كۈزۈكلۈگ ار *ixlïoq küzüklüg ər* ـــ ئىش ـ كۆشلۈك ئادەم، ئىشى بار ئادەم. «كۈزۈكلۈگ *küzüklüg*» سوزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

تېرەكلىك təräklik تېرەكلىك، تېرەك ئوسكەن يەر. ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە «تېرەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كېرەكلىك kərəklig كېرەكلىك. بو نانك ال بىزكا كېرەكلىك *bu nəŋ ol bizgə kərəklig* ـــ بۇ بىزگە كېرەكلىك نەرسە.

بوشۇكلۈك bəxiklig بوشۇكلۈك. بوشۇكلۈك اراغت *bəxiklig uraoqut* ـــ بوشۇكلۈك خوتۇن، ئېمىتىدىغان بالىسى بار ئايال.

تُشَكْلِكْ təxəklik توشەكلىك. تُشَكْلِكْ بَرْجِنْ *təxəklik barqïn* توشەكلىك تاۋار. توشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە (يوتقان ـ كورپە) تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت. ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «توشەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُشِكْلِكْ kəxiklig : كُشِكْلِكْ يِيرْ *kəxiklig yər* كولەڭ ـ گىلىك يەر، سايلىق يەر.

تِكِكْلِكْ tikiklig تىكىكلىك. تِكِكْلِكْ تُونْ *tikiklig ton* تىكىكلىك تون.

تُكْكْلُكْ təküklüg : تُكْكْلُكْ تَرِغْ *təküklüg tarïq* توكۇكلۇك بۇغداي. باشقىلارنىمۇ شۇنداق.

بِلَكْلِكْ biləklig بىلەكلىك. كُوجْلُكْ بِلَكْلِكْ كِشِي *küqlüg biləklig kixi* ـــ كۈچلۈك بىلەكلىك كىشى، بىلەگىدە كۈچى بار كىشى.

بِلِكْلِكْ biliklig بىلىملىك. بِلِكْلِكْ كِشِي *biliklig kixi* ـــ بىلىملىك كىشى.

بَلِكْلِكْ bəliklik پىلىكلىك. بَلِكْلِكْ كَبَازْ *bəliklik kəpəz* پىلىكلىك پاختا، پىلىك قىلىنمىغان پاختا.

كُلُكْلُكْ kəlüklüg كۈلۈكلۈك. كُلُكْلُكْ اَرْ *kəlüklüg ər* ـــ كۈلۈكلۈك ئادەم، مىنمىغان ۋە يۈك ئارتىلمىغان ئۇلىغى بار ئادەم.

كُلِكْلِكْ køliklig كولەڭگۈ. كُلِكْلِكْ يِيرْ *køliklig yər* — كولەڭگۈ يەر.

بُرُنْجُكْ bürünqük پۈركەنچە.

بِلِنْجَكْ bilinqək تونۇۋالىنغان. بِلِنْجَكْ نَانْكْ *bilinqək* — *nəŋ* تونۇۋالىنغان نەرسە. بِلِنْجَكْ بِلْدِي *bilinqək* — *bildi* ئوغرىلانغان مالنى ئىگىسى تونۇۋالدى.

تَرِنْجَكْ tərinqək پەرەنجە. ئوغۇزچە.

بۇ باپتىكى سوزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خىلغا بولۇنىدۇ:

بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۈنگەن، ئوسكەن جايىنى ياكى بىرەر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُكُتْلُكْ *səgütlük* — سوگەتلىك، سوگەت ئوسكەن يەر»، «كَبَكْلِكْ *kəpəklik* — كېپەكلىك، كېپەك قويۇلغان يەر».

ئىككىنچى، باشقا بىر نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ: «تَشْكُلِكْ بَرْجِنْ *təxəklik barqīn* — تۇشەكلىك تاۋار، يوتقان-كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بُو يِغَاجْ اُلْ قَبُغْقَا تِرَكْلِكْ *bu yïoqaq ol kapuoqka tirəklik* — بۇ قوۋۇققا تېرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز - خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ: «كۆڭۈللۈك köŋüllük — كۆرەڭلىك»، «يىگىتلىك yigitlik — يىگىتلىك، ياشلىق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىسىملار يۇقۇرقىدەك ئۇچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركى تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك - k» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

توتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «بىلىكلىك ئەر bilaklig ər — بىلەكلىك ئادەم، بىلىگىدە كۈچى بار ئادەم»، «بىتىكلىك ئەر bitiklig ər — (قولىدا) خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەرەپچىدىكى «رَجُلٌ تامِرٌ وَلَابِنٌ» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

بەشىنچى، مەفئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: «بىلىك كىشى ارا ئۈلۈكلۈگ ئول bilik kixi ara ülüklüg ol — ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۆلەشتۈرۈلگەندۇر»، «تۇشكىلىك تۇشاك toxaklig toxak — سېلىقلىق توشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار بۇ كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك - g» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

بۇ يەردە بايان قىلىنغان يىلتىزى ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن كېيىنكى باپتا كەلتۈرۈلگەن مىسالىلار (يەنى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن يۇمشاق

سوزلەر)غا «لِكْ» قوشۇلىدۇ. ئالدىنقى باپتا كەلتۈرۈلـ
گەن مىسالار (يەنى تەركىبىدە «ق» ھەرپى بولـ
مان ياكى ئومۇمەن قاتتىق سوزلەر)غا «لِقْ» قوشۇلىدۇ.
بۇ بەش مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن توت ھەرپلىك، بەش
ھەرپلىك تۈپ ئىسىملارنىڭ (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت
بولسۇن، بولمىسۇن) «ق» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى
ئومۇمەن قاتتىق سوزلىرىگە «لِقْ» قوشۇلىدۇ، «ك» بـ
ىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن يۇمشاق سوزلەرگە
«لِكْ» قوشۇلىدۇ. بۇ ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئور-
تاق، ئۇزگەرمەس قائىدىدۇر.

فَعَلْلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك ۋە ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سوزلەر بابى

بَلِقْچِنْ balikqin بېلىقاغۇچ ~ بېلىقچى (قۇش). بېلىق ئۇۋلايـ
دىغان ئاق قۇش. گەرەپلەر بۇنى «مَالِكُ الْحَزِينْ» دەيدۇ.

جغرْدانْ quoqurdan يار، يارداك.

قرغْزِينْ koruoqzin (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن)

قوغۇشۇن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى بىرقانچە ھەرپىنى تاشلىۋېتىپ، «قۇشۇن koxun» دەيدۇ.

بُدُرْسِينْ bədürsin بوددۇنە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزُمْ مَنِىڭْ بُدُرْسِينْ
اُوتِى اَنِىڭْ جَقْلَنُورْ

özüm mənin̆ bədürsin
otï anïn̆ qaqlanur

[مېنىڭ كۆگلۈم (گويا بىر) بوددۇنە،
ئۇنىڭ ئوتى چاقنايدۇ.]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مەن ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتى ئەتراپىدا خۇددى بوددۇنە ئوخشاش چۆگىلەيمەن.

تَقْشْغَانْ tavïxoqan توشقان. تَقْشْغَانْ يِلِى *tavïxoqan yïlï* —— توشقان يىلى. تۈرك خەلقلىرىنىڭ يىل ھىساۋىدا ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ ئېتى.

تَقُشْغَانْ tavuxoqan : تَقُشْغَانْ اُكُزْ *tavuxoqan ögüz* —— توشقان دەريانىڭ نامى. «اُغْ *uq* —— ئوچ» شەھىرىگە ئاقىدىغان بىر

جَبِتْغَانْ qapïtoqan چېپىلىدىغان، ئېتىلىدىغان. بُو اِتْ اُلْ كِشِىكا

جَبِتْغَانْ *qapïtoqan*
غان ئېت.
جَبِتْغَانْ qapïtoqan
چاپىدىغان ئادەم،
سَبِتْغَانْ sapïtoqan
uzruk sapïtoqan
تىدىغان ئات. قوس
قۇيرۇغىنى شىپاگ
قَذِتْغَانْ kazïtoqan ك
بويسۇنمايدىغان،
مۇشۇ سوز ئىشلىت
تَرِتْغَانْ tarïtoqan ت
tarïoq tarïtoqan
تېرىتىدىغان ئادە
قُرِتْغَانْ kurïtoqan
züm kurïtoqan
قۇرۇتىدىغان ئا
سوز ئىشلىتىلىدۇ
تُزِتْغَانْ tozïtoqan
prak tozïtoqan
توزۇتىدىغان ئات

جَبْتِغَانْ *bu īt ol kixigə qapïtoqan* — بۇ كىشىگە ئېتىلىدىغان ئىت.

جَبِتْغَانْ qapïtoqan چاپىدىغان. جَبْتِغَانْ اَرْ *qapïtoqan ər* — چاپىدىغان ئادەم، جاللات. ئۇيغۇرچە.

سَبِتْغَانْ sapïtoqan شىپاگىشتىدىغان. بۇ اَتْ اُلْ قَذْرُقْ سَبْتِغَانْ *bu at ol kuźruk sapïtoqan* — بۇ قۇيرۇق شىپاگىشتىدىغان ئات. قوسىغى ئاچقاندا ياكى ئېگىسىنى كورگەندە قۇيرۇغىنى شىپاگىشتىدىغان ئېتقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

قَذْتِغَانْ kaźïtoqan كاج. قَذْتِغَانْ اَرْ *kaźïtoqan ər* — ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان، كاج ئادەم. بويىنى قاتتىق ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِتْغَانْ tarïtoqan تېرىتىدىغان. بۇ اَرْ اُلْ تَلِمْ تَرِغْ تَرِتْغَانْ *bu ər ol təlim tarîoq tarïtoqan* — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتىدىغان ئادەم.

قُرِتْغَانْ kurïtoqan قۇرۇتىدىغان. بۇ اَرْ اُلْ تَلِمْ اُزُمْ قُرِتْغَانْ *bu ər ol təlim üzüm kurïtoqan* — بۇ تولا ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى قۇرۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تُزِتْغَانْ tozïtoqan توزۇتىدىغان. بۇ اَتْ اُلْ تَلِمْ تُبْرَاقْ تُزِتْغَانْ *bu at ol təlim toprak tozïtoqan* — بۇ تولا توپا توزۇتىدىغان ئات.

بُشْتُغانْ boxutoqan بوشتسدىغان. بُو اَتْ اُلْ قَرِنْ بُشْتُغانْ

bu ot ol karïn boxutoqan — بۇ ئىچنى بوشتسدىغان دورا. قاتتىق نەرسىنى يۇمشتىپ بوشاشتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِتْغانْ taxïtoqan توشۇتمدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَفْنكا تَلِمْ تَفَارْ تَشِتْغانْ

bu ər ol əviŋə təlim tavar taxïtoqan — بۇ ئويىگە تولا تاۋار توشۇتمدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى توشۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِتْغانْ taxïtoqan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِجْ تَشِتْغانْ

bu ot ol axïq taxïtoqan — بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت.

قَشِتْغانْ kaxïtoqan قاشلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ قَشِتْغانْ

bu ər ol ətin kaxïtoqan — بۇ بەدەننى قاشلىتىدىغان ئادەم.

قَقِتْغانْ kakïtoqan ئاچچىقلاندۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ مَنِي تُتْجِي قَقِتْغانْ

bu ər ol məni tutqï kakïtoqan — بۇ مېنى ئاچچىقلاندۇرۇپلا تۇرىدىغان ئادەم.

قَلِتْغانْ kalïtoqan سەكرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ تَلِمْ قَلِتْغانْ

bu ər ol atïn təlim kalïtoqan — بۇ ئېتنى تولا سەكرىتىدىغان ئادەم.

قَمَتْغَانْ kamatoɣan قاماشتۇرىدىغان. بۇ كۈن ئۇل كۆز قَمَتْغَانْ *bu kün ol köz kamatoɣan* — بۇ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كۈن.

قُمِتْغَانْ komītoɣan سېغىنىدۇرىدىغان، جەلىپ قىلىدىغان. اُغْلْ مَنِي اَڤْكا قُمِتْغَانْ اُلْ *oɣul məni əvgə komītoɣan* — ئۇ كۆگلۈمنى ئويگە جەلىپ قىلىپ تۇرىدىغان ئوغۇل ئۇ. باشقا نەرسىلەرنى سېغىنىدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَنَتْغَانْ kanatoɣan قانىتىدىغان. بۇ اَتْ اُل بُرُن قَنَتْغَانْ *bu ot ol burun kanatoɣan* — بۇ بۇرۇنقى قانىتىدىغان دورا.

قَنِتْغَانْ kanītoɣan قانىدۇرىدىغان، ھۇزۇرلاندۇرىدىغان. اَڭْدِي اُلْ اَرِڭْ قَنِتْغَانْ *əgdi ol ərig kanītoɣan* — ئادەمنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان ئالقىش ئۇ.

بَتُرْغَانْ paturoɣan پاتۇرىدىغان، يوشۇرىدىغان. بۇ كِشِي اُلْ سُوزْ بَتُرْغَانْ *bu kixi ol söz paturoɣan* — بۇ سوز يوشۇرىدىغان كىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَتُرْغَانْ taturoɣan تېتىتىدىغان. بۇ اَرْ اُلْ اَشْ تَتُرْغَانْ *bu ər ol ax taturoɣan* — بۇ (مېھمانغا) ئاش تېتىتىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېھىرلا مۇنداق كەلگەن:

ئەردى ئاشىن تۇتۇرغان
يۆلەق يىغىچ قوجۇرغان
ئوغرىق سۈسىن قايتۇرغان
بەستى ئۆلۈم ئاختۇرۇ

ərdi axïn taturoqan
yavlak yaoqïoq kaquroqan
ooqrak süsin kaytaroqan
bastï ölüm ahtaru

[(ئۇ) ئېشىنى تېتىتىدىغان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغان ئىدى،
ئوغراق قوشۇنىنى قايتۇرغان ئىدى،
(ئۇنى) ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مەرسىيە ئوقۇپ، شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مېھمانلارغا دائىم ئاش تارتاتتى، دۈشمەنلەرنى قاچۇراتتى، ئوغراق قوشۇنىنى قەيسەرلىك بىلەن چېكىندۈرگەن ئىدى، ئەپسۇسكى، ئۆلۈم ئۇنى يەر قوينىغا ئالدى.

تۆبۈرغان topuroqan : تۆبۈرغان يىر *topuroqan yər* —— توپىلاق يەر.

سۇبۇزغان subuzoqan گورستان، گورلۇك. مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ گورلۇگى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سۇبۇزغاندا ئو

بُلْماسْ تُبْرغانْدا اَقْ بُلْماسْ *subuzoqanda aw bolmas* — گورستاندا ئوي بولماس، توپىلاڭ (يەر)دا ئوۋ بولماس. ئوۋ ئوتلۇق، سۇلۇق يەرلەردە بولمدۇ.

قَبَرْغانْ kaparoqan قاپارتقۇ. بۇ بەدەننى قىزىتىپ قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

قَتْرْغانْ katuroqan خوشال بولمدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُكْش قَتْرْغانْ *bu ar ol üküx katuroqan* — بۇ كوپ كۈلمدىغان، كوپ سويۇنمدىغان ئادەم.

قُبْرْغانْ kopuroqan قوپۇرمدىغان. بُو اَرْ اُلْ تاشْغ يِيرْدَنْ قُبْرْغانْ *bu ar ol taxïoq yərdən kopuroqan* — بۇ تاشنى يەردىن قوپۇرمدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تُذْرْغانْ toʒuroqan تويدۇرمدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَجِغْ تُذْرْغانْ *bu ar ol aqïoq toʒuroqan* — بۇ ئاچلارنى تويدۇرمدىغان ئادەم. ئەسلى «تُذْغُرْغانْ *toʒoquroqan*» دۇر.

سِذِرْغانْ sïʒïroqan تىلمدىغان. بُو اَرْ اُلْ سِذِرِمْ سِذِرْغانْ *bu ar ol sïʒrïm sïʒïroqan* — بۇ تاسما تىلمدىغان (تاسمىچى) ئادەم. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پوستىنى ئالمدىغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلمدۇ.

قَيْتَرْغانْ kaytaroqan قايتۇرمدىغان. بُو اَلْپ اُلْ يَغِينِي قَيْتَرْغانْ *bu alp ol yaqïnï kaytaroqan* — بۇ دۇشمەننى قايتۇرمدىغان قەھرىمان.

قَجرْغانْ kaquroqan قاچۇرىدىغان. بۇ ئەر ئۇل قىنىقنى قَجرْغانْ *bu ər ol konukni kaquroqan* — بۇ مېھمانىنى قاچۇرىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ ئەر ئۇل كىشىنى قَجرْغانْ *bu ər ol kixini kaquroqan* — بۇ ئادەمنى قاچۇرىدىغان كىشى، يەنى ئالدىغا كىشى كەلسە، خۇيى بۇزۇلۇپ ھومىيىدىغان، ھاكاۋۇرلىق قىلىدىغان ئادەم.

قَذرْغانْ kaźiroqan قايرىيدىغان. بۇ ئەر ئۇل ئەرنى بۇينِنْ قَذرْغانْ *bu ər ol ərən boynïn kaźiroqan* — بۇ ئادەمنىڭ بوينىنى قايرىيدىغان ئادەم.

تَشرْغانْ taxuroqan تاشتۇرىدىغان. بۇ ئات ئۇل ئاشىق تَشرْغانْ *bu ot ol axïq taxuroqan* — بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت. سەل سۇيىنىڭ كۆلنى تاشتۇرۇپ بۇزۇۋېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَقرْغانْ kakuroqan قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان.

قَڤرْغانْ kavuroqan قورۇيدىغان. بۇ بلازۇك ئۇل بِلَكْ قَڤرْغانْ *bu bilәzük ol bilәk kavuroqan* — بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەيزۈك.

تَمرْغانْ tamuroqan تامىدىغان. بۇ ئاغۇل ئۇل بۇرنى تَمرْغانْ *bu ooqul ol burnï tamuroqan* — بۇ بۇرنى تامىدىغان (قاناىدىغان) بالا.

سَغِزْغَانْ saoɣīzoɣan سېغىزغان ~ سېغىزخان.

قَذْرِغُونْ kuzuroɣun قۇشقۇن.

تُرْشْغَانْ turuxoɣan تەڭ تۇرۇشىدىغان، زىتلىشىدىغان. بُو اَر اُلْ كِشِي بِرْلا تُنْجِي تُرْشْغَانْ — *bu ər ol kixi birlə tutqī turuxoɣan* بۇ كىشىلەر بىلەن تەڭ تۇرۇشىدىغان ئادەم.

سَتِشْغَانْ اَلِشْغَانْ satīxoɣan alīxoɣan ئېلىشىپ ـ سېتىشىدىغان. اُلارْ اِكِي تَغارْ سَتِشْغَانْ اَلِشْغَانْلارْ اُلْ — *olar ikki tavar satixoɣan alixoɣanlar ol* ئۇلار ئىككىسى تاۋار ئېلىشىپ ـ سېتىشىدىغانلار ئۇ. بۇ سوزنىڭ «سَتِشْغَانْ تَقْشْغَانْ *satixoɣan tavïxoɣan*» شەكلىمۇ بار. بۇ «سَتِّي *satti*» — ساتتى»، «تَقْدِي *tavdī*» — پايدىلاندى» سوزلىرىدىن ئېلىنغان.

بَقِشْغَانْ bakīxoɣan بېقىشىدىغان. اُلْ كِشِي بِرْلا بَقِشْغَانْ اُلْ — *ol kixi birlə bakixoɣan ol* ئۇ كىشىلەر بىلەن كوز بېقىشىدىغان ئادەم.

تَقْشْغَانْ tokuxoɣan : اُلْ اَرْ اُلْ يَفْلاقْ تَقْشْغَانْ — *ol ər ol yavlak tokuxoɣan* ئۇ يامان سوقۇشقاق، جىدەلچى ئادەم.

سُقْشْغَانْ sovuxoɣan مەددە قۇرۇت، شۇ قۇرۇتتىن بولىدىغان سېرىق كېسەل.

بِجِلْغانْ pīqīloqan يېرىق. قول، پۇت ۋە يەردىكى يېرىق.

تُبْلْغانْ topuloqan : كُوكْ تُبْلْغانْ *kək topuloqan* — بىر قۇشنىڭ ئىسمى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قۇشنىڭ ئىسكىسى قانىتىدا پولات بار ئىمىش، ئۇ قانىتى بىلەن تاقا بىر ئۇرۇپ، تاغنى تېشىپ ئوتۇپ كېتەرمىش. بۇ سوزنى ماڭا كوپ پايدىسى تەككەن بىر ئادەم ئېيتقان ئىدى.

تُبالغانْ topuloqan بوسىدىغان، يېرىپ ئوتمىدىغان. بُو اَرْ اُلْ جَرِكْ تُبْلْغانْ *bu ər ol qərik topuloqan* — بۇ (جەگدە) سەپنى يېرىپ ئوتمىدىغان ئادەم. بۇ «تَمُرْ تُبْلْدى *təmür topuldī* — تۇمۇر (زەربە بىلەن) تېشىلدى» دىگەن سوزدىن كەلگەن.

قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ katīloqan karīloqan قېتىلىدىغان، ئارىلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِرْلا تُتْجِي قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ *bu ər ol kixi birlə tutqī katīloqan karīloqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

قُرُلْغانْ koruloqan : بُو اَرْ اُلْ سِنِكِرِي قُرُلْغانْ *bu ər ol siŋirī koruloqan* — بۇ سىڭرى قورۇلۇپ (تارتىشىپ) قالىدىغان ئادەم.

قُتُلْغانْ kutuloqan قۇتۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ يَغِيدِنْ قُتُلْغانْ *bu ər ol yaoqīdīn kutuloqan* — بۇ دۇشمەندىن

قۇتۇلدىغان ئادەم. باشقىلاردىن قۇتۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَبْلُغانْ kapuloqan قاپلىشىپ قالىدىغان. بۇ نانْنىڭ اۈستى قَبْغىدا

قَبْلُغانْ *bu nəŋ ol kapuoqda kapuloqan* — بۇ قوۋۇقتا قاپلىشىپ قالىدىغان نەرسە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُشْلُغانْ koxuloqan قوشۇلۇۋالىدىغان. بۇ قۇزى اۈستى سَغْلِق بِرْلا

قُشْلُغانْ *bu kozi ol saoqlik birlə koxuloqan* — بۇ ساغلىقلا قوشۇلۇۋالىدىغان قوزا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُغْلُغانْ sooquloqan سوغۇلىدىغان، تارتىلىدىغان. بۇ سۇۋ اۈستى

تَغْراقْ سُغْلُغانْ *bu suv ol tavrak sooquloqan* — بۇ تېز سوغۇلىدىغان سۇ. بۇلاق سۇيىنىڭ تېز تارتىلىپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْلُغانْ سُقْلُغانْ kakiloqan sokuloqan قېقىلىپ - سوقۇلۇپ

يۇرىدىغان. بۇ اَرْ اۈستى تَلِمْ قَقْلُغانْ سُقْلُغانْ *bu ər ol tələm kakiloqan sokuloqan* — بۇ تولا (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۇرىدىغان ئادەم.

تُتُرْقانْ tuturkan گۇرۇچ.

تَشِرْقانْ taxirkan : تَشِرْقانْ كُوزْلُكْ *taxirkan közlüg* — بادراڭ كوزلۇك.

سِقِرْقانْ sikirkan سېرىقتۇرۇق، تۆلۈم چاشقان.

بِتِلْكَانْ bitilgən پۈتۈلدىغان. بۇ ئەر سۈگە بِتِلْكَانْ ئۇل bu —
ər sügə bitilgən ol بۇ ئەسكەرلىككە پۈتۈلۈپ (يېزىلىپ) تۇرىدىغان ئادەم.

تِرِلْكَانْ tərilgən تۇپلىنىدىغان. بُولارْ بُوذُنْ ئۇلْ تُتْقِي تِرِلْكَانْ
bular bozun ol tutqi tərilgən — بۇلار تۇپلىنىپلا تۇرىدىغان ئەل. توپلىنىشقا ئادەتلەنگەن باشقا نەرسىلەر-گىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُتُرْكَانْ kətürgən كۆتىرىدىغان. بُو بُغْرا ئۇل يُكْ كُتُرْكَانْ
bu buqra ol yük kətürgən — بۇ يۈك كۆتىرىدىغان بۇغرا. باشقىلارغىمۇ شۇنداق.

كَجُرْكَانْ kəqürgən كەچۈرىدىغان. بُو باكْ ئۇل يازُقْ كَجُرْكَانْ
bu bəg ol yazuk kəqürgən — بۇ گۇناھنى كەچۈرىدىغان بەگ.

كَجُرْكَانْ kəqürgən : بُو ئَرْ ئۇل تَلِمْ ايشْ كَجُرْكَانْ bu ər —
ol təlim ix kəqürgən بۇ نۇرغۇن ئىشنى ئورۇنلايدىغان (قابىل) ئادەم. « اَوُرْكَانْ تَوُرْكَانْ təvürgən əvürgən — ئورۇيدىغان - چورۇيدىغان » دىگەن سوزمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېئىرلارغا مۇنداق كەلگەن:

يَغِي اُوتِنْ اَجُرْكَانْ
تُويُدُنْ اَنِي كُجُرْكَانْ

اشلار ازب كجركان

تكدى اقى الدرو

yaoqï otïn əqürgən
toydun anï kəqürgən
ïxlar uzup kəqürgən
təgdi okï əldürü

[(ئۇ) يېڧا ئوتنى ئوچۇرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كوچۇرگەن،
كېسىپ ئىش قىلىدىغان (ئادەم ئىدى)،
(ئۇنىڭغا ئولۇمنىڭ) ئولتۇرگۈچى ئوقى تەگدى.]

ئولگەن كىشىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇرۇش ئوتلىرىنى ئوچۇرەتتى، دۇشمەنلەرنى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقىراتتى، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ھەل قىلاتتى، ئۇنىڭغا زامانىڭ ئولتۇرگۈچى ئوقى تەگدى.

جَقْركانْ qəvürgən چورۇيدىغان. بۇ ار ال تلم اق جقركانْ *bu ər ol təlim ok qəvürgən* —— بۇ ئوقنى (تەرىنىغىنىڭ ئۇچىدا) تالاي چورىگەن ئادەم.

كسركانْ kəsürkən كۆسۈتكە.

تشركونْ tüxürkün كېيىكىتاپنى (بىر خىل دەرەخ). بىر شۇندە.

كُفُرْكَانْ küvürkən تاغ پەيزى. ئوغۇزلار بۇنى «كُمُرْكَانْ kümurkən» دەيدۇ.

تَمُرْكَانْ təmürkən ئوق باشىغى. ئوغۇزچە.

تَكُرْكَانْ təgürgən تەككۈزىدىغان، يەتكۈزىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِشِغْ اَذاقَا تَكُرْكَانْ bu ər ol ixïoq ažakka təgürgən — بۇ ئىشنى ئايىغىغا يەتكۈزىدىغان ئادەم.

كُلَرْكَانْ kələrgən : بُو اَتْ اُلْ كُلَرْكَانْ bu at ol kələrgən — بۇ قوسقى ئېسىلىدىغان ۋە پېتىۋالىدىغان ئات.

سُمُرْكَانْ sümürgən : بُو اَرْ اُلْ سُوتْكْ سُمُرْكَانْ bu ər ol sütüg sümürgən — بۇ سۈتنى سۈمۈرىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

سُرُلْكَانْ sürülgən : بُو اَرْ اُلْ تَكْما يِيرْدَنْ تُتْجِي سُرُلْكَانْ bu ər ol təgmə yərdən tutqi sürülgən — بۇ ھەممە يەردىن قوغلىنىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

كَرِلْكَانْ kərilgən : بُو نانْكْ اُلْ كَرِلْكَانْ bu nəŋ ol kərilgən — بۇ كېرىلىدىغان نەرسە. تېرىنىڭ يەرگە كېرىلىشى، تاغ توپىسىدە بۇلۇتنىڭ پەيىلدىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

گَرِلْكَانْ kərilgən : بُو اَرْ اُلْ تِلْمْ كَرِلْكَانْ bu ər ol təlim kərilgən — بۇ تۇلا كېرىلىدىغان (ئەسنەيدىغان) ئادەم.

تِرِلْكَانْ tirilgən : بُو اَرْ اُلْ اَذْكُو ساقْنْ تِرِلْكَانْ bu ər ol —

əzgü savïn tirilgən بۇ ياخشىلىقنى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم.

تَرِلْكانْ tərilgən : بُو نانْنْ اُلْ بِيْر بِيْرْكا تَرِلْكانْ — *bu nəŋ ol bir birgə tərilgən* بۇ بىر - بىرىگە تىركىلىدىغان نەرسە.

كَسِلْكانْ kəsilgən : بُو يِبْ اُلْ كَسِلْكانْ — *bu yïp ol kəsilgən* بۇ ئۆزۈلىدىغان يىپ.

سَشِلْكانْ səxilgən : بُو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكانْ — *bu tügün ol səxilgən* بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۈگۈن.

تُكُلْكانْ tügülgən : بُو يِبْ اُلْ تُكُلْكانْ — *bu yïp ol tügülgən* بۇ تۈگۈلۈۋالىدىغان يىپ.

تُكُلْكانْ tügülgən : بُو اَرْ اُلْ تُتْجِي قاشِي كُوزِي تُكُلْكانْ — *bu ər ol tutqï kaxï kəzi tügülgən* (ئىچ پۇشۇغىدىن) ھەمىشە قاپىغى تۈرۈلۈپلا يۇرىدىغان ئادەم.

يۇقۇرىدىكى «غ - *oŋ*» ۋە «ك» بايدا كورسىتىلگەن سوزلار بەش خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

بىرىنچى، بىر ھەركەتنىڭ مەلۇم شەخسنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اُغْلْ اُلْ بُرْنِي يُمُرْغانْ[1] — *bu ooɣul ol burni tamuroqan* — بۇ بۇرنى

[1] بۇ سوز بۇ يەردە «يُمُرْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ بايتا كەلتۈرۈلگەن سوزلەردە «تَمُرْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سوزنىڭ «تامىدىغان» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tamuroqan*» دەپ ئالدۇق.

تامدىنغان (قالايدىنغان) بالا»، «بۇ ئار ئال ئاذكو سافن تىرلكان bu ər ol əzgü savïn tirilgən — بۇ ياخشىلىغى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم».

ئىككىنچى، سۆيەتداشنىڭ سۆيەتلەنگۈچىدىن باشقا نەرسىگە ئوتتىدىغانلىقىنى ۋە سۆيەتداش (سۆيەتداشتا ئىپادە قىلىنغان ھەركەت) نىڭ سۆيەتلەنگۈچىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بۇ ئار ئال تونىن قۇرتۇغان bu ər ol tonïn kurïtoqan — بۇ تونىنى قۇرۇتىدىغان ئادەم»، «بۇ ئار ئال سۇۋۇغ سۈمۈرگان bu ər ol suvuoq sümürgən — بۇ سۈنى سۈمۈرىدىغان ئادەم». باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى تۆپ ئىسىملار قاتتىق «ك - k» بىلەن، سۆيەتلەر يۇمشاق «ك - g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن سۆيەتداشنىڭ مەلۇم شەخسكە سۆيەت بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: بۇ ئار ئال قاقىلغان سۇقۇلغان bu ər ol kakïloqan — sokuloqan بۇ (باشقىلار تەرىپىدىن قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۇرىدىغان ئادەم»، «بۇ ئار ئال يىردىن يىرگا سۈرۈلگان bu ər ol yərdən yərgə sürülgən — بۇ يەردىن يەرگە قوغلىنىپلا يۇرىدىغان ئادەم».

تۆتىنچى، بىرەر ھەركەتنىڭ ئىشلىگۈچىنىڭ خاھىشىدىن تاشقىرى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بۇ كىشى ال سۈزۈك ئىتىغان bu kixi ol səzüg —

unïtoqan بۇ سوزنى ئۇنتۇپ قالدىغان كىشى»، «بۇ تۈگۈن ئۆل سەلگەن *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۇگۈن».

بەشىنچى، يۇقۇرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت تۇپ ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ: «كۆكۈرەك *küvürkən* — تاغ پىيىزى»، «تاۋۇقسۇمان *tavuxoqan* — توشقان» دېگەندەك.

رۇمدىن تارتىپ تاكى چىنىچە بولغان ئوغۇزلار ۋە كوچمەن خەلقلەر بۇ خىل سوزلەرنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، ئىشنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە «ق-*oj*» ۋە «ك-*g*» ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ.

جانلىق تىلدا سۆيەتلەردىكى مۇزەككەر، مۇئەننەس لىك خۇسۇسىيەتلەر پەرقلەنمەيدۇ. بۇنى پەقەت جۈملىنىڭ ئوراسىدىن بىلگىلى بولىدۇ. مەن بۇ يەردە كورسىتىپ ئوتكەن سۆيەتلەر، ئىزاھلاپ ئوتكەن ئولچەم ۋە قائىدىلەر مۇشۇ باپقىلا خاس ئەمەس، بۇنى كىتاپنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرىغان تۈت ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن كوپ ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار يېقىن ئارىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە سوزنى ئۇزارتىپ ئولتۇرمايمەن.

فَعْلَلَلْ fə'ləlal ، فِعْلِلِلْ fi'ləlil ۋە فَعْلَلُلْ fə'ləlul شەكىللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سوزلەر بابى

سُنْدِلاجْ sundilaq سۇندۇك ~ سۇگگۇلۇگۈچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سُنْدِلاجْ ايشى اَرْماسْ اُرْتْكُونْ تَبْماكْ *sundilaq ixi ərməs ərtkün təpmək* — خامان تەپمەك سۇندۇكنىڭ ئىشى ئەمەس. بۇ ماقال كۈچى يەتمەيدىغان چوڭ ئىشلارنى قىلىشنى خالايدىغان ئاجىز ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرْغِلاجْ karoqilaq قالىغاچ. بۇ سوز «قَرْلِغَجْ *karliqaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قَرْغَلِغْ karoqaliq قارغالىغ. تىراز شەھەرنىگە يېقىن بىر قەدىمىي ئەنىك نامى. ئەسلى «قَرْغالِغْ *karoqaliq*» دۇر.

تَمْغَلِقْ tamoqalik كىچىك ئىۇرۇق.

تَمْغَلِقْ tamoqalik بىر كىشىلىك داستىخان. ئەسلى «تَمْغالِغْ *tamoqaliq*» بولۇپ، «تامغىلىق، تامغىلانغان» دىمەكتۇر. ئادەتتە پادىشالار ئوزىگە خاس داستىخان ۋە ئىۇرۇق (كوزا) نى «باشقىلار ئىشلەتمەسۇن» دەپ ئۇستىگە تامغا

بىسىپ قويىدۇ، بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراپ ۋە تاماق بولىدۇ. كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئىۇرۇق ۋە داستىخان «تامۇغالىق tamoqalik» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇ «پادىشادىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۇستىدىكى يىمەكنى يە-ھەسلىگى ئۇچۇن تامغا بېسىپ قويۇشقا تەييارلانغان داستە-خان» دىگەن بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلىش ئورنى يېقىن بول-ماغانلىقتىن، سوز ئاخىرىدىكى «غ-oq» ھەرپىنى «ق-k» بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئېيتىسىمۇ بولىدۇ.

سرمجق sarmaqukˌ قۇشقاچ تىلى ئاش. سۇيقاشنىڭ بىر تۇرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوگلۇغىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.

سرمسق sarmusakˌ سامساق.

سمرسق samursakˌ يۇقۇرىدىكى سوزنىڭ ئوزگەرگەن شەكلى.

قرغلق kuroquluk كالتە پەملىك، تۇتۇرۇمى يوقلۇق.

قزلامق kizlamukˌ قىزىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان قاپارتقۇ.

قشغلق kaxoqalakˌ قاشقالداق. ئوده‌كتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنْكَدا بِلا كُرْسا مِنِي اَرْدَكْ اَتَارْ

قَلْقا كُرُبْ قَشْغَلَقِي سُقْقا بَتَارْ

təŋdə bilə kərsə məni ərdək atar
kalva kərüp kaxoqalakï suvka patar

[مېنى كۆلده ئوده‌ك ئاتقۇچى ده‌پ (هسابلىسا)،
ئوقۇمىشقا ياشاقسىزلىغىغا قارىماي قاشقالداق سۇغا شۇڭغۇيدۇ.]

ئوۋ قۇشى هەققىده شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆلدىكى قاشقالداق مېنىڭ كېلىۋاتقانلىغىمنى كۆرسه، ئوقۇمىشقا ياشاقسىزلىغىغا قارىماي، «ئوده‌ك ئاتقۇچى كه‌پتۇ» ده‌پ سۇغا شۇڭغۇيدۇ.

بَلْكُلُك bəlgülüg بەلگىلىك. بَلْكُلُكْ نانْكْ *bəlgülüg nəŋ* —
بەلگىلىك نەرسه. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بُلْداجِي بُزاغُو
اُكْزْ اَرا بَلْكُلُكْ *boldaqï buzaoqu öküz ara bəlgülüg* —
ئۆي بولمىغان كالا موزاي چېقىشنىلا بەلگىلىك. بۇ ماقال كەلگۈسىده ياخشىلىق ئۈمىت قىلىنمىغان ياش، قابىل، زېرەك يىگىتلەر هەققىده ئېيتىلىدۇ.

كُزْكُنَكْ küzkünək كۆزكۈنەك ~ كوكنەك. قارچۇغا، جاغالمايغا ئوخشايدىغان، هاۋا يۈتىمىغان قۇش.

قَذْناغُنْ kaźnaoqun : قَذْنْ قَذْناغُنْ *kaźïn kaźnaoqun* —
قۇدا ـ باجىلار. كۆيوغۇل ۋە ئۇنىڭ تۇققانلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سوز كوپىنچه جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى باشقا بىرتۈر

سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَنْدَا قَجَر سَنْدِلاجْ
مَنْدَا تِنَرْ قَرْغِلاجْ
تَتْلِغْ اُوتَرْ سَنْدُواجْ
اَرْكَكْ تِشِي اجراشُورْ

səndən kaqar sundïlaq
məndə tïnar karoqïlaq
tatlïoq ətər sanduvaq
ərkək tixi uqraxur

[سەندىن قاچار سۇڭگۇلۇگۈچ،
مەندە تىنار قالىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل (قۇش)،
ئەركەك - چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۇڭگۇلۇ-گۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قالىغاچلار يايرايدۇ، بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

مندرو mündərü چىملىدىق. يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كوشۇ-گە. بۇنىڭ ئىچىدە كېلىن ئولتۇرىدۇ.

بەش مەرپلىك سوزلەر بابى توگىدى.

ئالته هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْلَعَلْ fəəl'ələl شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

تِزِلْدُرُكْ tizildürük ئوتۇكنىڭ تۇمشۇغىغا زىننەت ئۇچۇن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر.

كُزُلْدُرُكْ közüldürük كوزلۈك. ئاتنىڭ قىلىدىن توقۇلغان شالاڭ توقۇلما. كوز ئاغرىغان ياكى كوز قاماشقاندا كوزگە تارتىلىدۇ. بۇ «كُزْلُكْ közlük»مۇ دىيىلىدۇ.

جَنِشْتُرُكْ qənixtürük جىنەستە. بۇنىڭ چوگلۇغى پىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مىۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يىيىلىدۇ.

كملدرك kəmüldürük كەمەلدۇرۇك.

سقلدرق sakalduruk ساقالدۇرۇق، ئېگەكباغ. بۇ يىپەكتىن توقۇلغان بولۇپ، قالپاقنىڭ چۇشۇپ كەتمەسلىگى ئۇچۇن، ئېگەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇلىدۇ.

قللدرق kalalduruk قالالدۇرۇق. ئەرلەر ئىسمى.

يەتتە ھەر پلىكلەر بابى

زرغنجمود zaroqunqmud رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئوسۇملۇك. بۇنى پارس تىلىدا «بَلَنْكْ مُشْكْ» دەيدۇ.

سالىم ئىسىملار بولۇمى تۈگىدى.

بەرىنچى توم ئاخىرلاشتى.

تۇركى تىللار دىۋانى

مەھمۇت قەشقەرى

*

«تۇركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش
گۇرۇپپىسى نەشرگە تەييارلىدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا بىرىنچى باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

*

فورمات: 850 × 1168، 1/32 باسما تاۋاق: 23.5
1980 - يىلى 8 - ئاي بىرىنچى نەشرى
1981 - يىلى 9 - ئاي بىرىنچى بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M17098·11
باھاسى: 6.66 يۈەن

突厥语大词典（维吾尔文）

麻赫穆德、喀什噶里著

《突厥语大词典》译审小组译审

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市解放路306号）

新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本27,852印张　插页12

1980年8月第1版　1981年9月第1次印刷

印数：1——10,000

统一书号：M17098·11　定价：6.66元